

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης

Νίκος Κ. Νικολαΐδης

Ο Διαφωτισμός στην Πατριαρχική Σχολή της Ξηροκρήνης

Διδακτορική διατριβή

Συμβουλευτική Επιτροπή:

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Νάσια Γιακωβάκη

Βάσω Σειρηνίδου

ΑΘΗΝΑ

2022

Το έργο αυτό διατίθεται με άδεια Creative Commons

Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Παρόμοια Διανομή 4.0 Διεθνές (CC BY-NC-SA 4.0)

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Εμπνευστής αυτής της εργασίας είναι ο καθηγητής Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης. Αισθάνομαι βαθιά ευγνωμοσύνη για την αμέριστη εμπιστοσύνη που μου έδειξε στην ανάληψη ενός τόσο σημαντικού εγχειρήματος, για την ουσιαστική του βοήθεια και την επιστημονική συνεισφορά του, όχι μόνο κατά τη σύνθεση την παρούσας διατριβής αλλά και κατά τη διάρκεια της μαθητείας μου πλάι του. Ελπίζω το τελικό αποτέλεσμα να είναι άξιο των προσδοκιών του.

Στην καθηγήτρια Νάσια Γιακωβάκη εκφράζω βαθιά ευγνωμοσύνη και θερμές ευχαριστίες για την καθοδήγηση που μου έδωσε με περισσή γενναιοδωρία σε όλη τη διάρκεια της εργασίας αυτής. Στις υποδείξεις της που οδήγησαν σε επανέλεγχο και διορθώσεις οφείλεται η πληρέστερη παρουσίαση του ανέκδοτου χειρογράφου *Ιστορία τής όθωμανικής βασιλείας*. Ευχαριστώ επίσης την καθηγήτρια Βάσω Σειρηνίδου για το αδιάπτωτο ενδιαφέρον της και την προθυμία της να μου προσφέρει βοήθεια σε θέματα που σχετίζονται με τα επιστημονικά μου ενδιαφέροντα. Ευχαριστίες οφείλονται και στα μέλη της επταμελούς επιτροπής, Παρασκευά Κονόρτα, Γεώργιο Θεοδωρίδη, Κωνσταντίνο Πέτσιο και Χαρίτωνα Καρανάσιο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά το επιστημονικό προσωπικό του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τον υποδιευθυντή Σταύρο Ανεστίδη και τον ερευνητή Δημήτρη Καμούζη, για τη βοήθειά τους σε ποικίλα θέματα αλλά και για την πίστη τους στην επιτυχή ολοκλήρωση του πονήματος αυτού καθώς και τη γραμματέα του ΚΜΣ Μαρία Μουγκαράκη που ανταποκρίθηκε πάντα με προθυμία στα πολλαπλά αιτήματά μου. Οι έρευνές μου διευκολύνθηκαν χάρη στη βοήθεια και τη συνεργασία του προσωπικού της Βιβλιοθήκης του ΚΜΣ. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την υπεύθυνη βιβλιοθήκης

και αρχειονόμο Βαρβάρα Ψυχούλα-Κοντογιάννη και τον πρώην βοηθό βιβλιοθηκονόμο Δημήτρη Πολίτη για την πολύτιμη βοήθειά τους στην επιλογή της σχετικής βιβλιογραφίας και για τη δυνατότητα απρόσκοπτης εργασίας που μου έδωσαν όσο χρησιμοποιούσα τη βιβλιοθήκη του ΚΜΣ.

Ιδιαίτερος ευχαριστώ το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Μουσείου Μπενάκη και συγκεκριμένα την Πανωραία Γαϊτάνου και τον Σπύρο Κωστούλα για την πρόσβαση που μου παρείχαν στο χειρόγραφο κείμενο του Δωροθέου Πρωΐου *Ιστορία τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας*. Είμαι επίσης υποχρεωμένος στην Προϊσταμένη Διεύθυνσης Βιβλιοθήκης της Ακαδημίας Αθηνών Ειρήνη Τσούρη που έθεσε στη διάθεσή μου τον κατάλογο βιβλίων της Μεγάλης του Γένους Σχολής που έχουν εναποτεθεί στη Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών.

Οι συνάδελφοι υποψήφιοι διδάκτορες στάθηκαν επίσης πολύτιμοι αρωγοί με τις παρεμβάσεις και τις εισηγήσεις τους. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερος τον Matthew Peebles, βοηθό επιμελητή εκδόσεων της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα η μεθοδικότητα και η συνέπεια του οποίου, κατά τη σύνταξη της διατριβής του, απετέλεσαν για μένα παράδειγμα προς μίμηση.

Τέλος, ολόψυχα ευχαριστώ τους γονείς μου, Χαρίκλεια και Κοσμά, οι οποίοι μου καλλιέργησαν την αγάπη για το παρελθόν, με ενθάρρυναν και με στήριξαν σε κάθε βήμα αυτού του ταξιδιού.

Νίκος Κ. Νικολαΐδης
Αθήνα, Μάιος 2022

Στον Κοσμά και την Κάτια

Πίνακας περιεχομένων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
ΜΕΡΟΣ Ι.....	12
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Όψεις της διάχυσης των ιδεών του Διαφωτισμού στην Κωνσταντινούπολη (ΙΖ΄ - πρώιμος ΙΘ΄ αι.).....	12
1. Εισαγωγικά.....	12
2. Κοινές παιδευτικές ενασχολήσεις και πνευματικές αναζητήσεις	13
3. Δύο παράλληλες πορείες προς τον εκσυγχρονισμό	24
4. Από την Ιατρική Ακαδημία στη Σχολή της Ξηροκρήνης	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Φορείς των ιδεών του Διαφωτισμού, οι «συστηματικοί» έμποροι της Κωνσταντινούπολης.....	41
1. Η άνοδος της τάξης των εμπόρων.....	41
2. Ανάμειξη των λαϊκών στην παιδεία του γένους.....	53
3. Ανανεωτικές προσπάθειες στον χώρο της παιδείας, η Αθωνιάδα και η Πατριαρχική Σχολή	58
4. Πρωτοβουλίες των εμπόρων για την τόνωση της παιδείας	77
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η Πάγκοινος Σχολή της Ξηροκρήνης.....	84
1. Η πρώτη περίοδος 1804-1825	84
1.1. Τα της μετεγκατάστασης	84
1.2. Η σχολαρχία του Δωροθέου Πρωΐου	88
1.3. Οι διδάσκαλοι και το πρόγραμμα σπουδών.....	92
1.4. Οι διάδοχοι του Πρωΐου	95
2. Η δεύτερη περίοδος 1836-1849	107
2.1. Επιστροφή στην Ξηροκρήνη	107
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η λεξικογραφική προσπάθεια της Κιβωτοῦ.....	110
1. Εισαγωγικά.....	110
2. Η προπαρασκευαστική διαδικασία.....	116
3. Η σύνταξη της Κιβωτοῦ και ο εμπλουτισμός της βιβλιοθήκης.....	123
4. Η συμβολή του Κοραή	129
5. Το Λεξικὸν Ἑλληνικὸν του Ανθίμου Γαζή	136
6. Τα βοηθήματα.....	138
7. Τα της έκδοσης	150
8. Συμπεράσματα	161
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Συγγράμματα ιστορίας στη βιβλιοθήκη της Σχολής της Ξηροκρήνης.....	165
1. Εισαγωγικά.....	165

2. Αρχαίοι συγγραφείς.....	169
3. Εκδόσεις αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων από λογίους του νεοελληνικού Διαφωτισμού	174
3. Βυζαντινοί συγγραφείς	175
4. Συγγράμματα εκκλησιαστικής ιστορίας.....	181
5. Συγγράμματα ιστορίας από τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αι.	182
6. Συμπεράσματα	186
ΜΕΡΟΣ ΙΙ	189
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: Δωρόθεος Πρώιος, ο πρώτος σχολάρχης	189
1. Καταγωγή και σπουδές	189
2. Διδάσκαλος στη Σχολή της Χίου	192
3. Σχολάρχης στην Πατριαρχική Σχολή.....	196
4. Μητροπολίτης Αδριανουπόλεως.....	202
5. Η εργογραφία και η βιβλιοθήκη του λογίου.....	209
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: Ίστορία τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας, ένα ανέκδοτο χειρόγραφο κείμενο από τη βιβλιοθήκη του σχολάρχη.....	220
1. Εισαγωγικά.....	220
2. Το οθωμανικό παρελθόν στη νεοελληνική γραμματεία (ΙΗ΄- πρώιμος ΙΘ΄ αι.)	221
2.1. Συγγράμματα οθωμανικής ιστορίας από το περιβάλλον των Παραδουναβίων Ηγεμονιών	221
2.2. Πολιτική και πολιτισμική πρόσληψη του οθωμανικού παρελθόντος στη νεοελληνική γραμματειακή παραγωγή.....	229
3. Ίστορία τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας.....	240
4. <i>Histoire de l'Empire ottoman</i> του αββά Mignot.....	254
5. Συμπεράσματα	267
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	272
ABSTRACT OF THE DISSERTATION	285
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	286
Βιβλιογραφίες	286
Πρωτογενείς πηγές.....	287
Α. ελληνόγλωσσα έργα.....	287
Β. ξενόγλωσσα έργα	293
Δευτερογενής βιβλιογραφία – μελέτες	295
Α. ελληνόγλωσσα έργα.....	295
Β. ξενόγλωσσα έργα	332

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ανίδρυση της Πατριαρχικής Σχολής με τη μεταφορά της στην Ξηροκρήνη (Kurugesme) του Βοσπόρου ήταν ένα φιλόδοξο εκπαιδευτικό εγχείρημα που επιχείρησε η Μεγάλη Εκκλησία στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα κατά την πρώτη πατριαρχία του Καλλινίκου Ε΄ (1801-1806). Η διατριβή αυτή αποτελεί απόπειρα περαιτέρω διερεύνησης της ήδη καλά τεκμηριωμένης ιστορίας της σχολής και εμβάθυνσης σε ορισμένες ανεπαρκώς γνωστές πτυχές της. Καθώς το θέμα αυτό δεν έχει μόνο ιστορικό, αλλά και -ακόμη περισσότερο- θεωρητικό ενδιαφέρον, στόχος μας υπήρξε η ένταξη της ιστορίας της σχολής στο πεδίο μελέτης του πνευματικού εκείνου φαινομένου που είναι γνωστό ως Νεοελληνικός Διαφωτισμός.

Η ένταξη της Πατριαρχικής Σχολής εντός του διανοητικού κλίματος της εποχής οδήγησε αναπόφευκτα στη διεύρυνση του πεδίου έρευνας ώστε αυτό να συμπεριλάβει όχι μόνο τα ιδεολογικά αλλά και τα πολλαπλά πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα όπως διαμορφώθηκαν εντός του ιστορικού πλαισίου της οθωμανικής κυριαρχίας. Το πρώτο κεφάλαιο διερευνά τις πολύμορφες σχέσεις που διατηρούσαν οι Ελληνορθόδοξοι υπήκοοι του σουλτάνου με το ευρύτερο μουσουλμανικό περιβάλλον και οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την εκδήλωση ποικίλων πολιτιστικών επαφών μεταξύ των εγγραμμάτων μελών των δύο κοινοτήτων. Εστιάζοντας τις αναζητήσεις της έρευνας στις διανοητικές προεκτάσεις των επαφών αυτών εξετάζουμε τη συμβολή των Ελληνορθόδοξων διδασκάλων -προερχομένων από το περιβάλλον της Πατριαρχικής Σχολής- στις πνευματικές αναζητήσεις Μουσουλμάνων λογίων, κάτι που μας επιτρέπει να τεκμηριώσουμε περαιτέρω τον κεντρικό ρόλο που διαδραμάτισε η σχολή στην εισαγωγή και καλλιέργεια νεωτερικών διανοητικών ρευμάτων στην οθωμανική Κωνσταντινούπολη.

Οι πολιτισμικές εκφράσεις του κινήματος του Διαφωτισμού αποτελούσαν μεταξύ άλλων και ένδειξη κοινωνικής αλλαγής, για τον λόγο αυτό επιλέξαμε να διεμβολίσουμε την ιστορία της εκπαίδευσης με στοιχεία κοινωνικής ιστορίας αναλύοντας τους συσχετισμούς δυνάμεων μεταξύ των τριών κοινωνικών ομάδων που μετείχαν του εγχειρήματος της ανίδρυσης της σχολής: της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, των Φαναριωτών, καθώς και των εσναφλήδων και των πραγματευτών. Παρακολουθούμε λοιπόν τις ιστορικές εκείνες αλληλουχίες που οδήγησαν σε κοινωνικούς μετασχηματισμούς επιτρέποντας στους εκπροσώπους των εσναφλήδων και των πραγματευτών, δύο δυναμικών ομάδων που πλούτισαν από το εμπόριο, να διεκδικήσουν μερίδιο της κοινοτικής εξουσίας αλλά και της εκπαιδευτικής μέριμνας των Ελληνορθόξων. Παραθέτουμε δύο παραδείγματα της εμπλοκής των ομάδων αυτών σε αντίστοιχες προσπάθειες του Πατριαρχείου για ανανέωση της παιδείας: την Αθωνιάδα Σχολή και την «Πάγκοινο» Σχολή της Ξηροκρήνης.

Το τρίτο κεφάλαιο προσφέρει μία σύντομη καταγραφή της ιστορίας της Σχολής της Ξηροκρήνης. Για να γίνει αντιληπτό το πνεύμα που επικρατούσε στη σχολή επιχειρείται η σκιαγραφία της πνευματικής φυσιογνωμίας των λογίων που την ποδηγέτησαν ως σχολάρχες μέσω της ανάλυσης της εκπαιδευτικής και επαγγελματικής τους πορείας, του επιστημονικού και μεθοδολογικού στοχασμού που απαντά στις εργασίες τους, όπως επίσης και της εν γένει ιδεολογικής τους στάσης. Στο τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας, έχοντας ως οδηγούς την πλούσια βιβλιογραφία επί του θέματος αλλά και τον κατάλογο της βιβλιοθήκης της σχολής, προσπαθήσαμε να εντοπίσουμε τα συγγράμματα που χρησίμευσαν ως βοηθήματα στη σύνταξη του λεξικού της *Κιβωτού*. Το λεξικογραφικό αυτό εγχείρημα δεν εξετάζεται μόνο από βιβλιογραφική άποψη αλλά και σε συσχετισμό με παρόμοιες, σχεδόν ταυτόχρονες, προσπάθειες Ελλήνων λογίων. Η συγκριτική αυτή προσέγγιση μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μία πληρέστερη εικόνα των λεξικογραφικών ενασχολήσεων της νεοελληνικής λογιοσύνης κατά την περίοδο του Διαφωτισμού.

Δεδομένου ότι η μελέτη της ιστορίας, η προσπάθεια κατανόησης του παρελθόντος και αποκατάστασης ιστορικών δεσμών με την κλασική αρχαιότητα απετέλεσε βασική συνιστώσα στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας των Ελληνορθοδόξων και μία από τις κύριες ενασχολήσεις των λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού θεωρήσαμε σκόπιμο να μην περιορίσουμε την έρευνα περί των συγγραμμάτων που εντάχθηκαν στη βιβλιοθήκη της σχολής μόνο σε έργα λεξικογραφίας αλλά να συμπεριλάβουμε και ιστορικές εκδόσεις. Ένας άλλος λόγος που καθόρισε αυτή μας την επιλογή ήταν ότι τα έργα αυτά υπερτερούσαν αριθμητικά έναντι συγγραμμάτων άλλων γνωστικών αντικειμένων. Έχοντας πάντοτε ως οδηγό τον κατάλογο της βιβλιοθήκης, παραθέτουμε στο πέμπτο κεφάλαιο όλες εκείνες τις εκδόσεις ιστορικών έργων που κοσμούσαν τα ράφια της σχολικής βιβλιοθήκης χρονολογούμενες στις περιόδους του Ουμανισμού, του Διαφωτισμού, και των αρχών δεκάτου ενάτου αιώνα.

Το έκτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην προσωπικότητα του πρώτου αρχιδιδασκάλου, Δωροθέου του Πρωΐου. Η μελέτη της ατομικής περίπτωσης ενός κληρικού-λογίου, μιας προσωπικότητας που δεσπόζει για τα πολλαπλά της ενδιαφέροντα και την ενεργό της συμμετοχή στην ανανεωτική διαδικασία μέσω της εκπαιδευτικής και συγγραφικής της δράσης μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε την ευρυχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού πέρα από τους περιορισμούς του κλασικού ερμηνευτικού σχήματος νεωτερικότητας-παράδοσης. Οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί του διδασκάλου αντικατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό την νεωτεριστική θέληση που επικρατούσε κατά την προσπάθεια ανίδρυσης της σχολής. Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τα πνευματικά ενδιαφέροντα του Πρωΐου, όπως προκύπτουν από τη συγγραφική και διδακτική του δράση, ενισχύονται από τον κατάλογο της προσωπικής του βιβλιοθήκης. Η απώλεια μέρους της συλλογής, αν και αποτρέπει μια πιο ενδελεχή και εμπειριστατωμένη έρευνα, επιτρέπει ωστόσο τον προσδιορισμό των βασικών παραμέτρων της.

Από τα αποκτήματα του Πρωΐου επιλέξαμε να αναλύσουμε διεξοδικά αφιερώνοντάς του το έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής, έναν ανέκδοτο χειρόγραφο κώδικα για τον οποίον οι μελετητές και βιογράφοι του λογίου ιεράρχη εικάζουν ότι ίσως γράφηκε από το δικό του χέρι· πρόκειται για την *Ίστορία τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας*. Προσεγγίζουμε το σύγγραμμα αυτό ως δείγμα των επιλογών και των προτιμήσεων του λογίου ενώ παράλληλα επιχειρούμε την ένταξή του στην ιστοριογραφική παραγωγή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού μέσω της σύγκρισης με άλλα έργα ανάλογης θεματολογίας. Η συγκριτική αυτή προσέγγιση μας προσφέρει επιπρόσθετα στοιχεία για την καλύτερη τεκμηρίωση και θεώρηση της ιστοριογραφίας του Διαφωτισμού ως του κατεξοχήν φορέα ωρίμανσης της εθνικής ιδέας αλλά και ισχυρού παραδείγματος ιδεολογικού εκσυγχρονισμού.

ΜΕΡΟΣ Ι

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Όψεις της διάχυσης των ιδεών του Διαφωτισμού στην Κωνσταντινούπολη (ΙΖ΄ - πρώιμος ΙΘ΄ αι.)

1. Εισαγωγικά

Η ελληνορθόδοξη κοινότητα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ουδέποτε επεδίωξε την απομόνωση, αντιθέτως δρούσε σε όλες τις φάσεις της μακρόχρονης πορείας της ως ένα στοιχείο πλήρως λειτουργικό και ενταγμένο στην κοινωνική, οικονομική, καλλιτεχνική και πνευματική ζωή του αχανούς αυτού κράτους. Κατ' επέκταση μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ότι το ίδιο ίσχυε και για την Πατριαρχική Σχολή, τον κατεξοχήν εκπαιδευτικό θεσμό των Ελληνορθόδοξων που λειτουργούσε σχεδόν αδιάλειπτα από τα πρώτα έτη της κατάκτησης μέχρι και την πτώση της Αυτοκρατορίας και η οποία συνεχίζει ως σήμερα να αποτελεί φάρο της ελληνικής παιδείας στη σύγχρονη Τουρκία ως μειονοτικό Γυμνάσιο και Λύκειο. Το ίδρυμα αυτό καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας του φυσικά απευθυνόταν αποκλειστικά σε Ορθοδόξους, άλλωστε η παιδεία στην οθωμανική Ανατολή μέχρι τις σαρωτικές αλλαγές που επέφερε η περίοδος των μεταρρυθμίσεων γνωστή ως Τανζιμάτ ήταν αποκλειστική υπόθεση των θρησκευτικών κοινοτήτων. Εντός αυτού του πλαισίου η Πατριαρχική Σχολή επιτελούσε τον ίδιο σκοπό με τις ιερατικές σχολές των άλλων κοινοτήτων προσφέροντας κατάρτιση στα μέλη του κλήρου που θα στελέχωναν τη Μεγάλη Εκκλησία, αυτό όμως δεν στάθηκε εμπόδιο στον πνευματικό διάλογο που ανέπτυξαν διδάσκαλοι και σχολάρχες της σχολής με Μουσουλμάνους λογίους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης η Πατριαρχική Σχολή υπήρξε «ό άγωγός για την παρουσία στην όθωμανική Κωνσταντινούπολη άντικατοπτρισμών από τὰ

σημαντικότερα διανοητικά ρεύματα τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας, δηλαδή ἀπὸ τὸν οὐμανισμό, τὸν νεοαριστοτελισμό, τὸν Διαφωτισμό».¹

Ὄντως, επιφανεῖς Μουσουλμάνοι λόγιοι ἀλλὰ καὶ στελέχη τῆς οθωμανικῆς διοίκησης προσέφυγαν κατὰ καιροῦς στους διδασκάλους τῆς σχολῆς γιὰ νὰ ζητήσουν τὴ συνδρομὴ τους στὶς δικές τους προσπάθειες προσέγγισης τῆς δυτικῆς ἐπιστημονικῆς παραγωγῆς ἀλλὰ καὶ τῆς αριστοτελικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Μέσω τῆς πνευματικῆς αὐτῆς ὠσμωσης οἱ φορεῖς τῆς ἀρχουσας πνευματικῆς καὶ διοικητικῆς τάξης ἐπιδίωκαν νὰ διευρύνουν τοὺς πνευματικούς τους ορίζοντες καὶ νὰ ικανοποιήσουν τὶς διανοητικὲς τοὺς ἀνησυχίες προσανατολιζόμενοι σὲ νέες κατευθύνσεις ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ προσεγγίσουν μέσω τῆς ἰσλαμικῆς παιδείας τῆς ὁποίας ἦταν μέτοχοι. Ὅμως, πέρα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ικανοποιήσουν τὴν περιέργεια καὶ τὴ φιλομάθειά τους οἱ Μουσουλμάνοι λόγιοι προσέβλεπαν ἐπίσης στὴ συμπλήρωση καὶ ανανέωση τῆς γνώσης με ἀμεσο στόχο τὴν ἐνίσχυση τοῦ κράτους καὶ τοῦ στρατεύματος. Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ φαίνεται νὰ διέθετε μιὰ διπλὴ πολιτισμικὴ υπόσταση, καθὼς πέρα ἀπὸ ἓνα εκπαιδευτικὸ ἴδρυμα ἀπετέλεσε πηγὴ πνευματικῆς ἐμπλουτισμοῦ τόσο γιὰ τὴν ἑλληνορθόδοξη κοινότητα ὅσο καὶ γιὰ τὴν ευρύτερη οθωμανικὴ διανόηση.

2. Κοινὲς παιδευτικὲς ἐνασχολήσεις καὶ πνευματικὲς ἀναζητήσεις

Ἐνα παράδειγμα Μουσουλμάνου λογίου με διευρυμένα διανοητικὰ ἐνδιαφέροντα ὁ ὁποῖος ἐπεδίωξε τὴν πνευματικὴ ἐπαφὴ με τοὺς διδασκάλους τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς ἦταν ὁ φίλος τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως (π.1570-1646), Λαρί Μεχμέτ Εφέντης (Lari Mehmed Efendi).² Ὅμως τὸ πνεῦμα προσέγγισης μεταξὺ ἑλληνορθόδοξων καὶ

¹ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία στὴν Κωνσταντινούπολη (15ος-πρῶτος 19ος αἰῶνας)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 20 (2017), σσ. 29-47 καὶ δη σ. 45.

² Ὁ λόγιος αὐτὸς ἔπεσε θύμα τοῦ συντηρητικοῦ ζηλωτισμοῦ καὶ ἐκτελέστηκε τὸ 1665 ὡς ἄθεος καὶ ἀποστάτης κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἰδεολογικῆς κυριαρχίας τῶν Καντιζαντελῶν. Βλ. Ahmet Yaşar Ocak, «Les réactions socio-religieuses contre l'idéologie officielle ottomane

Μουσουλμάνων λογίων βρήκε έναν από τους κυριότερους εκφραστές του στον Φαναριώτη Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο τον εξ απορρήτων (1641-1709), ο οποίος όπως και ο Κορυδαλλεύς είχε χρηματίσει διδάσκαλος και σχολάρχης της Πατριαρχικής Σχολής. Στον Φαναριώτη αυτό λόγιο, γνωστό για την ενεργό συμμετοχή του στις πνευματικές και πολιτικές διεργασίες της σουλτανικής Αυλής, η οθωμανική διοίκηση ανέθεσε τη μετάφραση στα οθωμανικά τουρκικά ενός εμβληματικού έργου της δυτικής γεωγραφίας του *Atlas Maior* του Ολλανδού γεωγράφου Joan Blaeu (1596-1673).³

Η ακτινοβολία του ελληνορωμαϊκού και βυζαντινού παρελθόντος καθώς και αυτή η πνευματική προσέγγιση, νομίζουμε ότι εξηγούν το ενδιαφέρον των μουσουλμάνων λογίων να έρθουν σε στενότερη επαφή και με την αρχαία και βυζαντινή ιστορία. Μία τέτοια προσπάθεια ερμηνείας και κατανόησης του παρελθόντος επιχείρησε ο πολυγραφότατος Μουσταφά Χατζή Κάλφα ή Χατζή Χαλίφα, γνωστός περισσότερο ως Κιατίπ Τσελεμπής (Kâtîp Çelebi 1609-1657/8). Σε ένα από τα ιστορικά του συγγράμματα το *Îrşadü'l-hayara ila tarihi'l-Yunan ve'r-Rum ve'n-Nasara*

et la question de zendeqa ve ilhâd (hérésie et athéisme) au XVIIe siècle», *Turcica* 21-22 (1991), σσ. 71-82 και του ιδίου *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler (15.-17. yüzyıllar)* (Αιρετικοί και άθεοι στην οθωμανική κοινωνία, 15ος – 17ος αι.), ΚΠ 1998, σσ. 245-48.

³ Τη μετάφραση δεν ολοκλήρωσε ο Μαυροκορδάτος αλλά ο Αμπουμπεκίρ Εφέντης ο Δαμασκηνός (Ebubekir Dimeşki, †1691) κατά το έτος 1685. Στο έργο αυτό που δόθηκε ο τίτλος *Nusretü'l-İslam ve's-sürur fi tahrir-i Atlas Mayor* (Ο θρίαμβος του Ισλάμ και η χαρά της συγγραφής του *Atlas Maior*) επιχειρήθηκε η εισαγωγή του κοπερνίκειου συστήματος για πρώτη φορά στην οθωμανική γραμματεία. Ωστόσο, ο μεταφραστής έκρινε σκόπιμο να αποδώσει το κείμενο με τέτοιον τρόπο ώστε να είναι συμβατό με τις ισλαμικές γεωγραφικές πραγματείες, κυρίως δε στα κεφάλαια που αφορούσαν τις οθωμανικές κτήσεις. Βλ. Muhammed Fatih Çalışır, *Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Τζωρτζτάουν, Ουάσινγκτον 2016, σ. 152· Pinar Emiralioğlu, *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Ottoman Empire*, Φόρονχαμ 2014, σ. 151· Franz Taeschner, «Djughrafiya: The Ottoman Geographers», *Encyclopedia of Islam* τόμ. 2, Λέιντεν 1965, σσ. 587-90· George Vlahakis, *Imperialism and Science: Social Impact and Interaction*, Σάντα Μπάρμπαρα 2006, σσ. 81-2.

(Οδηγός των πεπλανημένων περί της ιστορίας των Ελλήνων, των Ρωμαίων και των Χριστιανών) ο Μουσουλμάνος αυτός λόγιος πραγματευόταν το αρχαιοελληνικό, ρωμαϊκό και βυζαντινό παρελθόν έχοντας ως πηγή το έργο των Ιωάννη Ζωναρά, Νικήτα Χωνιάτη, Νικηφόρου Γρηγορά και Λαονίκου Χαλκοκονδύλη.⁴ Την ίδια περίπου περίοδο ο Χουσεΐν Εφέντης ο Κώος (Hezarfen Hüseyin, †1691) συνέγραψε ένα ιστορικό δοκίμιο παγκοσμίου ιστορίας *Tenkih-i tevarih-i mülluk* (Παγκόσμια ιστορία) επικουρούμενος από δύο δραγομάνους, τον Φαναριώτη Παναγιώτη Νικούσιο (1613-1673) και τον Πολωνό προσήλυτο Ali Ulvi (Wojciech Bobowski).⁵ Το σύγγραμμα αυτό που βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό σε έργα Ελλήνων και Ρωμαίων συγγραφέων εμπεριείχε ολόκληρα κεφαλαία αφιερωμένα στη ρωμαϊκή και

⁴ Gülçin Tunalı, *Another kind of Hellenism? Appropriation of ancient Athens via Greek channels for the sake of good advice as reflected in Tarih-i Medinetü'l-Hukema*, διδακτορική διατριβή, Ruhr Universität, Μπόχουμ 2013, σσ. 28-9.

⁵ Ο Νικούσιος ο Τραπεζούντιος ήταν ο πρώτος Φαναριώτης στον οποίο παραχωρήθηκε στα 1661 το αξίωμα του Μεγάλου Δραγομάνου. Τον βρίσκουμε επίσης ως μέλος της οθωμανικής αντιπροσωπείας στην παράδοση του Χάνδακα κατά τη λήξη του Κρητικού πολέμου (1669) ενώ θρυλικές διαστάσεις έλαβαν οι θεολογικοί του διάλογοι με τον Μουσουλμάνο ιεροκήρυκα και θεολόγο Kadızadeli Vani Mehmed Εφένδη. Βλ. σχετ. Ιωάννης Σακελλίων (επίμ.), «Παναγιώτου Νικουσίου τοῦ γεγονότος διερμηνευτοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐλῆς ἢ μετὰ τοῦ σοφοῦ ὀθωμανοῦ Βάνη-Εφέντου», *Πανδώρα* 18: 427 (1868), σσ. 361-71 και του ιδίου (επίμ.), «Παναγιωτάκη τοῦ Μαμωνᾶ τοῦ χρηματίσαντος μεγάλου ἔρμηνέως, πρώτου χριστιανοῦ, τῆς τῶν Ὀθωμανῶν βασιλείας διαλέξεις μετὰ τινος Βάνη ἐφένδη», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος* 3 (1889), σσ. 235-73. Βλ. επίσης Giorgos Koutzakiotis και Marinos Sarigiannis, «Panagiotes Nikousios», David Thomas και John Chesworth (επίμ.), *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, vol. X: Ottoman and Safavid Empires (1600-1700)*, Λέιντεν 2017, σσ. 421-30· Γεώργιος Τζεδόπουλος, «Χριστιανός, μουσουλμάνος, Ἕλληνας, Τούρκος: ταυτότητα και διαμεσολάβηση στη Διάλεξιν του Παναγιωτάκη Νικουσίου με τον Vani Efendi», Ὅλγα Κατσααρδῆ-Hering κ.α. (επίμ.), *Ἕλληνας, Ρωμηός, Γραικός – Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα 2018, σσ. 329-43.

βυζαντινή ιστορία καθώς και προσωπογραφικά σημειώματα αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων.⁶

Η διαδικασία μετάφρασης και συγγραφής γεωγραφικών και ιστορικών πραγματειών καθώς και η ανάπτυξη πνευματικών δεσμών μεταξύ Ελληνορθόδοξων και Μουσουλμάνων λογίων αποτελούσε χαρακτηριστικό δείγμα των ωσμώσεων που συντελούνταν στους κύκλους των ανακτόρων στα μέσα του δεκάτου εβδόμου αιώνα. Μάλιστα, κατά τον Γερμανό ιστορικό Heidrun Wurm, το κλίμα αυτό συνέχισε να διέπει την οθωμανική Αυλή καθ' όλη τη διάρκεια του δεκάτου ογδόου αιώνα.⁷ Έτσι, κατά την επονομαζόμενη Περίοδο της Τουλίπας, (*Lâle Devri*, 1718-1730) ο Μεγάλος Βεζίρης Νευσεχιρλής Νταμάτ Ιμπραήμ Πασας (*Nevşehirli Damad İbrahim Paşa*, 1666–1730) εισήγαγε τη μεταφραστική διαδικασία ως βασικό πυλώνα ενός εκτενούς πολιτιστικού προγράμματος με το οποίο φιλοδοξούσε να ανανεώσει πνευματικά την οθωμανική διανόηση. Για τον σκοπό αυτό συγκροτήθηκε μια ομάδα λογίων και επιλέχθηκαν έργα προς μετάφραση προερχόμενα από το *corpus* της κλασσικής ισλαμικής γραμματείας, της δυτικής επιστήμης και της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Ένα εξ αυτών ήταν το υπόμνημα στη Φυσική Ακρόαση του Αριστοτέλη «τουῦ ἐκ Βεροίας σοφοῦ» Ιωάννη Κωττουνίου (1572-1657), καθηγητή φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Πάδουας.⁸ Μεταφραστής ήταν

⁶ Bernard Lewis, *Islam in History: Ideas, People and Events in the Middle East*, Σικάγο 2001, σ. 220· βλ. επίσης Heidrun Wurm, *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Ğa'fer, genannt Hezārfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Φρειβούργο 1971, σσ. 36-65.

⁷ H. Wurm, *ό.π.*· G. Tunali, *ό.π.*, σ. 32.

⁸ Ο πλήρης τίτλος του έργου του Κωττουνίου ήταν *Commentarii lucidissimi in octo libros Aristotelis de physico auditu* (Πάδουα 1646). Για τη ζωή και το έργο του συγγραφέα βλ. Αριστοτέλης Π. Σπεργέλλης, *Νέα βιογραφικά στοιχεία για τὸν Ἰωάννη Κωττουνίῳ (1572-1657)*, Βενετία 1968. Για την τουρκική μετάφραση βλ. Ahmet Bilaloğlu, *The Ottomans in the Early Enlightenment: The case of public libraries in the reign of Mahmud I (1730-54)*, διδακτορική διατριβή, Central European University, Βουδαπέστη 2013, σ. 25· Ariel Salzmann, «The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture

ο Εσάτ Εφέντης ο εξ Ιωαννίνων (Yanyali Esad Efendi, †1731) ο οποίος υπήρξε φίλος και αλληλογράφος του Χρυσάνθου Νοταρά και του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, διδάσκαλος του Νικολάου Μαυροκορδάτου και του Δημητρίου Καντεμίρ, καθώς και μελετητής του Αριστοτελικού έργου, στο οποίο εντρύφησε επικουρούμενος από έναν άγνωστο Ελληνορθόδοξο λόγιο.⁹ Κρίνοντας τις μεταφράσεις της Αββασιδικής περιόδου ως μη ικανοποιητικές ο Εσάτ, φιλοδοξούσε να «θεραπεύσει» την άγνοια που επικρατούσε για το αριστοτελικό έργο και να γεφυρώσει την αρχαιοελληνική (*Yunan*) με την ισλαμική γνώση. Για τον λόγο αυτό επέλεξε όχι το πρωτότυπο κείμενο αλλά το «πλέον λαμπρό υπόμνημα» (*al-sharh al-anwar*) του Κωττουνίου, ως πιο άμεσα κατανοητό από ένα αναγνωστικό κοινό μη εξοικειωμένο με την αριστοτελική σκέψη.¹⁰ Ενδιαφέρουσα είναι και η υπόθεση που κάνει ο Khaled El-Rouayheb ότι ο Εσάτ δεν βασίστηκε στο πρωτότυπο λατινικό κείμενο του Κωττουνίου αλλά σε ελληνική μετάφραση που χρησιμοποιούσαν οι Ελληνορθόδοξοι λόγιοι της Πόλης ως διδακτικό εγχειρίδιο.¹¹ Το σίγουρο είναι ότι το έργο ολοκληρώθηκε στα 1720 και του δόθηκε ο τίτλος *Et-Talimüs-Salis* (Μία μελέτη των Φυσικών του Αριστοτέλη σε βιβλία τρία).¹² Άλλο ένα αριστοτελικό έργο που είχε

(1550-1730)», Donald Quataert (επιμ.) *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922: An Introduction*, Νέα Υόρκη 2000, σσ. 83-106 και δη σσ. 93-7· Deniz Peker και Özgür Taskin, «The Enlightenment Tradition and Science Education in Turkey», Michael Matthews (επιμ.) *History, Philosophy and Science Teaching. Science: Philosophy, History and Education*, Νέα Υόρκη 2018, σσ. 67-98 και δη σ. 73.

⁹ Khaled El-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic (1200-1800)*, Βασιλεία 2019, σ. 216· Πηνελόπη Στάθη, «Ο σοφώτατος Έσάτ εφέντης, φίλος και αλληλογράφος του Χρυσάνθου Νοταρά», *Ο Έραμιστής* 18 (1986), σσ. 57-84 και δη σσ. 60, 68.

¹⁰ K. El-Rouayheb, *ό.π.*

¹¹ K. El-Rouayheb, *ό.π.*

¹² Ο Εσάτ μετέφρασε τα βιβλία Α΄ μέχρι Γ΄ ενώ αναφέρθηκε περιληπτικά στο περιεχόμενο των υπολοίπων. Στην εισαγωγή και στα επεξηγηματικά του σχόλια συμπεριέλαβε κορανικές ρήσεις, σχόλια του Αλφαράβιου, του Αβικέννα, του Αβερρόη και σχολαστικών φιλοσόφων όπως του Ιωάννη Σκώτου, του Αλβέρτου του Μέγα και του Θωμά Ακινάτη ενώ έκανε αναφορά για πρώτη φορά στην οθωμανική γραμματεία στις εφευρέσεις του

μεταφραστεί στα οθωμανικά τουρκικά ήταν τα Ἡθικά, όπως άλλωστε μας πληροφορεί ο Δημήτριος Καταρτζής (π.1730-1807).¹³ Βέβαια, είναι πολύ πιθανό ο μεταφραστής να μην βασίστηκε στο ελληνικό πρωτότυπο αλλά σε κάποια αραβική μετάφραση, άλλωστε τα Ἡθικά υπήρξαν ένα δημοφιλές ανάγνωσμα της αραβικής λογιόσύνης σε αντίθεση με τα Πολιτικά που παρέμειναν αμετάφραστα στα αραβικά.¹⁴ Άλλο ένα λαμπρό παράδειγμα του ενδιαφέροντος που επέδειξαν για την αριστοτελική σκέψη Μουσουλμάνοι λόγιοι ήταν το αίτημα ενός Οθωμανού αξιωματούχου προς τον σχολάρχη του γραμματικού τμήματος της Πατριαρχικής Σχολής Νικόλαο Κριτία (1690-1767) να του διδάξει τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη· οι συναντήσεις των δύο λογίων είχαν ως αποτέλεσμα τη μετάφραση από τον Κριτία της Λογικής του Θεοφίλου Κορυδαλέως στα αραβικά όπως μας πληροφορεί στην Ἀπολογία του ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ.¹⁵ Σύμφωνα με τον

μικροσκοπίου και του τηλεσκοπίου. Βλ. Mahmut Kaya, «Some Findings on Translations made in the 18th Century from Greek and the Translation of the Physica», Ekmeleddin İhsanoğlu (επίμ.) *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World* (Proceedings of the International Symposium on “Modern Sciences and the Muslim World”, Istanbul, 2-4 September 1987), σσ. 385-91· Sait M. Özervarli, «Yanyali Esad Efendi’s Works on Philosophical Texts as Part of the Ottoman Translation Movement in the Early Eighteenth Century», Barbara Schmidt-Haberkamp (επίμ.), *Europa und die Türkei im 18. Jahrhundert / Europe and Turkey in the 18th century*, Γοττίγγη 2011, σσ. 457-72 και δη σσ. 467-8.

¹³ Δημήτριος Καταρτζής, *Τὰ εὕρισκόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970, σ. 62.

¹⁴ Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη ήταν γνωστή στην αραβική λογιόσύνη μέσω ενός ψευδο-αριστοτελικού κειμένου υπό τον τίτλο *Sirr al-asrar* το οποίο είχε επίσης μεταφραστεί στα οθωμανικά τουρκικά. Βλ. Sait Özervarli, *ό.π.*, σ. 468 και Hüseyin Yılmaz, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, Πρίνστον - Οξφόρδη 2019, σ. 63.

¹⁵ Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ: οί συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰώνα*, β' έκδοση, Αθήνα 2004, σ. 216, πρβλ. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἀπολογία*, Βιέννη 1780. Βλ. επίσης Dimitri Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society* (2nd-4th/ 8th-10th c.), Λονδίνο 1998, σ. 175. Για τη ζωή και το έργο του Κριτία βλ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Νικόλαος Κριτίας. Βιογραφικά και εργογραφικά*, Αθήνα 1984-1986.

Π. Μ. Κιτρομηλίδη ο Οθωμανός αυτός αξιωματούχος αποτελούσε αναμφίβολα ένα από τα απτά παραδείγματα στα οποία ο Μοισιόδακας «στήριζε τις ελπίδες του για τις δυνατότητες και τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ὀθωμανῶν κρατούντων νὰ συμμετάσχουν στὸ Διαφωτισμό».¹⁶

Ωστόσο, παρά τις όποιες προσδοκίες, οι προσπάθειες ιδεολογικής ανανέωσης δεν επηρέασαν στο ελάχιστο το αυστηρά καθορισμένο corpus γνώσεων τις ισλαμικής παιδείας. Οι πρωτοβουλίες αυτές, ως εγχειρήματα μεμονωμένων ατόμων προερχόμενων είτε από τους κύκλους των Ουλεμάδων ή της σουλτανικής Αυλής, προσέκρουαν στην ακαμψία που επεδείκνυαν τα πιο συντηρητικά μέλη της μουσουλμανικής πνευματικής και πολιτικής ηγεσίας ή απλώς ατονούσαν λόγω αδιαφορίας. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν η ίδρυση τυπογραφείου στην οθωμανική πρωτεύουσα, ένα φιλόδοξο εγχείρημα με πρωτεργάτη τον Ιμπραήμ Μουτεφερίκα (İbrahim Müteferrika, 1674-1745) έναν Τρανσυλβανό προσήλυτο ο οποίος αφού υπηρέτησε σε διάφορες θέσεις την σουλτανική Αυλή κατάφερε στα 1727 να αποσπάσει από τον σουλτάνο ένα φερμάνι που του παρείχε την άδεια ίδρυσης τυπογραφείου.¹⁷ Όμως, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του

¹⁶ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*

¹⁷ Ο Μουτεφερίκα (τουρκικά: αυλικός) αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση Οθωμανού Homo Universalis, μεταξύ των δραστηριοτήτων του ως λογίου συγκαταλεγόταν η επιμέλεια εκδόσεων, η ενασχόληση με τις φυσικές επιστήμες, η γεωγραφία, η ιστορία και η χαρτογραφία. Υπηρέτησε τον σουλτάνο ως στρατιωτικός και διπλωμάτης, κατά τη διάρκεια της διπλωματικής του σταδιοδρομίας ξεκίνησε να συλλέγει και να μελετά βιβλία, ενασχόληση που τον οδήγησε αργότερα στην ίδρυση τυπογραφείου. Ωστόσο, ελάχιστα είναι γνωστά για το πρότερο βίο του, το μόνο που γνωρίζουμε με σιγουριά είναι ότι γεννήθηκε στο Kolozsvár της Τρανσυλβανίας μεταξύ των ετών 1672 και 1675 και ότι ήταν ενταγμένος στο αντιτριαδικό κίνημα του Ουνιταριανισμού, κάτι που ίσως εξηγεί την οικειοθελή μεταστροφή του στο Ισλάμ. Βλ. σχετ. Vefa Erginbas, *Forerunner of The Ottoman Enlightenment: Ibrahim Muteferrika and his Intellectual Landscape*, μεταπτυχιακή διατριβή, Sabanci University, Κωνσταντινούπολη 2005· Niyazi Berkes, «Ibrahim Muteferrika», *Encyclopedia of Islam* τομ. 3, σσ. 996–8 και του ιδίου «İlk Türk matbaası kurucusunun dini ve fikri kimliği» *TTK Belleten* 26/ 104 (1962), σσ. 715-37.

εκδότη και τον ζήλο τον οποίο εκείνος επέδειξε στην εισαγωγή -και προσαρμογή- της δυτικής επιστημονικής σκέψης στην οθωμανική γραμματεία,¹⁸ το τυπογραφείο σίγησε λίγο μετά τον θάνατό του ενώ τα βιβλία του παρέμεναν απούλητα στα ράφια των παλαιοβιβλιοπωλείων (*sahaflar*) της Κωνσταντινούπολης όπου τα εντόπισαν δυτικοευρωπαίοι περιηγητές πολλές δεκαετίες αργότερα.¹⁹ Η αποτυχία της προσπάθειας αυτής αλλά και όλων των μετέπειτα εγχειρημάτων ανίδρυσης του τυπογραφείου οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην αδιαφορία με την οποία η οθωμανική άρχουσα τάξη αντιμετώπιζε τις έντυπες εκδόσεις δείχνοντας σαφή προτίμηση στο χειρόγραφο βιβλίο.²⁰ Έτσι, όταν ο Σκαρλάτος

¹⁸ Ο Μουτεφερίκα θεωρείται εισηγητής της καρτεσιανής σκέψης την οποία και γνώρισε στο εγγράμματο οθωμανικό κοινό μέσω ενός εκτενούς εισαγωγικού κειμένου με το οποίο προλόγισε την πρώτη έντυπη έκδοση της *Cihannüma* («Άποψη του κόσμου» ή «Κοσμογραφία») του Κιατίπ Τσελεμπή το 1732. Το εισαγωγικό αυτό κείμενο βασιζόταν στο *Institutiones philosophicae* του Γάλλου φιλοσόφου Edmond Pourchot. Η επιλογή κάθε άλλο παρά τυχαία ήταν· αντίτυπα του *Institutiones* κοσμούσαν την εποχή εκείνη πολλές βιβλιοθήκες ιησουιτικών κολλεγίων στη Γαλλία ενώ το δημοφιλές αυτό σύγγραμμα απετέλεσε μία από τις βασικές πηγές «από τις οποίες άντλούν οι νεοέλληνες στοχαστές της συγκεκριμένης περιόδου» κατά τη διατύπωση του Κώστα Πέτσιου. Πράγματι, μεγάλο μέρος του έργου *Σύνοψις Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* του Βικεντίου Δαμοδοῦ (1700 - 1752) αποτελούσε προσαρμοσμένη μετάφρασή των κεφαλαίων περί ηθικής του *Institutiones philosophicae*, ενώ το έργο *Μεταφυσική ἤτοι πρώτη φιλοσοφία τοῦ σοφωτάτου Πουρκοτζίου* που εξέδωσε στα 1750 ο Ευγένιος Βούλγαρης ήταν -όπως άλλωστε δηλώνει ο τίτλος του- μετάφραση της *Μεταφυσικής* του Pourchot. Βλ. Κώστας Πέτσιος, «Τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Edmundus Purchotius καὶ τὸ Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Βικέντιου Δαμοδοῦ», *Ὁ Ἐραμιστής* 27 (2009), σσ. 69-148 και δη σσ. 70-1.

¹⁹ Yasmin Gencer, «İbrahim Müteferrika and the Age of the Printed Manuscript», Christiane Gruber (επιμ.) *The Islamic Manuscript Tradition: Ten Centuries of Book Arts in Indiana University Collections*, Μπλούμινγκτον 2010, σ. 155-93 και δη σ. 192.

²⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μια παρόμοια εκδοτική πρωτοβουλία που πραγματοποιείτο στη Ρωσία του Μεγάλου Πέτρου ως μέρος του ευρύτερου μεταρρυθμιστικού του προγράμματος δεν απέδωσε ούτε αυτή τα αναμενόμενα αποτελέσματα καθώς «η αγορά για τα έντυπα βιβλία [...] δεν ήταν ανθηρή παρά τον προσωπικό ενθουσιασμό του τσάρου για την τυπογραφία», βλ. Caroline Finkel, *Οθωμανική Αυτοκρατορία 1300-1923*, μτφ. Μιχάλης Δελέγκος, Αθήνα 2007, σ. 465 σημ.

Βυζάντιος στα τέλη της δεκαετίας του 1860 καταμέτρησε στην Κωνσταντινούπολη σαράντα δημόσιες και χίλιες ιδιωτικές Μουσουλμανικές βιβλιοθήκες διαπίστωσε ότι «[τ]ὰ πλείστα τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις ταύταις βιβλίων εἶνε χειρόγραφα».²¹

Το εγχείρημα του Μουτεφερίκα ήταν αναμφίβολα ένα από τα πλέον σημαντικά κεφάλαια της πνευματικής ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενδεικτικό του κλίματος που επικρατούσε στην Εποχή της Τουλίπας, μίας περιόδου που χαρακτήριζαν φαινόμενα όπως το άνοιγμα προς τη Δύση, η όλο και πιο ευνοϊκή συμπεριφορά έναντι των μη-μουσουλμάνων αλλά και η ανάπτυξη του πνευματικού και θρησκευτικού διαλόγου. Παράλληλα, κατά την περίοδο αυτή έκαναν την εμφάνισή τους και νέα πολιτιστικά δρώμενα όπως δεξιώσεις και μουσικές εκδηλώσεις στα παραθαλάσσια μέγαρα της οθωμανικής αριστοκρατίας, εκδρομές στη φύση, περίπατοι στους κήπους αλλά και επιδείξεις πειραμάτων στην Αυλή όπου συγχρωτίζονταν η οθωμανική αριστοκρατία και λογισύνη ανεξαρτήτως θρησκεύματος. Μία τέτοια φιλοσοφικού χαρακτήρα και διάθεσης συνάντηση που πραγματοποιείται σε έναν ειδυλλιακό κήπο μεταξύ μιας διεθνούς θα λέγαμε ομάδας καλλιεργημένων ανδρών αποτύπωσε ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος (1670-1730) στο συμποσιακού χαρακτήρα έργο του *Φιλοθέου Πάρεργα*.²²

111, πρβ. Lindsey Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great*, Νιού Χάβεν - Λονδίνο 2000, σσ. 316-25.

²¹ Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις: ἡ περιγραφὴ τοπογραφικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως καὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ Κόλπου καὶ τοῦ Βοσπόρου προαστείων αὐτῆς [...]*, τ. Γ', Αθήνα 1851, σ. 629.

²² Το έργο αυτό που γράφηκε στα 1718 τυπώθηκε αρκετές δεκαετίες αργότερα στα 1800. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, σ. 268 και Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece*, Καίμπριτζ, Μασαχουσέτη 2013, σ. 34.

Κοινή συνισταμένη της πνευματικής συνάντησης που συντελείτο στην οθωμανική πρωτεύουσα ήταν το περιβάλλον της Αυλής του Αχμέτ Γ' όπου εντάσσονταν προσωπικότητες όπως ο Φαναριώτης Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ο Ορθόδοξος ιεράρχης Χρυσάνθος Νοταράς, ο Μουσουλμάνος λόγιος Εσάτ Εφέντης, ο σπουδασμένος στην Πάδουα αρχίατρος (*hekimbaşı*) Νούχ Εφέντης ο Κρής (Nuh Efendi), ο τυπογράφος Μουτεφερίκα, κ.ά. Μεταξύ των προσωπικοτήτων αυτών που απαρτίζουν το πνευματικό κλίμα της εποχής θα εκδηλωθεί μία σύγκληση πνευματικών ενδιαφερόντων αλλά και επιδιώξεων όπως άλλωστε υποδηλώνει η ταυτόχρονη προσπάθεια που κατέβαλαν ο Μεγάλος Βεζίρης Ιμπραήμ Πασάς και ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος για την προμήθεια τηλεσκοπίου από τη Γαλλία.²³ Παράλληλα με αυτή την πνευματική και ιδεολογική προσέγγιση, καλλιεργήθηκαν επίσης στενές γνωριμίες και σχέσεις μεταξύ Οθωμανών προερχομένων από τους κύκλους της Αυλής και δυτικοευρωπαϊών παροίκων που βρίσκονταν τότε στην Κωνσταντινούπολη. Μία τέτοια περίπτωση ήταν η πρόσκληση προς τον πιετιστή ιεραπόστολο και ιατρό Johann Friedrich Bachstrom (1688-1742) για συμμετοχή στις εκδηλώσεις του παλατιού. Ο Bachstrom, ο οποίος βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1728, και εισήλθε στους κύκλους των ανακτόρων μέσω της γνωριμίας του με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο κατέγραψε στις επιστολές του, με ιδιαίτερη σαφήνεια και αξιοπιστία, τις αισθητικές και ιδεολογικές αναζητήσεις της οθωμανικής Αυλής.²⁴ Όμως, ο Λουθηρανός αυτός θεολόγος δεν αρκέστηκε μόνο στο ρόλο του παρατηρητή αλλά

²³ Γνωρίζουμε ότι ο Μαυροκορδάτος προμηθεύτηκε το τηλεσκόπιό του μέσω του Χρυσάνθου Νοταρά ο οποίος είχε συναντήσεις επί μία εβδομάδα με τον Jacques Cassini στο αστεροσκοπείο των Παρισίων κατά την επίσκεψή του στην γαλλική πρωτεύουσα. Βλ. Π. Στάθη, *Χρυσάνθος Νοταράς πατριάρχης Ίεροσολύμων: Προδρομος του νεοελληνικού διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σσ. 89 και 165. Την ίδια περίοδο ο Μεγάλος Βεζίρης ζήτησε από τον Γάλλο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη να τον προμηθεύσει με τηλεσκόπιο και μικροσκόπιο. Βλ. Bekir Harun Küçük, *Early Enlightenment in Istanbul*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας, Σαν Ντιέγκο 2012, σ. 173.

²⁴ Hermann Ullrich, «Johann Friedrich Bachstrom», *Euphorion* 16 (1909), σσ. 320-49.

μετείχε ενεργά στις πνευματικές διεργασίες της εποχής προτείνοντας στον Μεγάλο Βεζίρη την ίδρυση στην Κωνσταντινούπολη μίας Ιατροφυσιικής Ακαδημίας (*academia scientarum*) το έργο της οποίας θα δημοσιευόταν από το νεοϊδρυθέν τυπογραφείο στο ξεκίνημα του οποίου ο Bachstrom μετείχε ενεργά.²⁵

Ωστόσο, οι σκέψεις αυτές για ίδρυση Ακαδημίας απεδείχθησαν πρόωρες, χρειάστηκαν αρκετές ακόμη δεκαετίες για να μπορέσει να θεσμοθετηθεί η διδασκαλία της δυτικής επιστημονικής γνώσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Ελληνορθόδοξοι θα είναι εκείνοι που πρώτοι επιχειρούν την εισαγωγή νέων επιστήμων και μεθόδων στην εκπαίδευση ενώ οι Μουσουλμάνοι έχοντας εδραιωμένη την πίστη στην ανωτερότητα της ισλαμικής τους παιδείας θα καθυστερήσουν σημαντικά, θα χρειαστεί λοιπόν μία ισχυρή κρίση που θα επηρεάσει και το πεδίο της γνώσης σηματοδοτώντας την αμφισβήτηση της παραδοσιακής θρησκευτικής παιδείας. Η κρίση αυτή εκδηλώθηκε κατά το δεύτερο μισό του δεκάτου ογδόου αιώνα όταν οι ήττες στα πεδία των μαχών του Ρωσο-τουρκικού πολέμου του 1768-1774 ανάγκασαν την αυτοκρατορία να εγκαταλείψει την αίσθηση υπεροψίας και υπεροχής που παραδοσιακά χαρακτήριζε τη συμπεριφορά της στις διεθνείς σχέσεις καλώντας ταυτόχρονα τους ιθύνοντες να αντιμετωπίσουν αλλά και να κατανοήσουν έναν αντίπαλο που διεκδικούσε μία περίοπτη θέση στο παγκόσμιο στερέωμα.²⁶ Η νέα αυτή κατάσταση που σταδιακά διαμορφωνόταν στο παγκόσμιο σύστημα εξουσίας ανάγκασε τους Οθωμανούς να συνειδητοποιήσουν, πέρα από

²⁵ Η αλληλογραφία του Bachstrom με τον ιατρό Johann Christian Kundmann (1684-1751) διασώθηκε από τον τελευταίο μέσω της ενσωμάτωσής της στο έργο του *Rariora naturae et artis, item in re medica* (Φυσικές και καλλιτεχνικές ιδιαιτερότητες, καθώς και αυτές που σχετίζονται με ιατρικά θέματα). Το έργο εκδόθηκε στο Breslau της Σιλεσίας το 1737. Βλ. B. H. Kūçük, *ό.π.*, σ. 176.

²⁶ Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Κέιμπριτζ 1976, σ. 169 και Murat Şiviloğlu, *The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire*, Κέιμπριτζ 2018, σ. 132.

ιδεολογικούς φραγμούς και αγκυλώσεις, ότι οι αλλαγές στις μεθόδους διεξαγωγής του πολέμου είχαν ουσιαστικά υποβιβάσει την αυτοκρατορία τους σε υποδεέστερη θέση έναντι των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Η επίγνωση της αδυναμίας αυτής επέφερε μια βαθύτατη κρίση και στον γνωσιακό τομέα πυροδοτώντας καθ' αυτό τον τρόπο μία διαδικασία αλλαγής ιδεών, αντιλήψεων και στάσεων ζωής.

Η ανάγκη αυτή, της κατανόησης των αλλαγών που συντελούνταν στον τομέα των διεθνών σχέσεων, έδωσε νέα ώθηση στην μεταφραστική διαδικασία: χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα εκείνα που αναφέρει ο Johann Strauss, της μετάφρασης των πολεμικών πραγματειών του Vauban από τους Φαναριώτες δραγομάνους Ιωάννη Καρατζά (1770-1808) και Κωνσταντίνο Ύψηλάντη (1760-1816), της μετάφρασης από τον Ιάκωβο Αργυρόπουλο (Yakovaki Efendi, 1774-1850), της *Histoire de Catherine II, impératrice de Russie* του Jean-Henri Castéra, αλλά και η συγγραφή από τον Αλέξανδρο Χαντζερή (1759-1854) του «μνημειώδους» Γαλλο-Οθωμανικού Λεξικού.²⁷

3. Δύο παράλληλες πορείες προς τον εκσυγχρονισμό

Αν και στην περίπτωση των Ελληνορθοδόξων, φωτισμένοι διδάσκαλοι, οπαδοί των διαφωτιστικών ιδεών καθιέρωσαν -όχι χωρίς αντιδράσεις- τη διδασκαλία των νέων ιδεών και της σύγχρονης γνώσης στις σχολές του ανωτέρου κύκλου δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο για τους Μουσουλμάνους. Οι μεδρεσέδες δεν απετέλεσαν ποτέ πύλη εισαγωγής νέων επιστημονικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων, ούτε πεδίο ιδεολογικών συγκρούσεων μεταξύ νεωτεριστών και συντηρητικών λογίων. Της

²⁷ Johann Strauss, «The New Status of Turkish in the Phanariot Era: Notes on the Turkish Elements in Phanariot Prose and Poetry Writing», Ίλια Χατζηπαναγιώτη κ.α. (επίμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 2013, σσ. 263-86 και δη σ. 268 και του ιδίου «La tradition phanariote et l'art de la traduction», Frédéric Hitzel (επίμ.), *Istanbul et les langues orientales* [= *Varia Turcica XXXI*], Παρίσι 1997, σσ. 373-401.

προσπάθειας εισαγωγής νέων επιστημονικών ιδεών ηγήθηκε το κράτος μέσω της θέσπισης ανεξάρτητων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων τα οποία τελούσαν υπό την άμεση εποπτεία των ανακτόρων και λειτουργούσαν ως παραγωγικές σχολές στελεχών του στρατού και της διοίκησης.

Στην προσπάθειά της αυτή η οθωμανική διοίκηση δρούσε επικουρούμενη από Μουσουλμάνους λογίους οι οποίοι προέρχονταν μεν από την τάξη των Ουλεμάδων διακατέχονταν όμως από ευνοϊκή προδιάθεση προς τις νέες ιδέες και επιστημονικές αντιλήψεις. Παρά ταύτα, τόσο η θέσπιση όσο και η εύρυθμη λειτουργία των ανεξάρτητων αυτών ιδρυμάτων αποδείχθηκε μία εξαιρετικά περίπλοκη υπόθεση που σχεδόν πάντα προξενούσε αντιδράσεις οι οποίες δεν ήταν εύκολο να καμφθούν καθώς οι συντηρητικοί Ουλεμάδες αντιμετώπιζαν με καχυποψία οποιοδήποτε ίδρυμα ξέφευγε από τον άμεσο έλεγχό τους. Η επιτυχής εισαγωγή κάθε νέας πρωτοβουλίας εξαρτάτο σε μεγάλο βαθμό από την τήρηση ενός λεπτού παιγνιδιού ισορροπιών ώστε να αποφεύγονται οι συγκρούσεις και να μη βλάπτονται τα παγιωμένα συμφέροντα κάποιας συγκεκριμένης ομάδας. Για να καμφθούν οι αντιστάσεις των συντηρητικών οι ιθύνοντες υποστήριζαν τις πρωτοβουλίες τους αντλώντας επιχειρήματα από τη φαρέτρα της ισλαμικής θεολογίας: ένα από αυτά ήταν η λεγόμενη «αρχή της αμοιβαιότητας» (*mukabele-i bil-misl*) η οποία παρείχε μια επαρκή θεολογική κάλυψη στην υιοθέτηση πρακτικών του εχθρού με σκοπό την καταπολέμησή του, κατά έναν παράδοξο λοιπόν τρόπο ο εχθρός συνιστούσε όχι μόνο απειλή αλλά και πρότυπο προς μίμηση.²⁸ Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε ότι ένα παρόμοιο ιδεολογικό σχήμα χρησιμοποίησε και η ηγεσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας για να αντικρούσει τις προσηλυτιστικές προσπάθειες δυτικών ιεραποστόλων επιστρατεύοντας μεθόδους και τακτικές όμοιες με αυτές των «εχθρών» της, δηλαδή των δυτικών μισσιοναρίων. Έτσι, κατά τον

²⁸ Uriel Heyd, «The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II», Albert Hourani, Philip Shukry Khoury και Mary Christina Wilson (επίμ.), *The Modern Middle East: A Reader*, Μπέρκλεϋ 1993, σσ. 29-54 και δη σ. 37.

δέκατο όγδοο αιώνα το Πατριαρχείο προχώρησε στην ίδρυση σχολείων και στη διάδοση του θρησκευτικού εντύπου σε μία προσπάθεια αναχαίτησης της ιησουιτικής προσηλυτιστικής δράσης, πρακτική που συνέχισε και κατά τον αιώνα που ακολούθησε ώστε να αντιμετωπίσει την οργανωμένη δράση των Προτεσταντών ιεραποστόλων στην Ορθόδοξη Ανατολή.

Παρομοίως, το οθωμανικό κράτος προκειμένου να ενισχύσει το στράτευμα έναντι των δυνάμεων της Δύσης εισήγαγε τη διδασκαλία της δυτικής επιστήμης μέσω της θέσπισης στρατιωτικών σχολών. Στις σχολές αυτές συγκαταλεγόταν η Αυτοκρατορική Σχολή Ναυτικών Μηχανικών (*Mühendishane-i Bahri-i Hümayun*) που ξεκίνησε να λειτουργεί κατά τα έτη 1773–1776 καθώς και η Αυτοκρατορική Σχολή Στρατιωτικών Μηχανικών (*Mühendishane-i Berri-i Hümayun*) που ξεκίνησε στα 1795–1796 επί βασιλείας Σελήμ Γ'.²⁹ Κυρίαρχη θέση στα νεωτερικά προγράμματα σπουδών των στρατιωτικών σχολών κατείχαν οι θετικές επιστήμες, όπως η φυσική, η χημεία και τα μαθηματικά, ενώ τη διδασκαλία ανέλαβαν κατά

²⁹ Η πρώτη Σχολή Στρατιωτικών Μηχανικών (*Hendesehane*) είχε ιδρυθεί το έτος 1734 στην περιοχή Topraşi στο Σκούταρι της Χαλκηδόνας. Εμπνευστής του εγχειρήματος ήταν ο Γάλλος στρατιωτικός Claude Alexandre de Bonneval (1675 – 1747), ο οποίος αφού ασπάσθηκε το Ισλάμ έγινε γνωστός ως Humbaracı Ahmet Πασάς. Στη σχολή αυτή δίδασκε ο ίδιος ο Bonneval αλλά και διάφοροι Ουλεμάδες που παρέδιδαν μαθήματα άλγεβρας και γεωμετρίας. Επιπλέον, οι ιθύνοντες της σχολής προμηθεύτηκαν από τη Γαλλία πειραματικά όργανα για τη διδασκαλία των φυσικών επιστημών, θέτοντας έτσι τις βάσεις για την διάχυση της επιστημονικής γνώσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όμως, η προσπάθεια δεν μακροημέρευσε καθώς προσέκρουσε στις αντιδράσεις των γενιτσάρων οι οποίοι πέτυχαν την παύση λειτουργίας της σχολής το 1747. Βλ. Serif Mardin, *The Genesis of the Young Ottoman Thought – A study in the modernization of Turkish Political Ideas*, Πρίνστον 1962, σ. 217. Για τη Σχολή Στρατιωτικών Μηχανικών βλ. Gábor Ágoston και Bruce Alan Masters, «Mühendishane», Gábor Ágoston και Bruce Alan Masters (επιμ.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Νέα Υόρκη 2009, σ. 395. Βλ. επίσης Osman Recep Bahadır και Günhan Danişman, «Late Ottoman and Early Republican Science», Gürol Irzik και Güven Güzeldere (επιμ.), *Turkish Studies in the History and Philosophy of Science*, Νέα Υόρκη 2005, σσ. 285-300 και δη σ. 287.

κύριο λόγο ξένοι αξιωματικοί.³⁰ Πέραν της θεσμοθέτησης της διδασκαλίας των φυσικών επιστημών η ίδρυση των στρατιωτικών πολυτεχνικών σχολών ενθάρρυνε σημαντικά και την εκμάθηση ξένων γλωσσών καθώς η παράδοση των μαθημάτων γινόταν συνήθως στα γαλλικά, γλώσσα στην οποία ήταν γραμμένα και πολλά από τα διδακτικά βιβλία· στο πλαίσιο λειτουργίας των σχολών εντάσσεται και η μετάφραση επιστημονικών συγγραμμάτων προς διευκόλυνση των μαθητών αλλά και η αναβίωση της τυπογραφίας με σκοπό την έκδοση διδακτικών εγχειριδίων.³¹

Στις σχολές αυτές υπηρετούσαν ως διερμηνείς διάφοροι μη-μουσουλμάνοι κρατικοί υπάλληλοι στους οποίους μάλιστα η διεύθυνση των σχολών συχνά ανέθετε και τη μετάφραση των διδακτικών εγχειριδίων. Παράλληλα, η

³⁰ Στην Αυτοκρατορική Σχολή Ναυτικών Μηχανικών τη διδασκαλία των μαθηματικών ανέλαβε ένας Γάλλος αξιωματικός του πυροβολικού, ο Βαρόνος François de Tott (1733-1793), ο οποίος τέθηκε επικεφαλής της όλης μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του στρατεύματος. Πέραν από τον de Tott στους δυτικούς διδασκάλους της σχολής συγκαταλεγόταν ο Campbell Mustafa Αγάς (ένας Σκώτος προσήλυτος) και οι Γάλλοι Jean Lafitte Calvé και Laurent-Jean François Truguet. Το πρόγραμμα σπουδών περιελάμβανε τη διδασκαλία των ναυτικών ελιγμών (*deniz tabyasi*), των μαθηματικών (*hisab*), της γεωγραφίας (*coğrafya*) και της χαρτογραφίας (*harita*). Σημαντικές πληροφορίες για τη λειτουργία της σχολής αντλούμε από το έργο του Jean Lafitte Calvé, *Journal d'un officier français à Constantinople en 1784-1788*, επιμ. Dimitris Anoyatis-Pelé, Θεσσαλονίκη 2004.

³¹ Κατά τα έτη 1787-90 λειτούργησε ένα τυπογραφείο στη γαλλική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης με πρωτοβουλία του πρέσβη Choiseul-Gouffier (1715-1817). Η πρωτοβουλία αυτή της γαλλικής πρεσβείας προκάλεσε την αντίδραση δύο γραφέων των ανακτόρων οι οποίοι χρησιμοποιώντας τα παλιά μηχανήματα του Μουτεφερίκα λειτούργησαν τυπογραφείο μεταξύ των ετών 1783-1795. Η εκδοτική προσπάθεια συνεχίστηκε με κρατική πρωτοβουλία όταν στα 1797 η Σχολή Στρατιωτικών Μηχανικών εξοπλίστηκε με τυπογραφείο, το οποίο αφού μεταφέρθηκε από τόπο σε τόπο δύο φορές συνέχισε να λειτουργεί μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως το επίσημο τυπογραφείο του κράτους. Βλ. Tuncay Zorlu, *Innovation and Empire in Turkey, Sultan Selim III and the modernisation of the Ottoman Navy*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2008, σ. 79· Saliha Paker, «Turkish Tradition», Mona Baker (επιμ.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998, σσ. 551-59 και N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Μόντρεαλ 1964 (επανέκδοση, Νέα Υόρκη 1998), σ. 50.

επαφή των μαθητών με τους δυτικοευρωπαίους εκπαιδευτές τους εγκαινίασε νέα δίκτυα διακίνησης ιδεών, κάτι που διακρίνουμε στο έργο του Γκελενμπεβί Ισμαήλ Εφέντη (Gelenbevi İsmail Efendi (1730–1790)).³² Ο λόγιος αυτός υπήρξε μαθητής και μετέπειτα διδάσκαλος της Σχολής Ναυτικών Μηχανικών και στα 1787 προχώρησε στη συγγραφή μίας πραγματείας περί των λογαρίθμων υπό τον τίτλο *Şerh-i Cedavili'l-Ensab* (Εξήγηση των λογαριθμικών πινάκων) με σκοπό το έργο αυτό να χρησιμεύσει ως διδακτικό εγχειρίδιο στους μαθητές της σχολής, γνωρίζουμε μάλιστα ότι στην προσπάθειά του αυτή είχε ως βοηθό έναν άγνωστο Ελληνορθόδοξο λόγιο ο οποίος είχε υπάρξει και διδάσκαλός του.³³

Η πληροφορία αυτή για τον διδάσκαλο του Ισμαήλ δεν είναι αρκετή για να μας επιτρέψει να κάνουμε υποθέσεις για την ταυτότητά του, ωστόσο δεν είναι διόλου απίθανο ο Ελληνορθόδοξος αυτός λόγιος να προερχόταν από το περιβάλλον της Πατριαρχικής Σχολής. Αν και η διδασκαλία των μαθηματικών στην Πατριαρχική Σχολή μετά την αποχώρηση του Βούλγαρη είχε ατονήσει, οι ελληνόφωνοι λόγιοι της Πόλης κατέφευγαν σε χειρόγραφες περιλήψεις παραδόσεων του Ευγενίου προκειμένου να μελετήσουν κλάδους των μαθηματικών όπως η ευκλείδεια γεωμετρία, η άλγεβρα, οι κωνικές τομές, οι λογάριθμοι κλπ.³⁴ Άλλο ένα σημαντικό

³² Για τη ζωή και το έργο του βλ. İhsan Fazlıoğlu, «İsmail Efendi (Gelenbevi)», Ekrem Çakıroğlu (επίμ.), *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* (Βιογραφική εγκυκλοπαίδεια της Οθωμανικής Πολιτείας), Κωνσταντινούπολη 1999, σσ. 666–9.

³³ Την πληροφορία αυτή περί του Ελληνορθόδοξου διδασκάλου μας τη δίνει ο μαθητής του Ισμαήλ, Σαΐντ Μουσταφά Εφέντης (Seyid Mustafa Efendi). Βλ. Esin Kâhya και Ayşegül Demirhan Erdemir, *Medicine in the Ottoman Empire (and Other Scientific Developments)*, ΚΠ 1997, σ. 127 και Kemal Beydilli, «İlk Mühendislerimizden Seyid Mustafa ve Nizam-ı Cedide Dair Risalesi» (Ο Seyid Mustafa, ένας εκ των πρώτων μηχανικών μας, και η γραμματεία της περιόδου «Nizam-ı Cedid»), *Tarih Enstitüsü Dergisi* XIII (1983–87), σσ. 387–479 και δη σ. 450.

³⁴ Μέχρι τα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα το πρόγραμμα σπουδών της Πατριαρχικής Σχολής ήταν στραμμένο στην κλασική παιδεία. Εξάιρεση αποτελούσαν οι περίοδοι που τη

σύγγραμμα που οι Ελληνορθόδοξοι λόγιοι είχαν στη διάθεσή τους ήταν η *Όδος Μαθηματικής* (Βενετία, 1749) του Μεθοδίου Ανθρακίτη. Το έργο αυτό που ουσιαστικά εισήγαγε τα μαθηματικά στο οργανόγραμμα των ελληνικών σχολείων, εμπεριείχε διάφορα συγγράμματα γεωμετρίας, τριγωνομετρίας, γεωγραφίας, και λογαρίθμων.

Η συγγραφή της πραγματείας περί των λογαρίθμων του Ισμαήλ Εφέντη αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της πολιτισμικής ώσμωσης που συντελείτο στην οθωμανική πρωτεύουσα κατά την περίοδο που εξετάζουμε με τις στρατιωτικές σχολές να αποτελούν μία πύλη εισόδου νέων ιδεών και την οθωμανική λογιόσύνη να προσφεύγει και πάλι στους Ελληνορθόδοξους ώστε να τη βοηθήσουν στην πρόσληψη της δυτικής επιστημονικής γνώσης.³⁵ Το ενδιαφέρον που επέδειξαν για τα ελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα μέλη της Κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας που δεν εντάσσονταν στους κόλπους της Ελληνορθόδοξης κοινότητας καταδεικνύει η παρουσία «έτερογενών» στις θεσμοθετημένες από τον σχολάρχη της Πατριαρχικής Σχολής Δωρόθεο Πρώιο διαλεκτικές αντιπαραθέσεις (γυμνάσια) που πραγματοποιούνταν μεταξύ των μαθητών. Σε επιστολή τους προς τους

σχολή διηύθυναν ο Ευγένιος Βούλγαρης (1760), ο Δωρόθεος Πρώιος (1804-7), ο Στέφανος Δούγκας (1809) και ο Κωνσταντίνος Κούμας (1814), με την αποχώρησή τους η διδασκαλία των θετικών επιστημών ατονούσε ή εξέλειπε παντελώς. Βλ. Παναγιώτης Λάζος, «Η δωρεά του Χατζή-Στεφανή Γαϊτανάκη στην οργανοθήκη της Πατριαρχικής Μεγάλης του Γένους Σχολής», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 20 (2017), σσ. 199-235 και δη σ. 199 πρβ. Κωνσταντίνος Κούγκας, «Οι φυσικές επιστήμες στο πρόγραμμα διδασκαλίας της μεγάλης του Γένους Σχολής», πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, *Η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή: Ιστορία και προσφορά*, Αθήνα 2004, σσ. 167-83 και δη σ. 167.

³⁵ Νέους διαύλους επικοινωνίας άνοιξε και η παρουσία των δυτικών αξιωματούχων, οι οποίοι δεν ήταν πλέον υποχρεωμένοι να ασπασθούν το Ισλάμ για να υπηρετήσουν την αυτοκρατορία και κατ' επέκταση κινούνταν με πολύ μεγαλύτερη άνεση στους ανώτερους κύκλους της διοίκησης ερχόμενοι σε επαφή με υψηλόβαθμους κρατικούς λειτουργούς αλλά και με Χριστιανούς προύχοντες και λογίους. Βλ. Stanford Shaw, *Between old and new: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη 1971, σσ. 180-99.

Ζωσιμάδες αποσταλείσα την 29 Νοεμβρίου 1804 ο Πρώιος αναφέρει ότι «[ε]ἰς ταῦτα τὰ γυμνάσια [...] συρρέουσι πολλοί, ἔφοροι τε καὶ ἐπίτροποι, ἐνίοτε δὲ καὶ ἑτερογενεῖς καὶ πάντες θαυμάζουσι τὴν ἐνοῦσαν ἀγχίνουαν τοῦ κλίματος καὶ χαίρουσι καὶ ὑπερεκθειάζουσιν αὐτοὺς στέφοντες ἐγκωμιαστικοῖς στεφάνοις».³⁶

Ὅμως, παρά το ευνοϊκό αυτό κλίμα οι όποιες κοινές πνευματικές διεργασίες και αναζητήσεις μεταξύ Μουσουλμάνων και Ελληνορθόδοξων λογίων είχαν πλέον ατονήσει. Σε αυτό συνέβαλαν οι μεταβολές που συντελούνταν στη διεθνή πολιτική σκηνή και οι οποίες οδήγησαν τις δύο ομάδες σε αναθεώρηση των ιδεολογικών τους προγραμμάτων με κάθε μία εξ αυτών να αντιλαμβάνεται διαφορετικά τις προκλήσεις της νέας πραγματικότητας και να επηρεάζεται διαφορετικά από τις δυναμικές των νέων ιδεών. Έτσι, στις πνευματικές ζυμώσεις που συντελούνταν στους κόλπους της ελληνορθόδοξης κοινότητας ήδη από τις αρχές του δεκάτου ογδόου αιώνα διακρίνουμε το κάλεσμα για εκσυγχρονισμό και ανανέωση, το οποίο απεδείχθη αρκετά ισχυρό ώστε να ξεπεραστούν σταδιακά οι όποιες επιφυλάξεις. Από τα μέσα του αιώνα οι πνευματικές εκδηλώσεις των Ελληνορθόδοξων σταδιακά ξέφυγαν από τον στενό πλαίσιο των

³⁶ Βλ. «Ἐράνισμα. Κώδιξ περιέχων τὰς ἀντιγραφάς τῶν ἐπιστολῶν, ψηφισμάτων, ἐπιταγμάτων, αἰτημάτων... ἐπὶ τῆς σχολαρχίας τοῦ Δωροθέου Πρωίου», ΠΕΦΣΚ, τόμ. Π'(1878-79), σσ. 209-10. Το ενδιαφέρον αυτό συνεχίστηκε και στα μετεπαναστατικά χρόνια. Χαρακτηριστικά είναι όσο αναφέρει ο πρώτος Αμερικανός Διαμαρτυρόμενος ιεραπόστολος στην Κωνσταντινούπολη, William Goodell: «At an examination of the school at Arnaut-Keuy [...] several Mussulmans were present, among whom was a *bin-bashy* (ταγματάρχης) and an *on-bin-bashy* (συνταγματάρχης) [...]. They are determined to have a school among the Musulmans [...]». William Goodell, *Memoirs, or Forty Years in the Turkish Empire*, επίμ. Ε. D. G. Prime, Νέα Υόρκη, 1876, σ. 143. Ο Goodell αναφέρεται στην αλληλοδιδασκτική σχολή που ιδρύθηκε στο Μέγα Ρεύμα τη δεκαετία του 1830 και αντικατέστησε αυτή των κοινών γραμμάτων. Βλ. Γεννάδιος Ηλιουπόλεως, *Ιστορία τοῦ Μεγάλου Ρεύματος*, Σταμπούλ 1949, σ. 84. Μπορούμε να συμπεράνουμε λοιπόν ότι η ελληνική εκπαίδευση αποτελούσε την εποχή εκείνη πρότυπο και παράδειγμα προς μίμηση για τους Οθωμανούς ιθύνοντες.

Φαναριωτών και της Εκκλησίας και απέκτησαν μία πολύ πιο διευρυμένη βάση λόγω της ανόδου της τάξης των εμπόρων. Σε αντίθεση λοιπόν με την μουσουλμανική κοινωνία την οποία χαρακτήριζε η απουσία της αστικής τάξης, η Ορθόδοξη κοινότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρώτη εκείνη εκδήλωσε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που σηματοδότησαν τη δημιουργία μίας τάξης αστών.³⁷ Πράγματι, ήταν η αναδυόμενη αυτή αστική τάξη που πήρε τα σκήπτρα της ανανεωτικής διαδικασίας από τους Φαναριώτες και τον κλήρο που έως τότε σχεδόν τη μονοπωλούσαν, επιτρέποντας έτσι τον νεοελληνικό Διαφωτισμό να αποκτήσει μια πιο ευρεία βάση και κατ' επέκταση να ωριμάσει ως πνευματικό κίνημα. Σε αυτή την εξέλιξη, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η γνωριμία του ελληνόφωνου αναγνωστικού κοινού με το έργο του Βολταίρου και η διάδοση των ιδεών του, όπως και η επαφή με το πνεύμα του Εγκυκλοπαιδισμού.³⁸ Πλέον, κύριος αποδέκτης των νέων ιδεών δεν ήταν μονάχα ο κλήρος και οι Φαναριώτες αλλά και τα εγγράμματα μέλη της τάξης των Ελληνορθόδοξων εμπόρων που ήταν εγκατεστημένοι τόσο εντός όσο και εκτός των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σημαντικοί εκπρόσωποι του νεοελληνικού Διαφωτισμού δρούσαν πλέον στις εύπορες

³⁷ Η απουσία αστικής τάξης οφειλόταν κυρίως στις πολιτικές της οθωμανικής διοίκησης η οποία ήταν εξαιρετικά εχθρική στη συγκέντρωση κεφαλαίου· είναι άλλωστε πάμπολλα τα παραδείγματα υψηλόβαθμων κρατικών υπαλλήλων των οποίων η περιουσία δημεύτηκε όταν το κράτος έκρινε ότι αυτοί είχαν πλουτήσει υπέρμετρα. Επιπλέον, οι μονοπωλιακές κρατικές πολιτικές καθιστούσαν αδύνατη τη συσσώρευση κεφαλαίου από συντεχνιακές συσσωματώσεις με αποτέλεσμα αυτές να μην διαθέτουν ποσά που θα τους επέτρεπαν να επενδύσουν στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών και μηχανημάτων. Λόγω της εχθρικής του στάσης προς το κεφάλαιο το οθωμανικό κράτος αντιμετώπιζε τουλάχιστον με καχυποψία την εμπορική δραστηριότητα και κατά συνέπεια άφηνε το πεδίο αυτό δράσης ελεύθερο στους μη-μουσουλμάνους. Βλ. Bruce McGowan, «The Age of the Ayans, 1699–1812», Suraiya Faruqi, Bruce McGowan, Donald Quataert και Şevket Pamuk (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τόμ. Β', Καίμπριτζ 1994, σσ. 637-758 και δη σ. 696· Mehmet Genç, «Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends», Donald Quataert (επιμ.), *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, Ώλμπανυ 1994, σσ. 59-68.

³⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 145-75.

παροιχίες των Ελλήνων της διασποράς όπου οι μηχανισμοί ελέγχου της Εκκλησίας δεν ήταν τόσο ισχυροί και το φιλελεύθερο πνεύμα που επικρατούσε επέτρεπε στους λογίους να επιδίδονται ανεμπόδιστα στο συγγραφικό και εκδοτικό τους έργο.

Αντιθέτως, όσον αφορά την κυρίαρχη μουσουλμανική κοινότητα βασικός φορέας νεωτερικότητας παρέμεινε το κράτος και οι φορείς του. Στόχος των μεταρρυθμιστών ήταν ο εξοπλισμός της αυτοκρατορίας με τους μηχανισμούς εκείνους που θα της επέτρεπαν να αντεπεξέλθει των επιτακτικών προκλήσεων των νέων καιρών· τα μέτρα που λάμβαναν αποσκοπούσαν στον εκσυγχρονισμό του κρατικού μηχανισμού και ιδιαίτερα του στρατού ενώ η αναμόρφωση της κοινωνίας δεν ήταν εντός των προτεραιοτήτων των ανανεωτικών τους προγραμμάτων. Έτσι, όπως άλλωστε προαναφέραμε, το εκσυγχρονιστικό κίνημα παρέμεινε εξαρτημένο από πρωτοβουλίες της Αυλής, ενώ η απήχησή του συχνά δεν ξεπερνούσε τα όρια του παλατιού και του ευρύτερου κύκλου των ανακτόρων. Καθώς δεν υπήρχε αστική τάξη, η οποία πιθανόν να υποστήριζε τις μεταρρυθμίσεις, το μόνο κίνητρο για ανανέωση έδιναν οι κρίσεις και οι στρατιωτικές ήττες που έθεταν σε κίνδυνο την εδαφική ακεραιότητα της αυτοκρατορίας.³⁹ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι εισηγητές των μεταρρυθμίσεων να αναπτύξουν μία χρησιμοθηρική αντίληψη έναντι της δυτικής επιστημονικής γνώσης ελπίζοντας ότι η εφαρμογή των μεθόδων της θα ενίσχυε την αυτοκρατορία έναντι των εχθρών της. Απεναντίας, οι ιδέες της πολιτικής φιλοσοφίας όπως αυτές εμφανίστηκαν και ωρίμασαν στις κοινωνίες της Βορειοδυτικής Ευρώπης τους άφηναν αδιάφορους. Έτσι, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η οθωμανική πολιτική ηγεσία του τέλους του δεκάτου ογδόου αιώνα δεν στράφηκε στα κείμενα των Γάλλων πολιτικών στοχαστών προκειμένου να βρει απαντήσεις στις αναζητήσεις

³⁹ Επιπλέον, οι μεταρρυθμιστές ήταν επιφορτισμένοι με το ιδεολογικό βάρος της προώπισης των μέτρων που εισηγούντο και της ανάγκης ένδυσης των μέτρων αυτών με ένα μανδύα ισλαμικής νομιμότητας ώστε να τα καταστήσουν συμβατά με την ισλαμική πολιτική παράδοση. Βλ. C. Finkel, *Οθωμανική Αυτοκρατορία...*, σ. 491.

της αλλά στη μυστικιστική ποίηση των Σουφί που εξυμνούσε τις δόξες του παρελθόντος.⁴⁰ Κατά την περίοδο αυτή η συμμετοχή των Ελληνορθοδόξων στη συγγραφική και μεταφραστική διαδικασία θα συνεχισθεί, όμως η σημασία του έργου τους θα είναι ως επί το πλείστον επικουρική χωρίς οι ίδιοι να παίζουν ηγετικό ρόλο στη διαμόρφωση της κυρίαρχης ιδεολογίας.

4. Από την Ιατρική Ακαδημία στη Σχολή της Ξηροκρήνης

Οι ραγδαίες εξελίξεις στη διεθνή πολιτική σκηνή αλλά και οι προκλήσεις στο εσωτερικό της χώρας κατά τον ύστερο δέκατο όγδοο αιώνα ώθησαν την οθωμανική διοίκηση και την ηγεσία των Ελληνορθοδόξων (Πατριαρχείο και Φαναριώτες) στη λήψη μέτρων που στόχευαν τόσο στον εκσυγχρονισμό όσο και τον συγκεντρωτισμό. Οι προτεραιότητες των δύο αυτών ηγετικών ομάδων συνέπλευσαν για ακόμη μια φορά με κοινό στόχο την προάσπιση της κεντρικής εξουσίας και της εδαφικής ακεραιότητας της αυτοκρατορίας τόσο από εξωτερικούς όσο και από εσωτερικούς αντιπάλους. Μετά τη Γαλλική Επανάσταση, οι Φαναριώτες που άλλοτε ενστερνίζονταν τις ιδέες του Διαφωτισμού θεωρώντας τις απαραίτητες για την παραμονή τους στην

⁴⁰ Οι αντιδράσεις κατά της επαναστατικής γαλλικής προπαγάνδας στην Κωνσταντινούπολη αρχικά προήλθαν από Γάλλους φιλομοναρχικούς εγκατεστημένους στην οθωμανική πρωτεύουσα και από την βρετανική πρεσβεία. Βλ. S. Shaw, *ό.π.*, σσ. 195-97 και Fatma M. Göçek, *Rise of Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Λονδίνο 1996, σ. 196. Χαρακτηριστικός είναι ο διάλογος που παραθέτει ο Bernard Lewis, μεταξύ του δραγομάνου της Αυστριακής πρεσβείας και του Οθωμανού υπουργού εξωτερικών (Reis ül-Küttab) Rashid Εφένδη. Ο δραγομάνος διαμαρτυρόταν για τη δράση Ιακωβίνων που περιφέρονταν στην Κωνσταντινούπολη φορώντας επαναστατικές κονκάρδες, κάτι που οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι πάροικοι έβρισκαν προσβλητικό. Ο Rashid Εφένδης έσπευσε να τον καθησυχάσει επισημαίνοντας ότι «η Οθωμανική Αυτοκρατορία είναι κράτος μουσουλμανικό και αυτά τα σύμβολα δεν απασχολούν κανέναν, [...] ακόμη και αν έβαζαν καλάθια με φρούτα στα κεφάλια τους, η κυβέρνηση δεν θα τους ζητήσει εξηγήσεις. Ασχολείστε με θέματα ασήμαντα» βλ. Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2011, σ. 52.

εξουσία στράφηκαν ανοιχτά πλέον εναντίον τους.⁴¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες από τις αντεπαναστατικές δραστηριότητες της Εκκλησίας κατά την δεκαετία του 1790 και ιδίως μετά την απόβαση των Γάλλων στην Αίγυπτο παρακινούνται από την οθωμανική διοίκηση. Η συνδρομή του Πατριαρχείου άλλωστε ήταν απαραίτητη προκειμένου να αντικρουσθεί η γαλλική προπαγάνδα και να εξασφαλισθεί η νομιμοφροσύνη των Χριστιανών η οποία μετά τα Ορλωφικά (1770) είχε τεθεί υπό αμφισβήτηση.⁴²

⁴¹ P. M. Kitromilides, *War and political consciousness: theoretical implications of eighteenth-century Greek historiography*, Μπέριλινγκτον 1994, σ. 64. Ήταν σταθερή η προτίμηση των ηγεμονικών οίκων του Φαναρίου στους Γάλλους οικοδιδασκάλους· για τον οικοδιδάσκαλο των Σούτσων λέγονταν ότι ήταν «ὁ πιὸ λυσσαλέος δημαγωγὸς καὶ ὁ πλέον ἀλιτῆριος ποὺ ὑπάρχει». Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Αθήνα 1977, σ. 51. Το 1798 πληροφορούμαστε, ότι πολλοί Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, «οι οποίοι, είχαν αρκετά απερίσκεπτα είχαν δώσει μία δημοκρατική παιδεία στα παιδιά τους» (assez inconsidérément, affecté de donner une éducation républicaine à leurs enfants), έδιωξαν τους Γάλλους οικοδιδασκάλους τους». Βλ. Josef Kabrda, *Quelques firmans concernant les relations franco - turques lors de l'expédition de Bonaparte en Egypte (1798-1799)*, Cahiers de la Société Asiatique X, Παρίσι 1947, σ. 24 πρβ. *Moniteur Universel*, 12 fructidor an vi (29 Αυγούστου, 1798).

⁴² Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς: Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ιδέες*, Αθήνα 1996, σ. 275. Μία από τις πρωτοβουλίες αυτές ήταν η επανίδρυση του Πατριαρχικού Τυπογραφείου με σκοπό την έκδοση αντεπαναστατικών κειμένων. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε ότι το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο ιδρύθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1627 με την υποστήριξη του πατριάρχη Κυρίλλου Λούκαρη, αναγκάστηκε όμως να αναστείλει τη λειτουργία του μέσα σε λίγους μόλις μήνες έπειτα από παρέμβαση των Ιησουϊτών. Ο Ματθαίος Παρανίκας αναφέρει τρεις διαδοχικές προσπάθειες επανίδρυσης του Πατριαρχικού Τυπογραφείου κατά τα έτη 1662, 1747, 1796 και 1817. Βλ. Ματθαίος Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ αλώσεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (10') ἑκατονταετηρίδος*, ΚΠ 1867, σ. 209. Βλ. επίσης τη μελέτη του Γεωργίου Δ. Μπόκου, *Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα στὸ χῶρο τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς»:* (1627-1827), Αθήνα 1997, σ. 201 κ.έξ.

Ως αντίδραση στην «αθειά» του Διαφωτισμού η οθωμανική εξουσία και η Ορθόδοξη Εκκλησία πρότασαν την αποκατάσταση των θρησκευτικών θεσμών που είχαν διαβρωθεί. Το κράτος επιχείρησε να επαναφέρει την ισλαμική νομιμότητα με κεντρικό πρόσταγμα την εφαρμογή της δικαιοσύνης (*adalet*) ενώ Ορθόδοξοι μοναχοί όπως ο Νικόδημος Αγιορείτης, ο Μακάριος Νοταράς, και ο Αθανάσιος ο Πάριος προσπάθησαν μέσω των κειμένων τους να αναζωογονήσουν την ευσέβεια των Ορθοδόξων και να τους αποτρέψουν από επαναστατικές ενέργειες εξασφαλίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την υποταγή τους στην κοσμική εξουσία των Οθωμανών, η οποία κατά τους συγγραφείς αποτελούσε «θείο δώρο» για τους Χριστιανούς της Ανατολής.⁴³

Ένα άλλο ζήτημα, πολύ περισσότερο πρακτικής φύσεως, που επέβαλε τον συντονισμό των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών της οθωμανικής διοίκησης και της ηγεσίας της ελληνορθόδοξης κοινότητας ήταν η αντιμετώπιση των επιδημιών που συχνά έπλητταν τόσο την Κωνσταντινούπολη όσο και άλλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας.⁴⁴ Στην εξάπλωση των επιδημιών συνέβαλε η ανάπτυξη των πόλεων και η μετακίνηση προς αυτές ατόμων από την επαρχία με σκοπό την εύρεση εργασίας. Οι μετατοπίσεις αυτές είχαν δημιουργήσει σημαντικά προβλήματα όπως τον υπερπληθυσμό και τις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης στους πυκνοκατοικημένους μαχαλάδες των αστικών κέντρων και ιδιαίτερα της πρωτεύουσας. Αυτή η σύμπνοια για την κοινή επίτευξη στόχων αποτυπώθηκε εναργώς σε ένα σουλτανικό διάταγμα του Σελήμ Γ' το οποίο, όπως μας πληροφορεί ο Τάσος Γριτσόπουλος, εκδόθηκε «περι τὰ τέλη τοῦ ζιλχιτζέ του ἔτους 1220

⁴³ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 275· Φίλιππος Ηλιού, «Πόθος μαρτυρίου: Από τις βεβαιότητες στην αμφισβήτηση τοῦ Μ. Γεδεών. Συμβολή στην ιστορία τῶν νεομαρτύρων», *Τὰ Ἱστορικά* 23 (1995), σσ. 267-84. Για την ανταπάντηση των οπαδῶν του Διαφωτισμοῦ βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σσ. 277-82.

⁴⁴ John Alexander και Sophia Laiou, «Health and Philanthropy among the Ottoman Orthodox Population, Eighteenth to Early Nineteenth Century», *Turkish Historical Review* 5 (2014), σσ. 1-15 και δη σ. 14.

(=1805)» και προέβλεπε την επισκευή των υπαρχόντων νοσοκομείων (όσπιταλίων) των Ελληνορθοδόξων, την ίδρυση νέων νοσοκομείων και ιατρικών σχολών προσκείμενων σε αυτά αλλά και Ιατρικής Ακαδημίας ή Ιατροσπουδαστηρίου στην Ξηροκρήνη (Κουρούτσεσμε) «διὰ νὰ σπουδάζωνται καὶ νὰ παραδίδωνται μαθηματικὰ καὶ ἄλλαι ἐπιστήμαι».⁴⁵ Η οργάνωση και η διοίκηση τόσο της σχολής όσο και των νοσοκομείων ανετέθη από τον σουλτάνο «εἰς τὸν πρῶτο τῶν πρωτίστων τοῦ ἔθνους τῶν Ῥωμαίων, τὸν αὐτάδελφο τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Δημήτριο Μουρούζη τὸν βεῖζαδέ, ἄνδρα πεπαιδευμένο, συνετό καὶ ἔχοντα κλίσιν πρὸς τὰς τοιαύτας ἐπιστήμας».⁴⁶

Συνειδητοποιώντας τις εγγενείς αδυναμίες του ιατρικού σώματος και της προσκόλλησής του σε απαρχαιωμένες πρακτικές που δεν επέτρεπαν την προσαρμογή του στις κρίσιμες νέες συνθήκες ο σουλτάνος προέβη στην άμεση λήψη μέτρων για την ανανέωση της ιατρικής επιστήμης, όμως καθώς γνώριζε ότι αυτό θα τον έφερνε αντιμέτωπο με αντιδράσεις επιχείρησε να εισαγάγει τη διδασκαλία της δυτικής ιατρικής μέσω της θέσπισης ενός ιδρύματος που θα διοικούνταν από τους Ελληνορθοδόξους και κατ' επέκταση ανεξαρτήτου από τις μουσουλμανικές ιατρικές σχολές (*dar al-tib*). Ήταν αναμφίβολα μία ευέλικτη και προσαρμοστική ανταπόκριση στα κελεύσματα των καιρών· η εξουσία επέλεξε να παρακάμψει τους αυστηρά προσκολλημένους στην παράδοση Μουσουλμάνους ιατρούς και να αναθέσει τον εκσυγχρονισμό της ιατρικής επιστήμης στην τάξη των Φαναριωτών η οποία λίγο πριν τη δύση της εξακολουθούσε να δρα ως ένα όχημα συνεχούς εκσυγχρονισμού με αποδεδειγμένη αποτελεσματικότητα. Δεν προκαλεί έκπληξη λοιπόν όταν ο σουλτάνος στο χάρτι του ή

⁴⁵ Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Β', Αθήνα 1966 (Φωτογραφική επανέκδοσις ὑπὸ τοῦ συνδέσμου τῶν ἐν Ἀθήναις Μεγάλισχολιτῶν, Αθήνα 2004), σ. 78.

⁴⁶ Το διάταγμα αναδημοσιεύθηκε στο *Περιοδικόν* του ΕΦΣΚ, βλ. τόμος Γ' (1875-76, 1877), σσ. 91-3.

«αυτοκρατορικὸν αὐτόγραφον» ἔκρινε ὅτι «τὸ ἔργον τοῦτο προσφυέστερον ἀρμόζει τῷ ἔθνει τῶν Ῥωμαίων καὶ μάλιστα στοὺς προκρίτους αὐτοῦ».⁴⁷

Μάλιστα, κατὰ τὴν ἴδια περίοδο ἡ σουλτανικὴ ἐξουσία ἐπιχείρησε νὰ ἰδρῦσει καὶ ἐκεῖνη μὴ ἰατρικὴ σχολή ἡ ὁποία θὰ λειτουργοῦσε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν ἀνακτόρων. Ἐτσι, στὰ 1806 ξεκίνησε τὴ λειτουργία τῆς ἰατρικῆς Σχολῆς τοῦ Ναυτικοῦ (*Tersane Tibbiyesi*), στὸ ἴδρυμα αὐτὸ εἰσήχθησαν νῆες ἐπιστημονικὲς ἀντιλήψεις καὶ θεραπείες, συγγράμματα καὶ ἀπόψεις, ἐνῶ γλῶσσα διδασκαλίας ἦταν ἡ γαλλικὴ. Ὅμως ἡ προσπάθεια δὲν κράτησε γιὰ πολὺ, κυρίως λόγῳ ἐξωτερικῶν προβλημάτων τῆς Αυτοκρατορίας.⁴⁸ Βέβαια, οὔτε καὶ ἡ ἰδρυση Ἰατρικῆς Ἀκαδημίας ἀπὸ τοὺς Φαναριώτες εὐδοκίμησε, «[ἡ] Ἀκαδημία ὅμως αὕτη τῶν καιρικῶν περιστάσεων ἔνεκα δὲν ἰδρύθη» ἀναφέρεται στὸ δημοσίευμα τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως.⁴⁹ Φαίνεται λοιπὸν ὅτι οἱ συνθήκες ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴ λειτουργία σχολῶν ἀνώτατης παιδείας στὴν Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία δὲν εἶχαν ἀκόμη ωριμάσει. Τὰ κύρια προβλήματα ἦταν ἡ ἀπουσία νομοθετικοῦ καὶ θεσμικοῦ πλαισίου καὶ οικονομικῶν μέσων ποὺ θὰ ἐξασφάλιζαν τὴ συνεχή χρηματοδότηση καὶ τὴν ἀπρόσκοπτη λειτουργία τῶν ἰδρυμάτων αὐτῶν, ἐπιπλέον δὲν ὑπῆρχε επαρκῶς καταρτισμένο ἐπιστημονικὸ δυναμικὸ ποὺ θὰ στελέχωνε τέτοια ἰδρύματα καὶ ἐλάχιστοι ἦταν οἱ νέοι ποὺ διέθεταν τὰ πνευματικὰ εφόδια ποὺ θὰ τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ παρακολουθήσουν τὶς παραδόσεις ἐνὸς ἀνώτερου κύκλου μαθημάτων.

Τὸ πόσο πρόωρες ἦταν τέτοιες σκέψεις καταδεικνύουν οἱ προσπάθειες ἰδρυσης Πανεπιστήμιου (*Darülfünun*) στὴν οθωμανικὴ πρωτεύουσα κατὰ τὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα. Ἀν καὶ ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν

⁴⁷ *Περιοδικόν, ὁ.π.*

⁴⁸ Ekmeleddin M. İhsanoğlu, «Education», Gábor Ágoston and Bruce Masters (ἐπίμ.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Νέα Υόρκη 2009, σσ. 201-2.

⁴⁹ *Περιοδικόν, σ. 91.*

ανοικοδόμηση κτηρίου που θα στέγαζε το ίδρυμα λήφθηκε το 1846,⁵⁰ η λειτουργία του πανεπιστημίου ξεκίνησε αρκετά χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1863 για να σιγήσει έναν μόλις χρόνο αργότερα, οι δύο προσπάθειες επανίδρυσης ήταν και αυτές βραχύβιες και χρειάστηκε να φτάσουμε στα 1900 για να μπορέσει το ίδρυμα να έχει μια σχετικά ομαλή και συνεχή λειτουργία. Την ίδια περίπου περίοδο τα σχέδια των Ελληνορθοδόξων για αναβάθμιση της Πατριαρχικής Σχολής σε πανεπιστημιακό ίδρυμα όπως διατυπώθηκαν σε δυο προτάσεις που κατατέθηκαν κατά τη δεκαετία 1872–1881 ακυρώθηκαν πριν καν φθάσουν στην πραγμάτωσή τους.⁵¹ Πράγματι, οι φιλοδοξίες αποδείχθηκαν υπέρμετρες, οι συνθήκες δεν επέτρεπαν την ίδρυση πανεπιστημίου και το εγχείρημα ξεπερνούσε τις δυνατότητες της ηγεσίας της ελληνορθόδοξης κοινότητας.⁵² Έτσι, η Πατριαρχική Σχολή συνέχισε να λειτουργεί ως κλασσικό Λύκειο το οποίο όμως αποτελούσε το «άνώτατον ἐν τῷ ὀθωμανικῷ κράτει ἑλληνικὸν ἐκπαιδευτήριον ἐγκυκλίου παιδείσεως καὶ ἠθικῆς μορφώσεως»,⁵³ όπως πολύ εύστοχα αναφέρεται στον κανονισμό εσωτερικής λειτουργίας του ιδρύματος που συντάχθηκε στα 1889.

⁵⁰ Για την στέγαση του Πανεπιστημίου «ὠκοδομήθη [...] τὸ πρὸς μεσημβρίαν καὶ καταντικρὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας κολοσσαῖον κτίριον» όπως αναφέρει ο Σ. Βυζάντιος στην *Περιγραφή τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, τόμ. Γ', σ. 629.

⁵¹ Για τις προτάσεις αυτές βλ. Γιάννης Σ. Μπέτσας, «Ἡ Μεγάλη του Γένους Σχολή κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», *Ἡ Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή...*, σσ. 73-100 και δη σσ. 95-100.

⁵² Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς θεωρεί αδύνατη την ίδρυση ελληνικού πανεπιστημίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, σ. 443. Για τον τρόπο που αντιμετώπισε το Πατριαρχείο τις εθνικές πολιτικές του ελληνικού βασιλείου βλ. Evangelos Kofos, «Patriarch Joachim III (1878-1884) and the Irredentist Policy of the Greek State», *Journal of Modern Greek Studies* 4/2, σσ. 107-20 και δη σσ. 112-3.

⁵³ Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 287 πρβ. *Κανονισμός τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Μεγάλῆς τοῦ Γένους Σχολῆς*, Κωνσταντινούπολη 1889, σ. 28.

Το ίδιο συνέβη και στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα. Τα σχέδια για ίδρυση Ιατρικής Ακαδημίας εγκαταλείφθηκαν ενώ αξιολογήθηκε ως άμεσα εφαρμόσιμη η ίδρυση σχολής εγκυκλίου παιδείας. Έτσι, το Πατριαρχείο εκμεταλλευόμενο την έκδοση του φερμανίου που προέβλεπε την ίδρυση Ιατρικής Ακαδημίας το χρησιμοποίησε για να κατοχυρώσει νομικά την επανίδρυση της Πατριαρχικής Σχολής, που μετά την αποχώρηση του Βούλγαρη το 1761 ουσιαστικά φυτοζωούσε, και τη μεταφορά της στην Ξηροκρήνη του Βοσπόρου.⁵⁴

Η επανίδρυση της σχολής πραγματοποιήθηκε κατά την κρίσιμη εκείνη περίοδο που η Εκκλησία προσπαθούσε να προσεταιρισθεί τους οπαδούς τους Διαφωτισμού και να τους χρησιμοποιήσει για τους δικούς της σκοπούς επιχειρώντας έτσι να θέσει το κίνημα αυτό με τις ανατρεπτικές ροπές και ριζοσπαστικές τάσεις υπό τον άμεσο έλεγχό της, ευελπιστώντας ότι με αυτόν τον τρόπο θα το τιθασεύσει και θα το καταστήσει εργαλείο για την αναβάθμιση της πνευματικής κατάστασης του γένους.⁵⁵ Έτσι, κάλεσε τον Δωρόθεο Πρώιο τον Χίο να ηγηθεί του ανανεωτικού αυτού εγχειρήματος ως σχολάρχης. Πράγματι, ο Χίος λόγιος, με σπουδές στη Δύση και ευνοϊκά διακείμενος προς τον Διαφωτισμό προσάρμοσε το πρόγραμμα σπουδών στα ιταλικά και γαλλικά πρότυπα που γνώριζε, προωθώντας τη μεγαλύτερη ευρύτητα των διδασκομένων μαθημάτων και ενισχύοντας τη διδασκαλία των θετικών επιστημών. Μετά την αποχώρηση του Πρωΐου το Πατριαρχείο δεν τοποθέτησε ποτέ συντηρητικούς στη θέση του σχολάρχη, αντιθέτως τη σχολή ποδηγετούν σημαντικές προσωπικότητες λογίων του νεοελληνικού Διαφωτισμού όπως ο Στέφανος Δούγκας και ο Κωνσταντίνος Κούμας. Μάλιστα, επί σχολαρχίας Κούμα στη σχολή δίδαξε

⁵⁴ Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 471.

⁵⁵ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 453 και του ίδιου «*Η Πατριαρχική Σχολή...*», σ. 43.

για σύντομο διάστημα ο Βενιαμίν Λέσβιος ενώ ένας εκ των συνεργατών στη λεξικογραφική προσπάθεια της *Κιβωτού* ήταν ο Νεόφυτος Βάμβας.⁵⁶

Καθώς η επανασύσταση της Πατριαρχικής Σχολής επιχειρείτο σε μία περίοδο ευρύτατων αλλαγών και ανακατατάξεων η Εκκλησία έδωσε στην προσπάθειά της αυτή έναν πάγκοινο χαρακτήρα τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Η σχολή συγκροτήθηκε πάνω στην ιδεολογική βάση του συγκρασμού της μακραίωνης παράδοσης του θρησκευτικού ουμανισμού με τις νεωτερικές αρχές του Διαφωτισμού ενώ οι κοινωνικές προεκτάσεις του εγχειρήματος διαφαίνονται στην έκκληση συμμετοχής όλων των τάξεων του γένους καθώς πρόθεση της Εκκλησίας δεν ήταν η προσπάθεια αυτή να περιοριστεί στις τάξεις του κλήρου και των Φαναριωτών αλλά να επεκταθεί συμπεριλαμβάνοντας τα μέλη των σιναφιών και φυσικά τους πραγματευτές. Οι δύο αυτές κοινωνικές ομάδες που είχαν αποκτήσει οικονομική ισχύ μέσω του εμπορίου διεκδικούσαν πλέον μερίδιο εξουσίας τόσο στη διοίκηση των κοινοτήτων όσο και τα εκπαιδευτικά πράγματα. Σταδιακά μάλιστα οι πραγματευτές θα ενστερνιστούν τις πλέον ριζοσπαστικές αντιλήψεις του διαφωτιστικού κινήματος προτάσσοντας το αίτημα της αυτεξουσιότητας ως βασική προϋπόθεση για την ευημερία του γένους.

⁵⁶ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Η Πατριαρχική Σχολή...», σσ. 42-3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Φορείς των ιδεών του Διαφωτισμού, οι «συστηματικοί» έμποροι της Κωνσταντινούπολης

1. Η άνοδος της τάξης των εμπόρων

Από τα τέλη του δεκάτου εβδόμου αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρέθηκε αντιμέτωπη με μια σειρά σοβαρών προκλήσεων· η δημοσιονομική απορρύθμιση είχε οδηγήσει στην υιοθέτηση πολιτικών υπερφορολόγησης που εξουθένωσαν τους υπηκόους ενώ η απουσία εμπορικής πολιτικής συνέτεινε σταδιακά στην κυριαρχία των Ευρωπαίων στο εξωτερικό εμπόριο της αυτοκρατορίας.⁵⁷ Η εμπορική κυριαρχία της Βενετίας στην Ανατολική Μεσόγειο είχε τεθεί υπό αμφισβήτηση από άλλες ανταγωνιστικές δυνάμεις που διεκδικούσαν μια προνομιακή σχέση με τους Οθωμανούς: η Γαλλία ήταν η πρώτη δύναμη που εξασφάλισε εμπορικά προνόμια μέσω των διομολογήσεων, ακολούθησαν η Αυτοκρατορία των Αψβούργων και η Ρωσία, η πρώτη μέσω των συνθηκών του Κάρλοβιτς (1699) και του Πασάροβιτς (1718)⁵⁸ και η δεύτερη πάλι μέσω μιας σειράς συνθηκών με πιο γνωστή αυτή του Κιουτσιούκ-Καϊναρτζή (1774).⁵⁹

⁵⁷ Βλ. Σοφία Λαΐου, «Η ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας και ο ρόλος του οθωμανικού κράτους στις αρχές του 19ου αιώνα», Τζελίνα Χαρλαύτη και Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση*, Αθήνα 2013, σσ. 127-44.

⁵⁸ Οι δύο συνθήκες θεσμοθετούσαν την ανάπτυξη του εμπορίου μεταξύ των υπηκόων των δύο αυτοκρατοριών, με ειδικές προβλέψεις για προνομιακούς δασμούς και άλλες διευκολύνσεις.

⁵⁹ Στην πορεία του χρόνου προέκυψαν και άλλες συμφωνίες που ενίσχυσαν την εμπορική παρουσία των Ελληνορθόδοξων σε περιοχές όπως αυτή της Μαύρης Θάλασσας. Μια τέτοια συνθήκη είναι αυτή του Αϊναλού Καβάκ αλλά και οι Επεξηγηματικές συμφωνίες του 1781, η Εμπορική συνθήκη του 1783 και η Συνθήκη του Ιασίου του 1792. Μέσω των συνθηκών αυτών η Ρωσία απέκτησε ελευθερία ναυσιπλοΐας στη Μαύρη Θάλασσα ενώ παράλληλα εγκαινίασε μία πολιτική εποικισμού των νεοκατακτηθέντων εδαφών προσκαλώντας Ελληνορθόδοξους υπηκόους του σουλτάνου να εγκατασταθούν στις νέες πόλεις-λιμάνια παραχωρώντας τους προνόμια με σκοπό την ανάπτυξη του εμπορίου στον Εύξεινο Πόντο και την Αζοφική. Η πολιτική αυτή απέδωσε σύντομα καρπούς καθώς μέσα στις επόμενες δύο δεκαετίες τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και τις Αζοφικής

Κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα, δεν ήταν λίγοι οι Ορθόδοξοι έμποροι που επέλεξαν να εγκαταλείψουν το ασταθές και αβέβαιο οικονομικό περιβάλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να μεταφέρουν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες στη Ρωσία, την Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη αλλά και τις Ιταλικές πόλεις της Βενετίας, της Τεργέστης, του Λιβόρνου κ.α.⁶⁰ Αυτοί που παρέμειναν στα οθωμανικά

(Χερσών, Οδησσός, Νικολάιεφ, Μαριούπολη, Κερτς) εξελίχθηκαν σε σημαντικά εμπορικά κέντρα χάρη στις εκεί εγκατεστημένες πολυπληθείς κοινότητες Ελληνορθόδοξων εμπόρων. Οι επήλδεις, ήλεγχαν σε πολύ μεγάλο βαθμό το εξαγωγικό εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας και ιδιαίτερα τις μαζικές εξαγωγές σιτηρών προς τα βιομηχανικά κέντρα της Δυτικής Ευρώπης. Για το θέμα αυτό βλ. αναλυτικά Βασίλης Καρδάσης, *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα 1998 και Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Westport 2001, σ. 36.

⁶⁰ Στην Κεντρική Ευρώπη, πολλοί Ελληνορθόδοξοι υπήκοοι του σουλτάνου εγκαταστάθηκαν στην Τρανσυλβανία όπου ίδρυσαν εμπορικές αδελφότητες με πιο γνωστές αυτές του Sibiu (ιδρ. το 1636) και του Βρασov (ιδρ. το 1678). Αρχικά, η αυτοκρατορία των Αψβούργων είχε παραχωρήσει στις συσσωματώσεις αυτές (γνωστές ως «αδελφότητες», «κοινότητες» ή «κομπανίες») απαλλαγές και διευκολύνσεις στη διεξαγωγή του εμπορίου, όμως από τα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα, στο πλαίσιο πολιτικών αφομοίωσης, ανάγκασε τα μέλη των συσσωματώσεων να μεταφέρουν την οικογένεια και όλη τους την περιουσία στις αψβουργικές κτήσεις και να ορκιστούν πίστη στον αυτοκράτορα. Αν και επέβαλαν την ιδιότητα του Οθωμανού υπηκόου οι έμποροι αυτοί συνέχισαν να ασχολούνται με το χονδρικό εμπόριο μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών. Βλ. Όλγα Κατσαορδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα 1986, τόμ. Α', σσ. 375-80 και της ιδίας «Τα δίκτυα της ελληνικής εμπορικής διακίνησης», Σπύρος Ασδραχάς, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Αθήνα 2003, σσ. 461-81 και δη σ. 456. Athanassios E. Karathanassis, *L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Brasov aux XVIII-XIX siècles*, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 109 και 113. Τα οικονομικά οφέλη που έφεραν οι διαφορετικοί εμπορικοί πληθυσμοί έστρεψαν την Αυστριακή και Ρωσική Αυτοκρατορία προς την υιοθέτηση πολιτικών θρησκευτικής ανεκτικότητας. Έτσι, επί Μαρίας-Θηρεσίας και Ιωσήφ Β' η αυτοκρατορία των Αψβούργων εγκατέλειψε τον πρότερο δογματικό της απολυταρχισμό φτάνοντας μάλιστα στο σημείο να εξετάσει τη θέσπιση ενός συστήματος αυτοδιοικούμενων θρησκευτικών κοινοτήτων έχοντας ως πρότυπο τα οθωμανικά *millet*.

εδάφη μετακινήθηκαν προς τα επάνω της αυτοκρατορίας (Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Αλεξάνδρεια, Σωζόπολη, Βάρνα, Βραΐλα, Γαλάτσι κ.ο.κ.) όπου ίδρυσαν εμπορικές συσσωματώσεις ώστε να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό των ευρωπαϊών εμπόρων.⁶¹ Ένα τέτοιο παράδειγμα μπορούμε να εντοπίσουμε στη Χίο όπου στα 1782 οι έμποροι του νησιού ίδρυσαν ένωση ώστε να προστατευθούν έναντι των Ολλανδών· η κίνηση αυτή είχε πολλαπλά οφέλη και οι Χίοι προχώρησαν σύντομα στην θέσπιση κανόνων εσωτερικής λειτουργίας και στην ίδρυση πιστωτικών συστημάτων, πρωτοβουλίες που τους επέτρεψαν να αναπτυχθούν σε τόσο μεγάλο βαθμό ώστε στο τέλος του δεκάτου ογδόου αιώνα ήλεγχαν σε μεγάλο βαθμό το εμπόριο υφασμάτων στη Σμύρνη και σε άλλες περιοχές της Μικρασιατικής ενδοχώρας.⁶² Ένας άλλος τρόπος προστασίας της εμπορικής δραστηριότητας, ίσως πολύ πιο αποτελεσματικός από την ίδρυση συσσωματώσεων, ήταν η ένταξη των εμπόρων στο καθεστώς προστασίας που από το 1740 προσέφεραν οι δυτικές κυβερνήσεις παρέχοντας μέσω των διπλωματικών αποστολών τους σημαντικά προνόμια και φοροαπαλλαγές, το κίνητρο ήταν αρκετά ισχυρό και πολλοί έμποροι επιδίωκαν διακαώς να υπαχθούν στο καθεστώς αυτό. Για να δώσουμε μια τάξη μεγέθους, στα τέλη του δεκάτου ογδόου αιώνα μόνο οι Αυστριακοί είχαν υπό την προστασία τους περί τα 200.000 άτομα.⁶³

Οι Ελληνορθόδοξοι έμποροι που δεν είχαν ενταχθεί στο καθεστώς προστασίας των ξένων πρεσβειών βρέθηκαν αντιμέτωποι με σημαντικές

Παρομοίως, οι Ρώσοι ανέπτυξαν και εκείνοι την ιδέα των «Ανεκτών δογμάτων». Βλ. Karen Barkey, *Αυτοκρατορίες και Διαφορετικότητα, οι Οθωμανοί σε συγκριτικό πλαίσιο*, μτφ. Μαρίνα Δημητριάδου, επίμ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα 2013, σσ. 135 και 179 και Richard Clogg, «The Greek Mercantile Bourgeoisie: “Progressive” or “Reactionary”?», *Anatolica: Studies in the Greek East in the 18th and 19th centuries*, Hampshire 1996, σσ. 1-20.

⁶¹ K. Barkey, *ό.π.*, σσ. 271-2.

⁶² Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, (1700-1820)*, Αθήνα 1992, σσ. 101-2.

⁶³ Suraiya Faruqi κ.ά. (επίμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, Καίμπριτζ 1994, σσ. 695-6.

δυσχέρειες και πολλαπλούς κινδύνους καθώς η κατάσταση στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ευνοούσε την ανάπτυξη του εμπορικού κλάδου. Σε αυτούς τους παράγοντες μπορούμε να συμπεριλάβουμε την γενικευμένη αβεβαιότητα που επικρατούσε στην αυτοκρατορία, τις αυθαιρεσίες των κατά τόπους αρχών, τις εύθραυστες ή παντελώς ανύπαρκτες πιστωτικές σχέσεις αλλά και πολλούς άλλους αστάθμητους παράγοντες όπως οι πυρκαϊές και οι βίαιες εξεγέρσεις που συχνά ξεσπούσαν στα αστικά κέντρα. Ο Αναστάσιος Γούδας στους *Βίους Παράλληλους* αναφέρει:

πᾶς [...] ὀθωμανὸς ὑπήκοος ὑπέκειτο εἰς πάσας τὰς γνωστὰς ἐκεῖνας νομίμους καὶ παρανόμους φορολογίας καὶ τὰς ἀπεριγράπτους καταπιέσεις τῶν κατὰ τόπους ὑπαλλήλων τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. [...] Τὸ τοιοῦτον σύστημα ἔβλαπτε μὲν μεγάλως καὶ ἅπαν τὸ Ὀθωμανικὸν Κράτος, ἀλλὰ καιρίως ἔβλαπτε τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον· διότι τοῦτο μόνον τότε ἐκ πάντων τῶν ὑπηκόων μετήρχετο ἐν Τουρκία τὸ τε ἐμπόριον καὶ τὴν ναυτιλίαν.⁶⁴

Η μετανάστευση των εμπόρων σε εδάφη εκτός της αυτοκρατορίας καθώς και η ένταξη στο καθεστώς προστασίας των ευρωπαϊκών κρατών είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση των κρατικών εσόδων από τη φορολόγηση του εμπορίου· το κράτος λοιπόν εκκαλείτο να δώσει άμεσα λύση. Την ανάγκη ενίσχυσης του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου διείδαν οι μεγάλοι δραγομάνοι Ιάκωβος Αργυρόπουλος και Δημήτριος Μουρούζης και με δική τους παρότρυνση ο σουλτάνος Σελήμ Γ' (1789-1807) εξέδωσε το 1806 διάταγμα ή βεράτι (*berat*)⁶⁵ βάσει του οποίου χορηγούνταν άδειες που

⁶⁴ Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, τόμ Στ', Αθήνα 1874, σσ. 67-8.

⁶⁵ Βλ. Lajos Fekete, «Berat», *Encyclopédie d'Islam*, τόμ. Α', Λέιντεν - Παρίσι 1975, σσ. 1205-6. Σύμφωνα με τον συντάκτη του λήμματος «le bérat... signifiait "acte d'investiture", "ordonnance de nomination à une charge"». Το βεράτι λοιπόν ήταν ένα κανονιστικού χαρακτήρα έγγραφο, το οποίο καθόριζε το πλαίσιο των σχέσεων μεταξύ της οθωμανικής

κατοχύρωσαν ένα καθεστώς προνομίων, παρόμοιο με εκείνο των ξένων πρεσβειών, για τους εμπόρους των Συστημάτων της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης.⁶⁶ Κατά τον Γούδα το σύστημα αυτό ήταν ουσιαστικά ένα νέο είδος φορολογίας, η οποία «ἦτο ὅλως ἀσήμαντος» αν την παραβάλλει κανείς προς τις δυσχέρειες τις οποίες είχαν να αντιμετωπίσουν στην οθωμανική επαρχία όσοι έμποροι δεν ήταν κάτοχοι βερατιών.⁶⁷ Ο Γούδας παραθέτει αναλυτικά τα προνόμια τα οποία έχαιραν οι βερατλήδες έμποροι, οι οποίοι:

εξουσίας και του κατόχου του προσδιορίζοντας τις αρμοδιότητες ή τα προνόμια του φέροντος προσώπου ή ομάδας. Με βεράτι διορίζονταν Ορθόδοξοι ιεράρχες, όπως οι πατριάρχες και οι μητροπολίτες, αλλά και άλλοι κρατικοί λειτουργοί. Βλ. Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, «“Ρωμηοὶ χριστιανοὶ... με μπεράτια βασιλικὰ”, τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς συνείδησης», *Γιὰ τοὺς Φαναριώτες, δοκιμὲς ἐρμηνείας καὶ μικρὰ ἀναλυτικά*, Αθήνα 2003, σσ. 45-60 και δη σ. 57.

⁶⁶ Σύμφωνα με το βεράτι οι Ελληνορθόδοξοι έμποροι της Κωνσταντινούπολης μπορούσαν τώρα να απολαμβάνουν «κατ' ἐξαιρέσιν ὅλων τῶν προνομίων, ὧν ἀπολαύουν καὶ οἱ διερμηνεῖς τῶν ξένων κρατῶν, καθὼς καὶ οἱ ὑπάλληλοι αὐτῶν, θὰ διδῶνται εἰς ἕκαστον τῶν ἐκλεγομένων ἀντιπροσώπων καὶ ὅλων τῶν ἐμπόρων καὶ ὑπαλλήλων τῶν ἰδιαίτερα βεράτια, ἐν οἷς θὰ καταχωρῶνται οἱ κατωτέρω ἐμπορικὸι ὄροι καὶ αἱ λοιπαὶ διατάξεις». Αντιπρόσωποι του Συστήματος εισηγούνταν στην Πύλη τα ονόματα των εμπόρων στους οποίους αναγνωρίζονταν τα προνόμια αυτά μέσω βερατίου. Οι βερατλήδες έμποροι μπορούσαν να εμπορεύονται απευθείας με τη Δύση πληρώνοντας τα εμπορεύματα σύμφωνα με τις διατιμήσεις των συμβάσεων της Πύλης με κάθε χώρα, είχαν επίσης τη δυνατότητα να διατηρούν εντολοδόχους στα λιμάνια της Σμύρνης και της Θεσσαλονίκης αλλά και άλλα προνόμια. Για το καθεστώς αυτό των προνομίων βλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Τα Συστήματα των εμπόρων της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης (1806-1820)», *Ο ἔξω-Ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη (1800-1922). Πνευματικός και Κοινωνικός βίος (30 και 31 Οκτωβρίου 1998)*, [Πρακτικά συνεδρίου], Αθήνα 2000, σσ. 48-75 απ' όπου και το σχετικό απόσπασμα του βερατίου σ. 68. Βλ. επίσης του ιδίου, *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τῆς Ενετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἡ Ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαιδεῖα τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου*, Αθήνα 1990, σσ. 64-5 και 76-7.

⁶⁷ Α. Ν. Γούδας, *ό.π.*, σ. 68.

ἀπηλλάσσοντο τοῦλάχιστον ἐκ τῆς αὐθαιρεσίας τῶν κατὰ τόπους ὑπαλλήλων· διότι μόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐδικάζοντο, ἢ ἐτιμωροῦντο [...]. Τὸ σύστημα τοῦτο, καταργῆσαν τὴν καταπίεσιν, ἀνεπτέρωσε μεγάλως τὸ τε ἐμπόριον τῶν ὁμογενῶν καὶ ἰδίως τὸ ναυτικόν, ἔκτοτε οἱ πλοίαρχοι ἐπανέκαμπτον ἀπὸ τῆς Δύσεως, φέροντες ἄπειρον ἀργυρὸν ἢ χρυσόν.⁶⁸

Ὄντως, ἡ κίνηση αὐτὴ που ἐντάσσεται στο γενικότερο μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμα τοῦ Σελήμ Γ' ἐπέφερε τα επιθυμητὰ αποτελέσματα καὶ ἐνίσχυσε τοὺς Οθωμανοὺς υπηκόους ἐναντι τῶν ξένων εξασφαλίζοντάς τοὺς περεταίρω δυνατότητες ἀνάπτυξης.⁶⁹ Μερικὰ χρόνια ἀργότερα τα προνόμια ἐπεκτάθηκαν καὶ στοὺς ἐμπόρους τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Χαλεπίου καὶ ἄλλων μεγάλων ἐμπορικῶν κέντρων τῆς αυτοκρατορίας, ὅπως τῆς Σμύρνης, τῆς Χίου καὶ τῶν Ἰωάννινων. Τα προνόμια αὐτά, που ἦταν ἰσόβιας διάρκειας, δὲν παραχωροῦνταν σε ὅλους τοὺς ἐμπόρους ἀλλὰ μόνο σε ἐκείνους που υποδείκνυαν στὴν οθωμανικὴ διοίκηση οἱ δύο ἐπίτροποι, (βεκίληδες ἢ δεπουτάτοι) τοῦ Συστήματος τῶν πραγματευτῶν τῆς Πόλης. Ἀν καὶ ἦταν ξεκάθαρο ὅτι μέσω τῆς εἰσῆγησης τῶν μέτρων αὐτῶν οἱ Φαναριώτες ἐπιθυμοῦσαν νὰ προωθήσουν τα συμφέροντα τῆς δικῆς τοὺς τάξης καὶ νὰ ἐνισχύσουν τις συναλλαγές τῶν πλούσιων ἐμπόρων, με τοὺς οἰκονομικοὺς, κοινωνικοὺς ἢ προσωπικοὺς δεσμούς, σύντομα οἱ νέες καταστάσεις που δημιουργήθηκαν ἐπέτρεψαν τὴν αὐξηση τῶν ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων ἀκόμη καὶ ἐκείνων τῶν ἐμπόρων που δὲν εἶχαν υπαχθεῖ στο καθεστῶς τῶν προνομίων ἔχοντας

⁶⁸ Α. Ν. Γούδας, *ό.π.*

⁶⁹ Νίκος Σβορώνος, «Οἱ συνέπειες τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος τῶν Ἑλλήνων τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα», *Ἀνάλεκτα νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ ἱστοριογραφίας*, Ἀθήνα 1981, σσ. 74-6.

ως επακόλουθο την περεταίρω άνοδο της εμπορικής τάξης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁷⁰

Μια ευεργετική συνέπεια της ανάπτυξης του εμπορίου ήταν η δημιουργία δικτύων που έφεραν σε επαφή υπηκόους του σουλτάνου, ξένους εμπόρους και κρατικούς υπάλληλους αυξάνοντας έτσι την επικοινωνία και θέτοντας γόνιμο έδαφος για την εισαγωγή και διακίνηση νέων ιδεών.⁷¹ Οι διεθνείς εμπορικές συναλλαγές σύντομα κατέστησαν γέφυρα επικοινωνίας με τη Δύση εισάγοντας έτσι τις φιλελεύθερες ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.⁷² Παράλληλα, με τα κέρδη που συσώρευσαν από αυτές τις δραστηριότητες οι έμποροι πρωτοστατούν σε θέματα παιδείας χρηματοδοτώντας την ανέγερση και τη λειτουργία σχολείων και την έκδοση ωφέλιμων βιβλίων ώστε να εφοδιαστούν οι νέοι με γνώσεις πρακτικές και χρήσιμες.

Όμως, καθώς το βασικό κριτήριο για την εισδοχή στα «συστήματα» ή στις «συντροφικές» των εμπόρων ήταν η θρησκεία, η συμμετοχή στις συσσωματώσεις αυτές συνέβαλλε στην ενίσχυση μίας διακριτής ταυτότητας θέτοντας έναν ακόμη διαχωριστικό παράγοντα μεταξύ Χριστιανών, Μουσουλμάνων και Εβραίων. Καθώς ο εμπορικός ανταγωνισμός σταδιακά λάμβανε εθνοτικά κριτήρια οι συγκρούσεις μεταξύ των θρησκευτικών

⁷⁰ Traian Stoianovich, «Ο Κατακτητής Όρθόδοξος Βαλκάνιος Έμπορος», Σπύρος Ασδραχάς (επίμ.), *Η Οικονομική Δομή τών Βαλκανικών Χωρών (ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας)*, Αθήνα 1979, σσ. 287-345 και δη σ. 308.

⁷¹ Όμως, πέρα από το εμπόριο, στην άνθηση των τοπικών επιχειρήσεων είχε συμβάλει σημαντικά και ένας άλλος θεσμός, αυτός των ισόβιων φορομισθώσεων (*malikâne*) όπως είχε καθιερωθεί ήδη από το 1695. Οι ντόπιοι πρόκριτοι έχοντας στη διάθεσή τους ρευστό ήταν πρόθυμοι να επενδύσουν σε τοπικές επιχειρήσεις, έργα κοινής ωφέλειας και υποδομών στις κοινότητές τους· σταδιακά όμως οι φορομισθωτές θα μεταβιβάσουν τις οικονομικές και διοικητικές αρμοδιότητές τους σε τοπικούς προύχοντες μεταβαλλόμενοι έτσι σε μία τάξη εισοδηματιών παρά επενδυτών. Βλ. K. Barkey, *ό.π.*, σσ. 257 και 305.

⁷² Βλ. Μαρία Α. Στασινοπούλου και Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιώάννου (επίμ.), «Διασπορά – Δίκτυα – Διαφωτισμός», *Τετράδια έργασίας* 28, Αθήνα 2005.

κοινοτήτων ήταν αναπόφευκτες. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Τραπεζούντας, όπου οι Μουσουλμάνοι έμποροι, οι οποίοι ήλεγχαν σε μεγάλο βαθμό το εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας, εκτοπίστηκαν σταδιακά από τους Ελληνορθόδοξους εμπόρους οι οποίοι είχαν κατορθώσει να αναβαθμίσουν τη θέση τους εκμεταλλευόμενοι τις ευκαιρίες που τους έδινε η ευρωπαϊκή διείσδυση και κυρίως το εμπόριο με ομοεθνείς τους στα ρωσικά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας.⁷³ Παρόμοιες ανακατατάξεις συνέβησαν και σε πολλά άλλα αστικά κέντρα όπου η εισροή ευρωπαϊκών αγαθών επηρέασε τις βιοτεχνικές αγορές και καθιέρωσε μη-μουσουλμάνους ως τοπικούς αντιπροσώπους.⁷⁴ Σε πολλά μέρη, μέλη των παρακμασμένων συντεχνιών, Εβραίοι και Μουσουλμάνοι, εξεγέρθηκαν και επιτέθηκαν σε εύπορους Χριστιανούς, ενώ από την

⁷³ Üner A. Turgay, «Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict», Benjamin Braude και Bernad Lewis (επίμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, τόμ. Β', Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1982, σσ. 287-318.

⁷⁴ Μία νέα τάξη Μουσουλμάνων εμπόρων, επιχειρηματιών και βιοτεχνών θα εμφανιστεί αρκετά αργότερα και συγκεκριμένα γύρω στα τέλη του δεκάτου ενάτου και τις αρχές του εικοστού αιώνα. Η τάξη αυτή αποτελείτο από άτομα που είχαν μεταναστεύσει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από τα χριστιανικά κράτη των Βαλκανίων που σταδιακά αποκτούσαν την ανεξαρτησία τους με κάποιους εξ αυτών να έχουν συγκεντρώσει το απαραίτητο κεφάλαιο για τις επιχειρήσεις τους μέσω της πώλησης των περιουσιακών τους στοιχείων στις χώρες όπου διέμεναν πριν την αποχώρησή τους. Βλ. Kemal Karpat, «The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century», *Istanbul a la jonction des cultures Balkaniques, Méditerranées, Slaves, et Orientales aux XVIème—XIXième siècles, Actes du Colloque international organisé par l'AIESEE ... Istanbul. 15-20 Octobre, 1973*, [Πρακτικά συνεδρίου], Βουκουρέστι 1977, σσ. 252-3· Engin Deniz Akarlı, «Law in the Marketplace: Istanbul Artisans and Shopkeepers, 1730-1840», Khadid Masud, Rudolph Peters και David S. Powers (επίμ.), *Dispensing Justice in Islam: Qadis and their Judgements*, Λέιντεν-Βοστώνη 2006, σσ. 245-70· Onur Yıldırım, «Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-Thread Spinners' Guild in Istanbul», *International Review of Social History* 47 (2002), σσ. 407-19 και Suraiya Faroqhi, «Migration into Eighteenth-Century "Greater Istanbul" as reflected in the Kadi Registers of Eyüp», *Turcica* 30 (1998), σσ. 163-83.

πλευρά των Χριστιανών αυξήθηκαν οι κατηγορίες περί λιβέλου αίματος κατά των Εβραίων.⁷⁵

Ένα άλλο σημαντικό απότοκο της ενίσχυσης των εμπορών ήταν η αύξηση των ενδοκοινοτικών συγκρούσεων εντός των Ελληνορθόδοξων κοινοτήτων.⁷⁶ Οι έμποροι, στην προσπάθειά τους να διεισδύσουν στα παραδοσιακά συστήματα αυτοδιοίκησης διεκδίκησαν μερίδιο της εξουσίας επιχειρώντας την εισαγωγή νεωτεριστικών ιδεών στον τρόπο εσωτερικής διακυβέρνησης των κοινοτήτων.⁷⁷ Οι συγκρούσεις αυτές επεκτάθηκαν αναπόφευκτα και

⁷⁵ Παρά τις προσπάθειες της οθωμανικής διοίκησης να θέσει φραγμούς, από τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα μέχρι τις αρχές του εικοστού παρατηρείται μία δραματική αύξηση των κατηγοριών εκ μέρους των Χριστιανών περί λιβέλων αίματος. Στον όψιμο δέκατο ένατο αιώνα καταγράφονται τουλάχιστον πενήντα λίβελoi αίματος στη Μικρά Ασία. Ένα τέτοιο επεισόδιο που λαμβάνει χώρα στη Σμύρνη με αφορμή την εξαφάνιση ενός παιδιού περιγράφει ο Κοσμάς Πολίτης στο μυθιστόρημά του *Στου Χατζηφραγάκου*, Αθήνα 1988, σσ. 232-36. Βλ. επίσης Yitzchak Kerem, «Relations between the Jews, the Greek-Orthodox and the Armenians in the 19th and Early 20th Centuries in the Ottoman Empire», *Acta Viennensia Ottomanica* (1999), σσ. 191-8· Moise Franco, *Essai sur l'histoire des Israelites de l'empire Ottoman: depuis les origines jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1897, *passim*.

⁷⁶ Οι συντεχνίες αποτελούσαν και αυτές πεδίο κοινωνικών συγκρούσεων, όπου η κοινωνική πάλη διεξαγόταν ανάμεσα σε μεγάλους και μικρούς μετόχους, όπως για παράδειγμα στα Αμπελάκια. Βλ. Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 62 και Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός: μερικές αυτόδηλες παρατηρήσεις», Χρήστος Λούκος (επίμ.) *Κοινωνικοί αγώνες και διαφωτισμός: μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*, Ηράκλειο 2007, σσ. 77-83.

⁷⁷ Η προσπάθεια των εμπορών να διεισδύσουν στα κοινοτικά συστήματα συμπίπτει χρονικά με τις τάσεις για συγκεντρωτισμό που επιδεικνύει η Εκκλησία. Οι έμποροι δεν ήταν το μόνο εμπόδιο στα φιλόδοξα σχέδια της Εκκλησίας για απόλυτο έλεγχο στην κοινοτική εξουσία, αντιστάσεις υπήρξαν και σε περιοχές με μακραίωνη παράδοση κοινοτικού δικαίου όπως τα νησιά του Αιγαίου, η Ζαγορά και το Μελένικο. Βλ. Nikolaos J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during Ottoman Rule*, Θεσσαλονίκη 1967, σσ. 44-5. Ενίοτε, οι διαμάχες αυτές κατέληγαν σε συμβιβασμό, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το «Συνυποσχετικό αγάπης και ειρήνης τών Σμυρναίων» που συντάχθηκε την 1η Αυγούστου 1785 μεταξύ του μητροπολίτη Σμύρνης και κατόπιν Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' και δώδεκα δημογερόντων της πόλης, με το

στο πεδίο των εκπαιδευτικών πράγματων όπου οι προσπάθειες των εμπόρων για επιβολή μέσω της ίδρυσης σχολείων αποδεδειγμένων από την εκκλησιαστική παράδοση οδήγησαν σε μία οξεία ιδεολογική αντιπαράθεση ανάμεσα στους οπαδούς των ιδεών Διαφωτισμού και τους πολέμιούς του.⁷⁸ Τα πνευματικά κέντρα του Ελληνορθόδοξου κόσμου, τόσο τα παλαιότερα (Ιωάννινα, Παραδουνάβιες Ηγεμονίες) όσο και το τρίπτυχο Χίου-Σμύρνης-Κυδωνιών (Αϊβαλιού), που από τα τέλη του δεκάτου ογδούτου αιώνα είχε προστεθεί στα προηγούμενα, γίνονται πλέον πεδία ιδεολογικών διενέξεων.⁷⁹ Στα Ιωάννινα ο σχολάρχης της Καπλανείου Σχολής,

οποίο ο μητροπολίτης παραιτούνταν από σημαντικά διοικητικά, οικονομικά και δικαστικά προνόμια. Βέβαια, συγκρούσεις εκκλησιαστικής και κοσμικής εξουσίας συναντάμε και ακόμη παλαιότερα, πολύ πριν την εμφάνιση των εμπόρων στο προσκήνιο, μία τέτοια περίπτωση αποτελεί η «αντιπαλότητα» μεταξύ του μητροπολίτη Σερρών και των τοπικών προκρίτων κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα όπως αυτή καταγράφεται στα τοπικά απομνημονεύματα. Βλ. Paolo Odorico, (επίμ.), *Conseils et memoirs de Synodinos, prêtre de Serrés en Macédoine (XVIIe siècle)*, Παρίσι 1996. Βλ. επίσης Φίλιππος Ηλιού, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός: Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, Αθήνα 1981.

⁷⁸ Το σύστημα των θρησκευτικών κοινοτήτων (*millet*) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σαφέστατα και ενίσχυσε την κεντρική εξουσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Όμως, σε τοπικό επίπεδο οι εκάστοτε μητροπολίτες αν και κατείχαν μία θέση ισχύος στην οθωμανική ιεραρχία αναγκάζονταν να μοιραστούν την εξουσία τους με τους τοπικούς αρχηγούς και προύχοντες. Παρομοίως, στα αστικά κέντρα την κοσμική διοίκηση στελέχωναν οι επικεφαλής των συνοικιών (*mahalle basi*) και των συντεχνιών (κεχαγιάδες). Παρόμοιοι θεσμοί υπήρχαν και στις μουσουλμανικές κοινότητες. Βλ. K. Barley, *ό.π.*, σσ. 168-70 και 257.

⁷⁹ Αντιστάσεις υπήρξαν ακόμα και σε τόπους που άλλοτε υπήρξαν κέντρα του Διαφωτισμού όπως για παράδειγμα συνέβη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες όπου κατά τη δεύτερη δεκαετία του δεκάτου ενάτου αιώνα οι συντηρητικοί έθεσαν υπό τον έλεγχό τους την Ηγεμονική Ακαδημία του Ιασίου αφού πρώτα ανάγκασαν τον διδάσκαλο της φιλοσοφίας Στέφανο Δούγκα να προβεί σε παραίτηση. Την ίδια εποχή στο Βουκουρέστι, οι φιλοσοφικές θέσεις του σχολάρχη Νεόφυτου Δούγκα επέφεραν τη δυσαρέσκεια του Σαμουήλ Ανδρίου, στενού συνεργάτη του Αθανασίου Παρίου. Στο αντιδιαφωτιστικό κλίμα της εποχής εντάσσεται και η καταδίκη από το πατριαρχείο ενός έργου του Ν. Δούγκα υπό τον τίτλο *Αίσχινου διάλογοι*. Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οί πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 1996, σ. 451.

Αθανάσιος Ψαλίδας, εισάγοντας ένα νεωτεριστικό πρόγραμμα καθιστά τη σχολή πόλο έλξης πολλών μαθητών, καταφέροντας έτσι να επισκιάσει μέσα σε σύντομο διάστημα τους αντιπάλους του της Μπαλαναίας Σχολής με τους οποίους βρίσκεται σε συνεχή αντιπαράθεση δεχόμενος κριτική τόσο για την εκπαιδευτική όσο και την κοινωνική του δράση.⁸⁰ Η ιδεολογική σύγκρουση δεν άφησε ανεπηρέαστες ούτε τις περιοχές της Χίου, των Κυδωνιών και φυσικά της Σμύρνης όπου οι έμποροι στην προσπάθειά τους να κατακτήσουν την κοινοτική εξουσία ήρθαν σε σύγκρουση τόσο με την Εκκλησία όσο και με τους «εσναφλήδες», τα μέλη δηλαδή των συντεχνιών.⁸¹ Κορύφωση της σύγκρουσης στη Σμύρνη αποτέλεσε η ίδρυση και λειτουργία του κοινοτικού Φιλολογικού Γυμνασίου την διεύθυνση του οποίου ανέλαβαν οι Κωνσταντίνος Κούμας και Κωνσταντίνος Οικονόμος. Στο Φιλολογικό Γυμνάσιο αντιτάχθηκε σφοδρά η Ευαγγελική Σχολή, η οποία από τα μέσα του δεκάτου ογδόου αιώνα κυριαρχούσε στα εκπαιδευτικά πράγματα της πόλης.⁸² Η έντονη διαμάχη

⁸⁰ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Αγώνες για ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων, Ερμηνευτικό Χρονικό», *Αντί* 179 (1981), σσ. 26-30 και δη σ. 30.

⁸¹ Κατά τον Κούμα η κοινότητα της Σμύρνης διοικείται «ἀριστοκρατικῶς» αποκλείοντας έτσι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού από τη διοίκηση. Βλ. Κίμων Ν. Χατζή Κωστής, «Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Κοραῆ καὶ πρὸς Κοραῆν», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, τόμ. Ε', (1897), σ. 271 κ.έξ. και δη σ. 275. Ὅμως, ἀπὸ τις ἀρχές του δέκατου ἑνάτου αἰῶνα ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται στίς Ἑλληνορθόδοξες κοινότητες του ἐλλαδικοῦ χώρου «δημοκρατικά κόμματα» που δρουν ἐντὸς των ὁρίων της κοινοτικῆς αυτοδιοικήσεως ὡπως συνέβη στίς περιπτώσεις της Κοζάνης, των νήσων Κέας και Σάμου κ.α. Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Ἐπισκόπησις τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας*, Ἀθήνα 1976, σ. 62· Nikolaos J. Pantazopoulos, «L'organisation communale, les Lumières et les Libertés humaines», *La Révolution Française et l'Hellénisme moderne, Actes du IIIe Colloque d'Histoire (Athènes 14-17 Octobre 1987)*, πρακτικά συνεδρίου, Ἀθήνα 1989, σσ. 299-325 και του ἰδίου, «Οἱ κοινοτικὲς ρίζες του Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ», *Επιστημονικό διήμερο Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, Εισηγήσεις Ἀθήνα 9-10 Νοεμβρίου 1984*, πρακτικά συνεδρίου, Ἀθήνα 1986, σσ. 72-8.

⁸² Η θέση ὁμως τόσο της Εκκλησίας ὡς και των συντεχνιών δεν ἦταν σταθερή, η Εκκλησία προσπαθοῦσε νὰ προασπίσει τα συμφέροντά της ἄλλοτε ἐξαπολύοντας ἐπιθέσεις κατὰ των νεωτερικῶν λογίων και των υποστηρικτῶν τους, δηλαδή των ἐμπόρων,

ανάμεσα στα δύο εκπαιδευτήρια οδήγησε στη διάλυση του Φιλολογικού Γυμνασίου έπειτα από βίαια γεγονότα που συντάραξαν την πόλη το έτος 1819. Στις Κυδωνίες, η τοπική Ακαδημία με κεντρικό πρόσωπο τον Βενιαμίν Λέσβιο εξελίχθηκε σε μια από τις σημαντικότερες εστίες του Διαφωτισμού, ενώ στη Χίο η διεύθυνση της τοπικής ανώτερης σχολής βρισκόταν από το 1811 στα χέρια του συνεργάτη του Αδαμαντίου Κοραή, Νεοφύτου Βάμβα. Ούτε και αυτά τα ιδρύματα δεν κατάφεραν να ξεφύγουν από τα πυρά των συντηρητικών, οι οποίοι με τις ενέργειές τους πέτυχαν να τα οδηγήσουν στο κλείσιμο. Ο Λέσβιος παραιτήθηκε το 1812 ύστερα από επίμονες επιθέσεις που δέχθηκε από τον αξιωματούχο του πατριαρχείου Δωρόθεο Βουλησμά ενώ στη Χίο το Γυμνάσιο έκλεισε λίγο πριν από το ξέσπασμα της Επανάστασης μετά από ενέργειες του μητροπολίτη Πλάτωνος.⁸³ Οι συγκρούσεις και διενέξεις αυτές μεταξύ προοδευτικών και συντηρητικών δεν θα αφήσουν ανεπηρέαστη την προσπάθεια εκσυγχρονισμού της ανώτερης παιδείας στην Κωνσταντινούπολη.

ενώ άλλες φορές έμοιαζε διατεθειμένη να συνεργασθεί. Παρομοίως, οι συντεχνίες συμμαχούσαν άλλοτε με την Εκκλησία και άλλοτε με τους εμπόρους. Κατά την πρώτη δεκαετία του δεκάτου ενάτου αιώνα, περίοδο κατά την οποία η πολεμική κατά του ανώτερου κλήρου μετετράπη σε πρωταρχικό σύνθημα του Διαφωτισμού, έκανε την εμφάνισή του στη Σμύρνη, στα 1810 ή 1811, ένα κείμενο ανωνύμου συγγραφέα τιτλοφορούμενο *Λίβελλος κατά τῶν Ἀρχιερέων*, που είχε ως θέμα του τον κατατρογυμισμό του Φιλολογικού Γυμνασίου της Σμύρνης από αντιδραστικούς κύκλους της πόλης. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, σσ. 376-7 και του ιδίου «*Ίδεολογικές συνέπειες τῆς κοινωνικῆς διαμάχης στὴ Σμύρνη: (1809-1810)*», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 3 (1984), σσ. 9-39 και δη σσ. 11-2. Βλ. επίσης Γεώργιος Ε. Μπορόβιλος, «*Περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ κλήρου στὴ Σμύρνη κατὰ τὸ δεύτερο ἡμῖς τοῦ ΙΗ' αἰῶνα*, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 8 (1990), σσ. 65-86 και δη σ. 66.

⁸³ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 449-50.

2. Ανάμειξη των λαϊκών στην παιδεία του γένους

Η ανάμειξη λαϊκών στις υποθέσεις της Εκκλησίας ήταν μία πρακτική που χρονολογείται ήδη από τους Αποστολικούς χρόνους. Καθ' όλη τη μακρά ιστορική πορεία της Εκκλησίας οι λαϊκοί δεν συμμετείχαν μόνο στη λατρεία αλλά επικουρούσαν τον κλήρο σε θέματα που άπτονταν της διδασκαλίας και της διοίκησης, για παράδειγμα σπουδαία ήταν η συμβολή των λαϊκών στην κατάρτιση της γραπτής εκκλησιαστικής νομοθεσίας όπως αυτή είχε εκφραστεί δια μέσου των συνοδικών αποφάσεων.⁸⁴ Η συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου στα πράγματα και τα δρώμενα της Εκκλησίας συνεχίστηκε και κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, έτσι στα τέλη του δεκάτου εβδόμου αιώνα παρατηρούμε ότι η κεντρική οργάνωση της Εκκλησίας ουσιαστικά ελέγχεται από τους Φαναριώτες, οι οποίοι είχαν επιβάλει την κυριαρχία τους τόσο στους εκκλησιαστικούς όσο και στους κοσμικούς θεσμούς των Ελληνορθοδόξων, ενώ από τα μέσα του δεκάτου ογδόου αιώνα και έπειτα η μονοκρατορία του Πατριάρχη καταργείται με τους λαϊκούς να παίζουν ενεργό λόγο στη διαδικασία εκλογής της κεφαλής της Ορθοδόξου Εκκλησίας.⁸⁵ Στους λαϊκούς αυτούς

⁸⁴ Κωνσταντίνος Θ. Πολυζωίδης, *Ο Βασιλεύς και οί λαϊκοί εις τὸ ἐν γένει διοικητικὸν ἔργον τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118)*, Θεσσαλονίκη 1979, σ.37.

⁸⁵ Σταθμὸ στη διοικητικὴ ιστορία του Πατριαρχείου αποτελεί ἡ ἔκδοση του φερμανίου το 1741, με το οποίο ἡ πατριαρχικὴ ἐκλογή ἐξαρτήθηκε ἀπὸ τὴν «καλὴ μαρτυρία» γιὰ τον υποψήφιο πατριάρχη των πέντε «γερόντων», δηλαδή των πλησιόχωρων μητροπολιτῶν στην πατριαρχικὴ καθέδρα τῆς Κωνσταντινούπολης (Ηρακλείας, Κυζίκου, Νικομηδείας, Νικαίας, Χαλκηδόνος). Λόγω των αντιδράσεων που προκλήθηκαν χρειάστηκαν περίπου εἴκοσι χρόνια ὥστε να τεθεῖ σε ἐφαρμογὴ τὸ μέτρο, αὐτὸ συνέβη το 1763 ὅταν μετὰ ἀπὸ εἰσήγηση του πατριάρχη Σαμουήλ Χαντζερὴ ἐκδόθηκε σουλτανικὸ φερμάνι το οποίο προέβλεπε τὴ διαίρεση τῆς πατριαρχικῆς σφραγίδας σε τέσσερα μέρη, ἀπὸ τα οποία τα τρία θα δίδονταν σε ἰσάριθμους συνοδικούς μητροπολίτες ἐνῶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση διαμοιραζόταν μετὰξὺ του πατριάρχη και των οκτῶ γερόντων μητροπολιτῶν (στους πέντε προαναφερθέντες εἶχαν προστεθεῖ οἱ μητροπολίτες Δέρκων, Καισαρείας και Εφέσου). Τότε ουσιαστικὰ ξεκίνησε ἡ περίοδος του λεγόμενου Γεροντισμοῦ, που συνεχίστηκε ὡς το 1860 και τὴν ἔκδοση των «Γενικῶν Κανονισμῶν».

περιλαμβανόταν πέρα από την αριστοκρατία του Φαναρίου και νέες κοινωνικές ομάδες που λόγω της συσσώρευσης πλούτου είχαν αναδειχθεί σε σημαντικούς παράγοντες των Ελληνορθόδοξων της Πόλης, ουσιαστικά πρόκειται για τα μέλη των συντεχνιών. Σε πατριαρχικά έγγραφα οι πρόκριτοι ή μαΐστορες των συντεχνιών συχνά αποκαλούνται «περιφανείς», «τιμιώτατοι» και «χρησιμώτατοι» καθώς δεν ήταν λίγες οι φορές που το πατριαρχείο προσέφευγε σε αυτούς προκειμένου να θέσουν υπό την προστασία τους ενοριακούς ναούς και σχολεία.⁸⁶ Πέρα από τη δράση τους ως ενοριακών επιτρόπων και σχολικών εφόρων οι προύχοντες αυτοί ευρισκόμενοι σε στενή επαφή με τον ανώτερο κλήρο κέρδισαν προοδευτικά μία σημαντική συμμετοχή στις υποθέσεις του πατριαρχείου και εξελίχθηκαν σε πιστωτές του.⁸⁷ Έτσι, μέλη των συντεχνιών στελέχωναν κατά καιρούς και την λεγόμενη Επιτροπή του Κοινού της Μεγάλης Εκκλησίας, δηλαδή την μεικτή «κληρικολαϊκή» επιτροπή διαχείρισης των οικονομικών του Πατριαρχείου ενώ, όπως προαναφέραμε, δεν έλειψαν και οι φορές που οι συντεχνίες συμμετείχαν στην εκλογή πατριάρχη.⁸⁸ Από τις πλέον σημαντικές και ισχυρές ήταν οι συντεχνίες, των σαράφηδων, των εμφιετζήδων,⁸⁹ των καπνοπωλών, των υφασματάδων (αμπατζήδες,

⁸⁶ Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αί ἐν Θράκη συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 98. Στα πατριαρχικά έγγραφα οι συντεχνίες αναφέρονται ως «ρουφέτια», «εσνάφια» ή «συνάφεια» ενώ στα αντίστοιχα οθωμανικά αναφέρονται ως *rufet*, *esnaf* και *taife*.

⁸⁷ Ζαχαρίας Ν. Μαθάς, *Κατάλογος Ἱστορικός τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς Πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1884, σ. 155.

⁸⁸ Η πρώτη ρητῶς αναφερόμενη ανάμειξη των συντεχνιών χρονολογείται στα 1785 κατά την εκλογή του πατριάρχη Προκοπίου του από Σμύρνης (1785-1789), βλ. Αθανάσιος Κομνηνός-Υψηλάντης, *Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, ΚΠ 1870, σ. 641. Ἐκτοτε, η επιρροή τους αυξομειωνόταν φθάνοντας στο αποκορύφωμα της ισχύος της στην εκλογή του πατριάρχη Γρηγορίου Στ' το 1835.

⁸⁹ Ὅπως μας αναφέρει ο Μανουήλ Γεδεών εμφιετζήδες ήταν οι ἔμποροι τῆς «κόνεως τοῦ καπνοῦ», τῆς ὁποίας οἱ χρήστες εἰσέπνεαν μέσω τῶν μυκτῆρων. Ο Γεδεών αναφέρει ἔτις ὅτι «[μ]έχρι πρὸ σχεδὸν ἑβδομηῆντα ἔτων οἱ ἔμφιετζήδες ἐκέρδαινον ἀπὸ τοῦ

χεταιϊτζήδες, φερμελετζήδες κ.λπ.), όμως την κορυφαία θέση επί αιώνες κατείχε η συντεχνία των γουναράδων. Μάλιστα, σ' έναν πρόκριτο του εσναφιού αυτού οφείλεται η πρώτη συντονισμένη προσπάθεια για ίδρυση ελληνορθόδοξων σχολείων η οποία επιχειρήθηκε κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα, ο πρόκριτος αυτός δεν ήταν άλλος από τον «κιουρκτσήμπαση»⁹⁰ Μανωλάκη Καστοριανό ο οποίος προχώρησε στην ίδρυση εκπαιδευτηρίων στη Χίο (1661), την Άρτα (1669), την Πάτμο και το Αιτωλικό τα οποία προικοδότησε με σημαντικά ποσά.⁹¹

Κορύφωση της προσφοράς του Μανωλάκη του Καστοριανού στην πνευματική ανάπτυξη του γένους αποτελεί η «αναζωογόνηση», κατά διατύπωση του Τ. Α. Γριτσόπουλου, της Πατριαρχικής Σχολής η οποία κατά την τριακονταετία 1660-1690 ήταν γνωστή ως Σχολή Μανωλάκη.⁹² Η ίδρυση της κατοχυρώθηκε με πατριαρχικό σιγγίλιο, το οποίο συνυπέγραψαν οι Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιος Γ' και Ιεροσολύμων Νεκτάριος. Με την «έπαναπροικοδότησή» της από τον Καστοριανό η Πατριαρχική Σχολή στεγάστηκε στο Αγιοταφικό Μετόχι στο

έμπορίου τοῦ ταμβάκου πολλότατα χρήματα». Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικῆς ἱστορίας μνημεῖα*, Α', *Γρηγορίου Ε' 9 διάδοχοι*, Αθήνα 1922, σ. 36.

⁹⁰ Τουρκικά στο κείμενο: kürksübasi, ο αρχιγουναράς.

⁹¹ Ο Μανωλάκης Καστοριανός (π. 1620-1699), το πραγματικό όνομα του οποίου ήταν Εμμανουήλ Φιλίππου, ήταν ένας «άρχοντας λαϊκής καταγωγής» ο οποίος δεν προέρχονταν από τις τάξεις της Φαναριώτικης αριστοκρατίας αλλά όφειλε την κοινωνική του ισχύ στον πλούτο του εμπορίου. Οι ανανεωτικές εκπαιδευτικές του πρωτοβουλίες στόχευαν στην παροχή παιδείας στα κοινωνικά εκείνα στρώματα που μέχρι πρότινος δεν είχαν πρόσβαση στην εκπαίδευση. Βλ. Βασίλειος Κ. Μπακούρος, «Η ρητορική παιδεία στην Πατριαρχική Σχολή. Τὸ 'Προσφώνημα' τῶν σπουδαστῶν τοῦ 1689 στὸν Πατριάρχη Καλλίνικο Β' τὸν Ἀκαρνάνα», *Ἡ Μελέτη* 4 (2008), σσ. 207-59]. Για τον βίο του Μ. Καστοριανού και τη συμβολή του στα της παιδείας βλ. Γεωργία Καδινοπούλου, *Πατριαρχικὴ Σχολὴ Κωνσταντινουπόλεως 1663-1691: Σχολὴ Μανωλάκη: Οργάνωση, Διοίκηση, Διδασκαλία, Πρόγραμμα Σπουδῶν, διδακτορική διατριβή*, Θεσσαλονίκη ΑΠΘ, 2015.

⁹² Τάσος. Αθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Α', Αθήνα 1966 & 1971, σσ. 209-74.

Φανάρι στελεχωμένη από σημαντικούς διδασκάλους όπως ο Γερμανός Λοκρός, ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Νύσσης (1661-1663), ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (1665-1672), ο Σεβαστός Κυμινήτης (1672-1682), κ.ά. Η σχολή παρείχε υψηλό επίπεδο σπουδών που κατά τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη χαρακτηριζε «ή σύζευξη τῆς θρησκευτικῆς καὶ γραμματικῆς παιδείας μετὰ τὴ φιλοσοφία».⁹³ Η προσπάθεια αυτή ανανέωσης πραγματοποιήθηκε μετά από μία περίοδο κατάπτωσης, ωστόσο μετά την αποχώρηση του Αλ. Μαυροκορδάτου η σχολή οδηγήθηκε και πάλι σε μία μακρά περίοδο αστάθειας και κλυδωνισμών κάτι που οδήγησε τον πατριάρχη Καλλίνικο Β΄ να εκδώσει στα 1691 σιγίλλιο, με το οποίο επιχειρήθηκε η εκ νέου αναδιοργάνωσή της.⁹⁴

⁹³ Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία στὴν Κωνσταντινούπολη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 20, (2017), σσ. 29-47 και δη σ. 36. Βλ. επίσης Μπόρις Λ. Φόνκιτς, «Το πατριαρχικό έγγραφο για την ίδρυση της σχολῆς του Μανολάκη Καστοριανού και το αντίγραφο της Πετρούπολης», *Θησαυρίσματα* 26 (1996), σσ. 309-16.

⁹⁴ Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι κατά τη σχολαρχία του Σ. Κυμινήτη εκδηλώθηκε στάση των μαθητῶν, στρεφομένων εναντίον του αρχιδιδασκάλου. Λόγω του γεγονότος αυτού ο Κυμινήτης προτίμησε να εγκαταλείψει την Πόλη, το 1682, για να διδάξει στο νεοϊδρυθέν Φροντιστήριο Τραπεζούντος. Στην απόφασή του αυτή συνέβαλε και το ότι είχε περιπέσει στη δυσμένεια του κτήτορα Μανωλάκη και της συζύγου του Ρωξάνης. Βλ. Μέλπω Κεσίσογλου-Καρουστινού, «Το ἐν Βυζαντίῳ Φροντιστήριον (1455-1882)», *Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή, Ἱστορία καὶ Προσφορὰ. Πρακτικὰ επιστημονικῆς ἡμερίδας, Ἀθήνα 2002, Ἀθήνα 2004*, σσ. 267-99 και δη σ. 281. Για τη Σχολὴ Μανωλάκη γενικὰ βλ. ενδεικτικὰ: Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, 1454-1890*, ΚΠ 1883, σσ. 124-31· Ματθαῖος Παρανίκας, «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς», *ΠΕΦΚΣ* 19 (1884-1885), σ. 11· τοῦ ἰδίου, *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστῶσης (ΙΘ΄) ἑκατονταετηρίδος*, ΚΠ 1867, σ. 23· Μανούσος Ι. Μανούσακας, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Τὰ κατὰ τὴν ἴδρυσιν τῆς Σχολῆς Μανολάκη Καστοριανοῦ ἐπὶ τῇ βάσει καὶ νέων ἀνεκδότων πηγῶν», *Ἀθηνᾶ* 54 (1950), σσ. 3-28· Αγγελικὴ Σκαρβέλη - Νικολοπούλου, *Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας. Πρόσωπα - Θέματα - Κείμενα*, πανεπιστημιακὲς παραδόσεις, Ἀθήνα 1999, σσ. 17 και 20-1.

Οι ανανεωτικές πρωτοβουλίες των γουναράδων θα συνεχισθούν και κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα με τη συντεχνία τους να θέτει υπό την προστασία της πάμπολλα σχολεία ανά την οθωμανική επικράτεια όπως αυτά της Αμάσειας, των Ιωαννίνων, της Σίφνου, και της Αδριανούπολης, γνωρίζουμε επίσης ότι οι γουναράδες συνέδραμαν χρηματικά και τις σχολές της Πάτμου και της Σάμου.⁹⁵ Στην Πάτμο, που ως εξουχία του Οικουμενικού Πατριαρχείου είχε πάντα στενούς με την Κωνσταντινούπολη, η τάξη των Φαναριωτών με εκπρόσωπό της τον Μανωλάκη Υψηλάντη και σε συνεργασία πάντα με την συντεχνία των γουναράδων ενίσχυσαν με δωρεές τους τη λειτουργία της Πατμιάδος Σχολής.⁹⁶ Στη Σάμο χτίζεται στα 1784 «μεγαλοπρεπής και πολυδάπανος διώροφος οἶκος» για να στεγάσει τη σχολή και τη βιβλιοθήκη του νησιού, την ανέγερση και τον εμπλουτισμό της οποίας αναλαμβάνουν οι γουναράδες οι οποίοι διαθέτουν επιπλέον ποσά για την ενίσχυση του ταμείου της σχολής και την καταβολή των μισθών των διδασκάλων.⁹⁷ Τις φιλεκπαιδευτικές πρωτοβουλίες των γουναράδων εξάρει και ο ανώνυμος συντάκτης του Λογίου Έρμου:

Ἀχάριστος βέβαια ἤθελεν εἶναι [...] ὅστις δὲν ὁμολογήσῃ τὴν κοινωφελῆ φιλοτιμίαν τῶν τιμιωτάτων Γουναράδων, ὅταν μάλιστα παρατηρήσῃ, ὅτι ὅσοι ἐξ αὐτῶν διεδέχθησαν εἰς χεῖρας τῶν ταύτην τὴν ἱερὰν παρακαταθήκην, ὅλοι μέχρι τῶν σημερινῶν καὶ τὴν ἐφύλαξαν ἀνέπαφον, καὶ ἐπεμελήθησαν τὴν αὐξήσιν τῆς. Αὐτοὶ δὲν ὑπεκρίθησαν μέχρι λόγου, ἀλλὰ διὰ τῶν ἔργων ἀπέδειξαν τὴν ἀγάπην τῆς πατρίδος.⁹⁸

⁹⁵ Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *ό.π.*, σ. 147.

⁹⁶ Η Πατμιάδα Πατριαρχική Σχολή ιδρύθηκε το 1713 από τον ιεροδιάκονο Μακάριο Καλογερά ο οποίος επέστρεψε στη γενέτειρά του, μετά από μακροχρόνιες σπουδές στην Πατριαρχική Σχολή. Το κτήριο της σχολής γνωστό ως Παλαιά Πατμιάδα ολοκληρώθηκε στα 1729 με χορηγία του Υψηλάντη που ήταν φίλος του Μακαρίου και των γουναράδων.

⁹⁷ Βλ. σχετ. Γεώργιος Δημητριάδης, *Ίστορία τῆς Σάμου*, Χαλκίδα 1865, *passim*.

⁹⁸ *Έρμης ὁ Λόγιος* (1811), σ. 365.

Ωστόσο, όπως έξοχα διατυπώνει ο Άλκης Αγγέλου, όσον αφορά τα εκπαιδευτικά πράγματα στην Κωνσταντινούπολη «καμιά πραγμάτωση στο χώρο της παιδείας δεν είναι δυνατή χωρίς είτε την Έκκλησία είτε τους Φαναριώτες».⁹⁹ Πράγματι, τα σκήπτρα της πολιτισμικής ηγεμονίας κρατούν οι Φαναριώτες οι οποίοι ηγούνται σε κάθε σημαντική πρωτοβουλία για ανανέωση στο χώρο της παιδείας. Όμως, όπως άλλωστε προαναφέραμε κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα παρατηρείται μία αλλαγή των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, η κοινωνική διαστρωμάτωση στα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ξεκινά να παρουσιάζει έντονες διαφοροποιήσεις το εμπόριο ανθεί, οι συντεχνίες οργανώνονται περεταίρω.¹⁰⁰ Για όσους Ελληνορθόδοξους που δεν είχαν την τύχη της «αριστοκρατικής» Φαναριώτικης καταγωγής ή δεν επιθυμούσαν να ενταχθούν στις τάξεις του κλήρου η εισδοχή στις συντεχνιακές και εμπορικές συσσωματώσεις αποτελούσε μια εξαιρετική ευκαιρία κοινωνικής ανέλιξης. Σταδιακά, η οικονομική ευρωστία των συσσωματώσεων αυτών θα δώσει στα μέλη τους τη δυνατότητα αμφισβήτησης των υπαρχουσών δομών εξουσίας.

3. Ανανεωτικές προσπάθειες στον χώρο της παιδείας, η Αθωνιάδα και η Πατριαρχική Σχολή

Ίσως η πρώτη αμφισβήτηση της εξουσίας των Φαναριωτών προήλθε από ενέργειες του Οικουμενικού Πατριάρχη Κυρίλλου Ε' (1748-1751, 1752-1757).¹⁰¹ Πράγματι, οι Φαναριώτες δεν κρύβουν τη δυσαρέσκειά τους για

⁹⁹ Άλκης Αγγέλου, «Ίχνηλατήσεις Πολιτικής Οικονομίας στο χώρο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (Προσχέδιο δοκιμίου)», *Ο Έραμιστής* 19, (1993), σσ. 66-101 και δη σ. 82.

¹⁰⁰ Το οθωμανικό κράτος προχώρησε στη νομική ρύθμιση των δραστηριοτήτων των συντεχνιών στα 1773 επί Μουσταφά Γ'. Βλ. Franz Taeschner, «Ein Zunft-Ferman Sultan Mustafa's III. von 1773», *Westöstliche Abhandlungen, Rudolf Tschudi*, Wiesbaden 1954, σσ. 331-7.

¹⁰¹ Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, «Κοινωνικές διενέξεις και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Κωνσταντινούπολης (μέσα 18ου αϊ.)», *Για τους Φαναριώτες, δοκιμές έρμηνείας και*

την άνοδο του Κυρίλλου στον πατριαρχικό θρόνο, ενός ιεράρχη που δεν προέρχεται από τις τάξεις τους, και αντιδρούν στην προσπάθειά του να θέσει τα οικονομικά του Πατριαρχείου υπό τον άμεσο έλεγχο του διορίζοντας επιτρόπους επί των οικονομικών άτομα που προέρχονται από τις τάξεις των επαγγελματιών της Πόλης, τους οποίους η φαναριώτικη αριστοκρατία αποκαλεί «βαναύσους».¹⁰² Σε αυτούς τους «βαναύσους» λοιπόν θα στηριχθεί ο νέος πατριάρχης προκειμένου να προχωρήσει στο ανανεωτικό του έργο με στόχο την γενικότερη ανασύνταξη του γένους, στο έργο αυτό συμπεριλαμβανόταν η ίδρυση στα 1753 του Πανωλικού Νοσοκομείου της Πόλης με χρηματοδότηση της συντεχνίας των παντοπωλών (το λεγόμενο εσνάφι των μπακάληδων),¹⁰³ ενώ είχε προηγηθεί η λήψη πρωτοβουλίας το 1749 για ίδρυση Ακαδημίας στον Άθω.¹⁰⁴ Η

μικρά αναλυτικά», Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών Εθνικού Ίδρύματος Έρευνών 85, Αθήνα 2003, σσ. 31-44.

¹⁰² Βλ. Α. Κομνηνός-Ύψηλάντης, *Τά μετά τήν Άλωσιν...*, σσ. 352, 370 και 586.

¹⁰³ Το νοσοκομείο αυτό ιδρύθηκε μετά από επιδημία πανώλης που έπληξε την Πόλη κατά τα έτη 1750-1752. Για τα νοσοκομεία (οσπιτάλια) των Ελληνορθοδόξων της Πόλης κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα, δηλ. το «οσπιτάλιο των Γκεμιτζήδων» στον Γαλατά, το «νοσοκομείο του Πέιογλου» στο Σταυροδρόμι, το «πανωλικό νοσοκομείο των επτά Γουλάδων» στο Βαλουκλή και το «άσυλο των φρενοβλαβών» στο Εγρίκαπου βλ. Φωκίων Σιδηρόπουλος, *Τα Εθνικά Φιλανθρωπικά Καταστήματα Στην Κωνσταντινούπολη-Νοσοκομείο Βαλουκλή*, Αθήνα 1999 και Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος, *Τα Νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838)*, Αθήνα 1984, σ. 105.

¹⁰⁴ Για τον βίο του Κυρίλλου και τη συμβολή του στα της παιδείας βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Ε΄ ό Καράκαλλος», *Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 29 (1959), σσ. 367-89 και δη σ. 375. Για τα της ίδρυσης, αναβάθμισης και λειτουργίας της Αθωνιάδας βλ. Α. Αγγέλου, «Τό χρονικό τής Άθωνιάδας», (Δοκίμιο Ιστορίας τής σχολής με βάση ανέκδοτα κείμενα)», *Τών Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Νεοελληνικά Μελετήματα 9, Αθήνα 2000, σσ. 113-6· Paschalis M. Kitromilides, "Athos and the Enlightenment", *An Orthodox Commonwealth. Symbolic Legacies and Cultural Encounters in Southeastern Europe*, Aldershot 2007, VII· του ίδιου «Η Μονή Βατοπαιδίου και ή παιδεία του γένους. Η συνεισφορά τής Άθωνιάδας», *Έερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Ιστορία-παράδοση-τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, σσ. 72-80 και του ίδιου «Ιστοριογραφικά προβλήματα τής Άθωνιάδος», *Άθωνιάς*

επιλογή του Άθω για την ίδρυση εκεί σχολής κάθε άλλο παρά τυχαία ήταν καθώς η περιοχή τελούσε υπό την άμεσο έλεγχο του Πατριαρχείου και την οικονομική κηδεμονία των γουναράδων.¹⁰⁵ Το σιγίλλιο το οποίο καθόριζε τα της λειτουργίας και χρηματοδότησης της σχολής εκδόθηκε από τον πατριάρχη το 1750 και σε αυτό ορίζονταν ως λαϊκοί επίτροποι μόνον οι πρόκριτοι του «ρουφετίου» των γουναράδων. Όμως όταν ο Κύριλλος επανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο μετά την παύση του στα 1751, ήταν πολύ πιο συγκαταβατικός και με νέο σιγίλλιο του όρισε ως λαϊκούς επιτρόπους της σχολής τους προκρίτους των συντεχνιών γενικά χωρίς να γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στους γουναράδες, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με το προηγούμενο σιγίλλιο.¹⁰⁶ Σε αυτή την αλλαγή αναμφίβολα συνέβαλε η γενναιοδωρία των Σμυρναίων εμπόρων οι οποίοι αφού συγκέντρωσαν το ποσό των 750 γροσίων προχώρησαν στον ορισμό επιτρόπου για τη συλλογή και άλλων χρημάτων, οι Χίοι συνέδραμαν και εκείνοι, ενώ οι Φαναριώτες δεν παρέμειναν αμέτοχοι καθώς ο ηγεμόνας της Βλαχίας προίκισε τη σχολή με ετήσιο εισόδημα εξακοσίων γροσίων.¹⁰⁷ Είναι προφανές ότι το εγχείρημα εναγκαλίζεται πλέον από όλες τις τάξεις του γένους. Η σχολαρχία ανατέθηκε στον Ευγένιο Βούλγαρη «άνδρα πεπαιδευμένον, λόγιον καὶ παντοδαπαῖς ἐπιστήμαις κεκοσμημένον καὶ γεγυμνασμένον», τον οποίον κάλεσαν να διδάξει «οὐ μόνον τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν λογικὴν τέχνην, ἀλλὰ καὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς

Ἀκαδημία 250 ἔτη ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως: πρακτικὰ ἐπιστημονικῆς ἡμερίδας, Ἀθήνα (11-12 Δεκεμβρίου 1999), πρακτικὰ συνεδρίου, Ἅγιον Ὄρος 2018, σσ. 47-62 και δη σ. 50.

¹⁰⁵ Οι γουναράδες την περίοδο εκείνη κηδεμονεύουν οικονομικά τόσο την Μεγάλη Εκκλησία όσο και τα μοναστήρια του Άθω. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Πρωτοβουλίες τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας στὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα. Ὑποθέσεις γιὰ τοὺς συντελεστὲς τῆς Ὀρθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς στρατηγικῆς», *Πορευθέντες, Χαριστήριος τόμος πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου*, Ἀθήνα 1997, σσ. 425-30.

¹⁰⁶ Ευάγγελος Φ. Δωρῆς, *Τὸ δίκαιον τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, τ. Α': Νομοθεσία-Νομολογία-Ἑρμηνεία, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1994, σ. 665.

¹⁰⁷ Α. Αγγέλου, «Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας...», σ. 121.

μαθηματικὰς ἐπιστήμας [...] καὶ τὴν θεολογίαν καὶ ὅσα εἰς ἠθικὴν φιλοσοφίαν ἀνήκουσιν [...].¹⁰⁸

Ἔτσι, ὁ Βούλγαρος αφήνει τὴ σχολὴ τῶν Ἰωαννίνων καὶ μεταβαίνει στὸν Ἄθω ὅπου ὁ προηγούμενος σχολάρχης, Νεόφυτος ὁ Καυσοκαλυβίτης, τοῦ παραδίδει τὴ διεύθυνση τῆς σχολῆς. Ὁ μισθὸς τοῦ διδασκάλου δὲν εἶναι καθόλου ευκαταφρόνητος· ὅπως ἄλλωστε μας πληροφορεῖ ὁ Κούμας στὶς *Ἱστορίες* τοῦ ὁ σχολάρχης καὶ ὁ συνιδάσκαλος λάμβαναν τὸ «ἀνήκουστον» γιὰ τὴν ἐποχὴ ποσὸ τῶν χιλίων γροσίων τὸ χρόνο.¹⁰⁹ Ὁ Ευγένιος διδάσκει «Λογικὴ καὶ Μεταφυσικὴ κατὰ τὰς τότε νεωτάτας θεωρίας Λωκίου καὶ Λεϊβνιτίου καὶ Οὐολφίου καὶ ἄλλων νεωτέρων».¹¹⁰ Τὸ νεωτερικὸ πρόγραμμα σπουδῶν ἀλλὰ καὶ ἡ φήμη τοῦ διδασκάλου προσελκύουν μεγάλο ἀριθμὸ μαθητῶν οἱ ὁποῖοι τὸ 1758 φθάνουν τοὺς 200.¹¹¹ Ὅμως, τὸ εγχείρημα θὰ ἔχει σύντομη διάρκεια, μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Βούλγαρου νὰ διαρκεῖ λιγότερο ἀπὸ ἕξι χρόνια (1753-1759).¹¹² Ἡ

¹⁰⁸ Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κειμένου τοῦ σιγιλλίου τὸ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Γεράσιμος Σμυρνάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Ἀθήνα 1903, σσ. 143-7 καὶ ὁ Ε. Φ. Δωρῆς, *ὁ.π.*, σσ. 662-5· ἐνῶ τμήματά τοῦ ἔχει δημοσιεύσει καὶ ὁ Μ. Ι. Γεδεών, «Δύο μνεῖαι ὑπὲρ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 24 (1904), σσ. 73-5. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ πρώτου συγγιλλίου βλ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος Κ', ἀρ. 35 (1/9/1900), σσ. 395-8.

¹⁰⁹ Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων...*, τ. Γ', Βιέννη 1831, σ. 399.

¹¹⁰ Κ. Μ. Κούμας, *ὁ.π.*

¹¹¹ Γιὰ περισσότερα στοιχεῖα σχετικὰ μετὰ τὴν Ἀθωνιάδα κατὰ τὰ ἔτη σχολαρχίας τοῦ Βούλγαρου βλ. Ἄ. Αγγέλου, «Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας...», *ὁ.π.*· Τρύφων Ευαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (ἐλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τ. Α', Ἀθήνα 1936, σ. 87 κ.εξ.· Παῖσιος Βατοπεδινός, «Ἡ παρὰ τὴν Ἱερὰν Μονὴν Βατοπεδίου Ἀθωνιάς Σχολή», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*, τ. Δ', (1928), σσ. 318-23· Μ. Ι. Γεδεών, «Δύο ἀνέκδοτα γράμματα περὶ τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. Γ' (1882-1883), σσ. 686-9 καὶ 696-701· Ἰωάννης Π. Μαμαλάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 368.

¹¹² Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Ἡ φυγὴ τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρου ἀπὸ τὴν Ἀθωνιάδα: Μία μαρτυρία τοῦ Ἄθ. Πάριου στὶς ἀρχές τοῦ 19οῦ αἰ., τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο καὶ ἡ σημασία τῆς», *Ἱστορ* 9 (1996), 87-108 καὶ 10 (1997), σσ. 139-83 καὶ Κωνσταντῖνος Δ. Μέρτζιος,

αποχώρησή του αποδίδεται στις αντιδράσεις που προκάλεσε μεταξύ των Αγιορειτών μοναχών η διδασκαλία του· κατά τον Κούμα οι μοναχοί εξοργίστηκαν καθώς «έχαναν τούς νέους ύποτακτικούς των τρέχοντας εις τὴν φιλοσοφίαν»,¹¹³ ὅμως αὐτό που προκαλοῦσε τὴ μὴνὴ των μοναχῶν μάλλον δὲν ἦταν τόσο ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας ὅσο ἡ παρουσία ἀγένειων νέων, κάτι που ἀπαγόρευε τὸ μοναστηριακὸ τυπικόν.¹¹⁴ Στις ἀντιδράσεις των μοναχῶν προσετέθησαν οἱ ἐσωτερικὲς ἐριδες καὶ φατριασμοὶ τῆς μοναστηριακῆς κοινότητος με τὴ σχολή να βρῖσκεται στο ἐπίκεντρο τῆς διαμάχης των Κολλυβάδων.¹¹⁵ Ἡ ἀνάμειξη του πατριάρχῃ Κυρίλλου δυσχέραινε ἀκόμη περισσότερο τὸ ἔργο του σχολάρχῃ καὶ συνέβαλε στὴν παραίτησή του.¹¹⁶ Μετά τὴν ἀποχώρησή του Ευγένιου σχολάρχῃς ἀνέλαβε ὁ μεταφραστὴς των μαθηματικῶν ἔργων του Wolff καὶ διδάσκαλος των μαθηματικῶν στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, Νικόλαος Ζερζούλης ὁ ἐκ Μετσόβου (π.1710 - π. 1773) ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἀναγκάστηκε να ἀποχωρήσει μετὰ ἀπὸ δύο χρόνια, ὁ Κ. Θ. Δημαρὰς σημειώνει ὅτι «ἡ πυκνὴ διαδοχὴ σχολαρχῶν δείχνει ἀκόμη πιὸ καθαρὰ τὴν ἀδυναμία τοῦ

«Περὶ Ευγένιου Βουλγάρως διατὶ ἐγκατέλειπε τὸ 1759 τὴν Ἀθωνιάδα Σχολήν», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τ. Ε' (1956), σσ. 417-20.

¹¹³ Κ. Μ. Κούμας, *ὁ.π.*

¹¹⁴ Ἡ Ἱερά Σύνοδος εἶχε ἀποφασίσει εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἀθωνιάδα να γίνονται δεκτοὶ νέοι κάτω των εἴκοσι τεσσάρων ἐτῶν, βλ. σχετ. Γ. Συμυρνάκης, *ὁ.π.*, σ. 142.

¹¹⁵ Ενδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἀπόσπασμα που παραθέτει ὁ Κυριάκος Σιμόπουλος ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Καλλιόπη» τῆς Βιέννης: «Εἶναι γνωστὴ εἰς τους εἰδήμονας ἢ ὀλέθριος φιλονεικία ὅπου ἀνεφύη μετὰξὺ τῶν διδασκάλων καὶ μαθητῶν του Σχολείου τοῦ Ἄθωνος περὶ του ὅτι τὰ εἰς μνημόσυνον τῶν ἀποθαμένων προσφερόμενα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κόλλυβα, πρέπει νὰ γίνονται τὸ Σάββατον, ἥτις εἶναι ἡμέρα Νεκρώσιμος καὶ ὄχι Κυριακὴν, ἥτις εἶναι ἡμέρα Ἀναστάσιμος. Αὐτὴ ἡ νηπιώδης σχολαστικὴ φιλονεικία προήχθη εἰς τοσοῦτον βαθμὸν ἔριδος καὶ διχοστασίας, ὥστε ὁ βαθμὸς των ἐνθουσιασμένων πνευμάτων κατήντησε τους φατριαστὰς εἰς χειρομαχίαν». Βλ. *Σύμμικτα ΙΓ'* (1 Ἰουλίου 1819), σ. 116 σημ. α' πρβ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα 1700-1800*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1995, σ. 104, σημ. 2.

¹¹⁶ Ὁ Κύριλλος μετὰ τὴν ἐκθρόνισή του ἀπὸ τον πατριαρχικὸ θώκο εἶχε ἀποσυρθεῖ τον Ἰανουάριο του 1757 στον Ἄθω ὅπου ἐνεπλάκη ἐνεργὰ στα τῆς σχολῆς δυσχεραίνοντας τὸ ἔργο του σχολάρχῃ. Βλ. Ἀ. Ἀγγέλου, *ὁ.π.*, σ. 98.

ἐγχειρήματος».¹¹⁷ Ουσιαστικά μετά την αποχώρηση του Βούλγαρη η σχολή υπολειτουργούσε παραμένοντας περιορισμένη στη διδασκαλία των γραμματικών μόνο μαθημάτων ενώ όλες οι προσπάθειες επανασύστασής της απέβησαν θνησιγενείς.¹¹⁸

Παρά τις αντιξοότητες η Μεγάλη Εκκλησία δεν παραιτείται των προσπαθειών της για αναβάθμιση της παιδείας του γένους· τον Φεβρουάριο του 1760 ανακαλεί τον Βούλγαρη στην Κωνσταντινούπολη για να προσφέρει τις υπηρεσίες του ως σχολάρχης και διδάσκαλος των φιλοσοφικών και θεολογικών μαθημάτων στην Πατριαρχική Σχολή.¹¹⁹ Η πρωτοβουλία ανήκει στον πατριάρχη Σεραφείμ Β' (1757-1761), ο οποίος πραγματοποιεί έρανο υπέρ της σχολής καλώντας με σιγίλλιο του τους απανταχού ενδιαφερόμενος για τα της παιδείας να συμβάλουν οικονομικά

¹¹⁷ Κ. Θ. Δημαράς, «Ἡ σχολή τοῦ Ἁγίου Ὁρους στὰ 1800», *Ἑλληνικά* 15 (1957), σ. 165.

¹¹⁸ Για τις προσπάθειες ενίσχυσης της Αθωνιάδας σε μεταγενέστερους χρόνους βλ. τις επιστολές του πατριάρχη Καλλινίκου που δημοσίευσε ο Κ. Θ. Δημαράς στο προαναφερθέν δημοσίευσμά του, σσ. 141-71 και δη σσ. 142-53.

¹¹⁹ Η μεταφραστική και εκδοτική δράση του Βούλγαρη συνδέεται άμεσα με την παραμονή του στην οθωμανική πρωτεύουσα. Το 1766 εξεδόθη από τον Βούλγαρη στη Λειψία η «Βοσπορομαχία», ένα μακροσκελές έμμετρο αλληγορικό ποίημα του γραμματέα της Αψβουργικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη Caspar L. Momarz, μαζί με το έργο αυτό ο Ευγένιος εκδίδει και μία έμμετρη μετάφραση του «Μέμνονα» του Βολταίρου με μεταφραστή τον ίδιο. Είναι αξιοσημείωτο ότι στη μετάφρασή του αυτή ο Βούλγαρης κάνει χρήση ενός λεξιλογίου που πολλές φορές παραπέμπει στα φαναριώτικα στιχουργήματα της εποχής. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἡ Πατριαρχική Σχολή...», σ. 38 και Κ. Θ. Δημαράς, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Αθήνα 1968, σ. 133. Βλ. επίσης Ἄλμπρεχτ Μπέργκερ, «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η Βοσπορομαχία», Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επίμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου*, Αθήνα 2009, σσ. σ. 419-80· Γεώργιος Κεχαγιόγλου, «Σκέψεις για ορισμένες λογοτεχνικές, μεταφραστικές και εκδοτικές ενασχολήσεις του Ευγένιου Βούλγαρη, με επίκεντρο τον βολταιρικό "Μέμνονα"», αυτόθι, σσ. 367-97 και Πήτερ Μάκριτς, «Ὁ Βούλγαρης φαναριώτης στιχουργός; Σκέψεις γιὰ τὸν τσελεμπὴ Μέμνονα» στὸ Χαρίτων Καρανάσιος (επίμ.), *Εὐγενιος Βούλγαρης, ὁ homo universalis τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ: 300 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή τοῦ (1716-1806)*, Αθήνα 2018, σσ. 253-68.

και ορίζει ως επιτρόπους δύο μητροπολίτες, τον Αδριανουπόλεως Διονύσιο και τον Σερρών Ιωαννίκιο καθώς και δύο Φαναριώτες, τον Μέγα Δραγομάνο Γρηγοράσκο Γκίκα και τον Μέγα Σκευοφύλακα και αρχίατρο Αθανασάκη Υψηλάντη.¹²⁰ Με το σιγγίλιο αυτό ήταν φανερό ότι η παιδεία του γένους είχε καταστεί και πάλι αποκλειστική υπόθεση των Φαναριωτών και του ελεγχόμενου από αυτούς ανώτερου κλήρου. Οι δύο αυτές ηγεμονικές ομάδες κατάφεραν με σχετική ευκολία να αναιρέσουν την οποιαδήποτε προσπάθεια αμφισβήτησης της εξουσίας τους -τόσο σε ιδεολογικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο- και να επαναφέρουν τις προηγούμενες ισορροπίες. Επιβάλλοντας το δικό τους προγραμματισμό και δίνοντας τις δικές τους λύσεις στα κύρια ζητήματα που απασχολούσαν την παιδεία των Ελληνορθοδόξων, Φαναριώτες και κλήρος αναλαμβάνουν πλέον την αποκλειστική ευθύνη για την επάνδρωση των εκπαιδευτικών θεσμών και τον έλεγχο της λειτουργίας τους. Το μήνυμα είναι ξεκάθαρο, το πρότυπο της Αθωνιάδας πρέπει να μεταφερθεί πλέον στην Κωνσταντινούπολη όπου λειτουργώντας υπό τη δική τους κηδεμονία

¹²⁰ Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή...*, σ. 388. Ο Γρηγόριος Γκίκας Γ' (1724;-1777), δραγομάνος τότε της Υψηλής Πύλης και αργότερα «Βλάχμπεης», υπήρξε διαπρύσιος υποστηρικτής της παιδείας του γένους, προώθησε τις ελληνικές σπουδές και συνέδραμε τους λογίους. Είχε αναλάβει υπό την προστασία του τον Βούλγαρη και τον συμπατριώτη του Νικηφόρο Θεοτόκη όσο οι δύο άνδρες βρισκόνταν στην Πόλη. Φιλοδοξούσε μάλιστα να τους καταστήσει μέλη της Ιεράς Συνόδου, κάτι στο οποίο απέτυχε. Βλ. σχετ. Γεώργιος Αινιάν, *Συλλογή ανέκδοτων συγγραμμάτων του αοιδίμου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως*, τομ. Α', Αθήνα 1838, σ. ιζ'. Ως ηγεμόνας ο Γκίκας «συνέχισε καὶ προήγαγεν» το έργο του προκατόχου του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου, ιδρύοντας στις Ηγεμονίες δύο σχολεία «διὰ τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἐθνικῆς γλώσσης». Βλ. Ευλόγιος Κουρίλας Λαυριώτης, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, ὁ Μεταφραστὴς τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς τὸ Ἄλβανικόν*, Αθήνα 1935, σ. 50, σημ. 1. Βλ. επίσης το σιγγιλιώδες γράμμα του πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρυσάνθου Νοταρά στον ηγεμόνα Γρηγοράσκο Γκίκα (Σεπτέμβριος 1728) που δημοσιεύθηκε από τον Émile Legrand και με το οποίο ο ιεράρχης προτρέπει τον ηγεμόνα να αναγείρει «φροντιστήρια» στην ηγεμονία του, É. Legrand, *Recueil Documents Grecs, Concernant les Relations du Patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie*, Bibliothèque Greque Vulgaire 7, Παρίσι 1895 (Α' έκδοση), σ. 283, Παρίσι 1903 (Β' έκδοση), σ. 255.

αναμένεται να επιτύχει. Ακρογωνιαίος λίθος της όλης προσπάθειας παραμένει πάντοτε ο Βούλγαρης, ο πεπειραμένος διδάσκαλος που πρεσβεύει την ώσμωση των παραδόσεων της «θύραθεν φιλοσοφίας» και «ίερᾶς θεολογίας», ένα ιδεολογικό σχήμα που ανταποκρίνεται στους στόχους των Φαναριωτών για την παιδεία του γένους.

Με την ανάληψη της σχολαρχίας από τον Βούλγαρη, η Πατριαρχική Ακαδημία από «σχολεῖον γραμματικῶν μαθημάτων» ανυψώθηκε σε «σχολεῖον διὰ φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ μαθήματα».¹²¹ Παράλληλα, ο σχολάρχης επιχείρησε την αναβάθμιση της διδασκαλίας της αριθμητικής και της γεωμετρίας αντικαθιστώντας τη «Λογαριαστική» του Μανουήλ Γλυτζούνη με δικά του εγχειρίδια βασισμένα στα έργα των Wolff και Taquet.¹²² Τον Βούλγαρη πλαισίωσαν οι υποδιδάσκαλοι Δωρόθεος Λέσβιος, ο οποίος δίδασκε μαζί με τον σχολάρχη τα θεολογικά και φιλοσοφικά καθώς και οι Νικόλαος Κριτίας και Ανανίας ο Αντιπάριος που είχαν αναλάβει τη διδασκαλία των γραμματικών.¹²³ Αν και ο Βούλγαρης έχαιρε της αμέριστης συμπαράστασης του πατριάρχη Σεραφείμ Β' αυτό από μόνο του δεν στάθηκε αρκετό για να του εξασφαλίσει μία απρόσκοπτη διδακτική σταδιοδρομία καθώς για μία ακόμη φορά προέκυψαν κατηγορίες για εισαγωγή επικίνδυνων νεωτερισμών οι οποίες είχαν ως

¹²¹ Α. Κομνηνός-Υψηλάντης, *Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν...*, σ. 385.

¹²² Βλ. Γ. Αινιάν, *ό.π.*, σ. ιστ'. Πρόκειται για το εγχειρίδιο πρακτικής αριθμητικής του Χίου λογίου Εμμανουήλ Γλυζωνίου ή Γλυτζούνη (π.1540-1596), *Βιβλίον πρόχειρον τοῖς πᾶσι, περιέχον τὴν τε πρακτικὴν ἀριθμητικὴν ἢ μᾶλλον εἰπεῖν τὴν λογαριαστικὴν*, Βενετία 1568. Το σύγγραμμα αυτό παρέμεινε για περίπου 250 χρόνια το πλέον διαδεδομένο βιβλίο αριθμητικής και γνώρισε δέκα επανεκδόσεις κατά τα έτη 1724, 1750, 1765 (2 εκδόσεις), 1779, 1783 (2 εκδόσεις), 1804, 1805, και 1818.

¹²³ Α. Αγγέλου, «Ἡ Μαντὰμ Τυανίτη», *Τῶν Φώτων Β'*, Αθήνα 1999. σσ.101-42 και δη σ. 122. Πέραν των διδασκάλων αυτών με τη σχολή συνδέονταν και άλλες προσωπικότητες της Φαναριώτικης λογιόσύνης βλ. Μ. Ι. Γεδεών, «Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πατριάρχη Σεραφείμ Β'», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια Γ'* (1882-83), σσ. 54-62 και δη σ. 58.

στόχο τον ίδιο τον σχολάρχη.¹²⁴ Έτσι, σχεδόν αμέσως μετά την παραίτηση του πατριάρχη Σεραφείμ, ο Βούλγαρης εγκαταλείπει τη διδασκαλία τον Απρίλιο του 1761, γεγονός που κάθε άλλο παρά τυχαίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί.¹²⁵

Οι αντιλήψεις και οι προτεραιότητες των Φαναριωτών για την παιδεία του γένους γίνονται αντιληπτές σε χρυσόβουλο που εξέδωσε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης το 1775 ως ηγεμών Βλαχίας με το οποίο όρισε εισοδήματα για την πληρωμή εννέα διδασκάλων και για την τροφή και ενδυμασία εβδομήντα πέντε απόρων μαθητών της Αυθεντικής Ακαδημίας Βουκουρεστίου. Όμως, οι άποροι αυτοί μαθητές, προέρχονταν από τις τάξεις των «εὐπατριδῶν», ήταν δηλαδή γόνιμοι αρχόντων «ἐν ἐνδείᾳ τελούντων» και όχι παιδιά «ἀγροίκων καὶ τζαράνων» που ως φρόνιμοι υιοί ὀφείλαν να ακολουθούν πάντοτε το πατρικό επάγγελμα: «γεωργία καὶ ποιμαντικὴ δέδοται καὶ ἐπιμέλεια προσοφείλεται περὶ ἐργασίαν γῆς καὶ νομὴν ζώων».¹²⁶ Για τους γόνους των εμπόρων προβλεπόταν η διδασκαλία μόνο των γραμματικών μαθημάτων: «Τοὺς δὲ τῶν ἐμπόρων ἢ βαναύσων παῖδας, εἴ τινες αὐτῶν δι' ἐφέσεως ἔχουσι, γυμνασθέντας περὶ μόνον τὰ

¹²⁴ Φυσικά δεν ἔλειψαν και οι εσωτερικὲς ιδεολογικὲς συγκρούσεις μεταξύ σχολάρχη και διδασκάλων. Γνωρίζουμε ὅτι ο υποδιδάσκαλος των γραμματικῶν Ανανίας ο Αντιπάριος, κινούμενος «ἐκ φθόνου», κατηγορήσε τον σχολάρχη «ὅτι δὲν ἐγνώριζε τὴν ἑλληνικὴν», κατορθώνοντας ἔτσι «νὰ διάβρωση τὴν θέσιν του». Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ὁ.π.*, τόμ. Α', σ. 389. Επίσης εἶχαν προκύψει διαφωνίες ἐπὶ των οικονομικῶν μεταξύ του πατριάρχη και του μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως Διονυσίου που ἦταν ἐπίτροπος της σχολῆς. Βλ. Α. Κομνηνός-Υψηλάντης, *ὁ.π.*, σσ. 386-87.

¹²⁵ Κατὰ τον Α. Κομνηνὸ Υψηλάντη ο νέος πατριάρχης, Ιωαννίκιος Γ', «τὸν διδάσκαλον Εὐγένιον ὑποδοχῆς καὶ περιθάλψεως οὐκ ἤξιωσε, καὶ ὁ μισθὸς του δὲν ἐπληρώνετο· ὅθεν ἀπάραντος αὐτοῦ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ ἑξῆς ἔτους διελύθη καὶ τὸ φιλοσοφικὸν αὐτὸ σχολεῖον μόλις παραταθὲν μῆνας 17, καὶ ἔμεινε μόνον τὸ γραμματικόν», *ὁ.π.*, σ. 387. Ο Τ. Α. Γριτσόπουλος, συμπληρώνει ὅτι η ἀνάρρηση στον πατριαρχικὸ θρόνο, του Σαμουήλ Χατζερῆ (1763-1768), ο οποίος «ἀνήκεν εἰς κύκλους συντηρητικούς» ἐξανέμισε και τις ὅποιες ἐλπίδες του Βούλγαρη να αναλάβει ἐκ νέου τη σχολαρχία της Πατριαρχικῆς Σχολῆς, *ὁ.π.*, τόμ. Α', σ. 404.

¹²⁶ Α. Κομνηνός-Υψηλάντης, *ὁ.π.*, σ. 586.

γραμματικά εἶτα ἀπαλλαττεσθαι τῆς σχολῆς, καὶ χωρεῖν ἕκαστον εἰς τέχνας, ἄς ἂν ἐγκρίνωσιν οἱ γονεῖς αὐτῶν ἀπιδόντες εἰς τὴν φυσικὴν ἐκάστου ροπήν».¹²⁷ Στην αποστροφή των Φαναριωτῶν προς τις τάξεις των εμπόρων και των τεχνητῶν αναφέρεται και ο Κούμας στις *Ἱστορίες* του: «δὲν ἤθελαν νὰ ἔχουν κοινωνίαν μὲ τοὺς ἀναξίους τῆς συγγενείας των πραγματευτὰς ἢ τεχνίτας» και περιέβαλλαν «[μ]ὲ διάφορα σκωπτικὰ ὀνόματα [...] τοὺς ὅσοι δὲν ἤσαν Τσελεπίδες».¹²⁸ Ο Μανουήλ Γεδεών σχολιάζοντας τους χαρακτηρισμούς των Φαναριωτῶν που αναπαράγει ο Κομνηνός-Υψηλάντης αναφέρει: «Οἱ ἐπίτροποι τοῦ Κοινοῦ, οἱ “βάνουσοι” προήρχοντο ἀπὸ τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ, ἔμποροι ὄντες, ἢ βιομήχανοι, ἢ κτηματίαι· ὁ Κομνηνός, ἤθελεν αὐτούς, ὡς φαίνεται, προερχομένους ἀπὸ τῶν ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν Μουρουζῶν καὶ Γικιάδων, Ὑψηλαντῶν καὶ Μαυροκορδάτων [...]».¹²⁹

Ὅμως, παρά την καχυποψία και εχθρότητα των Φαναριωτῶν, οι λαϊκοὶ αυτοὶ ἐπίτροποι αποκτοῦν θεσμικὴ υπόσταση στα 1801 ὅταν πατριάρχης Καλλίνικος Ε' εκδίδει συνοδικὴ ἐπιστολὴ μέσω της οποίας επιχειρεῖται η

¹²⁷ Ὁ.π.

¹²⁸ Με ειρωνικὴ διάθεση ο Κούμας αναφέρει ὅτι καθὼς «ἤσαν πάντοτε οἱ περισσότεροι Φαναριῶται ἐνδεεῖς, καὶ τὸ παραδοξότερον ὑπέστρεφαν πολλοὶ ἐκ τῶν αὐθεντιῶν κατάχρεοι. Ἦναγκάζοντο τότε οἱ ἄλλως καταφρονηταὶ τῶν λοιπῶν κλάσεων νὰ δανεῖζωνται ἀπὸ ἐμπόρους μὲ τόκους βαρεῖς, καὶ μὲ ἓνα τρόπον πτωχαλαζονικόν, ὅς τις ἦτο χαρακτήρ των, καὶ ἐμπορεῖ νὰ ὀνομασθῆ Φαναριωτισμός». Κ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, τόμ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σσ. 535-6. Κριτικὴ στην φαναριωτικὴ αριστοκρατία ασκεῖ και ο Αλέξανδρος Κάλφογλου μέσω της *Ἠθικῆς στιχουργίας* του (1794): «Πραγματεῖαν ἢ καὶ τέχνην δὲν μετέρχεται κανεῖς, ἀφοῦ καβαδοφορέση και νομίζετ' εὐγενής». Βλ. Christos G. Patrinelis, «The Phanariots Before 1821», *Balkan Studies* 42/2 (2001), σσ. 177-98 και δη σ. 180 σημ. 8 πρβ. Φαίδων Κων. Μπουμπουλίδης, «Ἡ «ἠθικὴ στιχουργία» τοῦ Ἀλεξάνδρου Καλφογλου», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τομ. ΙΖ' (1966-1967), σσ. 384-487 και δη σ. 393 (στροφές 163-4).

¹²⁹ Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, 1453-1913*, Αθήνα 1939, σ. 356.

ανασύσταση της Αθωνιάδας.¹³⁰ Η επιστολή αυτή προέβλεπε τέσσερις διδακτικές έδρες, δύο για τα γραμματικά μαθήματα και δύο για τα επιστημονικά, δηλαδή τη φιλοσοφία και τα μαθηματικά και όριζε ως λαϊκούς επιτρόπους τους προκρίτους των συντεχνιών της Πόλης.¹³¹

ἐκ μὲν τοῦ συστήματος τῶν Τζοχατζήδων καὶ Χαταϊτζήδων Χιοτῶν, τὸν τιμιώτατον Μισέρ Σκαρλάτον Σεβαστόπουλον, ἐκ δὲ τοῦ συστήματος τῶν ὀρθοδόξων Σαρόράφιδων τὸν τιμιώτατον Κύρ Δημήτριον Παπαῖ ριγόπουλον, ἐκ δὲ τοῦ συστήματος τῶν Γουναράδων τὸν τιμιώτατον Κύρ Γεωργάκην Φενερλήν [...].¹³²

Στους επιτρόπους συγκαταλέγεται και ο «τιμιώτατος Κύρ Απόστολος Παπάς» εκπρόσωπος του συστήματος των «κατὰ τὴν Εὐρώπην ὀρθοδόξων ἔμπορευομένων καὶ πραγματευομένων».¹³³ Το εγχείρημα υπερβαίνει τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο ορισμός εφόρου από τις κοινότητες των Ελληνορθοδόξων εμπόρων των παροικιών, δίνει στην όλη προσπάθεια

¹³⁰ Είχαν προηγηθεί άλλες δύο προσπάθειες αναβίωσης με πιο πρόσφατη αυτή του 1782 από τον πατριάρχη Γαβριήλ ενώ είχε προηγηθεί άλλη μία το 1769 όταν ο πρώην πατριάρχης Σεραφεΐμ Β', ο οποίος είχε αποσυρθεί στο Άγιο Όρος, κάλεσε εκεί δύο διδασκάλους από τη σχολή της Κοζάνης, τον μοναχό Κύριλλο και τον Ιωάννη Πέζαρο. Και οι δύο προσπάθειες ναυάγησαν λόγω αντιδράσεων της μοναστηριακής κοινότητας.

¹³¹ Κ. Θ. Δημαράς, «Ἡ Σχολή τοῦ Ἁγίου Ὁρους...», σ. 145. Ωστόσο τα ονόματα των διδασκάλων δεν αναφέρονται, κάτι που κατά τον Δημαρά καταδεικνύει ότι η όλη προσπάθεια έγινε πολύ γρήγορα (σ. 167). Ὄντως, οι διδάσκαλοι που επιλέγονται είναι αφανείς και ελάχιστα είναι γνωστά για αυτούς (σ. 169). Επιπλέον το πατριαρχείο συνάντησε δυσκολίες στην ανεύρεση διδασκάλων που ήταν διατεθειμένοι να μεταβούν στον Άθω: «τὸ κακὸ ἔφθασε [...] σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ γυρεύουν ἕναν δάσκαλο νὰ πάη νὰ διδάξη στὸ Ἅγιον Ὁρος καὶ νὰ μὴν βρίσκουν» τονίζει ο Δημαράς (σ. 170).

¹³² Ο Δημαράς σημειώνει ότι ο Σκαρλάτος Σεβαστόπουλος ήταν «ἀρχηγὸς ἑνὸς ἀπὸ τὰ πιὸ καλοστεκούμενα σπίτια τῆς Πόλης» ενώ ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος ο οποίος «εἵκοσι χρόνια ἀργότερα θὰ πέση θύμα τῶν σφαγῶν τῆς ὁποῖας ἐπροκάλεσε στὴν Πόλη ἡ ἀγγελία τῆς Ἐπανάστασης» ήταν ο πατέρας του ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Ὁ.π., σσ. 147 και 160.

¹³³ Ὁ.π. σ. 147.

έναν πραγματικά πάγκοινο χαρακτήρα, κάτι που ενισχύει η κατάρτιση του προγράμματος σπουδών στα πρότυπα που είχε θέσει ο Βούλγαρης. Το μήνυμα είναι σαφές, όπως και η Αθωνιάδα του Βούλγαρη, έτσι και η νέα σχολή του Άθω δεν θα απευθυνόταν μονάχα σε κληρικούς παρέχοντάς τους κατάρτιση αλλά φιλοδοξούσε να παρέχει εγκύκλιο παιδεία στους νέους όλου του γένους.¹³⁴

Η ανταπόκριση υπήρξε μεγάλη, οι γουναράδες και άλλοι εύποροι της Πόλης προσέφεραν πρόθυμα μεγάλα χρηματικά ποσά, έρανοι γίνονταν στις εκκλησίες. Εντυπωσιακός είναι και ο κατάλογος των «κατὰ μέρος Ἐπιτρόπων» που δημοσιεύει ο Δημαράς, διακόσιοι και πλέον Έλληνες επρόκειτο να αναλάβουν το έργο της επιτροπείας της σχολής.¹³⁵ Αν και πολλοί απ' αυτούς παραμένουν μέχρι σήμερα άγνωστοι, η ανωνυμία αυτή, καταδεικνύει, πάντα κατά τον Δημαρά, ότι οι φιλεκπαιδευτικές ενασχολήσεις δεν αποτελούσαν εκδήλωση «ὀλίγων λογίων ἢ ὀλίγων πλουσίων [...] παρὰ εἶναι ἔκφραση ἑνὸς ἀκέρειου λαοῦ, ποῦ πορεύεται τώρα μὲ γοργὸ πόδι πρὸς τὴν ἀνάκτηση τῆς προγονικῆς κληρονομιάς» ενώ τα ονόματα βαλκανίων εμπόρων που εμφανίζονται στον κατάλογο «ἀποτελοῦν πρόσθετη μαρτυρία της ἑλληνικῆς ἀκτινοβολίας στὰ Βαλκάνια ἐκείνους τοὺς καιροὺς. Δράξασθε παιδείας».¹³⁶ Στον πίνακα αυτόν βρίσκουμε και το όνομα του Κοραή για τον οποίο γνωρίζουμε ότι είχε βοηθήσει στην αγορά βιβλίων που προοριζόταν για τη σχολή και παρά τα περιορισμένα οικονομικά του μέσα είχε γίνει δωρητής.¹³⁷ Τον ενθουσιασμό του για την επανίδρυση της σχολής είχε εκφράσει και στην περίφημη ανακοίνωσή του στην Société des observateurs de l'homme (1799-1804) στις 6 Ιανουαρίου 1803:

¹³⁴ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολή...», σ. 39.

¹³⁵ Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σσ. 153-58.

¹³⁶ *Ό.π.*, σ. 159.

¹³⁷ *Ό.π.*, σ. 163.

Voilà donc ces Grecs superstitieux, qui, suivant un philosophe moderne (σημ. Κοραή: Pauw, *Recherches philosophiques sur les Grecs*, T. I. p. 103), n'attendoient qu'un moment favorable pour s'égorger au nom de la religion ; les voilà, dis-je, qui loin d'établir un tribunal d'inquisition s'occupent paisiblement des moyens de cultiver leur raison ; et c'est le Clergé qui prend l'initiative d'une pareille réforme.¹³⁸

Αν και η πρωτοβουλία του πατριαρχείου και η ανταπόκριση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων εντός και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν εντυπωσιάσει τον Κοραή αυτό σε καμία περίπτωση δεν σήμαινε ότι είχε χάσει τον πραγματισμό του· έτσι, σε επιστολή του προς τον φίλο του Αλέξανδρο Βασιλείου δεν κρύβει τον φόβο να «μὴ μᾶς καταισχύνωσιν οἱ Καλόγηροι».¹³⁹ Τελικά τα σχέδια δεν ευοδώθηκαν, ο Κοραής απογοητευμένος γράφει, στις αρχές του 1804, στον Βασιλείου: «Μ' ἐπλήγωσες, φίλε, μὲ τὸ μήνυμα τῆς ἀτυχίας τῆς Σχολῆς του Ἄθω. Καθὼς βλέπω, δὲν εἶναι χαῖρι ἀπὸ τοιούτους διαβόλους».¹⁴⁰ Ἐνα χρόνο αργότερα ακολουθεῖ η τραγική συνειδητοποίηση ἀπὸ τον Δωρόθεο Πρώιο: «[π]οτὲ Μουσεῖον ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὁρῆϊ οὐ συσταθήσεται, καὶ εἰ συσταθήσεται, ἐντὸς ὀλίγου καταστραφήσεται».¹⁴¹

¹³⁸ Α. Κοραῆς, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι 1803, σ. 66.

¹³⁹ Γεώργιος Βαλέτας, *Κοραῆς Ἄπαντα τὰ πρωτότυπα ἔργα (Επιστολές 1774-1814)*, τ. Β'1, Αθήνα 1964, σ. 375.

¹⁴⁰ Γ. Βαλετάς. *ό.π.*, σ. 424.

¹⁴¹ «Ἐράνισμα», *ΠΕΦΣΚ*, τ. ΙΓ' (1878-1879), σ. 238. Η δήλωση αυτή του Πρωΐου προέρχεται ἀπὸ επιστολή του πρὸς τον Μωσὴ Κρήτσκη με την οποία προσπαθεῖ να τον πείσει για το δίκαιο της μεταφοράς της βιβλιοθήκης του Νικηφόρου Θεοτόκη ἀπὸ το Ἅγιο Ὅρος στην Κωνσταντινούπολη. Ο Θεοτόκης εἶχε ἀφήσει με διαθήκη του την βιβλιοθήκη στην Αθωνιάδα η οποία ὁμως εἶχε πλέον σταματήσει να λειτουργεῖ, ο Κρήτσκης ως εκτελεστής της διαθήκης ἀντέκειτο στη μεταφορά· του γράφει λοιπὸν ο Πρωΐος ὅτι οἱ Ἀγιορείτες ἀνθίστανται στη λειτουργία σχολῆς στον Ἄθω καθὼς θεωροῦν ὅτι η φοίτηση σ' αυτή οδηγεῖ τους μαθητές -νεαροὺς διακόνους του Ὁρους- στην ἐπιθυμία να μεταβοῦν ἀλλοῦ προκειμένου να περατώσουν τις σπουδές τους ἀφήνοντας ἔτσι τους γέροντές τους

Η αποτυχία των εγχειρημάτων αυτών σε καμία περίπτωση δεν στάθηκε εμπόδιο στις φιλοδοξίες του πατριαρχείου για εκσυγχρονισμό της παιδείας, έτσι τον Ιανουάριο του 1804 καλείται στο Φανάρι γενική συνέλευση «παντός τοῦ Γένους» στην οποία πέρα από τον Πατριάρχη και τα μέλη του ανώτερου κλήρου (ἔγκριτοι καὶ ἄρχιερεῖς) συμμετείχαν οι εκπρόσωποι της τάξης των Φαναριωτῶν (πειζαδέδες καὶ ἄρχοντες) αλλά και των εμπόρων (πραγματευτὲς) οι οποίοι αποφάσισαν ότι πρέπει «νὰ μετακομισθῆ ἡ Σχολὴ τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τοῦ Φαναρίου καὶ νὰ ἀγορασθῆ τὸ παλάτιον τοῦ ὑψηλοτάτου αὐθέντου Ἀλεξάνδρου Β' Μαυροκορδάτου, τὸ εὐρισκόμενον εἰς τὸ χωρίον Κουρούτζεσμεν [...] καὶ ἐκεῖ νὰ συγκροτηθῆ ἡ Πατριαρχικὴ πάγκοινος Σχολὴ τοῦ ἡμετέρου Γένους».¹⁴² Η προσπάθεια εξακολουθούσε να έχει πάγκοινο χαρακτήρα ὅπως ἄλλωστε δήλωνε και η ονομασία της νέας σχολῆς. Στα διοικητικά θέματα εμπλέκονταν πλέον εκπρόσωποι ὅλων των τάξεων του γένους. Ἐτσι, με πατριαρχικό σιγιλλιῶδες γράμμα του Καλλινίκου Ε', το οποίο και αποτελούσε καταστατικό χάρτη της σχολῆς, ορίζονταν ως ἑφοροὶ ο ἐκάστοτε Οικουμενικός Πατριάρχης και οι Φαναριώτες που κατείχαν το αξίωμα του Μεγάλου Διερμηνέα και του Μεγάλου Λογοθέτη, ἐπίτροποι ορίζονταν οι μητροπολίτες Κυζίκου, Νικομηδείας και Δέρκων μαζί με ἐπιπλέον δύο Φαναριώτες και δύο εμπόρους.

Οι πρώτοι ἔμποροι που ανέλαβαν τη θέση λαϊκού ἐπιτρόπου ἦταν ο ἀμπατζῆς Κωνσταντῖνος Μανδρατζόγλου ο Φιλιππουπολίτης και ο μισέρ Αντωνάκης Τζιράς ο Χίος,¹⁴³ ἐνῶ ο «εὐγενέστατος» μισέρ Σκαρλάτος

«ἀθεραπεύτους» και καθὼς με το πέρασ των σπουδῶν τους ἀκολουθοῦν σταδιοδρομία διδασκάλου «ἐρημοῦνται τὰ ιερὰ μοναστήρια». Ὁ.π. σ. 237.

¹⁴² Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή...*, τόμ. Β', Αθήνα 1971, σ. 66.

¹⁴³ Ο «τιμιώτατος καὶ εὐγενέστατος ἐν πραγματευταῖς» Κωνσταντῖνος Μανδρατζόγλου, ἐπιμελήθηκε την ἐκδοση του *Ἐγχειριδίου περὶ συντάξεως τῶν τοῦ λόγου μερῶν του μοναχοῦ Ματθαίου του Γανοχωρήτη* (Βιέννη, 1795) ἐνῶ με τον θάνατό του ἀφησε ὅλη του

Σεβαστόπουλος ο Χίος, αντιπρόσωπος του συστήματος των σαράφηδων επικουρούσε τον σχολάρχη στη διεκπεραίωση των διοικητικών ζητημάτων «ὡς εἰδήμων τοιούτων».¹⁴⁴ Αφού η σχολή ολοκλήρωσε ένα σχεδόν έτος λειτουργίας η εφορία της σχολής απευθύνεται ξανά με επιστολές της συνταγμένες την 15η Απριλίου 1805 στους «τιμιωτάτους καὶ χρησιμωτάτους Δεπουτάτους τοῦ ἐμπορικῆς τῆς Εὐρώπης Συστήματος» και τους «τιμιωτάτους πρωτομαῖστορας τοῦ ρουφετίου τῶν Γουναράδων» και των «Σαράφιδων». Από τους Δεπουτάτους της Ευρώπης ζητεί να ορίσουν δύο συνεπιτρόπους, υποδεικνύοντας τους Κωνσταντίνο Μανδραζόγλου και Γεωργή Χατζηκλώνστα. Από τα άλλα δύο ρουφέτια ζητά να ορίσουν από έναν επίτροπο, στους γουναράδες υποδεικνύουν τον «τιμιώτατον κυρίτζη Μιχαλάκη Κιουρκτζήπασην» και στους σαράφηδες «τὸν τιμιώτατον Μισέρ Σκαρλάτον Σεβαστόπουλον, ὡς προχρηματίσαντα ἐπίτροπον καὶ ἐπομένως εἰδήμονα καὶ πρακτικόν».¹⁴⁵ Η παρουσία των εμπόρων στα της παιδείας έχει πλέον ενισχυθεί και με την κίνηση αυτή φαίνεται ότι θεσμοθετείται, αν και είναι φανερό ότι τον έλεγχο κρατούν οι Φαναριώτες.

Την ατμόσφαιρα της νέας σχολής που εδρεύει πλέον στην Ξηροκρήνη περιγράφει με γλαφυρό τρόπο ο Σκαρλάτος Βυζάντιος:

Θέσις ἀθόρυβος καὶ μεμονωμένη, δάσος πλησίον μυστηριώδης, τὴν σιωπὴν τοῦ ὁποίου μόνον τῶν φύλλων οἱ ψιθυρισμοὶ καὶ τῶν

την περιουσία σε σχολεία, εκκλησίες και νοσοκομεία. Για το βίο του Φιλιππουπολίτη εμπόρου βλ. Ελένη Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Αί ἐν Θράκη συντεχνίαι...*, σσ. 178-80 και Κοσμάς Μύρτιλος Αποστολίδης, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου τῶν ἀμπατζήδων», *Ἀρχεῖον Θρακικοῦ λαογραφικοῦ θησαυροῦ*, τόμ. III (1937), σσ. 145-95 και δη σ. 184. Για τον ευεργέτη της ενορίας του Αγίου Ιωάννου Γαλατά, Αντώνιο Τζιρά βλ. Φ. Σιδηρόπουλος, *Τα φιλανθρωπικά καταστήματα...*, ό.π.

¹⁴⁴ Τ. Α. Γριτσόπουλος, ό.π., σ. 66 και Κωνσταντίνος Ι. Ἄμαντος, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, 1566-1822 (Σχολεῖα καὶ λόγιοι)*, Πειραιάς 1946, σ. 209.

¹⁴⁵ «Ἐράνισμα», *ΠΕΦΣΚ*, τ. II' (1878-79), σσ. 218 και 240-1.

ἀηδόνων αἱ μελωδίαι διέκοπτον, ὕδωρ κρυστάλλου παντὸς διαυγέστερον, [...]. Ἐν αὐτῇ παρεδόθησαν πρῶτον ἡ Πειραματικὴ Φυσικὴ, τὰ Ὑψηλὰ Μαθηματικά, ἡ ἀκροαματικὴ Φιλοσοφία. Ὡ των ὠραίων ἡμερῶν ἐκείνων, ὅταν ἑκατοντάδες νέων, [...] ὑπὸ τὸν φλοῖσβον τοῦ κεραρῦζοντος ὕδατος, ἀνέλυον τὸν Θουκυδίδην ἢ τὸν Εὐκλείδην, ἢ ἀπεμιμοῦντο τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Ευριπίδην· ὅταν εἰς τοὺς ἐν τῷ ἀκροατηρίῳ τῆς Σχολῆς παραφραζόμενους χοροὺς τοῦ Ἀριστοφάνους, καὶ εἰς τοῦ Θεοκρίτου τὰ Εἰδύλλια ἀντῆδον ἐκ τοῦ παρακειμένου δάσους οἱ κόττυφοι καὶ αἱ ἀηδόνες!¹⁴⁶

Τα ὅσα γράφει ο Σκαρλάτος Βυζάντιος φέρουν στο νου την εξίσου λυρική περιγραφή της Αθωνιάδας από το γνωστό γράμμα του Ευγένιου προς τον διάκονο Κυπριανό τον Κύπριο, κείμενο το οποίο αναμφίβολα ήταν γνωστό στον Βυζάντιο.

Ἐδῶ καὶ ὕδατα καλλίρροα, καὶ ἀῆρ ευκραέστατος, καὶ αὖρα ποντιάς τὸ περιέχον ἡμᾶς καταψύχουσα· ἄλση τε συνηρεφῆ καὶ κατάσκια, πανταχόθεν, καὶ χλόη ἀειθαλής τὴν ὄρασην κατατέρπουσα· φυτῶν δὲ εἶδη παντοῖα, ἐλαῖαι, ἄμπελοι, δάφναι, μυρσίναι, σιγῶ τᾶλλα, τὰ μὲν εἰς τρυφήν· τὰ δε, εἰς τροφήν, γῆς ὑγιαινούσης βλαστήματα· καὶ πτηνῶν στίφη καλλικελάδων· ἐν οἷς πολλὴ ἡ ἀηδῶν καὶ ὁ κόσσυφος, καὶ ἡ χελιδὼν, ταῖς φωναῖς τῶν τῆδε κα'κείσε περιϊόντων, καὶ ἐπ' ἀδείας μελετώντων μουσοτρόφων τούτων τούτων νεανίσκων συναμιλλώμενα. [...] Ἐκεῖ μὲν ἀγωνίζεται ὁ Δημοσθένης κατὰ τοῦ Μακεδόνοιο θαρρύνων τοὺς Ἀθηναίους, ἐκεῖ δὲ ραψωδεῖ ὁ Ὅμηρος τὰς ἀνδραγαθίας τὰς ὑπὸ τὸ Ἴλιον· ἐκεῖ δὲ ἱστορεῖ μὲ ὕψος τῆς Ἑλλάδος τὴν στάσιν ὁ Θουκυδίδης· ἐκεῖ δὲ ἀφηγεῖται ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας Ἰωνίζων τὰς ἀρχαιότητας καὶ τρόπαια κατὰ τῶν βαρβάρων. Ἐδῶ καὶ ὁ Πλάτων θεολογεῖ καὶ ὁ

¹⁴⁶ Βλ. Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ Περιγραφή Τοπογραφικὴ, Ἀρχαιολογικὴ καὶ Ἱστορικὴ*, τόμ. Β', Αθήνα 1862, σσ. 108-9.

Ἄριστοτέλης πολυπραγμονεῖ τὴν φύσιν καὶ Γάλλοι καὶ Γερμανοὶ καὶ Ἄγγλοι προβάλλουσι τὰ νεωτερικὰ αὐτῶν συστήματα.¹⁴⁷

Κατὰ τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη ἡ ομοιότητα μεταξύ των δύο κειμένων οφείλεται στην επιρροή που άσκησε ἡ φιλοσοφική γραφίδα του Βούλγαρη στην Κωνσταντινουπολίτικη λογιοςύνη, ο Κιτρομηλίδης αποδίδει τὴ διάρκεια τῆς πνευματικῆς κληρονομιάς του Βούλγαρη στο γεγονός ὅτι στο πρόσωπο του Κερκυραίου σοφοῦ ο θρησκευτικὸς ουμανισμὸς ὡς σύνθεση των ιερών και κλασικῶν γραμμάτων εἶχε βρει τον σημαντικότερο εκφραστή του.¹⁴⁸ Οι ιδρυτές τῆς σχολῆς ἔχοντας ἐπίγνωση ὅτι τὸ εγχείρημα τῆς επανασύστασης τῆς Πατριαρχικῆς Ακαδημίας συντελεῖτο σε μία περίοδο ευρύτατων αλλαγῶν και ανακατατάξεων επέλεξαν ὡς ιδεολογικό θεμέλιο του εκπαιδευτηρίου τὴν μακραίωνη παράδοση του θρησκευτικῶν ουμανισμοῦ χωρίς ὅμως να αποκλείσουν τις ανανεωτικῆς τάσεις του Διαφωτισμοῦ εκμεταλλεόμενοι τὴν παρακαταθήκη του Βούλγαρη και των ἐπιγόνων του οἱ ὁποῖοι κυριάρχησαν στην Ξηροκρήνη «μὲ ἀξιοπρόσεκτη αὐτοπεποίθηση καὶ αἰσιοδοξία».¹⁴⁹

Πράγματι, φαίνεται ὅτι ἡ επανίδρυση τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς το 1804 γέννησε ἓνα κλίμα διάχυτης αἰσιοδοξίας και ενθουσιασμοῦ που μοιράζονταν ὅλες οἱ τάξεις τῆς κοινότητος των ελληνορθοδόξων τῆς Πόλης, ξεκινώντας ἀπὸ τον ἀνώτερο κλῆρο, τους ἀρχοντες και τους λογίους, και

¹⁴⁷ Ἡ ἐπιστολή του 1756 με τὴν ὁποία ο Βούλγαρης καλοῦσε τον παλαιὸ μαθητὴ του στα Ἰωάννινα, Κυπριανὸ τον Κύπριο να τον συνδράμει στο ἔργο τῆς σχολῆς φαίνεται ὅτι ἦταν γνωστὴ στους κύκλους τῆς Κωνσταντινουπολίτικῆς λογιοςύνης, ὑπόθεση που ἐνισχύει ἡ δημοσίευσή τῆς ἀπὸ τον καθηγητὴ Ξηροκρήνης Νικόλαο Λογάδη στο ἔργο του *Παράλληλον φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ, ἀθεΐσμοῦ καὶ Δεισιδαιμονίας*, ΚΠ 1830, σσ. 88-91.

¹⁴⁸ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἡ πατριαρχικὴ σχολή...», σ. 42. Βλ. ἐπίσης του ἰδίου, «Ἡ πολιτικὴ σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη», *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, Αργοςτόλι 1991, σσ. 601-4 και δη σ. 604.

¹⁴⁹ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἡ πατριαρχικὴ σχολή...», ὁ.π.

φθάνοντας μέχρι τον κόσμο του εμπορίου και των συντεχνιών.¹⁵⁰ Οι συγκυρίες δεν θα μπορούσαν να είναι καλύτερες, το πατριαρχείο στελέχωναν από «έλλογιμώτατοι» κληρικοί, όπως ο τότε μέγας αρχιδιάκονος και μετέπειτα οικουμενικός πατριάρχης Κύριλλος Στ' (1813-1819) ο οποίος είχε ενεργό συμμετοχή στην αναδιοργάνωση της σχολής πολύ πριν ανέλθει στον οικουμενικό θρόνο,¹⁵¹ τα οικονομικά ήταν ανθηρά καθώς η σχολή είχε προσελκύσει δωρεές από τους σημαντικότερους ευεργέτες του γένους, η μέριμνα των ηγεμονικών οίκων του Φαναρίου ήταν συνεχής, ενώ το κτήριο και ο περιβάλλον χώρος πληρούσαν όλες τις προϋποθέσεις και μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως υποδειγματικά.¹⁵² Με αυτά τα δεδομένα οι προσδοκίες για εύρυθμη λειτουργία της Σχολής της Ξηροκρήνης ήταν πλέον δικαιολογημένες.

Όμως, οι δυσλειτουργίες που εμφανίζονται μέσα σε λίγα μόλις χρόνια, αποφενακίζουν το πνεύμα διάχυτης αισιοδοξίας και διαψεύδουν αμείλικτα τις προσδοκίες που είχαν καλλιεργηθεί. Κατά τον Κωνσταντίνο Κούμα, ο

¹⁵⁰ Νίκος Π. Τερζής, «Σκέψεις για την ελληνική εκπαίδευση κατά την Οθωμανική περίοδο, με έμφαση στον ανώτερο κύκλο σπουδών της Πατριαρχικής Σχολής Κωνσταντινουπόλεως (1759-1821). Μια νέα σκοπιά σε παλαιό ζήτημα», *Η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή...*, σσ. 17-59 και δη σ. 33.

¹⁵¹ Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοῖς νεωτέροις Ἑλλησι*, Αθήνα 1870, σ. 90-1. Ο Γεδεών γράφει για τον πατριάρχη: «ἦν ἀνὴρ φιλόμουσος, προστάτης τῶν λογίων καὶ ἀσμένως ἀπεδέχετο πᾶσαν πρὸς πρόοδον τοῦ γένους συμβουλήν». Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες...*, ΚΠ 1886, σσ. 683-4.

¹⁵² Κατά τον Αναστάσιο Γούδα, ο Δημήτριος Μουρούζης φρόντισε «νὰ προικίσῃ τὴν Σχολὴν καὶ διὰ σταθερῶν τινῶν πόρων, διότι κάλλιστα ἐγίγνωσκεν, ὅτι αἱ ἡμέραι πονηραὶ ἦσαν τότε ἐν Τουρκίᾳ. Πρὸς τοῦτο δε ὑπέβαλε διὰ τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου εἰς εἶδος τι φορολογίας ὑπὲρ τῆς σχολῆς ἅπαντας τοὺς Ἱεράρχας». Βλ. Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν*, τόμ. Στ', Αθήνα 1874, σ. 67. Βλ. επίσης I. Georges Chassiotis, *L'education chez les Grecs modernes*, Παρίσι 1881, σ. 42· Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορίαι...*, τόμ. ΙΒ', σσ. 512-3· Βασίλειος Α. Μυστακίδης, *Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ Κουρουτσεσμέ: Ἦτοι περὶ τῶν ἐκκλησιῶν, πατριαρχείων, σχολείων, ἀρχιερατικῶν ἐκλογῶν, αὐθεντικῶν οἰκῶν, κρηνῶν, τάφων κλπ.* Αθήνα 1888, σ. 475.

οποίος διετέλεσε σχολάρχης για ένα έτος, 1814-1815, οι ραδιουργίες, τα τεχνάσματα και οι συκοφαντίες που κυριαρχούσαν στο φαναριωτικό περιβάλλον επεκτάθηκαν και στα της σχολής επηρεάζοντας την εύρυθμη λειτουργία της. Ο θεσσαλός λόγιος περιέγραψε στις *Ίστορίες του το κλίμα που επικρατούσε στη σχολή*:

«[...] δὲν ἐνεφώλευεν ἓν πνεῦμα διοικητικὸν καὶ συνεκτικὸν τοῦ ὅλου, ἀλλὰ λεγεῶν ἀοράτων πνευμάτων ἀνταγωνιζομένων ἢ συναγωνιζομένων πρὸς ματαίωσιν τοῦ σκοποῦ. Καμμία οἰκιακὴ σχέσις δὲν συνέδεε τοὺς ἄρχοντας μὲ τὸ σχολεῖον, ἐπειδὴ κανεὶς δὲν ἔστελνε τὸν υἱὸν του ἐκεῖ νὰ παιδευθῆ ἀλλὰ καθεὶς εἶχε τὸν οἰκοδιδάσκαλόν του. [...] Ὁ Πατριάρχης, ὁ Διερμηνευτὴς τοῦ Ἡγεμόνος Καρατσᾶ, οἱ Διάκτοροι ἐπροσφέροντο φιλικώτατα πρὸς τὸν διδάσκαλον. Ἀλλὰ δὲν ἐπέρασε μῆνας καὶ ἤρχισαν νὰ τοῦ συσταίνωσιν ὑποτρόφους, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς των ἦτο πλήρης καὶ ὁ Κούμας φυλάττων ἀπαράβατον τὸν κανόνα τους ἀπέπεμπε μὲ αὐστηρότητα. Ἡ φατρία, ἣτις ἤθελε νὰ φαίνεται ὅτι αὐτὴ μόνη εἶναι ἱκανὴ νὰ συντηρῆ το σχολεῖον, ἤρχισε νὰ διεγείρη τοὺς μαθητὰς εἰς στάσεις καὶ ἀταξίας. Ὁ Κούμας μὲ αὐστηρὰν ἀγρυπνίαν, καὶ μὲ ἀποβολὴν ἀτάκτων, τοὺς ἐχαλίνωσεν· ἀλλ' οἱ ἀποβληθέντες ἐπροστατεύοντο ἀπὸ μεγιστᾶνας· καὶ τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν πρώτης δυσαρεστήσεως».¹⁵³

Στη νεκρολογία του «θεωρητικού νου» του Συστήματος των εμπόρων της Πόλης Νικολάου Παπαδόπουλου, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό του Παρισίου *Μέλισσα*, μαθαίνουμε ότι προς το τέλος της δεκαετίας του 1810 ο Παπαδόπουλος είχε μιλήσει «περὶ μεταρρυθμίσεως καὶ βελτιώσεως τοῦ εἰς Κουρουτζεσμὲ Σχολείου τοῦ γένους· ἀλλὰ ματαίως διότι κατὰ

¹⁵³ Κ. Μ. Κούμας, *ό.π.*, σσ. 593-4.

δυστυχίαν “μία χελιδὼν ἕαρ οὐ ποιεῖ”». ¹⁵⁴ Είναι προφανές ότι η κατάσταση της παιδείας του γένους απασχολούσε έντονα την εμπορική τάξη τα μέλη της οποίας φαίνονται ότι συμφωνούσαν με τη διαπίστωση του Κούμα ότι τα εγγενή προβλήματα που ταλανίζουν την παιδεία των Ελληνορθόδοξων της Πόλης δεν θα εκλείψουν όσο την διοίκηση κρατά στα χέρια της η «φατρία» των Φαναριωτών. ¹⁵⁵ Όντως, οι έμποροι φαίνονται πλέον πεπεισμένοι ότι η ενίσχυση της Σχολής της Ξηροκρήνης από το Σύστημά τους ήταν μάταιη.

4. Πρωτοβουλίες των εμπόρων για την τόνωση της παιδείας

Παρά τις όποιες διαψεύσεις η ανάγκη ανανέωσης της παιδείας παρέμενε επιτακτική με τους πραγματευτές να συνειδητοποιούν ότι ο μόνος τρόπος για την επίτευξη των δικών τους στόχων ήταν η ίδρυση μίας νέας ανεξάρτητης σχολής την οποία θα χρηματοδοτούσε και θα ήλεγχε το Σύστημά τους. ¹⁵⁶ Είναι πολύ πιθανό οι έμποροι της Κωνσταντινούπολης να εμπνεύστηκαν για τα σχέδια τους από μία παρόμοια -και άκρως επιτυχημένη- προσπάθεια που είχαν αναλάβει οι Ελληνορθόδοξοι έμποροι της Οδησού, οι οποίοι στα 1817 είχαν ιδρύσει την Ελληνοεμπορική Σχολή Οδησού αναλαμβάνοντας εξολοκλήρου τα έξοδα ίδρυσης και λειτουργίας της. Ως αποκλειστικοί χρηματοδότες, οι έμποροι απάρτιζαν την εφορεία του εκπαιδευτηρίου εξασφαλίζοντας την κάλυψη των εξόδων μέσω ιδιωτικών εισφορών αλλά και σταθερής χορηγίας το ποσό της οποίας κάλυπταν από τα κέρδη τους οι ασφαλιστικές εταιρείες των εμπόρων (η των Γραικών Ασφαλιστών, η Γραικική, η Νέα Γραικική και η

¹⁵⁴ Βλ. Τ. Σκλαβενίτης, «Σημειώσεις για τὸ Διαφωτισμὸ στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1821», *Νεοελληνικὴ παιδεία καὶ κοινωνία, Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένο στὴ μνήμη τοῦ Κ.Θ. Δημαρά*, πρακτικὰ συνεδρίου, Αθήνα 1995, σσ. 257-63 και δη σ. 262 απ’ όπου και το σχετικὸ απόσπασμα ἀπὸ τὴ νεκρολογία τοῦ Παπαδοπούλου που δημοσιεύθηκε ἀνώνυμα στο περιοδικὸ του Παρισίου *Μέλισσα ἢ Ἐφημερὶς ἑλληνικὴ*, τχ. Γ’(1821), σσ. 327-8.

¹⁵⁵ Κ. Μ. Κούμας, *ό.π.*

¹⁵⁶ Τ. Σκλαβενίτης, *ό.π.*, σ. 261.

Γραικορωσική) καλύπτοντας έτσι τους μισθούς των διδασκάλων, τα λειτουργικά έξοδα και τα έξοδα φοίτησης των άπορων μαθητών.¹⁵⁷ Το πρόγραμμα διδασκαλίας της σχολής περιελάμβανε μαθηματικά, γεωμετρία, φυσική, γεωγραφία, αλλά και καταστιχογραφία και τεχνικές του εμπορίου, μαθήματα που απευθυνόταν στους νεαρούς γόνους των εμπορικών οικογενειών οι οποίοι με την αποφοίτησή τους θα στελέχωναν τις οικογενειακές επιχειρήσεις. Το νεωτερικό πρόγραμμα της εμπορικής αυτής σχολής σε συνδυασμό με την εύρυθμη λειτουργία της και τις πρωτοποριακές μεθόδους διδασκαλίας, όπως η αλληλοδιδασκτική μέθοδος που εισήγαγε ο Κοζανίτης λόγιος Γεώργιος Λασσάνης,¹⁵⁸ την κατέστησαν ένα από τα πλέον επιτυχημένα παραδείγματα ελληνικών εκπαιδευτηρίων του δεκάτου ενάτου αιώνα.¹⁵⁹ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι όταν ο Κοραής αναφέρονταν σε αυτήν την αποκαλούσε «έστια τῶν φώτων».¹⁶⁰ Μία τέτοια

¹⁵⁷ Η «Ἐταιρεία τῶν Ἠνωμένων Ἀσφαλιστῶν Γραικῶν» είχε προσφέρει το σημαντικό ποσό των 14.018 ρουβλίων, το οποίο διέθεσε προς ενίσχυση της ίδρυσης και λειτουργίας της σχολής από το 1814 μέχρι 1817 ενώ η «Φιλόμευος καὶ Φιλάνθρωπος Γραικικὴ Ἐταιρεία» περί τα μέσα του 1817 είχε ως υποτρόφους 120 Ἕλληνες φοιτητές στην Ευρώπη, με πολλούς από αυτούς να εργάζονται ως δάσκαλοι με την επιστροφή τους. Για περισσότερα ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, Αθήνα 1976, σσ. 128-9 και Εμμανουήλ Ξάνθος, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, Αθήνα 1845, σ. 220 κ.εξ.

¹⁵⁸ Η αλληλοδιδασκτική ή λαγκαστριανή μέθοδος προκάλεσε ενθουσιασμό και διαδόθηκε γρήγορα στις χώρες της Δύσης. Ο Κοραής, συνέστησε από νωρίς την εισαγωγή της στα σχολεία των Ελληνορθόδοξων κοινοτήτων. Κατά την πρώτη δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα τη μέθοδο εφάρμοζαν διάφορες σχολές όπως αυτές του Ιασίου και των Κυδωνιών. Από το Πρότυπο Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο (Διδασκαλείο) του Ιασίου το οποίο ίδρυσε το 1819 ο Γεώργιος Κλεόβουλος αποφοίτησαν πολλοί δάσκαλοι, ενώ στην Ακαδημία των Κυδωνιών το διάστημα (1812-1821) ο σχολάρχης Θεόφιλος Καΐρης εφάρμοσε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο στη διδασκαλία των θετικών επιστημών.

¹⁵⁹ Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α', Αθήνα 1859, σ. 207.

¹⁶⁰ Κωνσταντῖνος Κ. Παπουλίδης, «Ἡ Ἑλληνεμπορικὴ Σχολὴ τῆς Οδησοῦ (1817-1917). Σύμφωνα με νέα αρχαιακά στοιχεία ἀπὸ τὴν Αθήνα καὶ τὸ Λενινγκράντ», *Αρχεῖον Πόντου* 37 (1982), σσ. 142-52 και δὴ σ. 143.

σχολή, πλήρως εναρμονισμένη με το πνεύμα των Φώτων φιλοδοξούσαν να ιδρύσουν στην οθωμανική πρωτεύουσα οι συστημικοί έμποροι της Πόλης.

Οι πρωτοβουλίες αυτές για ίδρυση εμπορικών σχολών με σκοπό τη θεωρητική κατάρτιση των νέων που φιλοδοξούσαν να ασχοληθούν με το εμπόριο και που επρόκειτο να στελεχώσουν τις εμπορικές επιχειρήσεις των πατεράδων τους, κρίνονταν πλέον ως αναγκαίες καθώς κατά την δεύτερη δεκαετία του δεκάτου ενάτου αιώνα οι ευνοϊκές συνθήκες που επέφεραν τον γρήγορο πλουτισμό είχαν πλέον εκλείψει. Πιο συγκεκριμένα, οι ευρωπαϊκές οικονομίες κατά την περίοδο 1813-1820, που σηματοδοτούσε το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων, βρισκόταν σε αναδιοργάνωση καθώς μετά από χρόνια εχθροπραξιών έπρεπε και πάλι να προσαρμοστούν σε συνθήκες ειρήνης. Η μετάβαση όμως δεν ήταν εύκολη, η μεγάλη έλλειψη ρευστού κεφαλαίου προκάλεσε πτώση των τιμών, ενώ οι συνεχόμενες κακές σοδειές (1812-1816) είχαν ως αποτέλεσμα την εμφάνιση λιμών σε μεγάλα τμήματα της ευρωπαϊκής ηπείρου.¹⁶¹ Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν έμεινε ανεπηρέαστη από το γενικευμένο φαινόμενο οικονομικής δυσπραγίας· η μείωση του όγκου εξαγωγών συνοδεύτηκε από πτώση της αξίας των ανταλλαγών και χάος στις τιμές, ενώ το οθωμανικό νόμισμα υπόκειτο σε συνεχείς υποτιμήσεις.¹⁶² Η κρίση επηρέασε και την εμπορική ναυτιλία όπου παρατηρήθηκε μία σημαντική μείωση στο εμπόριο και τις μεταφορές.¹⁶³ Στην Ανατολική Μεσόγειο η γαλλική υπεροχή έχει πλέον

¹⁶¹ Βλ. George Dangerfield, *The Awakening of American Nationalism: 1815-1828*, Νέα Υόρκη 1965, σσ. 32-3, 88-9, 90-91 και 176· John Post, «The Economic Crisis of 1816-1817 and Its Social and Political Consequences», *The Journal of Economic History* 30, (1970), σσ. 248-50.

¹⁶² Για παράδειγμα, όπως προκύπτει από τα λογιστικά βιβλία των βακουφιών και των αυτοκρατορικών μαγειρείων της Κωνσταντινούπολης οι τιμές των τροφίμων αυξήθηκαν κατά δέκα φορές μεταξύ των ετών 1780 και 1850. Βλ. Sevket Pamuk, *A monetary history of the Ottoman Empire*, Καίμπριτζ 2000, σ. 193.

¹⁶³ Η κρίση επηρέασε την εμπορική ναυτιλία τόσο στον οθωμανοκρατούμενο νησιωτικό χώρο όσο και στις παροικίες της Μαύρης Θάλασσας και των παραδουναβίων χωρών. Από αυτούς τους χρεωκοπημένους εμπόρους θα αντλήσει τα μέλη της η Φιλική Εταιρεία μετά την ίδρυσή της το 1814.

υποχωρήσει και κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτιζε πλέον η Μεγάλη Βρετανία.¹⁶⁴ Στο διάστημα που χρειαζόταν για την αλλαγή της σκυτάλης ήταν φυσικό να μειωθεί ο όγκος των ανταλλαγών, να καθυστερήσει ο ρυθμός και να μεταβληθεί η ποιότητά τους.¹⁶⁵ Η εισροή βρετανικών υφασμάτων και βιοτεχνικών ειδών που εισέβαλλαν στην ανατολική αγορά, έχοντας ως ενδιάμεσο σταθμό τη Μάλτα, προκάλεσε πτωχεύσεις εμπορικών οίκων στη Σμύρνη ενώ αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρήθηκαν και στην Κωνσταντινούπολη.¹⁶⁶

Εν μέσω αυτής της περιόδου κρίσης οι Ελληνορθόδοξοι έμποροι έλαβαν νέες πρωτοβουλίες για την ενίσχυση της παιδείας και την διάδοση του έντυπου μέσου. Σε αυτό το πλαίσιο εντασσόταν και η έκδοση ενός μεγάλου αριθμού βοηθημάτων χρήσιμων για το επάγγελμα του εμπόρου, χαρακτηριστικά αναφέρουμε τον *Κερδῶο Έρμη* του Νικολάου Παπαδόπουλου (Βενετία, 1815), την *Θαλάσσιο ὁδηγία* του Νικόλαου Κεφαλά (Βιέννη, 1817), τον *Έμπορικό κώδικα τῆς Γαλλίας* του Ν. Παπαδόπουλου (Βιέννη, 1817), τον *Νόμο ἔμπορικῆς ναυτιλίας* (Ύδρα, 1818) κ.α. Τόσο ο *Κερδῶος Έρμῆς* όσο και ο *Έμπορικός κώδικας* ήταν πρωτοβουλίες του Συστήματος των εμπορών της Κωνσταντινούπολης το οποίο είχε μάλιστα προχωρήσει στην ίδρυση ενός αυτοδύναμου φορέα με

¹⁶⁴ Η Μεγάλη Βρετανία, αν και είχε προσαρμόσει πλήρως την παραγωγή της ώστε να ανταποκριθεί στις ανάγκες του πολέμου συνάντησε και αυτή δυσκολίες με τη λήξη του καθώς οι αγορές της ηπειρωτικής Ευρώπης αδυνατούσαν να απορροφήσουν τα βιομηχανικά της προϊόντα.

¹⁶⁵ Βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στὸν ἑλλαδικό χώρο στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα καὶ οἱ ἐπιπτώσεις της στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821», *Μνήμων* 6 (1976), σσ. 16-33.

¹⁶⁶ Αχιλλεύς Τζάρτζανος, «Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογενείας Δημητριάδου τοῦ Τυρνάβου», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τόμ. Γ' (1933), σσ. 141-56· Pierre Echinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille*, Μασσαλία 1973, σσ. 121-2· βλ. επίσης Φ. Ηλιού, *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες...*, ὅ.π., και Β. Κρεμμυδάς, ὅ.π.

σκοπό τον συντονισμό της όλης εκδοτικής προσπάθειας.¹⁶⁷ Ο φορέας αυτός, υπό την επωνυμία Φιλολογική Εφορία, κατάφερε, από την ίδρυσή του το 1817 μέχρι το 1820, να εκδώσει τους τέσσερις από τους πέντε τόμους του *Κερδῶος Ἑρμοῦ*, τον *Ἐμπορικὸν κώδικα*, και την *Κωνσταντινάδα* του αρχιεπισκόπου Σινά Κωνστάντιου (1820).¹⁶⁸ Ο «θεωρητικός νους» του Συστήματος των εμπορών, ο Νικόλαος Παπαδόπουλος από το Ζαγόρι, υπήρξε ιδιαίτερα δραστήριος στη συγγραφή και κυρίως τη μετάφραση κειμένων εμπορικού, γεωγραφικού και εκκλησιαστικού περιεχομένου, με πιο σημαντικό έργο την τετράτομη

¹⁶⁷ Ο *Κερδῶος Ἑρμοῦς*, ήταν μία «ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαιδεία» η οποία πέρα από πραγματείες σχετικές με την ιστορία και θεωρία του εμπορίου απαρτιζόταν και από δύο λεξικά στα οποία ο συγγραφέας επιχείρησε την εισαγωγή στην ελληνική νέων εμπορικών και γεωγραφικών όρων, τους οποίους δεν παρέλειψε να αντιπαραβάλει με τους αντίστοιχους ξένους. Το λήμμα «Ἑλλάς» αποτελεί ένα εύγλωττο παράδειγμα των ιδεολογικών προσανατολισμών του συγγραφέα της «ἐγκυκλοπαιδείας»: «Ἑλλάς... = Greece, Grecia. Τὸ γλυκύτατο τοῦτο ὄνομα γραφόμενον ἀνεγείρει εἰς τὴν καρδίαν μου τὴν ἡδονικὴν συναίσθησιν νὰ κραυγᾶσω· ὦ Πατρίς! ὦ Ἑλλάς τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν ἢ πατρίς καὶ τροφός! Διατὶ δέν σε συναριθμοῦν οἱ Ἐμπορολεξικογράφοι ἄλλογενεῖς εἰς τὸν χορὸν τῶν ἐμπορευομένων τόπων; Διατὶ σε ἐλησμόνησαν μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος;». Βλ. Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Ἑρμοῦς ὁ Κερδῶος ἦτοι ἐγκυκλοπαιδεία ἐμπορικὴ*, Βενετία 1817, σσ. 221-2. Το έργο έχει χαρακτηριστεί ως το πιο ολοκληρωμένο εμπορικό εγχειρίδιο της ενετικής και οθωμανικής περιόδου. Βλ. Στέφανος Μακρυμίχαλος, «Ἄγνωστοι σελίδες ἀπὸ τὴν ἀσφαλιστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, I. Νικόλαος Παπαδόπουλος (1976-1820)», *Ἀσφαλιστικὰ Χρονικά* 6 (1967), σσ. 86-9 και δη σ. 89.

¹⁶⁸ Ο αρχιεπίσκοπος Σινά και μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνστάντιος (1830-1834) υπήρξε συνδετικός κρίκος μεταξύ των Φαναριωτών, από τους οποίους προέρχονταν, και των εμπορών, την φιλολογική εταιρεία των οποίων επέλεξε για να εκδώσει την *Κωνσταντινάδα* του. Τόσο η *Κωνσταντινάς* (1820) όσο και η *Κυπριάς* (1819), εκδόθηκαν στην Κωνσταντινούπολη όπου ο συγγραφέας διέμενε. Στα έργα αυτά ο Κωνστάντιος διατύπωσε νεωτερικές ιδέες αφήνοντας αντιτουρκικές αιχμές, κάτι που τον υποχρέωσε να αναθεωρήσει το χειρόγραφο της *Κυπριάδος* και να αφαιρέσει το όνομά του από τον τίτλο της *Κωνσταντινάδος*. Βλ. Τ. Σκλαβενίτης, «Σημειώσεις...», *ό.π.*, σ. 259.

«Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεΐα», *Ἐρμῆς ὁ Κερδῶος* (Βενετία 1816-17).¹⁶⁹ Ὅμως ἡ φιλεκπαιδευτικὴ καὶ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν ἐμπόρων τῆς Πόλης διακόπηκε ἀπότομα μετὰ τὴν ἐκρήξη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, ἔτσι ἡ Φιλολογικὴ Ἐφορὶα ὁδηγήθηκε σὲ ἀναπόφευκτη διάλυση, ἐνῶ τὰ σχέδια γιὰ ἴδρυση ἐμπορικῆς σχολῆς ματαιώθηκαν.¹⁷⁰ Θὰ χρειαστῆ σχεδὸν ἄλλη μία δεκαετία προκειμένου οἱ ἔμποροι τῆς Πόλης νὰ δουν τὰ σχέδιά τους νὰ πραγματοποιῶνται ὅταν δεκαπέντε μέλη τῆς «συντροφιάς» τους μετὰ τὴν συνδρομὴ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντίου Α΄ ἴδρυσαν στὰ 1831, ἢ κατ΄

¹⁶⁹ Το «Ἐμπορογεωγραφικὸν Λεξικὸν» ποῦ καταλαμβάνει τοὺς τόμους Γ΄ καὶ Δ΄ τῆς *Ἐγκυκλοπαιδεΐας* παρουσιάζει τὸ ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον ὅτι συνδέει τὴν οἰκονομικὴ ἢ «ἐμπορικὴν», ὅπως τὴ χαρακτηρίζει, γεωγραφία μετὰ τὶς ἀπαρχές τῆς ἐπιστήμης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στὴν ἐλληνικὴ παιδεΐα. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 548 σημ. 81. Το 1815 ἐκδόθηκε στὴ Βενετία ἄλλο ἓνα σύγγραμμά του Παπαδοπούλου, τὸ *Ἐγχειρίδιον κατὰ τῶν νοσοῦντων εἰς τὰ περὶ ἀληθείας καὶ ὑπεροχῆς τῶν Ἰερῶν Γραφῶν*, πρόκειται γιὰ ἓνα ἐράνισμα γαλλικῶν κειμένων, ὅπου ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει τὴν ἀνάγκη γιὰ μετάβαση τῶν νέων στὴν Ἑυρώπη. Κατὰ τὸν Παπαδόπουλο, ἡ παιδεΐα τοῦ ἐπρόκειτο νὰ λάβουν θὰ τοὺς προάσπιζε τόσο κατὰ τῆς αἰθερίας ὅσο καὶ κατὰ τῆς ἠθικῆς διαφθοράς ἐνῶ μετὰ τὴν ἐπιστροφή τους θὰ μετέφεραν τὶς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν Ἀνατολή. Βλ. ἀναλυτικὰ Τ. Σκλαβενίτης, «Σημειώσεις...», σ. 261 καὶ τοῦ ἰδίου, «Τὰ Συστήματα τῶν ἐμπόρων...», σσ. 67-75. Οἱ τοποθετήσεις τοῦ Παπαδοπούλου ἀντικατοπτρίζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ ἰδεολογικὸ, ἀξιακὸ καὶ πολιτικὸ ὑπόβαθρο τῶν «συστηματικῶν» ἐμπόρων οἱ ὁποῖοι ἀν καὶ εἶδαν μετὰ συμπάθεια τὶς νέες ιδέες καὶ ἐνστερνίστηκαν τὰ ἐκσυγχρονιστικὰ κηρύγματα τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν ὁδηγήθηκαν στὴ λήψη τῶν πιο ριζοσπαστικῶν προτάσεων ποῦ αὐτὸς εἶχε νὰ προτείνει. Ἀντίθετα –καὶ ἀκόμη πιο παράδοξα– φαίνεται ὅτι ἡ πίστη σὲ ἐσχατολογικὲς πεποιθήσεις καὶ προφητείες δὲν ἔχει ἐκλείψει οὔτε μετὰ τῶν ἐμπόρων, οὔτε μετὰ τῶν διαφωτιστῶν λογίων. Οἱ χρησμοὶ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἀσκούσαν σημαντικὴ ἐπιρροή στὸν τρόπο ἀντίληψης τοῦ κόσμου τόσο γιὰ τὸν Ἰωάννη Πρίγκο (1725;-1789), ἓναν ἔμπορο ἀπὸ τὴ Ζαγορά μετὰ δρᾶση στὸ Ἄμστερνταμ, ὅσο καὶ γιὰ τὸν μεταφραστὴ τοῦ Νεύτωνα καὶ σχολάρχου τῆς Αὐθεντικῆς Ακαδημίας τοῦ Ἰασίου Νικόλαο Ζερζούλη. Βλ. Richard Clogg, «The Byzantine Legacy in the Modern Greek World: The Megali Idea», Lowell Clucas. (ἐπίμ.), *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Boulder: East European Monographs; New York 1988, σσ. 253-81· ἐπανεκ. R. Clogg, *Anatolica: studies in the Greek East in the 18th and 19th centuries*, Aldershot 1996, no. IV.

¹⁷⁰ Τ. Σκλαβενίτης, «Σημειώσεις...», σ. 261.

άλλους στα 1833, το Ἑλληνικὸν Φροντιστήριον στη νήσο Χάλκη των Πριγκηπονήσων, ίδρυμα το οποίο επικράτησε να αποκαλείται Ἑλληνοεμπορικὴ Σχολή ἢ Σχολή τῶν Ἑλλήνων Ἐμπόρων.¹⁷¹

¹⁷¹ Το εκπαιδευτήριον στεγάστηκε στο κτήριο της θεομητορικής μονῆς της Καμαριωτίσσης και λειτούργησε απρόσκοπτα επί ογδόντα συναπτά ἔτη, δηλαδή μέχρι και το 1915. Το νέο κτήριο της σχολῆς που αντικατέστησε τις μοναστηριακές εγκαταστάσεις το 1875, κατασχέθηκε από το τουρκικό κράτος και σήμερα στεγάζει την Τουρκική Ναυτική Ακαδημία. Για την ιστορία της Εμπορικής Σχολῆς Χάλκης βλ. Ξενοφών Δ . Μογέ, *Ἡ ἐν Χάλκη Ἑλληνοεμπορικὴ Σχολή*, ΚΠ 1875.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η Πάγκοινος Σχολή της Ξηροκρήνης

1. Η πρώτη περίοδος 1804-1825

1.1. Τα της μετεγκατάστασης

Το θέμα της αναβάθμισης της Πατριαρχικής Σχολής είχε απασχολήσει ιδιαίτερα την Ιερά Σύνοδο του πατριαρχείου καθώς είχε καταστεί πλέον σαφές ότι οι δαπάνες και οι φροντίδες της Εκκλησίας δεν απέδιδαν τους επιδιωκόμενους καρπούς παρότι δεν έλειπαν τα οικονομικά μέσα.¹⁷² Πράγματι, η σχολή κατά την περίοδο που ορίζεται από την αποχώρηση του Ευγενίου Βούλγαρη το 1761 μέχρι την εγκατάστασή της στην Ξηροκρήνη, βρίσκεται σε μία κατάσταση εγγενούς κρίσης την οποία χαρακτηρίζουν οι συχνότατες αλλαγές σχολαρχών, η υπολειτουργία κατά καιρούς του ανώτερου κύκλου σπουδών και οι εκτεταμένες αλλαγές του διδακτικού προσωπικού. Μακροβιότερος διδάσκαλος αυτής της περιόδου αναδεικνύεται ο Σέργιος Μακραίος,¹⁷³ αν και παλιός μαθητής του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα και μετέπειτα στην Πατριαρχική Σχολή, ο Μακραίος είχε μείνει ανεπηρέαστος από το πνεύμα του διδασκάλου έχοντας μεταστραφεί προς τη διδασκαλία του Κορυδαλέα, όπως άλλωστε προκύπτει και από την προσωπική του αλληλογραφία.¹⁷⁴ Ωστόσο, αν και έχει επικρατήσει η αντίληψη που χαρακτηρίζει το έργο του Μακραίου ως αντιδιαφωτιστικό, κυρίως λόγω των ακραίων απόψεων που διατύπωσε στο

¹⁷² Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τόμ. Β', Αθήνα 1966-71, σσ. 68-9.

¹⁷³ Αν και οι πληροφορίες για τη διδακτική του δράση είναι συγκεχυμένες, φαίνεται ότι ανέλαβε καθήκοντα γύρω στα 1778, κατ' άλλους πολύ νωρίτερα στα 1770 ή 1775. Αποχώρησε το 1793, επέστρεψε όμως ένα χρόνο αργότερα ως διδάσκαλος των γραμματικών και ίσως σχολάρχης, παραμένοντας στη σχολή μέχρι την οριστική αποχώρησή του το 1801. Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, τομ. Α', σσ. 427-44 και Νίκος Ζαχαρόπουλος, «Έλληνες λόγιοι τής Τουρκοκρατίας: Σέργιος Μακραίος...», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 53 (1970), σσ. 44-69 και δη σ. 59.

¹⁷⁴ Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Α', σσ. 441 κ.ε.

γνωστό σύγγραμμά του *Τρόπαιον ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς Πανοπλίας κατὰ τῶν ὄπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου* (Βιέννη, 1797), ἡ προσφορά του στα ἐκκλησιαστικά γράμματα ἦταν σημαντική. Κατὰ τον Κωνσταντῖνο Χατζόπουλο το ἔργο του στη σχολή κρίνεται θετικά ἐνῶ κατὰ τον Τάσο Γριτσόπουλο ὁ Μακραῖος συνέβαλε στην παρακμὴ της.¹⁷⁵ Απόψεις παρόμοιες με αὐτές του Γριτσόπουλου εἶχε διατυπώσει καὶ ὁ Παῦλος Καρολίδης αναφέροντας ὅτι κατὰ τὴν σχολαρχία του Μακραίου «ὡς φαίνεται, διελύθη τὸ φροντιστήριον καὶ ἐπανῆλθεν ἡ σχολὴ εἰς τὸ πρὸ τοῦ Εὐγενίου καθεστῶς».¹⁷⁶

Τελικὰ, οἱ πατριαρχικοὶ ηγῆτορες κατέληξαν στο συμπέρασμα ὅτι ὁ μαρασμὸς τῆς σχολῆς οφείλεται στο ἀπρόσφορο τοῦ τόπου, τον ὁποῖο χαρακτηρίσαν, «ἀφήλιο» καὶ «ζοφώδη».¹⁷⁷ Ὀντως, ὁ υπερπληθυσμὸς καὶ ἡ πυκνὴ δόμηση σε συνδυασμὸ με τὴν ἔλλειψη συνθηκῶν υγιεινῆς δημιουργοῦσαν μίαν αποπνικτικὴν ατμόσφαιρα στην ἐντὸς των τειχῶν Πόλη - ἰδίως κατὰ τους θερινούς μῆνες- συμβάλλοντας ἔτσι στην περαιτέρω ἐξάπλωση λοιμωδῶν νόσων.¹⁷⁸ Λόγω των συνθηκῶν αὐτῶν τα μαθήματα

¹⁷⁵ Βλ. Κωνσταντῖνος Χατζόπουλος, *Ἑλληνικὰ σχολεῖα στὴν περίοδο τῆς Ὀθωμανικῆς Κυριαρχίας*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 97 καὶ Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Α', σσ. 437 κ.ε. Για τον Μακραῖο βλ. ἐπίσης Vasilios N. Makrides, *Die religiöse Kritik am kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821...*, Φρανκφούρτη 1995 καὶ τοῦ ἰδίου «Aspects of Greek Orthodox Fundamentalism», *Orthodoxes Forum* 5 (1991), σσ. 49-72 καὶ «Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ Διαφωτισμὸς στὴ νεότερη Ἑλλάδα: θρησκευτικὲς ἰδεολογικοποιήσεις μιᾶς ἀντιπαράθεσης», *Ἴστωρ* 12, 2001, σ. 157-88.

¹⁷⁶ Βλ. Π. Καρολίδης, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος μετ' εἰκόνων...*, Αθήνα 1925, σ. 543.

¹⁷⁷ Ἡ ἀκαταλληλότητα τοῦ τόπου περιγράφεται σε πατριαρχικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Καλλινίκου Ε' πρὸς τον αὐθέντη Μολδαβίας Αλέξανδρο Μουρούζη, βλ. Μηνάς Δ. Χαμουδόπουλος, «Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τόμ. Α' (1880-1881), σσ. 286-92 καὶ δὴ σ. 289.

¹⁷⁸ Λόγω των συχνῶν πανδημιῶν χολέρας καὶ πανώλης που ἐπλητταν σχεδὸν ἐτησίως τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα, οἱ ξένοι πρέσβεις, οἱ Φαναριώτες, ἀλλὰ καὶ ἀρχοντες τοῦ πλοῦτου (Ἑλληνορθόδοξοι, Ἀρμένιοι καὶ Εβραῖοι μεγαλέμποροι) κατέφευγαν στα παραπόλια τοῦ Βοσπόρου, ὅπου τὸ εὐνοϊκὸ κλίμα τους προφύλασσε ἀπὸ τις ἐπιδημίες. Ἐκεῖ ἔχτισαν μεγαλοπρεπεῖς θερινὲς κατοικίες, μεταφέροντας τὸν πολυτελεῖ τρόπο ζωῆς

διακόπτονταν συχνά, η σχολή μεταφέρονταν από κτήριο σε κτήριο και οι μαθητές διασκορπίζονταν.¹⁷⁹ Ο κίνδυνος να οδηγηθεί η σχολή σε διάλυση ήταν πλέον εμφανής.¹⁸⁰ Έτσι, έπειτα από μακρές και αλλεπάλληλες συσκέψεις:

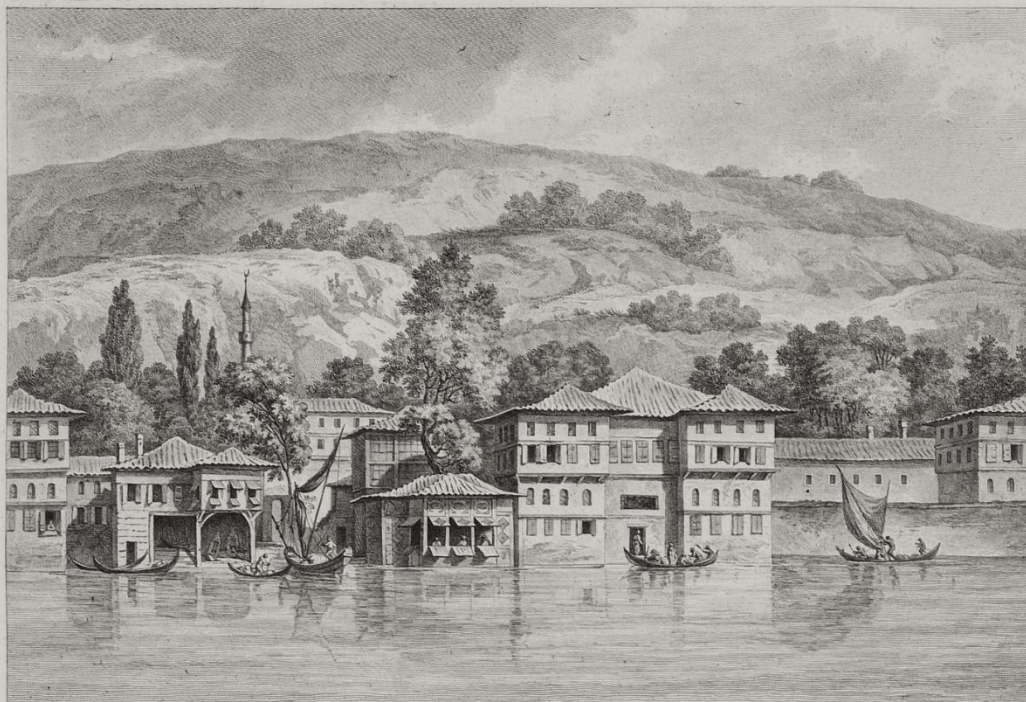
ἀπεφασίσθη νὰ μετακομισθῆ ἡ Σχολὴ τοῦ Ἁγίου Ὀρους καὶ τοῦ Φαναρίου, καὶ νὰ ἀγορασθῆ τὸ παλάτιον τοῦ ὑψηλοτάτου αὐθέντου Ἀλεξάνδρου Β΄ Μαυροκορδάτου, τὸ εὐρισκόμενον εἰς τὸ χωρίον Κουρούτζεσμεν καλούμενον, [...] καὶ ἐκεῖ νὰ συγκροτηθῆ ἡ Πατριαρχικὴ πάγκοινος Σχολὴ τοῦ ἡμετέρου Γένους.¹⁸¹

τους. Έτσι, μικρά χωριά όπως η Ξηροκρήνη (Kuruçesme), το Μέγα-Ρεύμα (Arnavutköy) και τα Θεραπειά (Tarabya), μετετράπησαν σταδιακά σε θέρετρα της Κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας.

¹⁷⁹ Από τον δέκατο έβδομο αιώνα η σχολή ακολουθώντας τις μετεγκαταστάσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου στεγάζεται στη συνοικία του Φαναρίου και συγκεκριμένα εντός του κτηριακού συγκροτήματος του Πατριαρχείου σε κάποιο από τα κτήρια που βρίσκονται εντός του περιβόλου της μονής του Αγ. Γεωργίου. Κατά καιρούς στεγάστηκε και σε άλλα κτήρια όπως στην «περιφανή οικίαν» πέριξ του Αγιοταφικού Μετοχίου όπου λειτούργησε η Σχολή Καστοριανού, αλλά και σε διάφορα άλλα πιο ταπεινά και ακατάλληλα για εκπαιδευτικούς σκοπούς οικήματα. Ήδη από το 1769, ο πατριάρχης Μελέτιος Β΄ (1768-1769) είχε μεριμνήσει ώστε διδάσκαλοι και μαθητές να απομακρύνονται από το Φανάρι κατά τους θερινούς μήνες με τη σχολή να μεταφέρεται στα προάστια της Κωνσταντινούπολης (Ξηροκρήνη, Θεραπειά) ή στα Πριγκηπόνησα όπου στεγαζόταν σε μονές ή σε ενοικιαζόμενες ιδιωτικές κατοικίες. Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Α΄, σ. 453 και Β΄, σ. 59. Βλ. επίσης Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάγραμμα περί τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων...*, ΚΠ 1867, σσ. 23 και 30.

¹⁸⁰ Μ. Δ. Χαμουδόπουλος, *ό.π.*

¹⁸¹ Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Β΄, σ. 66 πρβ. Βασίλειος Α. Μυστακίδης, «Ίστορικαὶ εἰδήσεις περὶ Κουρούτζεσμε...», *Παρνασσός* τόμ. ΙΑ΄(1887-88) σσ. 472-90 και δὴ σ. 476.

Vue du Kiosque du Bostandji-Bachi à Kourou-Techemé.

Το «κίόσκι» του φρουράρχου των ανακτόρων (Bostancibasi) στην Ξηροκρήνη. Gabriel Florent Auguste de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, Παρίσι: J.-J. Blaise, M.DCCC.XXII (=1822).

Αν και δεν σώζεται κάποια απεικόνιση του μεγάρου του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου όπου στεγάστηκε η σχολή, γνωρίζουμε ωστόσο ότι η τυπολογία του δεν διέφερε από αντίστοιχα παράκτια μέγαρα της οθωμανικής άρχουσας τάξης (βλ. εικόνα). Το Πατριαρχείο για να εξασφαλίσει το μεγαλοπρεπές οίκημα, ελλείψει χρημάτων, προχώρησε στη λύση της ανταλλαγής του με το κτήμα του Χοταρνιτζενίου στη Μολδαβία το οποίο είχε δωρίσει το 1782 ο ηγεμόνας Ιωάννης Κωνσταντίνος Μουρούζης. Το υπόλοιπο ποσό κάλυψαν «οί Αὐθένται καὶ οἱ Εὐγενεῖς τῆς Βασιλευούσης» με την καταβολή ογδόντα πέντε χιλιάδων γροσίων.¹⁸²

¹⁸² Βλ. τη σχετική συναγωγή εγγράφων του Νικηφόρου Γλυκά, «Ἐράνισμα. Κώδιξ περιέχων τὰς ἀντιγραφὰς τῶν ἐπιστολῶν, ψηφισμάτων, ἐπιταγμάτων, αἰτημάτων... ἐπὶ τῆς σχολαρχίας τοῦ Δωροθέου Πρωίου», ΠΕΦΣΚ, τόμ. ΙΓ' (1878-79), σσ. 203-53 και δη σ. 221.

1.2. Η σχολαρχία του Δωροθέου Πρωΐου

Το Πατριαρχείο ανέθεσε τη σχολαρχία της Σχολής της Ξηροκρήνης στον νέο κληρικό και λόγιο Δωρόθεο τον Πρώιο τον Χίο (περ. 1765-1821), αρχιμανδρίτη και ιεροκήρυκα της Μεγάλης Εκκλησίας.¹⁸³ Αρχικά διστακτικός,¹⁸⁴ ο Πρώιος υποκύπτει τελικά στις πιέσεις του πατριαρχείου με την προϋπόθεση ότι η θητεία του στη σχολή θα είναι σύντομη και με τον ίδιο να δεσμεύεται ότι δε θα αποχωρήσει εάν δεν αναδείξει έναν ικανό διάδοχο ακόμη και αν αναδειχθεί σε αρχιερέα -κάτι που συμβαίνει το 1805 με την εκλογή του ως μητροπολίτη Φιλαδελφείας.¹⁸⁵ Όντως, ο Πρώιος αναλαμβάνει τη διεύθυνση της σχολής και τη διδασκαλία στον ανώτερο κύκλο σπουδών ως τρόφιμος «τῆς θύραθεν καὶ ἔσω σοφίας», όπως σημειώνεται στα πατριαρχικά γράμματα του Καλλινίκου Ε'.¹⁸⁶ Ο νέος σχολάρχης σπουδασμένος στην Ιταλία και τη Γαλλία, φίλος και αλληλογράφος του Κοραή και «ὄπαδός τῶν νέων ἐπιστημονικῶν ἰδεῶν»,¹⁸⁷ οραματιζόταν μία πρότυπο σχολή, η οποία, όπως είπε και στον εναρκτήριο λόγο του κατά την τελετή εγκαινίων που πραγματοποιήθηκε στις 6 Ιουνίου 1804, θα έδειχνε τον δρόμο «περὶ τοῦ πῶς δύνανται αἱ ἐπιστῆμαι νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν παλαιάν τους πατρίδα, τὴν Ἑλλάδα».¹⁸⁸

¹⁸³ Για τα της σχολής επί Πρωΐου βλ. «Ἐράνισμα», σ. 203 κ.έξ. Βλ. επίσης, Μ. Ι. Γεδεών, *Γράμματα πατριαρχικά...*, ΚΠ 1903, σσ. 66-96, και Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Β', σσ. 136-44.

¹⁸⁴ Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Πρώιος σε επιστολή του προς τους αδελφούς Ζωσιμάδες τον Νοέμβριο του 1804: «Πολλάκις καὶ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος καὶ οἱ δυνατοὶ τοῦ Γένους συνεσκέψαντο περὶ διορθώσεως, καὶ πρὸ τεσσάρων χρόνων μάλιστα με ἐπρόβαλαν διὰ νὰ λάβω τὴν φροντίδα τῆς τοιαύτης μεταρρυθμίσεως καὶ τῆς παραδόσεως, καὶ δέν τὸ ἔστερξα διὰ πολλοὺς λόγους». Βλ. «Ἐράνισμα», σ. 209.

¹⁸⁵ Βλ. «Ἐράνισμα», σ. 251.

¹⁸⁶ Η επιστολή του πατριάρχη έχει δημοσιευθεί από τον Ν. Γλυκά, «Ἐράνισμα», σσ. 203-4, τον Κ. Θ. Δημαρά, *Νεολληνικὴ Ἐπιστολογραφία*, Αθήνα 1962, σ. 114 και τον Τ. Α. Γριτσόπουλο, τόμ. Β', σσ. 423-5.

¹⁸⁷ Κ. Χατζόπουλος, *ό.π.*

¹⁸⁸ «Ἐράνισμα», σ. 221.

Το νέο πνεύμα που φάνηκε να πνέει στα της σχολής χαρακτηρίζουν οι ανανεωτικές πρωτοβουλίες του νέου σχολάρχη όπως ο διορισμός βιβλιοφύλακος και γραμματέως, θέσεις που προβλέπονταν και από τον καταστατικό χάρτη της σχολής. Όμως ο Πρώιος δεν περιορίζεται μόνο στη λήψη μέτρων οργανωτικού χαρακτήρα αλλά προχωρά στον υιοθέτηση ενός ευρύτερου νεωτεριστικού προγράμματος στο οποίο εντάσσονται ο εμπλουτισμός της βιβλιοθήκης, η προμήθεια εποπτικών μέσων για τη διδασκαλία των φυσιογνωστικών μαθημάτων, η καθιέρωση βραβείων για τους αριστεύοντες, αλλά και η οργάνωση ενός συστήματος μαθητικής αυτοδιοίκησης στο οποίο οι μαθητές αφού χωριστούν σε δύο ομάδες «ποιούσιν ἔριν διὰ δύο ἡμέρας περὶ τῶν διδαχθέντων θεωρημάτων καὶ προβλημάτων, προτείνοντες καὶ διαλύοντες ἀμοιβαίως ἐν τάξει ἑκάτεροι.»¹⁸⁹

¹⁸⁹ Βλ. «Ἐράνισμα», σ. 209. Η επιστολογραφία του Πρωΐου φανερώνει το ενδιαφέρον του για τον εμπλουτισμό της Σχολής με σύγχρονα όργανα και συγγράμματα γεωγραφίας, φυσικής και μαθηματικών. Σε απαντητική επιστολή του Κοραή (Μάρτιος 1805) προς τον σχολάρχη διαβάζουμε: «καλὸν Ἴατλαντα δὲν γνωρίζω ἄλλον παρὰ τοὺς Γεωγραφικοὺς πίνακας τοῦ D' Anville [...].Θέλω φροντίσει καὶ διὰ τὰ ὑπομνήματα τοῦ Πανεπιστημίου, καὶ τὰ ἄλλα Μαθηματικὰ καὶ φυσικὰ βιβλία, καὶ τὸν ξύλινον κῶνον, διηρημένον κατὰ τὰς κωνικὰς τομάς, καὶ συνηρμοσμένον μὲ γόμφους ξυλίνους». Βλ. «Ἐράνισμα», σσ. 216-7. Αν και η βιβλιοθήκη της Σχολής διασώθηκε σχεδόν αλώβητη δυστυχώς δεν ισχύει το ίδιο και για την συλλογή εποπτικών οργάνων. Όπως σημειώνει ο Παναγιώτης Λάζος η αξιολογή αυτή συλλογή χάθηκε, κάτι που συμπεραίνουμε από όσα αναφέρονται στη λογοδοσία του σχολάρχη Ευσταθίου Κλεοβούλου κατά το ακαδημαϊκό έτος 1865-1866: «Ἡ μὲν οὖν Μεγάλη Σχολή, κεκτημένη ἄλλοτε συλλογὰς τινὰς παντοίων ὀργάνων, τὰς πάσας ἀπώλεσε διὰ τὰς ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων περιπετείας, πλὴν μόλις παλαιῶν τινῶν γεωγραφικῶν σφαιρῶν καὶ πινάκων, ἑνὸς βαρομέτρου, ἑνὸς θερμομέτρου, ἑνὸς μικροσκοπίου καὶ ἐνίων ἄλλων ἀχρήστων λειψάνων καὶ συντριμμάτων». Βλ. Π. Λάζος, «Ἡ δωρεὰ του Χατζή-Στεφανή Γαϊτανάκη στην οργανοθήκη της Πατριαρχικῆς Μεγάλης του Γένους Σχολῆς», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 20 (2017), σσ. 199-235 και δη σ. 199 σημ. 3 πρβ. Ευστάθιος Κλεόβουλος, *Λογοδοσία περὶ τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1865-1866 τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς*, ΚΠ 1866, σ. 30.

Στο ίδιο πνευματικό κλίμα εντάσσεται και η «ἐκπόνηση ἐνὸς νέου καὶ πιὸ μεθοδικοῦ προγράμματος σπουδῶν»,¹⁹⁰ το οποίο εἶχε διαμορφωθεῖ με τέτοιον τρόπο ὥστε «νὰ ἀνακυκλοῦνται εἰς κάθε τετραετίαν ὅλα τὰ μαθήματα, ὅπου εἶναι ἀναγκαῖα σήμερον εἰς τὸ Γένος μας», ὅπως αναφέρουν οἱ ἐπίτροποι τῆς σχολῆς σε ἐπιστολὴ τους πρὸς τὸν Μωυσὴ Κρίτζσκη (14 Ἀπριλίου 1805).¹⁹¹ Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπιστολὴ πληροφοροῦμαστε ὅτι ἡ φοίτηση στὸν ἀνώτερο κύκλο σπουδῶν ἦταν τετραετής καὶ στὸ πρόγραμμα περιλαμβάνονταν ἡ διδασκαλία τῶν Λουκιανού, Ἰσοκράτη, Ξενοφῶντα, Πλουτάρχου, Θουκυδίδη καὶ Ομήρου ἀλλὰ καὶ ἡ διδασκαλία τῶν μαθηματικῶν (τριγωνομετρία, κωνικά τομαί, ἀλγεβρα), τῆς φυσικῆς, τῆς ἠθικῆς, τῆς ἀστρονομίας, τῆς θεολογίας καθὼς καὶ τῆς «ῥητορικῆ[ς] διὰ τοὺς Ἱεροκύρκους». ¹⁹² Ὁ Πρώιος παρέδιδε μαθήματα ἀλγεβρας χρεισιμοποιώντας ὡς διδακτικὸ εγχειρίδιον ἓνα χειρόγραφό του, «μεταφυσικὰς γνώσεις κατὰ τὰς μεταφράσεις τοῦ Εὐγενίου»¹⁹³ καθὼς καὶ «τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη τὰ Μαθηματικά, ἐκδόσεως Ζωσιμάδων (Μόσχα 1798-99) καὶ μίαν Λογικὴν τοῦ ἄββᾶ Γενουησίου» (Antonio Genovesi),¹⁹⁴ πού εἶχε μεταφράσει ὁ ἴδιος ὅσο βρισκόταν στὴ Χίο, σύγγραμμα με τὸ ὁποῖο μάλλον ἀντικατέστησε τὴ Λογικὴ τοῦ Κορυδαλέα.¹⁹⁵

Τὸ εὐνοϊκὸ κλίμα πού δημιουργήσαν οἱ ἐγκαταστάσεις τῆς σχολῆς ἀλλὰ καὶ ἡ φήμη τοῦ διδασκάλου προσέλκυσαν ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μαθητῶν καὶ ἀκροατῶν «ἱερωμένων καὶ λαϊκῶν» οἱ ὁποῖοι ἐφθάναν τοὺς ἑκατὸν ἐξήντα.¹⁹⁶ Μαθητὲς γίνονταν δεκτοὶ ὅσοι εἶχαν ἀποφοιτήσῃ ἀπὸ τὸ τμήμα τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, τὸ ὁποῖο εἶχε

¹⁹⁰ Κ. Χατζόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 80.

¹⁹¹ «Ἐράνισμα», σ. 221-2.

¹⁹² *Ὁ.π.*

¹⁹³ Βλ. Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων...*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σσ. 592-3.

¹⁹⁴ Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Β', σ. 85.

¹⁹⁵ *Ὁ.π.* σ. 86 σημ. 1 καὶ σ. 96.

¹⁹⁶ «Ἐράνισμα», σ. 221.

παραμείνει στο Φανάρι,¹⁹⁷ αλλά και απόφοιτοι άλλων προπαιδευτικών σχολείων, εφόσον είχαν «ὀλίγην τινὰ γνῶσιν εἶδησιν τῆς Γραμματικῆς καὶ των εὐληπτοτέρων συγγραφέων».¹⁹⁸ Εκτός από τούς εξωτερικούς μαθητές η σχολή δεχόταν και υποτρόφους.

Οι φιλοδοξίες του Πρωΐου για τη σχολή επεκτεινόταν σ' ένα πρόγραμμα ευρύτερης εμβέλειας στο οποίο εντασσόταν η λειτουργία τυπογραφείου, «διὰ νὰ τυπώνωνται εὐκόλως οἱ συγγραφεῖς οἱ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ οἱ ἐξωτερικοί»,¹⁹⁹ καθώς και η σύνταξη και έκδοση ενός λεξικού της ελληνικής γλώσσας, της περίφημης *Κιβωτοῦ*. Όλες οι παραπάνω ενέργειες δείχνουν ότι ο σχολάρχης είχε επωμιστεί το κύριο βάρος της προσπάθειας. Ως εκ τούτου ήταν αναπόφευκτο, με την αποχώρηση του Πρωΐου για τη Μητρόπολη Φιλαδελφείας, τον Αύγουστο του 1807, να δημιουργηθεί ένα κενό το οποίο οι ευσυνείδητοι διδάσκαλοι που κλήθηκαν να αναλάβουν το δύσκολο έργο της σχολαρχίας δεν μπόρεσαν να αναπληρώσουν. Έτσι, η σχολή εισήλθε για ακόμη μία φορά στην ιστορία της σε μία μακρά περίοδο αστάθειας και διοικητικού κλυδωνισμού. Την κατάπτωση αυτή κατέγραψε ο Άγγλος περιηγητής William Martin Leake (1777 – 1860):

¹⁹⁷ Αξίζει να αναφέρουμε ότι το 1782 το τμήμα των γραμματικών μαθημάτων μεταφέρθηκε στο ευρισκόμενο «περὶ τὸ τσιχμὰ σοκάκι» κτήμα του Κοινού, όπου και παρέμεινε συνεχώς, αρχικά ως προκαταρκτική σχολή και παράρτημα της Πατριαρχικής Ακαδημίας με κοινή διεύθυνση και εφορία, εν συνεχεία -το έτος 1873- χειραφετείται από τη Μεγάλη του Γένους Σχολή και από το 1882 γίνεται πλήρης επτατάξια αστική σχολή. Στο οικόπεδο που καταλάμβανε η Πατριαρχική Αστική Σχολή Φαναρίου το 1900 κτίσθηκε η Μαράσλειος Σχολή. Βλ. Μέλπω Κεσίσογλου-Καρουσινού, «το εν Βυζαντίω Φροντιστήριον», *Η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή. Ιστορία και Προσφορά*, πρακτικά ημερίδας, Αθήνα 2004, σσ. 267-99 και δη σσ. 289-90 και Σωτήρης Παλάσκακας, *Η ελληνική εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη...*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 66-7.

¹⁹⁸ «Έράνισμα», ό.π.

¹⁹⁹ «Έράνισμα», σ. 223.

The college of Constantinople is still more liable to injury from the political fluctuations of the capital. It was established by permission of the Porte (after the failure of some attempts to place it in a more retired situation had failed) at Kurú-Tzesme on the *Bosphorus*, in 1804, under the sanction of the Patriarch and Synod, and at the expense of the principal Greek houses of Constantinople. For some time it increased rapidly, and in 1807 there were 180 students living in the college, a part of them at the expense of the establishment; but the disgrace of its chief supporters in that year was the beginning of its decline, and it may be apprehended, that the loss of its great patron, Prince Demetrius Murúzi, who has lately been rewarded for his long services to the Porte in the usual Turkish manner, (σημ. Leake: He was decapitated last year, when information of the advance of the French to Moscow had arrived at Constantinople, and before their reverses were known) will be a still severer blow upon its prosperity.²⁰⁰

Πράγματι, η Σχολή της Ξηροκρήνης δεν ήταν δυνατόν να αναπτυχθεί παρά μόνον όσον υπήρχαν οι εμπνευστές της. Η πρόωγη αποχώρηση του Πρωΐου το 1807, η οριστική απομάκρυνση του πατριάρχη Καλλινίκου Δ΄ από τον πατριαρχικό θρόνο το 1809 καθώς και η καρατόμηση του Δημητρίου Μουρούζη το 1812, είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην εύρυθμη λειτουργία της.

1.3. Οι διδάσκαλοι και το πρόγραμμα σπουδών

Ο Ματθαίος Παρανίκας παρέχει τον ακόλουθο μεικτό πίνακα διδασκάλων και σχολαρχών της Πατριαρχικής Σχολής από την αποχώρηση του Πρωΐου και έπειτα:

²⁰⁰ William Martin Leake, *Researches in Greece*, Λονδίνο 1814, σ. 230.

- Παντολέων Φραγκιάδης, διδάσκαλος μαθηματικών (1807-1809),
- Στέφανος Δούγκας, διάκονος, Θετταλός, σχολάρχης (1809-1810),
- Ιωάννης Παλαμάς (1810-1812),
- Νικόλαος Λογάδης (1813),
- Κωνσταντίνος Κούμας (1814-1815),
- Βενιαμίν ο Λέσβιος, διδάσκων Φιλοσοφία (1813),
- Σέργιος Μυστάκης, διάδοχος Κούμα (1815-1820),
- Σαμουήλ Κύπριος (1821-1830).²⁰¹

Σχετικά με τα μαθήματα που διδάσκονταν στη Σχολή της Ξηροκρήνης μετά την αποχώρηση του Πρωΐου, επικρατεί ασάφεια· χαρακτηριστικά είναι όσα αναφέρει ο Τ. Α. Γριτσόπουλος:

«Φυσικὸν [...] ἐπὶ τῶν διαδόχων [του Πρωΐου] νὰ εἶχον καταλάβει τὴν θέσιν των τὰ μαθήματα κατὰ τὸ σύστημα τοῦ πρώτου σχολάρχου. [...] Ἐπομένως τῆς παιδείας ἀποτελοῦν βάσιν ἡ ἀρχαιογνωσία καὶ τὰ θεολογικὰ γράμματα, καθὼς καὶ ἡ ἐπίμονος διδασκαλία τῆς γλώσσης. Περισσότερον συστηματικὴ κατέστη ἡ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας. [...] Οἱ τρόφιμοι ὅμως ἤκουον ἤδη τώρα καὶ πολλὰ Μαθηματικὰ καὶ Φυσικὰ.»²⁰²

Ωστόσο, η συχνή, σχεδόν ανά διετία, εναλλαγή σχολαρχών καταδεικνύει την αδυναμία του όλου εγχειρήματος. Καθώς οι διάφοροι διδάσκαλοι αδυνατούσαν να καλύψουν ὅλο το εύρος και το βάθος της διδακτέας ύλης το πρόγραμμα σπουδών δεν ήταν σταθερό ούτε οριστικά διαμορφωμένο αλλά μεταβαλλόταν ανάλογα με τις γνώσεις τους,²⁰³ κάτι που επιβεβαιώνει και ο Μ. Δ. Χαμουδόπουλος:

²⁰¹ Μ. Παρανίκας, «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει...» σ. 315.

²⁰² Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Β', σ. 144.

²⁰³ Μ. Κεσίσογλου-Καρυστινού, *ό.π.*, σ. 294.

«Ὁ Παλαμᾶς ἦν μὲν καλὸς γραμματικὸς, ἀλλ' οὐχὶ καὶ βαθύς γνώστης τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν, ὅθεν ἡ διδασκαλία αὐτῶν ἤρχισε νὰ χωλαίνῃ ἐπὶ τῆς σχολαρχίας αὐτοῦ, τὸ δὲ γόητρον τῆς σχολῆς νὰ καταπίπτῃ, καθόσον αὐθις ἐπ' αὐτοῦ τε καὶ τοῦ ἐν ἔτει 1812 διαδεξαμένου αὐτὸν Νικολάου Λογάδου πᾶσαν τὴν ἐνέργειαν ἀπερρόφα ἢ τῶν γραμματικῶν διδασκαλία, τὰ δὲ φιλοσοφικὰ καὶ μαθηματικὰ ἐν δευτέρᾳ ἦσαν μοῖρα ἔνεκεν ἐλλείψεως τοῦ ἀναδεξαμένου τὴν διδασκαλίαν αὐτῶν.»²⁰⁴

Ὡς ἐκ τούτου, αποσπασματικὸ χαρακτήρα εἶχε καὶ ἡ διδασκαλία τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ πρώτη προσπάθεια ἐνταξῆς τους στο πρόγραμμα σπουδῶν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς ἀπὸ τὸν Ευγένιο Βούλγαρη τὸ 1760 διεκόπη ἀπότομα μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Κερκυραίου σοφοῦ ἀπὸ τῆς σχολαρχίας ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων του. Προσπάθειες ἀναβίωσης ἐγέναν ἀπὸ τοὺς Δωρόθεο Πρώιο, Στέφανο Δούγκα καὶ Κωνσταντῖνο Κούμα κατὰ τὰ ἔτη σχολαρχίας τους.²⁰⁵ Σύμφωνα μετὰ τὸν Βασίλειο Μυστακίδη, ἡ σχολὴ θὰ ἀποδυθεῖ ὀριστικὰ τὸν ἀρχαιοπρεπῆ τῆς μανδύα ἀπὸ τῆς δευτέρας σχολαρχίας τοῦ Σαμουήλ Κυπρίου (1836-1845) καὶ ἔπειτα μετὰ τὸ πρόγραμμα σπουδῶν νὰ προσεγγίξῃ αὐτὸ τῶν Γυμνασίων τῆς Ἑσπερίας. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἰσάγεται ἡ διδασκαλία τῶν Στοιχειωδῶν Μαθηματικῶν, τῆς Ἱστορίας, τῆς Φυσικῆς, τῶν Λατινικῶν καὶ τῆς Γαλλικῆς.²⁰⁶ Στὴ διαμόρφωση αὐτοῦ τοῦ συγκροτημένου προγράμματος σπουδῶν μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι καθοριστικὴ ὑπῆρξε ἡ ἐπίδραση τῶν εκπαιδευτηρίων ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἰδρύνονται στὸ νεοπαγὲς Βασίλειο τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὰ διδασκόμενα ἐν αὐτῷ

²⁰⁴ Μηνᾶς Δ. Χαμουδόπουλος, «Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τόμ. Β' (1880-1881), σσ. 293-4.

²⁰⁵ Κωνσταντῖνος Κούγκας, «Οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες στὸ πρόγραμμα διδασκαλίας τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς», *Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή...*, σσ. 167-83 καὶ δὲ σ. 167.

²⁰⁶ Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Β', σ. 160.

μαθήματα να καθορίζονται από το σχετικό Βασιλικό Διάταγμα της 31ης Δεκεμβρίου/ 12ης Ιανουαρίου 1837 «Περὶ τοῦ κανονισμοῦ τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καὶ Γυμνασίων».²⁰⁷

1.4. Οι διάδοχοι του Πρωΐου

Διάδοχος του Δωροθέου Πρωΐου ήταν ο Παντολέων (Πλάτων) Φραγκιάδης ο Χίος (1775-1822). Μαθητής του Αθανασίου Παρίου στη Σχολή της Χίου ο Φραγκιάδης συνέχισε τις σπουδές του στην Ξηροκρήνη, «ἀκροασόμενος τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, διδασκομένων παρὰ τοῦ δοκιμωτάτου καὶ καλλίστου διδασκάλου τῆς Ἑλλάδος Δωροθέου τοῦ Πρωΐου, ἔνθα παντοίας γνώσεις ἐπιστημονικὰς ἀπεδρέψατο».²⁰⁸ Ο Φραγκιάδης είχε αναλάβει χρέη βιβλιοφύλακος κατ' ανάθεση του Πρωΐου τον οποίο και αντικατέστησε στη σχολαρχία το 1807 παραμένοντας μέχρι το 1809, ἔτη κατά τα οποία δίδαξε μαθηματικά στη σχολή.²⁰⁹ Δεν είναι απόλυτα σαφές γιατί αποχώρησε από τη σχολαρχία και τη διδασκαλία καθώς παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη επιδιδόμενος σε φιλολογικές και εκκλησιαστικές μελέτες μέχρι το 1817.²¹⁰ Η διδασκαλία του Φραγκιάδη στην Ξηροκρήνη χαρακτηρίζεται ως «καρποφόρος» από τον Κωνσταντίνο Οικονόμο, ο οποίος μας πληροφορεί επίσης ότι ο διδάσκαλος «ἀπεστρέφετο [...] τὴν ψευδῆ ἐκείνην τῶν ἀδιαφοριτῶν σοφίαν, ἣν ἀπὸ τῆς Δύσεως μετωχέτευον ἀκρίτως εἰς τὴν Ἑλλάδα ἄνδρες ἰδιόρρυθμοι».²¹¹ Αυτή του η «αποστροφή» θα οδηγήσει τον Φραγκιάδη από τη νέα του θέση ως μητροπολίτης Χίου να κλείσει και το περίφημο Γυμνάσιο του

²⁰⁷ Για τις εκπαιδευτικές πολιτικές του ελληνικού βασιλείου βλ. Δαυΐδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833–1929)*, Αθήνα 1987.

²⁰⁸ Σοφοκλής Κ. Οικονόμος (επίμ.), *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ...*, τόμ. Α', Αθήνα 1871, σ. ιβ', σημ. α'.

²⁰⁹ Τρόφων Ευαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας...*, Αθήνα 1936, τόμ. Α', σ. 17, σημ. 1.

²¹⁰ Carl Jacob Ludwig Iken, *Leukothea*, τόμ. Α', Λειψία 1825, σ. 245.

²¹¹ Σ. Οικονόμος, *ό.π.*

νησιού, λίγες μόλις εβδομάδες πριν την έκρηξη της Επανάστασης, «έπιτυγχάνοντας έτσι τὴν ἐξουθένωση τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν Ἀνατολή».²¹²

Κατὰ τον Κούμα η παραμονή του Φραγκιάδη στη διεύθυνση της σχολῆς ἦταν προσωρινή με την Μεγάλη Εκκλησία να βρίσκεται σε φάση αναζήτησης διδασκάλου κατάλληλου για να καλύψει τη θέση.²¹³ Ἐτσι, μετὰ την ἄρνηση του Γρηγορίου Κωνσταντά νέος σχολάρχης ορίστηκε ο ρεφερενδάριος της Μεγάλης Εκκλησίας Στέφανος Δούγκας ο Τυρναβίτης (1770-1830). Μαθητὴς του Ιωάννη Πέζαρου ο Δούγκας ἔχει μεταβεί περί τα 1798 στη Γερμανία για σπουδές φιλοσοφίας στα πανεπιστήμια της Χάλλης, της Γοτίγγης και της Ιένας όπου ηκροάσθη «τὸν περίφημον φιλόσοφον Σχελίγγιον [Friedrich Schelling (1775-1854)]».²¹⁴ Μετὰ την ολοκλήρωση των σπουδῶν του εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ἀπὸ το 1809 σχολάρχουσε στην Πατριαρχική Ακαδημία όπου και δίδασκε φιλοσοφία και θετικές επιστήμες βασιζόμενος στις γνώσεις που εἶχε αποκομίσει στη Γερμανία. Το νεωτεριστικό του ἔργο προκάλεσε αντιδράσεις και ο σχολάρχης παραιτήθηκε ἔπειτα ἀπὸ μόλις ἓνα χρόνο παρουσίας στην Ἐηροκρήνη μη μπορώντας, κατὰ τον Κούμα, να αντιπαλέψει «εἰς τὰς μυρίας μηχανορραφίας».²¹⁵ Το 1813 ανέλαβε χρέη καθηγητῆ φιλοσοφίας στην Ηγεμονική Ακαδημία του Ιασίου, με τα γνωστά επακόλουθα των αντιδράσεων που προκάλεσε το συγγραφικό του ἔργο οδηγώντας τον ξανά σε παραίτηση.²¹⁶

²¹² Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, Αθήνα 1996, σ. 450.

²¹³ Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία...*, σ. 592.

²¹⁴ Ὁ.π.

²¹⁵ Ὁ.π, σσ. 592-3

²¹⁶ Οι συνεχείς καταγγελίες του μοναχοῦ Δωροθέου Βουλευσμά ἀνάγκασαν τον Δούγκα να υποβάλει το σύγγραμμα της *Φυσικῆς* του στην κρίση της Ἱεράς Συνόδου του πατριαρχείου η οποία του ζήτησε να υπογράψει κείμενο μετανοίας στο οποίο δήλωσε ὅτι «νεωτερίζει ἐν πολλοῖς» και καταδίκασε το περιεχόμενο του συγγράμματός του ως «ἀπόβλητον καὶ κακόσχολον» αποκηρύσσοντας τις φιλοσοφικές του θέσεις. Αφού καταδικάστηκε ως «καινοτόμος φιλόσοφος», αποσύρθηκε στο μικρὸ χωριὸ Οξίντια της Βεσσαραβίας όπου

Μετά τον Δούγκα, σύμφωνα με τον πίνακα του Ματθαίου Παρανίκα, σχολάρχησαν οι Ιωάννης Παλαμάς κατά τα έτη 1810-1812 και για ένα έτος ο Νικόλαος Λογάδης (1813), ώσπου τη σχολαρχία ανέλαβε ο Κούμας.²¹⁷ Ο Ιωάννης Παλαμάς (1767-1842), γιός του διδασκάλου στην Αθωνιάδα Παναγιώτου Παλαμά και πάππος του ποιητή Κωστή Παλαμά, είχε διετελέσει διδάσκαλος στη Σχολή του Ιωάννου Ντέκα στην Αθήνα.²¹⁸ Ο Αλέξανδρος Ρίζος-Ραγκαβής γράφει για αυτόν ότι ήταν «βαθύς γνώστης τῆς Γραμματικῆς καὶ τῆς Φιλολογίας καὶ ἄνθρωπος εὐφραδέστατος», αλλά, «ὄχι επαγωγός»,²¹⁹ ενώ ο Απόστολος Βακαλόπουλος σημειώνει ότι τη διδασκαλία του Παλαμά στην Αθήνα κρίνει με αυστηρότητα και ο Βρετανός περιηγητής Thomas Hughes.²²⁰ Ωστόσο παραμένει μία ασάφεια

και πέθανε. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σσ. 448 και 451 πρβ. Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικά τῆς πατριαρχικῆς ἀκαδημίας...*, ΚΠ 1883, σσ. 184-5.

²¹⁷ Μ. Παρανίκας, «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει...», *ΠΕΦΣΚ ΚΖ'*(1895-99), σ. 315.

²¹⁸ Κατά τον Παναγιώτη Αραβαντινό ο Παλαμάς παραιτήθηκε από τη Σχολή Ντέκα το 1805, έτος κατά το οποίο μετέβη στην Κωνσταντινούπολη όπου και δίδαξε μέχρι το 1812 οπότε και επέστρεψε στην Αθήνα. Βλ. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ...*, σσ. 153-4. Με τον Αραβαντινό συμφωνεί και ο Δημήτριος Καμπούρογλου. Βλ. Δ. Καμπούρογλου, *Ὁ ἀναδρομάρχης τῆς Ἄττικῆς*, Αθήνα, 1920, σ. 35. Αντιθέτως κατά τον Τρύφωνα Ευαγγελίδη ο Παλαμάς δίδαξε στην Αθήνα από το 1810 έως 1812 και από 1817 έως 1821. Βλ. Τ. Ευαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας...*, σσ. 242-3. Ο Κωνσταντίνος Σάθας (*Βιογραφία...*, Αθήνα 1868, σ. 577) αναφέρει ότι ο Παλαμάς μετέβη στην Κωνσταντινούπολη το 1808 και σχολάρχησε εκεί μέχρι του 1812, κάτι με το οποίο συμφωνεί και ο Μ. Παρανίκας (*Σχεδιάσμα...*, ΚΠ 1867, σ. 96.)

²¹⁹ Ιωάννης Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ὁ Παλαμάς ποιητὴς τοῦ ἔθνους», *Παρνασσὸς τόμ. Α'* αρ. 1-2 (1959), σσ. 29-37 και δη σ. 34 πρβ. Α. Ρίζος-Ραγκαβής, *Περίληψις ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας*, Αθήνα 1887.

²²⁰ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Τουρκοκρατία, 1669–1812...*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 328. Ο Hughes παραβρέθηκε σε μία ανάγνωση και ερμηνεία του Ομήρου από τον Παλαμά με το ακροατήριο να περιλαμβάνει μαθητές αλλά και διάφορους φιλόμους Αθηναίους: «this Archididasalos [...] proceeded to clear his throat and explain the poet line by line, paraphrasing the ancient in the modern Greek, and involving all the beautiful simplicity of Homer in the cobweb folds of an obscure mystical

σχετικά με τη σχολαρχία του Παλαμά καθώς το όνομά του απουσιάζει από τον κατάλογο σχολαρχών του Τρύφωνα Ευαγγελίδη,²²¹ ενώ σε γράμμα του πατριάρχη Ιερεμία Δ' αναφέρεται ως «έπιστάτης τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως» ο μητροπολίτης πρώην Σταγών Παῖσιος «ὁ ἐκ Κλινοβοῦ»,²²² ο οποίος πιθανώς να άσκησε χρέη «ιδιοτύπου σχολάρχου» μέχρι το 1814, ενώ δεν αποκλείεται να επανήλθε στα καθήκοντα αυτά και μετά την αποχώρηση του Κούμα, παραμένοντας μέχρι τα μέσα του 1816.²²³

Η ανάθεση της σχολαρχίας στον Κωνσταντίνο Κούμα εντάσσεται στην προσπάθεια για εκσυγχρονισμό της ανώτερης παιδείας στην Κωνσταντινούπολη κατά την πατριαρχία του Κύριλλου Στ' (1813-1818).²²⁴ Ο Κύριλλος, για τον οποίο ο Ιάκωβος Ρίζος-Νερουλός μας πληροφορεί ότι ήταν «συγγραφεὺς δοκιμώτατος» και μετά τον Σαμουήλ Χαντζερή ο πλέον «πεπαιδευμένος Πατριάρχης»,²²⁵ αμέσως μετά την ανάρρησή του στον πατριαρχικό θρόνο αναλαμβάνει νέες πρωτοβουλίες για την βελτίωση των

philosophy». Βλ. Thomas S. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τομ. Α', Λονδίνο 1820, σ. 301.

²²¹ Τ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 17.

²²² Σε αντίτυπο του βιβλίου *Τῶν Μαθηματικῶν στοιχείων πραγματεΐαι αἱ ἀρχοειδέσταται* (Λειψία, 1767) του Johann Andreas von Segner (1704-1777) σε μετάφραση Ευγενίου Βούλγαρη, που ανήκε στον επίσκοπο Σταγών Παῖσιο υπήρχε γραμμένο το εξής κτητορικό σημείωμα: «Ἐκ τῶν τοῦ Ἰωάννου Ευσταθίου ἐκ Κλινοβοῦ καὶ τότε, τοῦ μετακληθέντος Παῖσιου, ἱεροδιακόνου τοῦ ἁγίου Λαρίσης [...] εἶτα καὶ ἐπισκόπου Σταγῶν χρηματίσαντος» Βλ. Νίκος Βέης, «Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων Μετεώρων...», *Βυζαντις* τόμ. Α' (1909), σσ. 557-626 και δη σ. 564.

²²³ Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Β', σσ. 105-7. Για το βίο του Παῖσιου βλ. Απόστολος Α. Γλαβίνας, «Ο επίσκοπος πρώην Σταγών Παῖσιος Ευσταθίου...», *Περί Θράκης* 4 (2004), σσ. 143-56.

²²⁴ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 450.

²²⁵ Βλ. Ιάκωβος Ρίζος-Νερουλός, *Ἱστορία τῶν γραμμάτων...*, Γενεύη, 1827 σ. 90-1. Ο Κούμας συμφωνεῖ προσθέτοντας ότι ο Κύριλλος ήταν έμπειρος γνώστης της ελληνικής και της τουρκικής γλώσσας, ότι ως αρχιδιάκονος του πατριάρχη Καλλινίκου Ε' είχε εκδώσει τα τετράστιχα του Πτωχοπροδρόμου (1802) και ότι αλληλογραφοῦσε «μὲ τοὺς πεπαιδευμένους τοῦ γένους». Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία...*, σ. 512.

εκπαιδευτικών πραγμάτων.²²⁶ Κύριο μέλημα του νέου πατριάρχη ήταν «να τελειοποιήση τὴν τοῦ Κουρουτσεσμέ σχολήν, παρακμάζουσαν ἤδη διὰ πολλὰς περιστάσεις» για τον λόγο αυτό «επροσκάλεσεν εκ Σμύρνης με τιμὴν μεγάλην» τον θεσσαλό λόγιο Κωνσταντίνο Κούμα, τον εκ Λαρίσσης (1777-1836).²²⁷ Μαθητὴς του Ιωάννη Πέζαρου στο Ελληνομουσείο του Τυρνάβου ο Κούμας διδάσκει στη Λάρισα, την Τσαρίτσανη και τα Αμπελάκια (1799-1803) ενώ το 1804 μεταβαίνει στη Βιέννη όπου παρακολουθεῖ μαθηματικά στο εκεί πανεπιστήμιο.²²⁸ Από το 1808 σχολαρχεῖ στη νεοσύστατη Δημόσια Σχολή Σμύρνης, η οποία τον επόμενο χρόνο θα μετονομασθεῖ σε Φιλολογικό Γυμνάσιο· εκεί, με συνεργάτες τον Κωνσταντίνο και Στέφανο Οικονόμους αλλά και άλλους διδασκάλους «ἐν Ἑσπερίᾳ πάντες σπουδάσαντες καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς νέας παιδαγωγικῆς ἐμπεφορημένοι» επιχειροῦν ως φορεῖς νεωτερικῶν αντιλήψεων την εισαγωγή νέων παιδαγωγικῶν προτύπων στην εκπαίδευση.²²⁹ Ο Κούμας, ως φίλος πιστός και οπαδός αφοσιωμένος του Κοραή, εφαρμόζει τις γλωσσικές και εκπαιδευτικές ιδέες του μεγάλου διαφωτιστή. Η φήμη του αναμορφωτῆ που αποκτά στη Σμύρνη τον καθιστά περιζήτητο· σε αυτόν θα απευθυνθεῖ η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Οδησσοῦ ὡστε να αναλάβει τη διεύθυνση της Ελληνοεμπορικῆς Σχολῆς Οδησοῦ, αν και αρνείται

²²⁶ Ο Κύριλλος πριν καν εκλεγεί πατριάρχης, από τη θέση του Μέγα Αρχιδιακόνου του πατριαρχείου κατά τα ἔτη 1801-1903, εἶχε ενεργό συμμετοχή στην προσπάθεια αναδιοργάνωσης της Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Αφού ἔγινε πατριάρχης (4 Μαρτίου 1813) συνέβαλε σημαντικά στην ενίσχυση της παιδείας και των φιλανθρωπικῶν καταστημάτων του γένους. Μεταξύ των δραστηριοτήτων του περιλαμβάνονται η ίδρυση μουσικῆς σχολῆς το 1815, η αναδιοργάνωση του Σπιταλίου (νοσοκομείου) του γένους καθώς και η μέριμνά του για τη λειτουργία του Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου με σκοπό τη διάδοση του θρησκευτικοῦ εντύπου. Για τον βίο του Κύριλλου και τη συμβολή του στα της παιδείας βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Ἐ' ὁ Καράκαλλος», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 29 (1959), σσ. 367-89.

²²⁷ Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορίαι...*, σ. 512.

²²⁸ Για βιογραφικά στοιχεία του Κούμα βλ. Δ. Χατζηγιάνη, «Θεσσαλοὶ λόγιοι», *Θεσσαλικὰ Χρονικὰ* 7-8 (1959), σσ. 287-305 και δη σ. 297.

²²⁹ Τ. Ευαγγελίδη, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας...*, τομ. Β', σσ. 247-8.

επικαλούμενος τις ανάγκες του Φιλολογικού Γυμνασίου παρίσταται ωστόσο στην τελετή εγκαινίων του σχολείου.²³⁰ Θα υποκύψει όμως στις επίμονες πιέσεις του πατριάρχη Κυρίλλου και της Ιεράς Συνόδου που τον προσκαλούν να σχολαρχήσει στην Πάγκοινο Σχολή της Ξηροκρήνης. Έτσι, τον Μάιο του 1814 καταφθάνει στην Κωνσταντινούπολη, προσπαθεί όμως να αποδεσμευτεί επικαλούμενος τις υποχρεώσεις του στο Φιλολογικό Γυμνάσιο, «ἀλλ' ἡ Σύνοδος, καὶ πρὸ πάντων ὁ ἀγαπῶν αὐτὸν πρῶην μὲν ποιμὴν τῆς πατρίδος του Λαρίσσης, τότε δὲ Ἐφέσου μητροπολίτης Διονύσιος ὁ Καλλιάρχης, τὸν ἐκατάπεισαν νὰ μείνη καὶ ἓνα ἐνιαυτὸν, ἕως οὗ μάζῃ του νὰ συνφροντίσωσι περὶ εὐρέσεως ἄλλου διδασκάλου».²³¹

Έτσι, αν και τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους αναλάβει πανηγυρικά τα καθήκοντά του στην Σχολή της Ξηροκρήνης είναι πρόδηλο ότι αδημονεί να επιστρέψει στη Σμύρνη αντιλαμβανόμενος τη σχολαρχία του ως προσωρινή κάτι που δεν κρύβει ούτε στον εναρκτήριο λόγο του όπου εκφράζει την επιθυμία να επιστρέψει στη «μικρὰν μὲν ἀλλὰ προσφιλῆ» του Σμύρνη μόλις βρεθεί κάποιος κατ' εκείνον καταλληλότερος για να τον αναπληρώσει στη θέση του σχολάρχη ώστε «ὁ [...] λαμπρὸς οὗτος βαθμὸς νὰ ἀναπληρωθῆ μὲ τὸν ἄξιον, τὸν μεγαλόνουν, τὸν μεγαλοφυῆ, τὸν ἀληθινὸν διάδοχον τῶν Ἰακώβων καὶ Δωροθέων καὶ Εὐγενίων καὶ Πρωΐων».²³² Επιπλέον, όπως αναφέρει ο Γριτσόπουλος, την εγκατάσταση του Κούμα στην Ξηροκρήνη αποδοκίμαζε έντονα ο φίλος του Κοραῆς.²³³ Στις 11 Ιουνίου 1814 γράφει στον Αλέξανδρο Βασιλείου:

Τῆς ἐλλείψεως τοῦ ἐγκεφάλου ταύτης ἔργον εἶναι, καὶ ἡ πρόσκλησις τοῦ Κ. εἰς τὸ Βυζάντιον. Μὴν ἐρωτᾶς πόσῃν δυσαρέσκειαν ἐδοκίμασα εἰς αὐτό. Δὲ μ' ἐλύπησε τόσον ἡ ἀνοησία τῶν

²³⁰ Κ. Μ. Κούμας, «Φίλε μου Κ. Οικονόμε», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος Ζ'* (1817), σσ. 604-7.

²³¹ Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορίαι...*, σ. 592.

²³² Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Αἱ δύο πρὸς τὴν Μεγάλῃν Ἐκκλησίαν ἀπολογίαι...*, Ερμούπολη 1861, σσ. 42-56 και δη σ. 54.

²³³ Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Β', σ. 110.

προσκαλούντων (ἐπειδὴ ἀπ' αὐτοῦς φρόνιμα ἔργα ποτὲ δὲν εἶχα ἐλπίζειν), ὅσον μ' ἐτάραξεν ἢ ὑπακοὴ τοῦ Κ. Ἐὰν ἢ περὶ αὐτοῦ κρίσις τοῦ ἀδελφοῦ σου εἶναι ὀρθή, οὐαὶ καὶ μυριάκις οὐαὶ εἰς τον Κ[ούμαν]! Ἐπροτίμησε νὰ κολακεύῃ τούς Σαρδαναπάλους τῆς πρωτευούσης πόλεως παρὰ νὰ πρωτεύῃ αὐτὸς εἰς δευτερεύουσαν.²³⁴

Κατὰ την παραμονή του στη σχολή ο Κούμας διδάσκει φιλοσοφία, μαθηματικά αλλά και αρχαίους Έλληνες συγγραφείς για να αναπληρώσει τον Νικόλαο Λογάδη, διδάσκαλο των ελληνικών μαθημάτων, που ήταν προσηλωμένος, στην κατά τον Κούμα «περιττολόγο», λεξικογραφική προσπάθεια της *Κιβωτοῦ*.²³⁵ Οι εγκαταστάσεις της σχολῆς εντυπωσιάζουν τον θεσσαλό διδάσκαλο, στις *Ἱστορίες* πλάθει με τις περιγραφές του έναν επίγειο παράδεισο ομορφιάς, ένα αρκαδικό τοπίο στις όχθες του Βοσπόρου:

δὲν ἢμπορεῖ βέβαια ἄλλο σχολεῖον τῆς Ἑλλάδος νὰ συγκριθῆ με αὐτό. Οἶκος τοῦ διδασκάλου εὐρύχωρος καὶ λαμπρός, βλέπων εἰς τὸ κατάστενον τοῦ Βοσπόρου, στρωμένος καὶ ἐνδυμένος με ἀρχοντικὰ ἔπιπλα, αὐλὴ πλατυτάτη, στολισμένη με κῆπον καὶ πηγὰς καθαρωτάτου ὕδατος· οἰκῆματα πολλὰ ἀντικρὺ τῆς διδασκαλικῆς οἰκίας διὰ νᾶ ζῶσι ξένοι μαθηταὶ καὶ βιβλιοθήκη ὅχι εὐκαταφρόνητος καὶ μισθὸς διδασκαλικὸς πλούσιος.²³⁶

Οι συνθήκες θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ιδανικές, όμως ο σχολάρχης θα γευόταν σε σύντομο διάστημα τις πρώτες απογοητεύσεις. Γρήγορα συνειδητοποίησε ότι ο πατριάρχης Κύριλλος, αν και «ἐλλογιμώτατος», ἤθελε ωστόσο «τὴν παιδείαν κατὰ τὰς παλαιὰς μεθόδους, καὶ κατὰ τὴν πρὸ ἐτῶν πολλῶν επιπολάζουσαν ἀκρισίαν περὶ τῶν συγγραφέων», μέσα

²³⁴ Βλ. Αδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, τόμ. Γ', Αθήνα 1979, σ. 295.

²³⁵ Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορίαί...*, σ. 594.

²³⁶ Ο.π., σ. 593.

σε σύντομο διάστημα ξεκίνησε να παραπονιέται στον σχολάρχη «διὰ τοὺς περὶ τὴν γραμματικὴν γενομένους νεωτερισμούς».²³⁷ Αντιδράσεις προκλήθηκαν και όταν ο Κούμας αρνήθηκε να χορηγήσει υποτροφίες στους προστατευόμενους του κλήρου και των Φαναριωτῶν με αποτέλεσμα να κατηγορηθεί ως άκαμπτος και σκληρός. Ο σχολάρχης δεν κρύβει την απογοήτευσή του, παρατηρεί ότι στο περιλάμπρο κτήριο «δὲν ἐνεφώλευεν ἐν πνεῦμα διοικητικὸν καὶ συνεκτικὸν τοῦ ὅλου, ἀλλὰ λεγῶν ἀοράτων πνευμάτων ἀνταγωνιζομένων ἢ συναγωνιζομένων πρὸς ματαίωσιν τοῦ σκοποῦ».²³⁸ Όταν το 1815 παντρεύεται η κόρη του, θα το θεωρήσει ως μία εξαιρετική ευκαιρία για να επιστρέψει στη Σμύρνη και στο Φιλολογικό του Γυμνάσιο όπου θα διδάξει για δύο περίπου χρόνια, περίοδο κατά την οποία το εκπαιδευτήριο θα γνωρίσει τη μεγαλύτερη ακμή του.²³⁹

Μετά την αποχώρηση του Κούμα επικρατεί και πάλι ασάφεια όσον αφορά το πρόσωπο εκείνο που ανέλαβε τη διεύθυνση της σχολής. Ο Ευαγγελίδης αναφέρει ότι τον γνωστό συγγραφέα «τῆς δωδεκατόμου Γενικῆς Ἱστορίας» διαδέχθηκε ο Πανάρετος Πελοποννήσιος (1815-1816)

²³⁷ Ο Κούμας επίσης αναφέρει ότι ο πατριάρχης, «δὲν δύναται νὰ καταλάβῃ πῶς τώρα προκρίνουν τὸν Θεοκυδίδην καὶ Δημοσθένην παρὰ τοὺς γλαφυρωτάτους Συνέσιον καὶ Γρηγόριον τὸν Θεολόγον» και ότι κατ' εκείνον «οἱ στίχοι τοῦ Πτωχοπροδρόμου εἶναι πολὺ ἀρμονικώτεροι παρὰ τοὺς τοῦ Εὐριπίδου». Ὁ.π., σ. 512.

²³⁸ Ο Κούμας κατηγορεῖ ευθέως τη «φατρία» των Φαναριωτῶν ότι παρεμβαίνει στα της Σχολῆς δυσχεραίνοντας το ἔργο του. Ὁ.π., σ. 593. Στον Κούμα απαντά ο Πατριάρχης Κωνσταντῖος Α΄ ο από Σιναίου (Συγγραφαὶ ἐλάσσονες..., σσ. 365-66) υπεραμυνόμενος των «εὐκλεῶν» Φαναριωτῶν, «τῶν συναντιλαβόντων μετὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ σωσάντων Σχολήν, καὶ Παιδείαν», ο πατριάρχης κατηγορεῖ τον σχολάρχη ότι «ὡς μὴ εἰδῶς, μηδ' ἀκούσας ἐκείνων, ὑπὸ ἐντετηκότος αὐτῷ ἔχθους καὶ πάθους ὑπερεπιζόμενος, ἐξήμεσεν ὅτι κεν ἐπ' ἀκαιρίμαν γλῶτταν ἐπῆλθεν. Ἐρρέτω γοῦν, ὡς τυφλὸς καὶ κωφίας». Ο Τ. Α. Γριτσόπουλος κρίνει ότι ο Κούμας δεν δόθηκε ολόψυχα «εἰς τὴν ὑπηρετήσιν τῆς πατριαρχικῆς Σχολῆς» αλλά «εἶχεν εἰς τὸν νοῦν τοῦ πότε θα φύγη». Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Β', σ. 119.

²³⁹ Ο Κοραΐς που από το Παρίσι παρακολουθοῦσε τις εξελίξεις γράφει τον Φεβρουάριο του 1816 στον Αλ. Βασιλείου, «[τ]ὰ περὶ τοῦ Κούμα μὲ κατεπλήγγωσαν». Βλ. Ἀλληλογραφία..., σ. 455.

ακολουθούμενος από τον αρχιμανδρίτη Παρθένιο (1816-1817).²⁴⁰ Ενώ, όπως προαναφέραμε, δεν αποκλείεται να επανήλθε στα καθήκοντα «ιδιοτύπου σχολάρχου» ο Σταγών Παΐσιος, παραμένοντας μέχρι τα μέσα του 1816.²⁴¹ Μάλιστα ο Γριτσόπουλος φθάνει στο σημείο να υποθέσει ότι η σχολή «ἀπέμεινεν ἀκαθοδήγητος καὶ σχεδὸν ἀκέφαλος, ἕως ὅτου ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῆς καὶ πάλιν ὄχι διὰ μακρὰν περίοδον ὁ Σέργιος ὁ Μυστάκης».²⁴² Ὄντως, τα πράγματα διαλευκαίνονται όταν τη σχολαρχία αναλαμβάνει ο Σέργιος Μυστάκης ο εκ Μετσόβου.²⁴³ Ο Μυστάκης, τον οποίο ο Γριτσόπουλος χαρακτηρίζει ως άνδρα «ικανῆς παιδείας», υπήρξε μαθητῆς του Λάμπρου Φωτιάδη, οικοδιδάσκαλος στην οικογένεια του Κωνσταντίνου Υψηλάντη και διδάσκαλος στην Ηγεμονική Ακαδημία του Ιασίου (1813-1817) απ' όπου και προσεκλήθη για να διδάξει στην Πατριαρχική Σχολή αναλαμβάνοντας καθήκοντα σχολάρχου το 1817.²⁴⁴ Από έναν λόγο που είχε εκφωνήσει ο σχολάρχης στις 2 Φεβρουαρίου του 1820 μαθαίνουμε ότι καινοτομίες που είχαν εισαχθεί επί Πρωΐου, όπως τα «γυμνάσια» μεταξύ των μαθητῶν, συνεχίζονταν ακόμη αποτελώντας πλέον παράδοση της σχολῆς και διεξάγονταν παρουσία του «Πατριάρχου καὶ τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν ἀρχόντων, καὶ ἐτέρων ἀνδρῶν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας τροφίμων».²⁴⁵ Ο Μυστάκης σχολαρχεῖ μέχρι και το 1820, οπότε και

²⁴⁰ Τ. Ευαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας...* σ. 18.

²⁴¹ Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Β', σσ. 105-7

²⁴² Ὁ.π., σ. 121.

²⁴³ Για τα βιογραφικά του λογίου βλ. Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, «Σέργιος Μυστάκης, ο Μετσοβίτης διδάσκαλος των ελληνικῶν γραμμάτων (α' μισό 19' αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 9 (2008), σσ. 269-91.

²⁴⁴ Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Ἡ Σχολή Κουρούτζεσμε», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* ΛΣΤ' (1968), σσ. 161-240 και δη σ. 223.

²⁴⁵ Το χειρόγραφο του «Λόγου συνταχθέντος μὲν παρὰ τοῦ εὐγενεστάτου καὶ σοφολογιωτάτου ἄρχοντος Καμινάρη Κυρίου Σεργίου Μυστάκη, ἐκφωνηθέντος δὲ παρ' αὐτοῦ καθ' ἣν ἡμέραν ἐγένετο γυμνάσιον τοῖς μαθητιῶσιν ἐν τῷ κατὰ Κορούτζεσμε Ἑλληνομουσεῖω...», συγκαταλεγόταν στη συλλογή χειρῶν του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Ὅπως μας πληροφορεῖ ο Δημήτριος Μ. Σάρρος τον λόγο δημοσίευσε ο Μ. Ι. Γεδεών στα *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*

παραιτείται για να αναλάβει χρέη οικοδιδασκάλου στην οικογένεια Καλλιμάχη, σχεδόν έναν χρόνο αργότερα (21 Φεβρουαρίου 1821) αποδέχεται τη σχολαρχία της Ελληνοεμπορικής Σχολής Οδησσού ενώ από το 1836 διδάσκει στο πανεπιστήμιο του Καζάν.²⁴⁶

Τον Αύγουστο του 1820 έφθασε στην Πόλη, κατόπιν προσκλήσεως του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, ο διευθυντής της Σχολής Κυδωνιών, Γρηγόριος Σαράφης, τον οποίο ο Γρηγόριος προόριζε για σχολάρχη της Πατριαρχικής Σχολής. Όμως ο Σαράφης αρνήθηκε και αντιπρότεινε για τη θέση τον παλιό μαθητή του, Σαμουήλ τον Κύπριο (1782-1855).²⁴⁷ Ο Σαμουήλ, που είχε σπουδάσει επί οκταετία στην Ακαδημία των Κυδωνιών, υπό τους Γρηγόριο Σαράφη, Βενιάμην Λέσβιο και Θεόφιλο Καΐρη, βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη ως βοηθός του Ιλαρίωνος Σιναΐτου του Κρητός, που ήταν τότε διευθυντής του Πατριαρχικού Τυπογραφείου. Όταν του προτάθηκε η θέση του σχολάρχη της Πατριαρχικής Σχολής αρχικά αρνήθηκε αλλά τελικώς πείστηκε από τον παλιό του διδάσκαλο. Εκάρη μοναχός στον ιερό ναό Αγίου Δημητρίου Ξηροκρήνης από τον Δωρόθεο Πρώϊο και αμέσως εγκαθιδρύθηκε από τον ίδιο διευθυντής της σχολής με συνδιδάσκαλο τον Νικόλαο Λογάδη. Ως «παιδείας τε παντοδαπής και λόγων εὖ ἤκων», περιγράφει ο Κωνστάντιος τον νέο σχολάρχη στην

σελ. 190. Βλ. Δ. Μ. Σάρρος, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, μέρος δεύτερον», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. Θ΄ (1932), σσ. 129-72 και δη σσ. 137-8.

²⁴⁶ Βλ. Σοφοκλῆς Οικονόμος, *Τὰ σωζόμενα*, τ. Α΄, σσ. κγ΄-κδ΄(προλεγόμενα).

²⁴⁷ Βασική πηγή για τη ζωή του Σαμουήλ είναι η *Αὐτοβιογραφία* του, την οποία έγραψε στα 1854 και δημοσίευσε ο Μ. Ι. Γεδεών στα *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας...*, σσ. 194-9. Βλ. επίσης Ἐμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, *Παρατηρήσεις στὴν Αὐτοβιογραφία Σαμουήλ τοῦ Κυπρίου (1784-1855)*, Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου, τόμ. Γ΄ μέρ. Α΄, Λευκωσία 1973, σσ. 337-439· Ανδρέας Μιτσίδης, *Οἱ Κύπριοι Σχολάρχαι καὶ Διδάσκαλοι τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλῆς τοῦ Γένους Σχολῆς*, Λευκωσία 1983, σσ. 94-194 για τις τρεις σχολαρχίες του Σαμουήλ στην Πατριαρχική Σχολή βλ. σσ. 97-9 και 109-13· Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακὴ λογιόσύνη 1571-1878...*, Λευκωσία 2002, σσ. 238-9.

Κωνσταντινάδα του.²⁴⁸ Αυστηρός και συντηρητικός ο Σαμουήλ σε καμία περίπτωση δεν συμεριζόταν τις θέσεις του παλιού του διδασκάλου στις Κυδωνιές Θεόφιλου Καΐρη, αν και τον εκτιμούσε βαθύτατα.²⁴⁹ Η πρώτη του σχολαρχία καλύπτει την δεκαετία από το 1820 έως το 1830, μία περίοδο δύσκολη και επικίνδυνη λόγω των τραγικών επιπτώσεων της Επανάστασης του 1821 στην πολιτική Ρωμιοσύνη. Όμως, όπως μας πληροφορεί ο μαθητής του Σαμουήλ, Σκαρλάτος Βυζάντιος, παρά την «φθισιῶσαν» κατάσταση της σχολής, ο Κύπριος σχολάρχης όσο έξω «αἱ κεφαλαὶ ἔπιπτον ὡς οἱ ὑπερέχοντες τοῦ ἡλίου στάχυες» παρέμεινε μόνος εκείνος ἀπ' ὄλους τους διδασκάλους κλεισμένος στη σχολή μαζί με δεκαοκτώ ἀπὸ τους μαθητές του, «ἐδίδασκε καὶ προσηύχετο, προσηύχετο καὶ ἐδίδασκε», και μετὰ ἀπὸ τρία χρόνια ἀπέδωσε δεκαοκτώ «πεπαιδευμένους» νέους, κατόχους «τῆς θύραθεν καὶ τῆς ἱερᾶς παιδείας» -ὅσο ἐπέτρεπαν οἱ ταραγμένες τότε συνθήκες- πολλοὶ ἀπὸ του οποιόους ἐγίναν μετέπειτα διδάσκαλοι.²⁵⁰ Το 1825, ο ηγεμονικός οἶκος του Μαυροκορδάτου ὅπου στεγάζονταν ἡ Σχολή τῆς Ξηροκρήνης δημεύθηκε και ἡ σχολή μεταφέρθηκε στο Φανάρι ὅπου και συστεγάστηκε με το διδασκαλεῖο των εγκυκλίων μαθημάτων.

Ο Σαμουήλ, παρέμεινε στη σχολαρχία ἔχοντας πλέον ως βοηθό τον Ματθαῖο εκ Γανοχώρων μέχρι το 1830 ἔτος κατὰ το οποίο προήχθη ἀπὸ τον πατριάρχη Κωνστάντιο σε μητροπολίτη Προικοννήσου, ενώ το 1835 ἐξελέγη μητροπολίτης Μεσημβρίας. Τη θέση του σχολάρχῃ που κενώθηκε κατέλαβε ο δικαιοφύλαξ τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας και συντάκτῃς τῆς Κιβωτοῦ, Νικόλαος Λογάδῃς παραμένοντας σχολάρχῃς ως τον πρόωρο θάνατό του το 1835. Ο Λογάδῃς υπῆρξε διδάσκαλος στη σχολή κατὰ τα ἔτη 1804-1814 και 1821-1825, ὁμως ἀκόμη και μετὰξὺ των ετῶν 1814-1821,

²⁴⁸ Κωνστάντιος Α', *Κωνσταντινάς...*, ΚΠ 1820, σ. 148.

²⁴⁹ Δημήτριος Ι. Πολέμης, «Μία ἐπιστολὴ τοῦ Σαμουήλ τοῦ Κυπρίου πρὸς τὸν Θεόφιλο Καΐρη», *Ὁ Ἐραμιστῆς* 12 (1975), σσ. 73-80 και δη σ. 73.

²⁵⁰ Μ. Κεσίσογλου-Καρυστινοῦ, *ὀ.π.*, σ. 295, πρβ. Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις...*, τόμ. Γ', Αθήνα 1862, σ. 633.

περίοδο κατά την οποία δεν μαρτυρείται πλέον ως διδάσκαλος, εξακολουθεί να μετέχει ενεργά στις δραστηριότητες της σχολής αρχικά ως μέλος της συντακτικής ομάδας και κατόπιν ως ο αποκλειστικός συντάκτης της *Κιβωτού*.²⁵¹ Ο Μ. Ι. Γεδεών ονομάζει τον Λογάδη «τελευταῖον οἰκουμενικὸν διδάσκαλον» συμπληρώνοντας ότι υπήρξε «τὸ στόμα ἐξ οὗ ἐλάλησαν κατὰ σειρὰν πατριάρχαι».²⁵² Ο μαθητής του Αντώνιος Χαρίλαος γράφει ότι ήταν «Καλὸς κάγαθός , ἄριστα περὶ τοὺς τεχνικοὺς λόγους ἐγγεγυμνασμένος καὶ περὶ τὴν πάτριον φωνὴν ἰκανώτατος, φιλοσοφίας τε καὶ μαθηματικῶν ἔμπειρος, βαθὺς τὴν θεολογίαν καὶ οὐδενός τῶν καθ' ἑαυτὸν ὕστερος».²⁵³ Αναφέρεται επίσης ότι «[ἐ]φημιζετο εἰς τῶν ἀρίστων ἐλληνοιστῶν» και ότι «ἡ μέθοδος τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ἦν ἀρχαϊκή».²⁵⁴ Κατά τη σχολαρχία του Λογάδη εισήχθη στη σχολή η πρακτική της μετονομασίας των μαθητῶν μέσω του εξαρχαϊσμοῦ των βαπτιστικῶν ονομάτων και των τουρκογενῶν οικογενειακῶν επωνύμων, κάτι που ο σχολάρχης προώθησε σε ὅλη τη διάρκεια της καθηγητικῆς του σταδιοδρομίας.²⁵⁵ Παράλληλα με τη διδασκαλική και λεξικογραφική του

²⁵¹ Τ. Ευαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας...*, σσ. 16-8· Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Β', σσ. 123-6 και του ιδίου «Ἡ Σχολὴ Κουρούτζεσμε...», σσ. 161-240 και δη σσ. 219-22. Βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία για τον Λογάδη βλ. Σοφοκλῆς Οικονόμος, «Νικόλαος Λογάδης», *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Βρετοῦ Θ'* (1869), σσ. 604-10 και δη σσ. 621-3· Ηλίας Τανταλίδης, «Ἐπιστολή. Ν. Δοῦκα Ν. Λογάδης χαίρειν ἐν Κυρίῳ καὶ ὑγιαίνειν», στο ίδιο, σσ. 611-23 και δη σσ. 613-23. Στη σ. 623 ιδίως, μεταξύ των ανέκδοτων ἔργων του Λογάδη, αναφέρεται: «Πληθὺς ἐπιγραμμάτων ἡρωελεγειῶν καὶ ἄλλων ποιήσεων εἰς τε τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν καθομιλουμένην διάλεκτον καὶ τινες ἐπιστολαί». Βλ. επίσης Δημήτρης Σταματόπουλος, «Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς και ηγεμονία στο ὀρθόδοξο μιλλέτ...», Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Ἡ ἐλληνικὴ ἐπανάσταση του 1821*, Αθήνα 2009, σσ. 200-20 και δη σσ. 208-9.

²⁵² Τα μεταφέρει ο Τ. Ευαγγελίδης, *ὁ.π.*, σ. 46.

²⁵³ Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ Β', σ. 125.

²⁵⁴ Σ. Οικονόμος, *ὁ.π.*

²⁵⁵ Ιωάννα Πετροπούλου, «ἌΟ ἐξελληνισμός-εξαρχαϊσμός τῶν ὀνομάτων στὴν Καππαδοκία τὸν δέκατο ἑνάτο αἰῶνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 7 (1988-89), σσ. 141-200 και δη σ. 151. Η Πετροπούλου αναφέρεται στο περιστατικό εξαρχαϊσμοῦ των βαπτιστικῶν ονομάτων των μαθητῶν της Σχολῆς των Κυδωνιῶν με το οποίο βρέθηκε

δράση ο Λογάδης, ως εξέχων ελληνοιστής, επιδίδεται στη σύνθεση στιχουργημάτων και επιγραμμάτων τόσο στην αρχαία όσο και την καθομιλουμένη.²⁵⁶

2. Η δεύτερη περίοδος 1836-1849

2.1. Επιστροφή στην Ξηροκρήνη

Το 1836 με τη συνδρομή του Μεγάλου Λογοθέτη Νικολάου Αριστάρχη η σχολή μεταφέρθηκε εκ νέου στο Κατάστενο του Βοσπόρου και μεσιτεία του «αυθέντου» Στεφάνου Βογορίδη το παλαιό της κτήριο αποδόθηκε εκ νέου στο γένος.²⁵⁷ Έπειτα από πρόσκληση του πατριάρχη Γρηγορίου Στ' (1798-1881),²⁵⁸ ο Σαμουήλ ο Κύπριος παραιτήθηκε του αξιώματος του μητροπολίτη Μεσημβρίας και επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη ανέλαβε τη σχολαρχία της σχολής ενώ παράλληλα διορίστηκε μέλος της «Εκκλησιαστικής Πνευματικής Κεντρικής Επιτροπής» του Πατριαρχείου.²⁵⁹ Το 1844 ο σχολάρχης παραιτήθηκε και την θέση του κάλυψε προσωρινά ο

αντιμέτωπος ο Γάλλος τυπογράφος Abroise-Firmin Didot (1790-1876) το έτος 1819 όταν περιηγήθηκε στα μικρασιατικά παράλια όσο εργαζόταν ως διπλωματικός ακόλουθος στην Γαλλική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη. Το περιστατικό αυτό κατέγραψε στο βιβλίο του *Notes d' un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817* (Παρίσι, 1826). Βλ. Ι. Πετροπούλου, *ό.π.* σ. 144 σημ. 5 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

²⁵⁶ Επιγράμματα του Λογάδη εκδίδονται στην *Κιβωτό*. Για τα στιχουργήματα του Λογάδη βλ. Βενετία Χατζοπούλου, «Φαναριώτικα στιχουργήματα σε αθηναϊκούς κώδικες», Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, κ.ά. (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα...*, Αθήνα 2013, σσ. 119-52.

²⁵⁷ Τ. Α. Γριτσόπουλος, Β', σ. 152.

²⁵⁸ Ο Γρηγόριος διετέλεσε Οικουμενικός Πατριάρχης δύο φορές κατά τον δέκατο-ένατο αιώνα (1835-40 και 1867-71).

²⁵⁹ Η επιτροπή, που συστάθηκε τον Φεβρουάριο του 1836 από τον πατριάρχη Γρηγόριο Στ' διαχειριζόταν τα εκπαιδευτικά ζητήματα, ενέκρινε τα προς έκδοση βιβλία ενώ παράλληλα στόχευε στη λήψη μέτρων για την αντιμετώπιση της δράσης ετεροδόξων, ιδίως προτεσταντών ιεραποστόλων. Βλ. π. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Τò ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς...*, Αθήνα 1977, σσ. 349 κ.έ.· Κυριακή Μαμώνη, «Ἀγῶνες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τῶν μισσιοναρίων», *Μνημοσύνη* 8 (1981), σσ. 179-212.

Μελέτιος εκ Λέσβου, αλλά τον επόμενο χρόνο ο Σαμουήλ επείσθη να αναλάβει για τρίτη φορά τη διεύθυνση της σχολής. Το 1846 ζήτησε να απαλλαγεί, προφανώς λόγω γήρατος, κι απεσύρθη οριστικά. Παρέμεινε για λίγο στο πατριαρχείο και κατόπιν εγκαταστάθηκε στη σχολή της Ξηροκρήνης, όπου και πέθανε το 1855. Μετά την αποχώρηση του Σαμουήλ το ζήτημα εύρεσης κατάλληλου σχολάρχη προέκυψε έντονο για ακόμη μία φορά, οι σχολάρχες διαδέχονταν ο ένας τον άλλον σχεδόν ανά έτος. Την περίοδο εκείνη σχολάρχησαν ο Μελέτιος εκ Λέσβου, κατά τα έτη 1846-1848, ο μητροπολίτης Δανιήλ ο Λήμνου, για επτά μήνες το 1848, και ακολούθως Ιάκωβος Πιτσιπιός (ή Πιτζιπίος) ο Χίος (1803-1869). Ο Πιτσιπιός, γιός του διδασκάλου Γεώργιου Πιτσιπίου, έκανε τις εγκύκλιες σπουδές του στη Σχολή της Χίου και κατόπιν σπούδασε στην Πατριαρχική Σχολή, ή κατ' άλλους νομικά στο Παρίσι.²⁶⁰ Πριν εκλεγεί σχολάρχης, τον Μάρτιο του 1849 χρημάτισε καθηγητής φιλολογίας στην Οδησσό και γαλλικών στη Σύρο και διευθυντής σχολείων της ορθόδοξης κοινότητας στην Πόλη. Ο Πιτσιπιός ανέλαβε χρέη σχολάρχη κατόπιν προτάσεως των Κωνσταντίνου και Στεφάνου Καραθεοδωρή, προσωπικών ιατρών του σουλτάνου Αβδούλ Μετζίτ, «ἐπί τῆ ἐλπίδι ἀνυψώσεως τῆς Σχολῆς καὶ κρείσσονος διαρρυθμίσεως τῶν κατ' αὐτήν».²⁶¹ Ὅμως ἡ παραμονή του στη σχολή θα εἶναι ἐξαιρετικά σύντομη και ο Πιτσιπιός θα εκδιωχθεί τον Ιούνιο του 1849, τρεις μόλις μήνες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του. Ανήσυχη και ιδιόρρυθμη προσωπικότητα, είχε κατορθώσει να προκαλέσει μαθητές και διδασκάλους με τη συμπεριφορά του, με αποτέλεσμα να εκδηλωθούν ταραχές, «τὰ θλιβερὰ πιτζιπιακά», όπως μας πληροφορεί ο Μ. Ι. Γεδεών, κατά τη διάρκεια των οποίων «κατεστράφη ἡ εἰς

²⁶⁰ Για βιογραφικά στοιχεία του σχολάρχη, βλ. την εισαγωγή του Δημήτρη Τζιόβα (σσ. 3-93) στην επανέκδοση των δύο μυθιστορημάτων του Ιάκωβου Γ. Πιτζιπίου *Ἡ Ὀρφανή τῆς Χίου ἢ ὁ θρίαμβος τῆς ἀρετῆς — Ὁ Πίθηκος Ἐοῦθ ἢ τὰ ἤθη τοῦ αἰῶνος*, Αθήνα 1955. Βλ. επίσης Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Ιάκωβος Πιτσιπιός», *Ἡ παλαιότερη πεζογραφία μας...*, τόμ. Γ' (1830-80), Αθήνα 1996, σσ. 222-47 και Απόστολος Σαχίνης, «Ιάκωβος Πιτζιπίος», *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα 1958, σσ. 57-60.

²⁶¹ Μ. Δ. Χαμουδόπουλος, «Ἡ Πατριαρχική Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή...», σ. 224.

Κουρούτζεσμε Σχολή τοῦ Γένους καὶ μετετέθη εἰς Φανάρι», ὥστε νὰ ἐπιτηρεῖται καλύτερα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο.²⁶² Συγχρόνως, ὅπως μαρτυρεῖ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Ἀνθίμου Δ', ἀποφασίσθηκε ἡ σχολὴ νὰ λειτουργεῖ ἐφεξῆς μόνο ὡς ἐκπαιδευτήριον, «ἐκτὸς τοῦ συσσιτίου καὶ συνυπνωτηρίου, καθότι οἱ μαθηταὶ παραδιδόμενοι θέλουσιν ἀπέρχεσθαι ἕκαστος εἰς τὰ ἴδια».²⁶³

²⁶² Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικά...*, σ. 198-99. Λεπτομέρειες γιὰ τὰ «πιτζιπιακά» μας παρέχει ὁ καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας στὴ σχολὴ Κωνσταντῖνος Ευθυβούλης (1815-59) μέσω δύο ἀνέκδοτων ἐπιστολῶν τοῦ πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο τὸν ἐξ Οἰκονόμων οἱ ὁποῖες σώζονται στὸ Ἀρχεῖο Οἰκονόμων (φάκελος V, ἀρ. 711 καὶ 713), στὸ Κέντρο Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν:

Ὁ ἐξωλέστατος Πιτζιπιός, ἀφοῦ προσέβαλεν ἀνοήτως διδασκάλους καὶ μαθητὰς [...] καθύβριξε τοὺς μαθητὰς με τὰς πλέον καπηλικὰς ἀδολεσχίας ἀναμασώμενος ὅτι εἶναι ὁ ἀπόλυτος μονάρχης τῆς Σχολῆς καὶ ὅτι δὲν φοβεῖται κανένα καὶ ὅτι ὅλους τοὺς ρίπτει ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ ὅτι ὡς μία ἄμαξα, συντρίβει τὰ παρατυχόντα πετράδια κτλ. κτλ.

Τὰ γεγονότα προκάλεσαν ἐπέμβαση τῶν οθωμανικῶν ἀρχῶν ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ τάξη στὴ σχολὴ. Βλ. Βασίλης Σφυρόερας, «Ἰάκωβος Γ. Πιτζιπιός, ἕνας ἐλάσσων λόγιος τοῦ 19ου αἰῶνα», *Ὁ Ἑρανιστὴς* 21 (1997), σσ. 337-51 καὶ δη σ. 345.

²⁶³ Τ. Α. Γριτσόπουλος, τόμ. Β', σ. 175.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η λεξικογραφική προσπάθεια της *Κιβωτού*

1. Εισαγωγικά

Κατά την περίοδο της ωριμότητας του Νεοελληνικού Διαφωτισμού προέκυψε η ανάγκη συγγραφής ενός λεξικού της αρχαίας ελληνικής το οποίο θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες καλλιέργειας του γραπτού λόγου τόσο των λογίων όσο και των μαθητών οι οποίοι καλούνταν να μιμηθούν τον αρχαίζοντα λόγο των διδασκάλων τους.²⁶⁴ Το 1812 στα Προλεγόμενα του στους *Βίους* του Πλουτάρχου ο Κοραής κηρύσσει ότι «τὸ πρῶτον βιβλίον ἐκάστου ἔθνους εἶναι τῆς γλώσσης του τὸ Λεξικόν, ἤγουν ἡ συνάθροισις καὶ ἔρευνα τῶν συμβόλων μὲ τὰ ὅποια ἐκφράζει τὰς ἰδέας του».²⁶⁵ Πράγματι, από τα μέσα περίπου του δέκατου ὀγδοοῦ αἰώνα μέχρι το

²⁶⁴ Ο Άλκης Αγγέλου στο δοκίμιό του για τη νεοελληνική γλωσσική παιδεία εξετάζει συστηματικά την αρχαιομάθεια της ελληνόφωνης λογιόσύνης τόσο του οθωμανοκρατούμενου όσο και του ενετοκρατούμενου χώρου, τρανταχτά δείγματα της οποίας εντοπίζει στις επιστολές των λογίων. Για τον Αγγέλου τόσο οι λόγιοι του δεκάτου ἔκτου αἰώνα, οι προερχόμενοι από τον νησιωτικό χώρο του Αιγαίου και του Ιονίου, αλλά και εκείνοι του δέκατου ἑβδομοῦ και δέκατου εννάτου αἰώνα, οι προερχόμενοι από τη Βαλκανική και Μικρασιατική χερσόνησο, οι τελευταίοι μάλιστα χωρίς να συνδέονται εμφανώς με την δυτική παιδεία, είχαν εμβριθή γνώση της αρχαίας γλώσσας την οποία και απέκτησαν ως επί το πλείστον μέσω της κατ' ἰδίαν μελέτης των αρχαίων κειμένων. Οι λόγιοι αυτοὶ αξιοποίησαν την αρχαιοελληνική γραμματειακή παράδοση καθιστώντας την οργανικό στοιχείο της ιδιοσυστασίας των γραπτῶν τους κειμένων. Βλ. Άλκης Αγγέλου, «Μία διερευνητική περιπλάνηση στοὺς δύσβατους χώρους τῆς νεοελληνικῆς γλωσσικῆς παιδείας», *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά* 5 (1996), σσ. 143-96, αναδημοσιεύθηκε στον τόμο: Άλκης Αγγέλου, *Τῶν Φώτων Β΄ Ὁψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Αθήνα 1999, σσ. 285-358 και δη σσ. 300-2.

²⁶⁵ Ο Κοραής αποδίδει, με κάποια αβεβαιότητα, την πατρότητα της ρήσης στον «περιηγητὴ Βολνέϋ» (Constantin François de Chasseboeuf, comte de Volney, 1757-1820) και συνεχίζει: «Ἐως δὲν γένῃ ἡ συνάθροισις αὕτη, τὸ ἔθνος ὄχι μόνον δὲν ἔμπορεῖ ν' ἀποκτήσῃ παιδείαν, ἢ ν' αὐξήσῃ τὴν ὁποῖαν ἔχει, ἀλλὰ καὶ κινδυνεύει νὰ τὴν χάσῃ παντάπασι, διὰ τοῦτο ὅτι περιφέρεται κατὰ πόλεις καὶ χώρας σκορπισμένη καὶ ἀθησαύριστος». Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Συλλογὴ τῶν Προλεγομένων*, τόμ. Α', Παρίσι 1833, σ. 496.

ξέσπασμα της Επανάστασης οι εκδόσεις βιβλίων γραμματικής, λεξικών και άλλων γλωσσικών βοηθημάτων αυξάνονται.²⁶⁶ Η συγγραφή τέτοιων πονημάτων καλείτο να επιλύσει τις πρακτικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι μελετητές της αρχαίας ελληνικής, οι οποίοι μέχρι τότε ήταν υποχρεωμένοι να καταφεύγουν σε διάφορα ειδικά λεξικά, σχόλια, υπομνήματα και λοιπές μονογραφίες ή και σε δυτικά ουμανιστικά λεξικά συνταγμένα στη λατινική, πράγμα που καθιστούσε την όλη διαδικασία δύσκολη και χρονοβόρα. Ο Georg Autenrieth στο δοκίμιό του για την ελληνική λεξικογραφία (*Griechische Lexikographie*) αναφέρει ότι πρώτος ο λόγιος Λάμπρος Φωτιάδης (1752-1805) με καταγωγή από τα Ιωάννινα, κάτοικος Βουκουρεστίου, έθεσε στις αρχές του δέκατου-ένατου αιώνα το ερώτημα «πῶς πρέπει νὰ εἶναι συντεταγμένον τὸ χάριν τῶν Ἑλλήνων λεξικόν».²⁶⁷

Ὄντως, κάποιες από τις πρώτες προσπάθειες πλήρωσης αυτής της έλλειψης συντελέστηκαν στο περιβάλλον των Παραδουναβίων Ηγεμονιών όπου ελληνόφωνοι λόγιοι επιχείρησαν τη σύνταξη δίγλωσσων ή και πολύγλωσσων λεξικών. Δείγματα αυτής της λεξικογραφικής ενασχόλησης αποτελούν τα δύο τετράγλωσσα λεξικά του Γεράσιμου Βλάχου (1607;-1685)²⁶⁸ και του Γεωργίου Κωνσταντίνου ή Κώνστα (1710/30 – π. 1790),²⁶⁹

²⁶⁶ Κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα εκδίδονται γύρω στις πενήντα γραμματικές, αριθμός εντυπωσιακός για τα δεδομένα της εποχής. Βλ. Βλ. Α. Αγγέλου, *ό.π.* σ. 339 και Κωνσταντίνος Σταΐκος, *Ἑλληνικὲς ἐκδόσεις στὰ χρόνια τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Αθήνα 1998, σ. 149.

²⁶⁷ Georg Autenrieth, «Ἱστορία καὶ βιβλιολογία τῆς ἑλληνικῆς λεξικογραφίας», στο Henry G. Liddell, Robert Scott, *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Αθήνα 2006, σσ. 17-32 και δη σ. 31.

²⁶⁸ Γεράσιμος Βλάχος, *Θησαυρὸς τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετράγλωσσος...*, Βενετία 1659. Για τα βιογραφικά του συγγραφέα βλ. Βασιλείος Ν. Τατάκης, *Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρής (1605/7 - 1685): φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος*, Βενετία 1973.

²⁶⁹ Γεώργιος Κωνσταντίνου, *Θησαυρὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἤγουν Λεξικὸν τετράγλωσσον, περιέχον δηλαδὴ τὰς τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, Ἑλληνικὴν, πεζὴν, ἤτοι ἀπλὴν Ρωμαϊκὴν, Λατινικὴν καὶ Ἰταλικὴν*, Βενετία 1757. Για τα βιογραφικά του

που τυπώθηκαν στη Βενετία από τον Bortoli. Οι συγγραφείς των λεξικών αυτών επέλεξαν να αντιπαραβάλουν δύο ομιλούμενες γλώσσες (νεοελληνική και ιταλική) με δύο κλασικές (αρχαιοελληνική και λατινική) έχοντας όμως διαφορετική γλώσσα αφετηρίας (νεοελληνική/αρχαία).²⁷⁰ Στο ίδιο πνεύμα κινείται και το πολύγλωσσο λεξικό του Λουκά Γιαγκουλαίου Δελλά Ρώκκα, το οποίο όμως παρέμεινε ανέκδοτο.²⁷¹

Ο Κωνσταντίνου στο Προοίμιο του *Τετραγλώσσου λεξικοῦ* του που επιγράφεται «τοῖς ἐντευξομένοις φιλόλογοις καὶ ἐρασταῖς τῆς ἑλληνίδος διαλέκτου, χαίρειν» αλλά και στην αφιέρωσή του προς τον ηγεμόνα Ιωάννη Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο εξηγεί τους λόγους που τον οδήγησαν στη συγγραφή και αναφέρεται στα λεξικά που χρησιμοποίησε ως βάση του δικού του, όπως αυτό του «Σουΐδα» και του Σκάπουλα και φυσικά στον *Θησαυρόν* του Ερρίκου Στεφάνου.²⁷² Όμως, για τον Κωνσταντίνου τα λεξικά αυτά ήταν ατελή, ασαφή, δύσχρηστα, δυσεύρετα και πολυέξοδα, χρησιμοποιώντας τα «οἱ σπουδάζοντες ἐλάμβανον πολλὴν χασομερίαν».²⁷³ Καθώς λοιπόν «τὰ τοιαῦτα εἰς τὰ ἡμέτερα σχολεῖα εἶναι παντὶ ἄχρηστα», ο συγγραφέας αναλαμβάνει να συντάξει ένα λεξικό απλό, χρήσιμο και επωφελές, με την ερμηνεία των λέξεων δοσμένη «εἰς τὴν πάτριον καὶ κοινὴν ἢ ἀπλὴν διάλεκτον», ἔτσι ὥστε οι μαθητές να «ἔχουσι τὸν διδάσκαλον πάντοτε μαζί των πρόχειρον» και να πηγαίνουν στις τάξεις

συγγραφέα βλ. Κώστας Π. Λαζαρίδης, «Γεώργιος Κωνσταντίνου ἢ Κώνστας (ὁ διάσημος λεξικογράφος)», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 11 (1962), σσ. 397-404.

²⁷⁰ Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Γλωσσομάθεια καὶ λεξικογραφικὲς ἀπόπειρες στὶς Ἡγεμονίες. Τὸ πολύγλωσσο λεξικὸ τοῦ Λουκά Γιαγκουλαίου Δελλά Ρώκκα», *Ὁ Ἐραμιστὴς* 22 (1999), σσ. 90-107.

²⁷¹ Το χειρόγραφο που χρονολογείται στα 1769-1780 βρίσκεται στην Κεντρικὴ Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη «Μιχαὴλ Ἐμινέσκου» του Ιασίου (Biblioteca Centrală Universitară “Mihai Eminescu” din Iași) και αποτελείται ἀπὸ ἐννέα τόμους, με σύνολο περίπου 2.350 φύλλα. Βλ. Α. Σφοίνη, *ό.π.*, σ. 95.

²⁷² Γ. Κωνσταντίνου, *Λεξικὸν τετραγλώσσον*, Προοίμιο, σσ. 7-11 και δη σ. 7.

²⁷³ *Ο.π.*

τους προετοιμασμένοι.²⁷⁴ Ο ίδιος, αν και ενδεής, ανέλαβε να πληρώσει το κενό, «χάριν τῶν φιλομαθῶν τοῦ γένους».²⁷⁵

Το εγχείρημα της συγγραφής τέτοιων λεξικών ήταν όντως δύσκολο, οι λόγιοι που καταγίνονταν με την προσπάθεια αυτή έπρεπε να εξασφαλίσουν καταρχάς την χρηματοδότηση που θα κάλυπτε τα έξοδα της σύνταξης και φυσικά της έκδοσης, έπρεπε επίσης να είναι εφοδιασμένοι με το κατάλληλο βιβλιογραφικό υλικό. Οι δυσκολίες αυτές οδήγησαν πολλές από τις μετέπειτα λεξικογραφικές προσπάθειες σε αναβολές και καθυστερήσεις ή ακόμη και σε ακύρωση. Όμως, παρά τις οποίες δυσχέρειες, οι προσπάθειες συνεχίζονται και εντείνονται καθ' όλη τη χρονική περίοδο που ορίζεται από τα μέσα του δέκατου όγδοου αιώνα μέχρι το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης. Οι συγγραφείς των λεξικών αυτών, έχοντας κυρίως ως βάση τον *Θησαυρόν του Στεφάνου*, αποσκοπούσαν στη σύνταξη βοηθημάτων εκμάθησης της αρχαίας ελληνικής και καθώς τα συγγράμματα αυτά προοριζόνταν κυρίως για μαθητική χρήση η ερμηνεία των λέξεων ήταν συνήθως στην απλή γλώσσα.

Ένα τέτοιο λεξικογραφικό εγχείρημα πραγματοποιήθηκε στην Πατριαρχική Σχολή της Ξηροκρήνη πλήρως ενταγμένο στη λειτουργία της αποτελούσε μία συλλογική προσπάθεια της πολιτικής λογιόσύνης. Το ιστορικό της συγγραφικής διαδικασίας του λεξικού αυτού στο οποίο δόθηκε ο τίτλος *Κιβωτός τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης* καταγράφηκε αναλυτικά σε κώδικα της σχολής.²⁷⁶ Πολύτιμη πηγή αποτελούν επίσης όσα σημειώνονται στον

²⁷⁴ Ο.π. σ. 8.

²⁷⁵ Ο.π.

²⁷⁶ Στον κώδικα αυτόν, με πρωτοβουλία του Πρωΐου, συγκεντρώνονταν αντίγραφα των «ἐπιστολῶν, ψηφισμάτων, ἐπιταγμάτων, αἰτημάτων, ὧν ἐπιστέλλει καὶ δέχεται τὸ ἐν Βυζαντίῳ μέγα καὶ κοινὸν τοῦ Γένους Μουσεῖον», όπως μας πληροφορεῖ ο Νικηφόρος Γλυκάς ο Ἰμβριος (1819-1896). Ο κώδικας που παρέμεινε «παρερριμμένος ἔν τινι γωνίᾳ τῆς Μ. τοῦ Γένους Σχολῆς» ανευρέθη από τον «φιλόμουσο» Αλέξανδρο Στ. Καραθεοδωρή, ο οποίος ανέθεσε στον Γλυκά την αντιγραφή του με αποτέλεσμα τη

πρόλογο της *Κιβωτοῦ* από τον Ιλαρίωνα Σιναΐτη τον Κρήτα (π.1765-1838).²⁷⁷ Στις επιστολές του σχολάρχη, των διδασκάλων και των εφόρων που δημοσιεύθηκαν στο *Περιοδικόν* του ΕΦΣΚ καθώς και στα Προλεγόμενα γίνονται φανεροί οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί τόσο των Φαναριωτών, στους οποίους άλλωστε ανήκε και η σύλληψη της ιδέας της σύνταξης του λεξικού, όσο και των λογίων που ανέλαβαν να αποπερατώσουν το εγχείρημα εργαζόμενοι ως συντάκτες. Για παράδειγμα, ο «μπεϊζαδές» Σκαρλάτος Γκίκας σε επιστολή του προς τους επιτρόπους της σχολής εκφράζει τους προβληματισμούς του για την εξάρτηση των μαθητών από ξενόγλωσσα συγγράμματα, «Ἐως πότε ἡ αρχαιόπλουτος Ἑλλάς ἐκείνη καὶ πασιθρύλλητος ὡς κολοιδὸν ξενοποικιλόπτερον θεωρεῖ τὴν εαυτῆς νεολαίαν δι' ἄλλοτριῶν γλωσσῶν ὠραιζομένην καί, ὡς εἶπεῖν, ξενομανοῦσαν, διότι οὐδὲν ἐν τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ εὐρίσκει ἀξιοσπούδαστον καὶ ἔμμουσον μάθημα», αναρωτιέται ο Φαναριώτης λόγιος.²⁷⁸ Στο ὕφος του διαφαίνεται μία διάθεση αγωνίας ενώ παράλληλα προτάσσεται η ανάγκη για άμεση λήψη μέτρων.²⁷⁹ Από τα γραπτά των λογίων της εποχής

δημοσίευσή του στο *Περιοδικόν τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* Βλ. «Ἐράνισμα», *Περιοδικόν τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* Π' (1878-79), σσ. 203-53.

²⁷⁷ Ιλαρίων Σιναΐτης, Προλεγόμενα. *Κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης...*, τόμ. Α'(Α-Ε), σσ. γ'-ε', ΚΠ 1819. Βλ. Επίσης Ματθαῖος Παρανίκας, «Περὶ τῆς Κιβωτοῦ», *ΠΕΦΣΚ* Π' (1876-77), σσ. 93-5 και δη σ. 93. Βλ. επίσης το άρθρο του Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, «Ἡ Κιβωτὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀνακαλυφθεῖσα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ», *Πάνταινος* 10 (1918), σσ. 177-84 και δη σ. 178, καθώς και τη μελέτη του Αλεξάνδρου Κάσδαγλη, «Δοκίμιον λεξικογραφίας», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* ΙΖ' (1918), σσ. 129-203, 271-324 και 465-87. Σχετικά με την *Κιβωτό* έχει γράψει και ο Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Ἡ Κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης», *Ἀθηνᾶ*, 70 (1968), σσ. 223-52 και «Προσθήκη εἰς τὰ περὶ τῆς Κιβωτοῦ τῆς ἑλληνικῆς Γλώσσης», αὐτ. σσ. 381-2.

²⁷⁸ «Ἐράνισμα», σ. 225.

²⁷⁹ Τους προβληματισμούς των λογίων της περιόδου σχετικά με την έλλειψη λεξικού μεταφέρει η γραφίδα του αλεξανδρινού λογίου Αλέξανδρου Κάσδαγλη, «τὸ ἑλληνικὸν βαρέως ἔφερε τὴν λατινικὴν κηδεμονίαν καὶ ὄντως παράλογον ἡγεσίαν τῆς γλώσσης τῆς λατινικῆς πρὸς ἐκμάθησιν τῆς ἑλληνικῆς» γράφει χαρακτηριστικά. Βλ. Α. Κάσδαγλης, *ό.π.*, σ. 317.

προκύπτει ότι η κωνσταντινουπολίτικη λογιосύνη, την οποία από καιρό απασχολούσε η σύνταξη λεξικού, ήταν πλέον πεπεισμένη ότι μπορούσε να αναλάβει και να αποπερατώσει επιτυχώς το σημαντικό αυτό εγχείρημα κάτι που άλλωστε τονίζει εμφατικά ο Ιλαρίων Σιναΐτης στα Προλεγόμενά του. Για τον Ιλαρίωνα η Κωνσταντινούπολη ενδείκνυται καθώς «έν ταύτη γάρ καὶ κληρος Ἱερὸς ἐνδημεῖ, καὶ ἡγεμόνες περικλεεῖς συμπάρεισι, καὶ λαμπρὸς ἀρχόντων παροπηδεῖ ὄμιλος».²⁸⁰

Πράγματι, η πίστη των λογίων της Πόλης ότι διέθεταν όλα τα απαραίτητα μέσα τους είχε οπλίσει μ' ένα αίσθημα αυτοπεποίθησης, κάτι που φαίνεται άλλωστε και από τα φιλόδοξα σχέδιά τους τα οποία δεν περιοριζόταν μόνο στην σύνταξη ενός λεξικού της αρχαίας ελληνικής αλλά προέβλεπαν και τη λειτουργία τυπογραφείου εντός της σχολής για την έκδοση μαθητικών εγχειριδίων. Όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του Πρωΐου προς τον Κοραή ο σχολάρχης διερευνούσε τη δυνατότητα μεταφοράς του Πατριαρχικού Τυπογραφείου εντός της σχολής ώστε να διευκολυνθεί η έκδοση βιβλίων με άμεση προτεραιότητα την έκδοση γραμματικής, ώστε «νὰ παύσουν αἱ λεξικαὶ διενέξεις».²⁸¹ Ο Νικόλαος Λογάδης, διδάσκαλος της σχολής και ένας από τους συντάκτες της *Κιβωτοῦ*, σε επιστολή του προς τον Σκαρλάτο Γκίκα, αναφέρει ότι η σχολή θα μπορούσε να προχωρήσει στη σύνταξη συστηματικών λεξικών «ἐκάστης ἐπιστήμης» αλλά και εγχειριδίων νεότερης ιστορίας φυσικής και πολιτικής.²⁸²

²⁸⁰ Ι. Σιναΐτης, Προλεγόμενα, σ. γ', εδάφιο ιστ'.

²⁸¹ «Ἐράνισμα», σ. 231. Η απάντηση του Κοραή είναι μάλλον αποτρεπτική όταν στις 6 Αυγούστου 1805 γράφει: «Πρῶτον πρέπει νὰ λάβη ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς τὸ ἔθνος, ἔπειτα νὰ φροντίσῃ διὰ Γραμματικὴν». αὐτ. σ. 244.

²⁸² «Ἐράνισμα», σ. 228. Ο Νικόλαος Λογάδης (1770–1835), διετέλεσε διδάσκαλος (1804–1814, 1821–1825) και μετέπειτα σχολάρχης (1830–1835) της Πατριαρχικής Σχολής.

2. Η προπαρασκευαστική διαδικασία

Οι εργασίες σύμπτυξης του λεξικού της *Κιβωτοῦ* ξεκίνησαν από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της σχολής υπό τη μέριμνα του σχολικού εφόρου, πρίγκιπα Δημητρίου Μουρούζη και υπό την εποπτεία του σχολάρχη, Δωροθέου Πρωΐου. Αρχικά επικράτησε η γνώμη να ληφθεί ως πρότυπο το *Λεξικό της Γαλλικής Ακαδημίας* (*Dictionnaire de l'Académie française*, α' εκδ. 1639), το οποίο οι συντάκτες του λεξικού της Πόλης έκριναν ότι έπρεπε να προσαρμοστεί κατάλληλα ώστε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του πνευματικού και πολιτισμικού υποβάθρου της ελληνικής γλώσσας.²⁸³ «Ἡ ἐμφιλόσοφος καὶ ἐμμέθοδος τάξις τοῦ Γαλλικοῦ λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας ἀρίστη πρὸς λεξικογραφίαν» γράφει ο Σκαρλάτος Γκίκας.²⁸⁴ Επιλέγοντας ως αναγκαία βάση πάνω στην οποία θα δομηθεί η *Κιβωτός* ένα λεξικό συνταχθέν στη Γαλλία, μία χώρα που διέθετε μακρόχρονη λεξικογραφική παράδοση, οι συντάκτες της *Κιβωτοῦ* φιλοδοξούσαν η δική τους προσπάθεια να συμβαδίσει και εκείνη με την εξέλιξη που σημειωνόταν στα μεγάλα λεξικά των γλωσσών της Δυτικής Ευρώπης. Έχοντας λοιπόν ως πρότυπο το λεξικό της Ακαδημίας το οποίο κατά τη διατύπωση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου «έβαλε σε τάξη» τη γαλλική γλώσσα,²⁸⁵ η *Κιβωτός* θα αποτελούσε και εκείνη μια αντίστοιχη προσπάθεια κωδικοποίησης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Ίσως για αυτό τον λόγο οι ιθύνοντες της σχολής προμηθεύθηκαν τρεις εκδόσεις του *Λεξικού της Γαλλικής Ακαδημίας*, τις οποίες και εντοπίσαμε στον κατάλογο της βιβλιοθήκης της σχολής.²⁸⁶ Το βιβλιογραφικό αυτό υλικό δεν είναι ξένο προς τους Φαναριώτες, ας μην ξεχνάμε ότι στα 1791, τον χρόνο της εκ νέου

²⁸³ Ι. Σιναΐτης, *Προλεγόμενα*, ό.π.

²⁸⁴ «Ἐράνισμα», σ. 226.

²⁸⁵ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος*, Αθήνα 1947, τομ. Α', σ. 267.

²⁸⁶ Πρόκειται για τις παρακάτω: *Dictionnaire de l'Académie française*, Λυών 1776-78 (τ.2)· *Dictionnaire de l'Académie française*, Παρίσι 1798 (τ.2)· *Dictionnaire de l'Académie française*, Νιμ 1778 (τ.1).

ανάρρησής του στον θρόνο της Βλαχίας,²⁸⁷ ο Μιχαήλ Δράκος-Σούτσος (1730-1803) ανέθεσε στον λόγιο Δημήτριο Καταρτζή (π.1730-1807) το μεγαλεπήβολο έργο της μετάφρασης του *Λεξικού της Γαλλικής Ακαδημίας* διορίζοντας «μὲ ἡγεμονικὰ σιτηρέσια», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κοδρικιάς «δύο ὑπογραμματικούς» ώστε να τον βοηθήσουν στο έργο του.²⁸⁸ Τη σημασία του *Λεξικού της Γαλλικής Ακαδημίας* είχε επισημάνει και ο Κοραΐς στα Προλεγόμενά του στους *Βίους* του Πλουτάρχου.²⁸⁹

²⁸⁷ Τρεις φορές χρημάτισε ηγεμόνας της Βλαχίας ο Σούτσος, 1783–1786, 1791–1792 και 1801–1802, ενώ κατά τα έτη 1793–1795 διετέλεσε ηγεμόνας της Μολδαυίας.

²⁸⁸ Αν και το χειρόγραφο του έργου αυτού δυστυχώς δεν έχει μέχρι τώρα βρεθεί, κατά τον Κ. Θ. Δημαρά δεν συντρέχει κανένας λόγος αμφισβήτησης της πληροφoρίας αυτής που μας παρέχει ο Κοδρικιάς καθώς μια τέτοια ενασχόληση εντάσσεται πλήρως εντός των συγγραφικών δραστηριοτήτων του Καταρτζή. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, σσ. 205, 211 και 242. Με τη λεξικογραφία είχε ασχοληθεί και ο Διονύσιος Παπαρούσης (1760–1838), συντάκτης του *Λογίου Έρμου* που υπέγραφε τα έργα του ως Διονύσιος Ζαγορίτης ή εκ Ζαγορίου ή εξ Ιωαννίνων. Πρόκειται για το *Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης Ἐπίτομον* και το *Λεξικὸν τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Γλώσσης ἐν παραβολῇ πρὸς τὴν ἀρχαίαν*, στα έργα αυτά που παρέμειναν ανέκδοτα ο συγγραφέας κατέγραφε και πολλές ηπειρωτικές λέξεις με τις σημασίες τους. Βλ. σχετ. Μάνθος Κ. Οικονόμου, «Διονύσιος Παπαρούσης», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 2 (1953), σσ. 1035-40, 1155-9, 1256-9 και Δημήτριος Παπαζήσης, «Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἡπείρου - Θεσσαλίας - Μακεδονίας)», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 27 (1978) σσ. 225-35, 422-30, 817-31, 981-92. Η Αικατερίνη Κουμαριανού επισημαίνει ότι στον Παπαρούση οφείλουμε τη διάσωση του χειρογράφου της «Γραμματικῆς» του Καταρτζή, διατυπώνει μάλιστα την υπόθεση ότι ο Καταρτζής ήταν εκείνος που παρακίνησε τον Διονύσιο να καταπιαστεί με τη σύνταξη λεξικού, βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Ἀνθίμου Γαζῆ “Λεξικὸν Ἑλληνικόν”. Ἡ ἱστορία μίας λεξικογραφικῆς προσπάθειας», *Ὁ Ἐραμιστής* 2 (1964), σσ. 163-86 και δη σ. 12 σημ. 2.

²⁸⁹ Ο Κοραΐς πέρα από το λεξικό της Ακαδημίας αναφέρεται και στις εκδόσεις των πρώτων ετυμολογικών λεξικών για νεότερες γλώσσες από τον Γάλλο λόγιο Gilles Ménage (1613–1692) και από τον Γερμανό φιλόσοφο Leibniz, (1646–1716): Ἄπ’ αὐτὴν τὴν δεκάτην ἔκτην ἑκατονταετηρίδα ἄρχισαν οἱ Γάλλοι τὰς περὶ τῆς γλώσσης των ἐρεῦνας· καὶ εἰς τὴν δεκάτην ἑβδόμη ἐπεχείρησεν ἡ Γαλλικὴ Ἀκαδημία νὰ συναθροίσῃ τὴν ὕλην τοῦ Λεξικοῦ τῆς, τὸν αὐτὸν χρόνον (1639) [...] Ὁ Μενάγιος ἐξέδωκε τὸ Ἑτυμολογικὸν τῆς Γαλλικῆς [Dictionnaire étymologique ou Origines de la langue française] κατὰ τὸ 1650ῦ ἔτος καὶ ὁ αὐτὸς πάλιν τὸ Ἑτυμολογικὸν τῆς Ἰταλικῆς κατὰ τὸ 1685. Εἰς τὸν αὐτὸν σχεδὸν καιρὸν ὁ

Είναι πρόδηλο ότι οι συντάκτες της *Κιβωτού* δεν ήθελαν το λεξικό τους να περιοριστεί μονάχα στην ερμηνεία λέξεων, φράσεων και χωρίων από κλασικά κείμενα αλλά φιλοδοξούσαν να του δώσουν χαρακτήρα εγκυκλοπαιδικό. Επιπλέον, στόχευαν στην κάθαρση της ελληνικής από ξένα γλωσσικά δάνεια αλλά και στην καθιέρωση μίας συστηματοποιημένης επιστημονικής ορολογίας και ονοματολογίας. Οι προβληματισμοί και οι φιλοδοξίες των συντακτών αποτυπώνονται στην αλληλογραφία μεταξύ του Σκαρλάτου Γκίκα και του Νικολάου Λογάδη, «[κ]αὶ ποῦ τῶ ὄντι αἰ νεολαμπεῖς καὶ ἀρτιεύρετοι τῶν πραγμάτων ἰδέαι; Ποῦ τὸ ἐκ πάσης ἐπιστήμης νεοβλιθές νέκταρ, εἰς τὰ ἑτερόγλωσσα ἀποστάζον βιβλία; Εὐρίσκει τις πρῶτον εἰς τὰ ἡμέτερα τὴν ὀνοματοθεσίαν τῶν ὄντων; Γινώσκομεν ἄρα γε πῶς ὀνομάζεται τὸ τάδε φυτόν, τὸ δεῖνα ζῶον, τὸ δεῖνα ὄρυκτόν, τὸ δεῖνα ἔντομον;» αναρωτιέται ο Γκίκας ενώ παράλληλα προτάσσει την ανάγκη τις αντικατάστασης των λέξεων που το «αἰωνοθαλές Πανελλήνιον» δανείστηκε από τις γλώσσες των «ἀρχιθύρων γειτόνων» με έννοιες και ὀρους ἀντλημένους ἀπὸ τὸν λεξιλογικὸ πλοῦτο τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς.²⁹⁰ Ο Λογάδης σπεύδει να τον καθησυχάσει γράφοντάς του ὅτι δεν θα παραλείψουν να συμπεριλάβουν ὅσα εἶδη η «θνητὴ φύσις πρὸ τεσσάρων ἢ πέντε αἰῶνων, ἐκ τοῦδε νεοχμήσασ' ἐξεῦρε καὶ ἀνεδίδαξε, τοῖς πάλαι παντάπασιν ἀγνοούμενα, καὶ ὅσα περ ἐξ Ἄνατολικῶν καὶ Δυτικῶν Ἰνδιῶν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην ἤκουσι φέροντες Εὐρωπαϊοὶ ἀγώγιμα· καὶ ταῦτα οὖν ἐν τῇ βίβλῳ τῇ λεξικῇ παρενίρεσθαι εἰσαγόμενα κάπὶ τὸ ἐλληνικώτερον σεμνοποιούμενα, ἢ κάξ ὑπάρξης ὀνοματοθετούμενα, τοῖς ἐπὶ τοῦτο κεχρημένοις κανόσιν, οὓς οἱ πάλαι κατέλιπον [...]».²⁹¹ Λίγα χρόνια ἀργότερα, συγκεκριμένα το 1812, ο

δοξάσας τὴν Γερμανίαν μέγας Λεῖβνίτιος δὲν ἔκρινε τῆς φιλοσοφίας τοῦ ἀνάξιον νὰ ἀσχοληθῆ εἰς ἐτυμολογικὰς ἐρεῦνας (σημ. Κοραή: Ὡς τὸ μαρτυρεῖ τὸ ἐπιγραφόμενον αὐτοῦ βιβλίον Ἑτυμολογικαὶ συλλογαί, *Collectanea Etymologica*). Βλ. Αδ. Κοραῆς, *ό.π.*, σσ. 496-7.

²⁹⁰ «Ἐράνισμα», σ. 225.

²⁹¹ Ὁ.π., σ. 227.

Κοραής θα διατυπώσει και εκείνος παρόμοιες απόψεις για τους σκοπούς που πρέπει να εξυπηρετήσει ένα ελληνικό λεξικό. Τη σημασία της έκδοσης ενός ιστορικού λεξικού της κοινής γλώσσας τονίζει στα Προλεγόμενά του, όπου αναφέρεται στον «καθαρόν τῆς γλώσσης ἀπὸ ἀλλοφύλους λέξεις»²⁹² και στην ανάγκη διατύπωσης των εννοιών με ακριβολογία, καθώς οι λέξεις «ἐντυπώνουσι μονιμώτερον εἰς τὴν ψυχὴν τὰς ἰδέας τῶν πραγμάτων».²⁹³

Στην πρόθεση τους να προσδώσουν εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα στο λεξικό τους οι συντάκτες της *Κιβωτοῦ* φυσικά και δεν πρωτοτυπούν· εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα λεξικά είχαν ήδη κυκλοφορήσει στο περιβάλλον των Ηγεμονιών. Τα λήμματα των δίγλωσσων ή πολύγλωσσων αυτών λεξικών ξεπερνούσαν τον χαρακτήρα του απλού ορισμού καθώς οι συντάκτες ενσωμάτωναν σε αυτά εγκυκλοπαιδικά συμπληρώματα, τα οποία ενίοτε ήταν αρκετά εκτενή. Στα λεξικά αυτά συγκαταλεγόταν ο *Θησαυρὸς τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετράγλωσσος* του Γερασίμου Βλάχου που προαναφέραμε, το *Λεξικὸν Τρίγλωσσον τῆς Γαλλικῆς, Ἰταλικῆς, καὶ Ῥωμαϊκῆς διαλέκτου...* του Γεωργίου Βεντότη (Βιέννη, 1790) και το *Νέον λεξικὸν ἰταλικὸ - γραικικόν...* του Σπυρίδωνα Βλαντή (Βενετία, 1792). Οι συντάκτες της *Κιβωτοῦ* και οι Φαναριώτες πάτρωνές τους γνώριζαν τα λεξικά αυτά, όπως άλλωστε αποδεικνύει η παρουσία του τρίγλωσσου λεξικού του Βεντότη στα ράφια της βιβλιοθήκης της σχολής, ωστόσο τα αντιμετώπιζαν με κριτική διάθεση. Συγκεκριμένα, ο Γκίκας αναφέρει στην επιστολή του προς τον Λογάδη ότι προσπάθησε να διορθώσει το «Γαλλικορωμαϊκὸν λεξικάριον» του Γεωργίου Βεντότη, «ὄπερ καὶ οὐδ' ἐπανόρθωσιν ἐπιδέχεται».²⁹⁴

Ὅσο λοιπὸν συνετελείτο η προπαρασκευαστική διαδικασία της *Κιβωτοῦ* οι ιθύνοντες της σχολής πληροφορήθηκαν την ύπαρξη δύο άλλων ανέκδοτων

²⁹² Αδ. Κοραή, *ό.π.*, σσ. 499-500.

²⁹³ *Ο.π.*

²⁹⁴ «Ἐράνισμα», σ. 224.

ελληνικών λεξικών και έσπευσαν αμέσως να τα προμηθευτούν. Ο συγγραφέας του πρώτου ήταν ο Ιωάννης Βλαστός, ένας ιατρός από την Κρήτη, ο οποίος εργαζόμενος στην Κωνσταντινούπολη μετέφρασε «είς τήν κοινήν ήμῶν γλῶσσαν», όπως μας πληροφορεί ο Κωνσταντίνος Κούμας στα Προλεγόμενα του δικού του Λεξικοῦ, τον *Θησαυρόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*.²⁹⁵ Ο *Θησαυρός (Thesaurus graecae linguae)* που εκδόθηκε για πρώτη φορά στο Παρίσι 1572, ήταν ένα γιγάντιο λεξικογραφικό έργο του Γάλλου ελληνιστή και τυπογράφου Henri Estienne (1531-1598), περισσότερο γνωστού με την εκλατινισμένη και εξελληνισμένη μορφή του ονόματός του, Henricus Stephanus (Ερρίκος Στέφανος).²⁹⁶ Ο Βλαστός, ήταν ο πρώτος που προχώρησε στην κατ' αλφαβητική σειρά ταξινόμηση και παρουσίαση του υλικού καθώς στον *Θησαυρόν* τα λήμματα ήταν

²⁹⁵ Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, Προλεγόμενα. *Λεξικὸν διὰ τοὺς μελετῶντας τὰ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων συγγράμματα κατὰ τὸ ἑλληνικογερμανικὸν τοῦ Ρεϊμέρου...*, τομ. Α', σ. κέ', Βιέννη 1826.

²⁹⁶ Την πρώτη πεντάτομη έκδοση του 1572, ακολούθησε η ανατύπωση από τον ίδιο τον εκδότη στη Γενεύη το 1580. Το λεξικό αυτό, το οποίο συχνά αναφέρεται ως «Oliva», καθώς ήταν διακοσμημένο στο εσώφυλλο με ένα ελαιόδεντρο, περιείχε πάνω από 100.000 λήμματα και παρέμεινε αξεπέραστο για πάνω από 250 χρόνια παρά τις όποιες αδυναμίες του όπως η έλλειψη παραπομπών και η κατάταξη των λημμάτων με ετυμολογική και όχι αλφαβητική σειρά. Η επόμενη επανέκδοση του *Θησαυροῦ* έγινε κατά το διάστημα 1816-1828, με πρωτοβουλία του Άγγλου εκδότη και βιβλιοπώλη Abraham John Valpy (1786-1854). Την έκδοση αυτή είχε επιμεληθεί εκτενώς ο ελληνιστής Edmund Henry Barker (1788-1839). Ακολούθησε μία πραγματικά μεγαλόπρεπη επανέκδοση σε εννέα τόμους από τον μαθητή και γραμματέα του Κοραή, τον Γάλλο φιλόλογο, τυπογράφο και εκδότη Ambroise-Firmin Didot (1790-1876), γνωστό στα καθ' ημάς ως Αμβρόσιο Φιρμίνο Διδότο. Ο Διδότος και οι συνεργάτες του, μεταξύ των οποίων συγκαταλεγόταν και ο Κοραής, έχοντας την αρωγή της Γαλλικής Ακαδημίας Επιγραφών και Γραμμάτων και βασιζόμενοι στην αναθεωρημένη αγγλική έκδοση, βελτίωσαν το υλικό συμπληρώνοντας τα λήμματα και κατατάσσοντάς τα σε αλφαβητική σειρά ενώ παράλληλα προσέθεσαν και κύρια ονόματα. Ο πρώτος τόμος της έκδοσης του Διδότου κυκλοφόρησε το 1831 στο Παρίσι ενώ ο ένατος και τελευταίος το 1856. Βλ. σχετ. Νικόλαος Μ. Τσάγκας, *Οι Πρώτοι Γάλλοι τυπογράφοι ελληνιστές: Ροβέρτος και Ερρίκος Στέφανος (Robert et Henri Estienne)*, Αθήνα 1995.

καταταγμένα ετυμολογικά και όχι αλφαβητικά. Ο έφορος Δημήτριος Μουρούζης και ο μετέπειτα ηγεμόνας της Μολδαυίας Αλέξανδρος Χαντζερής αφού επιθεώρησαν το έργο του Βλαστού τον προέτρεψαν να το ολοκληρώσει παρέχοντάς του την αναγκαία βιβλιογραφική και χρηματική βοήθεια.²⁹⁷

Πριν όμως ο Βλαστός ολοκληρώσει το λεξικό του οι συντάκτες της Κιβωτού πληροφορήθηκαν, στα 1804, την ύπαρξη ενός δεύτερου λεξικού, συνταγμένου στη Μολδαυία από τον Ιωάννη τον Αγραφιώτη, το οποίο, κατά το κ' εδάφιο των Προλεγόμενων «καίπερ τετελεσμένον, ανέκδοτον διαμένοι άπορία τής εις τύπους δαπάνης».²⁹⁸ Ο συντάκτης αυτού του λεξικού, για τον οποίο ο Σάθας μας πληροφορεί ότι «έδίδαξεν έν τή Ήπειρώ, Θεσσαλία και Βουκουρεστίω και μετέφρασεν έκ του λτινικου τήν λογικήν του Αϊνεκκίου, και τὸ διεξοδικώτατον λεξικὸν του Έρρίκου Στεφάνου»,²⁹⁹ αναφέρεται επίσης ως Ιωάννης εκ Φουρνών και φαίνεται ότι ήταν το ίδιο πρόσωπο με τον λόγιο Ιωάννη Δημητριάδη.³⁰⁰ Ο Αγραφιώτης επέδειξε στα 1793 το χειρόγραφο κείμενο του λεξικού του στον Σκαρλάτο Γκίκα ο οποίος το απέστειλε στην Κωνσταντινούπολη ώστε να χρησιμεύσει ως υλικό για την σύνταξη της Κιβωτού.³⁰¹ Σε επιστολή του προς τους

²⁹⁷ Ι. Σιναΐτης, Προλεγόμενα, σ. γ', εδάφ. ιθ'.

²⁹⁸ Ό.π., σ. γ', εδάφ. κ'.

²⁹⁹ Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868 [Ανατύπωση: Αθήνα 1969], σελ. 597. Ο Αϊνέκιος τα *Στοιχεία λογικής και ήθικης φιλοσοφίας* του οποίου μετέφρασε ο Αγραφιώτης ήταν ο Γερμανός νομομαθής Johannes-Gottlieb Heineccius (1681-1741) ο οποίος διετέλεσε καθηγητής Φιλοσοφίας και Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Χάλλης.

³⁰⁰ Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τόμ. Α', Αθήνα 1936, σσ. 141 και 276-9, τόμ. Β', σ.397. Βλ. επίσης Ματθαίος Παρανίκας, *Σχεδιάσμα...*, ΚΠ 1867, σ. 92· Παναγιώτης Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων τής τουρκοκρατίας*, επίμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ιωάννινα 1960, σ. 72 και Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Χρονικά τής Πατριαρχικής Ακαδημίας*, ΚΠ 1883, σ. 242.

³⁰¹ Ό.π., σ. γ', εδάφ. κ'.

επιτρόπους της σχολής ο Γκίκας αναφέρει ότι το λεξικό του Αγραφιώτη αποτελούσε και αυτό μετάφραση του *Θησαυροῦ* του Στεφάνου.³⁰²

Το λεξικό του Αγραφιώτη είχε μελετήσει εκτενώς ο Δημήτριος Καταρτζής από χειρόγραφο που ο συγγραφέας του είχε αποστείλει, καθώς η ποιότητα του έργου τον εντυπωσίασε αναφέρεται επανειλημμένα σε αυτό στο σύγγραμμά του *Γνώθι σ'αυτόν*, «μπορούμε νὰ ποῦμε γενικῶς ὅτι ὅσα βιβλία ἔγιναν ἀπ' τὴν Ἰαλωσι κ' ἐδῶθες, δὲ συγκρίνονται μὲ ταὐτὸ κατὰ τὸ χρεῖῶδες» δηλώνει εμφατικά.³⁰³ Επιπλέον, στα μάτια του Καταρτζή ο εγκυκλοπαιδικός χαρακτήρας του λεξικού αύξανε τη χρησιμότητά του. Αναφέρεται στον τρόπο με τον οποί εξετάζεται κάθε λήμμα χωρισμένο «σὲ τρία χωριστὰ κεφάλαια, δηλαδὴ ἱστορίαις, παροιμίαις, λεξικό», ἔτσι για παράδειγμα η λέξη ἔλαφος «ἔχ' ἐν συνόψει μὲ ὄνοματ' ἑλληνικὰ ὅ,τ' εἶχ' ἢ φραντζέζικη φυσικὴ ἱστορία» και στο «ἐλάω ῥῆμα εἶδα ὁμοίως μιὰ ἀκριβολογία ἄξια νὰ θαυμάση τινάς. Ὡσάν ὁποῦ ἀφ' οὔ ἐξέτασσε καλὰ τὸ ἔτυμολογικὸ τῆς λέξεως, ἔχει καὶ δεκάξι σημασίαις καὶ τὸ συντακτικὸ τῆς μὲ παραδείγματα συγγραφέων».³⁰⁴

Το γεγονός ότι κατά τον Γκίκα το λεξικό του Αγραφιώτη είναι μετάφραση του *Θησαυροῦ* του Ερρίκου Στεφάνου, ενώ κατά τον Καταρτζή αποτελεί πρωτότυπο έργο οδηγεί την Αικατερίνη Κουμαριανού στο συμπέρασμα ότι το λεξικό του Στεφάνου χρησίμευσε ως βοήθημα ή ως βάση για τον Αγραφιώτη ο οποίος όμως «εργάστηκε με τρόπο ανεξάρτητο και πάντως πολὺ προσωπικὸ», ὅπως χαρακτηριστικά αναφέρει η ιστορικός.³⁰⁵ Το σίγουρο είναι ότι το χειρόγραφο για το οποίο ο Καταρτζής αναφέρει τη χαρακτηριστική φράση «Ἀλλοίμον', αὐτὸ τὸ αναγκαιότατο βιβλίον εἶν' ἀκόμι ἀνέκδοτο κ' ἀνεργητὸ [...]»³⁰⁶ ὅταν ἔφθασε στην

³⁰² «Ἐράνισμα», σσ. 224-6.

³⁰³ Δημήτριος Καταρτζής, *Τὰ εὐρισκόμενα*, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1999, σσ. 182-3.

³⁰⁴ Ὁ.π.

³⁰⁵ Αικ. Κουμαριανού, «Ἀνθίμου Γαζή “Λεξικὸν Ἑλληνικόν”», σσ. 175-6 σημ. 3.

³⁰⁶ Δ. Καταρτζής, ὁ.π.

Κωνσταντινούπολη βρέθηκε «ἐπεξεργασμένον μόνον κατὰ τὰ ῥήματα».³⁰⁷ Κάτι που επιβεβαιώνει τόσο ο Γκίκας στην προαναφερθείσα επιστολή του προς τους επιτρόπους της σχολής, «τὴν τοῦ Στεφάνου τοῦ Ἑρρίκου μετάφρασιν πάλαι μὲν ὁ μακαρίτης Ἰωάννης, διδάσκαλος, ὁ ἐξ Ἀγράφων, ἀρχιτεκτονήσας, χρόνοις δ' ὕστερον (ἔτει αψψ') ἡμιτελῆ μοι καὶ ἀκατέργαστον ἐπιδείξας (ἦσαν δὲ μόνα τὰ ῥήματα ἐξηγημένα μέχρι τοῦ ω μεγάλου)»,³⁰⁸ ὅσο και ο και ο Κούμας στην εισαγωγή του λεξικού του γράφοντας ότι το χειρόγραφο του Αγραφιότη ήταν «λεξικὸν μόνων τῶν ρημάτων με ἱκανὴν ἕκτασιν ἐξηγημένων».³⁰⁹ Παραβάλλοντας το λεξικό του Αγραφιότη με αυτό του Βλαστού οι συντάκτες της *Κιβωτοῦ* βρήκαν «τὸ μὲν [...] ἀτελές, τὸ δὲ καὶ ἀνακαθάρσεως δεόμενον»,³¹⁰ κατέληξαν λοιπὸν στο συμπέρασμα ὅτι αν συνέτασσαν λεξικό βασισμένο σε ἓνα ἀπὸ δύο χειρόγραφα κείμενα, αὐτὸ οὔτε πλήρες θα ἦταν «οὔτε τῆς προθέσεως καὶ τῶν ἐλπίδων ἐπάξιον· ταῦτά τοι καὶ ὁδὸν ἑτέραν τραπέσθαι δεῖν ἔγνωσαν, ἵνα μὴ ὄρος ὠδίναντες μῦν τέκοιεν κατὰ τὴν παροιμίαν».³¹¹

3. Η σύνταξη της *Κιβωτοῦ* και ο εμπλουτισμός της βιβλιοθήκης

Ουσιαστικά, οι εργασίες σύνταξης της *Κιβωτοῦ* ξεκίνησαν ὅταν οι συντάκτες αποφάσισαν να μην προχωρήσουν στην επιμέλεια και τον εμπλουτισμὸ των ημιεπεξεργασμένων κειμένων του Βλαστού και του Αγραφιότη ἀλλὰ να συγγράψουν εκ νέου ἓνα ελληνικό λεξικό ἔχοντας ως βάση τον *Θησαυρὸν* του Στεφάνου. Ἀπὸ ευχαριστήρια επιστολή του Πρωΐου προς τὴν ἀδελφότητα των Ζωσιμάδων (29 Νοεμβρίου 1804) πληροφοροῦμαστε ὅτι οι ἰθύνοντες της σχολῆς φρόντισαν να εφοδιάσουν τους συντάκτες της *Κιβωτοῦ* με το ἀπαραίτητο βοηθητικό προσωπικό και

³⁰⁷ Ι. Σιναΐτης, Προλεγόμενα, σ. δ', εδάφ. κ'.

³⁰⁸ Ὁ.π.

³⁰⁹ Ὅσο εσχολάρχησε στη Σχολή της Ξηροκρήνης, δηλαδή κατὰ το ακαδημαϊκὸ ἔτος 1814-15, ο Κούμας εἶδε και τα δύο χειρόγραφα κείμενα του Βλαστού και του Αγραφιότη. Κ. Μ. Κούμας, ὁ.π..

³¹⁰ Ὁ.π., σ. δ', εδάφ. κα'.

³¹¹ Ὁ.π.

τα αναγκαία συμπληρωματικά εφόδια συγκεντρώνοντας στην Κωνσταντινούπολη «δισεπαρμένα τινὰ Λεξικά ἐτέρων φιλολόγων ἀνδρῶν».³¹² Από άλλη μια επιστολή του Πρωΐου προς τους Ζωσιμάδες (14 Ιουλίου 1805) πληροφορούμαστε ότι τα βιβλία συναθροίστηκαν από διάφορες βιβλιοθήκες Φαναριωτικών οίκων, «αὐθεντικὰς καὶ ἀρχοντικὰς βιβλιοθήκας» ὅπως χαρακτηριστικά αναφέρει, και από την Βιβλιοθήκη του Αγιοταφικού Μετοχίου.³¹³ Επίσης μεταφέρθηκε στην Ξηροκρήνη, έπειτα από ενέργειες του Πατριάρχη Καλλινίκου Δ' (1808-9), η βιβλιοθήκη του Νικηφόρου Θεοτόκη η οποία φυλασσόταν στη Μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους και αριθμούσε 7,000 τόμους και 40 χειρόγραφα.³¹⁴ Αντίθετος με τη μεταφορά ήταν ο εκτελεστής της διαθήκης Μωυσής Κρήτσκης, με τον οποίο οι διδάσκαλοι της σχολής ήρθαν σε αντιδικία. Καθώς η βιβλιοθήκη προορίζονταν για την Αθωνιάδα ο Κρήτσκης επέμενε να αποσταλεί και

³¹² «Ἐράνισμα», σ. 210.

³¹³ «Ἐράνισμα», σ. 239. Κατάλογοι των εντύπων και των χειρογράφων της βιβλιοθήκης του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στην Κωνσταντινούπολη δημοσιεύτηκαν από τον Αθανάσιο Παπαδόπουλο Κεραμέα στις σειρές *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη και Ἄνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης*. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη* IV, Πετρούπολη 1899, σσ. 421-32. Βλ. επίσης Pinelopi Stathis, «Αλληλογραφία: Ἐνας αδιάφειστος μάρτυρας των ιστορικών γεγονότων. Αλληλογραφία από τη Συλλογή του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου Κωνσταντινούπολης/ Correspondence of the Great Dragomans, 1671-1797», E. Close, M. Tsianikas και G. Couvalis (επίμ.), *Greek Research in Australia: Proceedings of the Sixth Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2005*, Αδελαΐδα 2007, σσ. 389-400.

³¹⁴ Τ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 100· Μ. Παρανίκας, *ό.π.*, σ. 92· Λαυρέντιος Σ. Βροκίνης, *Βιογραφικὰ Σχεδάρια*, τόμ. Α', Κέρκυρα 1877, σ. 13. Ὅπως μας πληροφορεῖ ο πατριάρχης Γρηγόριος Ε', ο οποίος μετά την πρώτη πατριαρχία του (1797-1798) διέμενε στη Μονή Ιβήρων επί μια επταετία, η βιβλιοθήκη του Θεοτόκη «ἐμπεριέχεται εἰς ἑννέα σεντούκια». Ο Γρηγόριος αφού άνοιξε τα κιβώτια, καταμέτρησε τα βιβλία και συνέταξε αναλυτικό κατάλογο. Επί του θέματος υπάρχει ανταλλαγή επιστολών μεταξύ του πατριάρχη (11 Απρ. 1805) και της Ιεράς Συνόδου (15 Μαΐου 1805). Βλ. «Ἐράνισμα», σ. 232-3.

πάλι στον Άθω.³¹⁵ Ο σχολάρχης, στην προσπάθειά του να μεταπέσει τον επίμονα Κρήτση, του απευθύνει επιστολή (14 Ιουλίου 1805) με την οποία τονίζει την αναγκαιότητα της μεταφοράς της βιβλιοθήκης στην Ξηροκρήνη, «ἄς ἦναι βεβαία ἢ εὐγενία της [ενν. τὸν Κρήτση] ὅτι ποτὲ Μουσεῖον ἐν τῷ ἁγ. Ὅρει οὐ συσταθήσεται, καὶ εἰ συσταθήσεται, ἐντὸς ὀλίγου καταστραφήσεται. Λοιπὸν τὰ βιβλία τοῦ μακαρίτου ἐκείνου πατρὸς ἐὰν ἐκεῖ μετακομισθῶσι, μενοῦσιν ἀνενέργητα καὶ σητόβρωτα, ὡς καὶ πολλὰ ἄλλα» δηλώνει κατηγορηματικά ο Πρώιος.³¹⁶

Στην Ξηροκρήνη ἐφτάσαν ἐπίσης καὶ βιβλία ἀπὸ διάφορες ἄλλες μοναστηριακές βιβλιοθήκες «ἐκασταχοῦ τῆς Ἑλλάδος».³¹⁷ Το Πατριαρχεῖο μάλιστα συνέχισε νὰ προνοεῖ γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς σχολῆς καὶ κατὰ τὰ μετέπειτα ἔτη. Ὅπως μας πληροφορεῖ ο Μ. Ι. Γεδεών, ὁ λόγιος Πατριάρχης Κύριλλος Στ' (1813-1818), ὁ ὁποῖος υπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πιο ἐνθερμούς υποστηρικτὲς τῆς ἐκδοσης τῆς *Κιβωτοῦ*,³¹⁸ ζητᾶ με ἐπιστολὴ τοῦ (10 Δεκεμβρίου 1815) στὸν μητροπολίτη Κορίνθου τὴν μεταφορὰ στὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ 500 βιβλίων τὰ ὁποῖα εἶχε ἐναποθέσει «ἐν τινὶ μονοδρίῳ τῆς ἐπισκοπῆς Δαμαλῶν [...] Κωνσταντῖος τίς, εἷς τῶν κολουβάδων γενόμενος».³¹⁹ Ἡ διαδικασία αὐτὴ συνέβαλε σημαντικὰ στὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς βιβλιοθήκης ἡ ὁποῖα ἰδρύθηκε τὸ 1769 ἐπὶ πατριαρχίας τοῦ Μελετίου Β' τοῦ ἀπὸ Λαρίσης, πυρήνα τῆς βιβλιοθήκης κατὰ τὴν ἰδρυσή τῆς ἀπετέλεσε ἡ δωρεὰ τῆς συλλογῆς τοῦ μεγάλου διερμηνέα Νικολάου Σούτσου.³²⁰ Κατὰ τὴν ἐπανίδρυση τῆς σχολῆς στὴν Ξηροκρήνη

³¹⁵ Βλ. ἐπίσης Ἰωακείμ Ἰβηρίτης, «Ἡ βιβλιοθήκη Νικηφόρου τοῦ Θεοτόκη καὶ ἡ κοινὴ τοῦ Γένους σχολῆ», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 3 (1919), σσ. 272-85.

³¹⁶ «Ἐράνισμα», σ. 238.

³¹⁷ Ἰ. Συναΐτης, *Προλεγόμενα*, σ. δ', ἐδάφ. κβ'.

³¹⁸ Βλ. σχετικὴ τοῦ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Σκαρλάτο Γκίκα, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος Ζ'* (1817), σσ. 221-2.

³¹⁹ «Ἄγνωστον εἶπερ ἡ βιβλιοθήκη αὕτη μετεκομίσθη εἰς Κωνσταντινούπολιν» καταλήγει ὁ Γεδεών. Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικά...*, σσ. 237-8.

³²⁰ Τ. Ευαγγελίδης, *ὁ.π.*, σ. 7 καὶ Μ. Ι. Γεδεών, *ὁ.π.*

θεσπίστηκαν κανονισμοί και διατάξεις που θα πλαισίωναν τη λειτουργία της σχολικής βιβλιοθήκης, έτσι στο 1804 διορίζεται βιβλιοφύλακας ο Πλάτων (Παντολέων) Φραγκιάδης ο Χίος (1775-1822)³²¹ στον οποίο δόθηκε κώδικας «περιέχων κατὰ ἀλφάβητον πάντων τῶν ἐν τῷ λιθοκτίστῳ οἰκῆματι ἐναποκειμένων βιβλίων τὰ ὀνόματα».³²²

Όμως, το έργο της σύνταξης του λεξικού απεδείχθη κατά τη διατύπωση των ίδιων των συντακτών του «δυσεπιχείρητον καὶ δυσκατέργαστον».³²³ Οι δυσκολίες που προέκυψαν πιθανώς οφείλονταν στο γεγονός ότι τη σύνταξη ή μάλλον την αντιγραφή των λημμάτων είχαν αναλάβει υπότροφοι της σχολής οι οποίοι ήταν λίγοι και δεν διέθεταν την απαραίτητη εξοικείωση με την αρχαία ελληνική γλώσσα, επιπλέον η σχολή στερούνταν των οικονομικών μέσων. Οι δυσκολίες αυτές ανάγκασαν τους ιθύνοντες να αναβάλουν «εἰς τὸ μετέπειτα τὴν τοιαύτην ἐπιχειρήσιν».³²⁴ Πράγματι, το μέγεθος των εκδοτικών προβλημάτων ενός τέτοιου εγχειρήματος θα ήταν αξεπέραστο αν δεν μεσολαβούσε η χρηματοδότηση από την αδελφότητα των Ζωσιμάδων η οποία και εξασφάλισε τη συνέχισή του. Όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του Αναστασίου Ζωσιμά προς τους διδασκάλους της σχολής (21 Οκτωβρίου 1804), η οικονομική συνδρομή της αδελφότητας θα καθιστούσε δυνατή την εκτύπωση του λεξικού σε 2.000 αντίτυπα από τα οποία ένα μεγάλο μέρος θα μοιραζόταν δωρεάν «εἰς τὰς ἀπανταχόθεν Ἑλληνικὰς Σχολὰς».³²⁵ Μέσω της επιστολής τους οι

³²¹ Κωνσταντίνος Ι. Ἄμαντος, «Ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Χίου», *Ἑλληνικά* 4 (1931), σσ. 47-68 και δη σσ. 61-3.

³²² «Ἐράνισμα», σσ. 205-6. Ο Φραγκιάδης και ο διάδοχός του Ιωάννης Βυζάντιος είναι οι μόνοι γνωστοί βιβλιοφύλακες. Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *ό.π.* σ. 238.

³²³ *Ο.π.*, σ. 211.

³²⁴ *Ο.π.*, σ. 210.

³²⁵ Στην επιστολή αυτή του Αναστασίου Ζωσιμά με ημερομηνία 21 Οκτ. 1804 οι Ζωσιμάδες δηλώνουν την επιθυμία τους 100 εκ των αντιτύπων να παραμείνουν στη βιβλιοθήκη της σχολής, 150 να δοθούν από τους εφόρους σε άπορους μαθητές «ἔχοντας ἔφεσιν νὰ μείνουν εἰς τὸ ἐπάγγελμα τῶν διδασκάλων», 150 να διατεθούν στην «θέλησιν

Ζωσιμάδες ζήτησαν οι λέξεις «να διασαφηνίζονται εις τὸ ἀπλοῦν τῆς ὠμιλημένης γλώσσης μας» ενώ διατύπωσαν την προσδοκία μετά την ολοκλήρωση του έργου να γίνει σύνταξη και ενός άλλου λεξικού «ὅπου νὰ ἀρχίζη ἀπὸ τὰς ἀπλᾶς λέξεις εις τὸ ἑλληνικὸν διὰ τοὺς θεματοποιούντας καὶ διὰ νὰ ἐνασχολίζονται οἱ σπουδάζοντες μαθηταὶ εις καιρὸν ἄργητος», εν ολίγοις πρότειναν τη σύνταξη ενός νεοελληνικού λεξικού.³²⁶

Η χρηματοδότηση των Ζωσιμάδων επέτρεψε να συγκροτηθεί μία συντακτική ομάδα αποτελούμενη από διδασκάλους της σχολής αλλά και άλλους αξιόλογους λογίους της εποχής. Από επιστολές του Πρωΐου προς τους Ζωσιμάδες (14 Ιουλίου 1805) και προς τον φίλο του Κοραή (25η Μαΐου 1805) προκύπτει ότι αυτοί ήταν οι τρεις μαθητές του στη σχολή της Χίου, δηλαδή ο Νεόφυτος Βάμβας, ο Παΐσιος Καραπατάς και ο Νικόλαος Λογάδης,³²⁷ ενώ οι άλλοι τρεις συντάκτες ήταν οι Ιλαρίων Σιναΐτης, ο Κωνσταντίνος Ψωμάκης (ή Πιτάρης) και ο Ιωάννης Λεοντόπουλος ο

καὶ ἐξουσίαν τῶν κοπιασάντων» και τα υπόλοιπα να διανεμηθούν δωρεάν. Βλ. «Ἐράνισμα», σσ. 207-8.

³²⁶ Ο.π.

³²⁷ Ο Πρώιος γράφει την 25η Μαΐου 1805 προς τον Αδ. Κοραή: «Κατὰ ζήτησιν τῶν Ζωσιμάδων γένηται ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Σχολῇ λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, εις τὸ ὅποιον εἶναι διωρισμένοι ἐξ διδάσκαλοι, οἵτινες καὶ μέλη τοῦ Μουσείου προσεγράφησαν, ἐξ ὧν οἱ τρεῖς εἶναι μαθηταὶ τῆς ἐν Χίῳ διατριβῆς μου» κάτι που επιβεβαιώνουν και τα δημοσιευμένα στο *Περιοδικὸν* του ΕΦΣΚ ψηφίσματα, βλ. «Ἐράνισμα» σ. 229. Ο Βάμβας ακολούθησε τον Πρώιο όταν αυτός προσελήφθη ως οικοδιδάσκαλος στην οικογένεια Χαντζερή. Ως οικοδιδάσκαλος της ίδιας οικογένειας αναφέρεται και ο Λογάδης. Είναι λοιπόν πιθανό να ακολούθησε και αυτός τον Πρώιο στη Βλαχία -και μετά τον αποκεφαλισμό του Χαντζερή- στην Κωνσταντινούπολη. Όταν ο Πρώιος ανέλαβε χρέση σχολάρχης αναγόρευσε τους μαθητές του Ν. Βάμβα, Ν. Λογάδη και Π. Καραπατά σε μέλη της Πατριαρχικῆς Σχολῆς, προφανῶς για να τους χρησιμοποιήσει στη σύνταξη της *Κιβωτοῦ*. Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῇ*, τομ. Β', σ. 123. Αναλυτικὰ για τη συμβολή του Λογάδη στη συγγραφή του λεξικού βλ. Ι. Σιναΐτης, *Προλεγόμενα*, σ. δ', εδάφ. κγ'.

Γανοχωρίτης.³²⁸ Την εποπτεία του έργου είχε ο μητροπολίτης Κυζίκου Ιωακείμ ο Πάριος (1730-1810), ένας από τους αρχαιότερους διδασκάλους της Πατριαρχικής Σχολής και καλός ελληνιστής, υποβοηθούμενος από τον αρχιδιάκονό του, τον μετέπειτα μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Γερμανό.³²⁹ Ο Ιάκωβος Ρίζος-Νερουλός και ο Ματθαίος Παρανίκας αναφέρουν ως επόπτη και τον Δημήτριο Μουρούζη.³³⁰ Το βέβαιο είναι ότι μετά τον θάνατο του Κυζίκου Ιωακείμ την εποπτεία ανέλαβε ο Λογάδης, ο οποίος ολοκλήρωσε το έργο επικουρούμενος μόνο από τον Ψωμάκη καθώς όλοι οι άλλοι συντάκτες είχαν σταδιακά αποχωρήσει.³³¹ Κάτι που επιβεβαιώνει και ο Κούμας: «καὶ τελευταῖον ἐφορτίσθη ἡ φροντὶς ὅλη εἰς Νικόλαον Λογάδην»³³² αναφέρει στην εισαγωγή του Λεξικού του ενώ σε στις *Ἱστορίες* χαρακτηρίζει την όλη μέθοδο συγγραφής την οποία ο Λογάδης «παρέλαβεν ἀπὸ τοὺς διδασκάλους του» ως «περιττολόγον».³³³

³²⁸ Τα ἔξι αὐτὰ ονόματα δίνει και ο Γεδεών στα *Χρονικά* του. Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικά*, σ. 242. Ο Νερουλός προσθέτει στους συντάκτες τους Σκαρλάτο Γκίκα, Ιωάννη Βλαστό, Πλάτωνα, και Σπυρίδωνα Βαλεττά. Βλ. Jacovaky Rizo-Neroulos, *Cours de littérature grecque moderne, donné à Genève (en 1826)*, Γενεύη 1827, σ. 118. Αναφέρονται επίσης τα ονόματα του Ιωάννη εκ Ζαγοράς (Μ. Παρανίκας, «Περὶ τῆς Κιβωτοῦ», σ. 93) και του Ιωάννη Παλαμά (Ανώνυμος, «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκδιδομένης Κιβωτοῦ», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος Ζ'* (1817), σ. 42). Τα ονόματα των Βάμβα, Καραπατά, Ψωμάκη και Λογάδη είναι τα μόνο που αναφέρει στα Προλεγόμενα της *Κιβωτοῦ* (σ. δ') ο Ι. Σιναΐτης.

³²⁹ Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Α', σ. 409 κ.εξ. και τομ Β', σ. 140.

³³⁰ Ο.π.

³³¹ Στον Προλεγόμενά του ο Ι. Σιναΐτης αναφέρει ότι η συντακτικὴ ομάδα, πριν τη διάλυσή της, εργάστηκε μέχρι το γράμμα Ε και ότι ο Λογάδης πριν συνεχίσει την ολοκλήρωση του Λεξικού ανέλαβε την εργασία «ἐπιθεωρίας καὶ ἀνακαθάρσεως» των λημμάτων που είχαν ἤδη συνταχθεῖ καθώς το αποτέλεσμα είχε κριθεῖ ως ανομοιογενές. Βλ. Ι. Σιναΐτης, Προλεγόμενα, σ. δ', εδάφ. κγ'.

³³² Κ. Μ. Κούμας, *ό.π.*

³³³ Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 594.

4. Η συμβολή του Κοραή

Στο ξεκίνημα του εγχειρήματος της συγγραφής της *Κιβωτού* ο σχολάρχης είχε εκτενή αλληλογραφία με τον παλιό του γνώριμο στο Παρίσι, Αδαμάντιο Κοραή, από τον οποίο ζήτησε τη συνδρομή του στον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης και την προμήθεια εποπτικών οργάνων. Η αλληλογραφία τους ξεκινά στις 30 Νοεμβρίου 1804 με επιστολή του Πρωΐου προς τον Κοραή, με την οποία του ζητά μεταξύ άλλων την αποστολή ενός λεξικού του Ερρίκου Στεφάνου, και λήγει με μία εκτενή επιστολή του Κοραή συνταγμένη στις 6 Αυγούστου 1805.³³⁴ Επικρατούσε μάλιστα η εντύπωση ότι ο Κοραής είχε ενεργό συμμετοχή στο λεξικό της Πόλης· για παράδειγμα ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός γράφει ότι το εγχείρημα της *Κιβωτού* ξεκίνησε μετά από προτροπή του Κοραή,³³⁵ κάτι που αν και δεν ευσταθεί αναπαράγει ωστόσο ο Παρανίκας,³³⁶ ενώ ο Κωνσταντίνος Άμαντος αναφέρει ότι ο Πρώιος ανέλαβε το έργο «ὕπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ Κοραῆ, ὅστις στέλλει λεπτομερεῖς καὶ πολυτίμους σχετικὰς ὀδηγίας».³³⁷ Αν και ο Κοραής δεν αρνήθηκε την βοήθειά του προς τον Πρώιο, στέλνοντας στον σχολάρχη οδηγίες για την απαραίτητη προεργασία συγγραφής, προτάσεις για τον εμπλουτισμό των λημμάτων, ενισχυτικές βιβλιογραφικές ενδείξεις και άλλο χρήσιμο υλικό δεν είχε ωστόσο ενεργό ανάμειξη στη συγγραφική διαδικασία.³³⁸ Σε επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου (4 Φεβρουαρίου 1805) ο Κοραής καθιστά σαφές ότι η όποια προσπάθεια σύνταξης λεξικού από τους συγχρόνους του θα ήταν

³³⁴ Οι επιστολές αυτές του Κοραή έχουν δημοσιευθεί από τον Γλυκά στο «Ἐράνισμα» του ΠΕΦΣΚ (γράμμα του σχολάρχη στον Κοραή, 30 Νοεμβρίου 1804) σσ. 211-2, (αποκριτική επιστολή Κοραή, 6 Μαρτίου 1805) σσ. 216-7, (αποκριτική επιστολή Πρωΐου, 25 Μαΐου 1805) σσ. 231-2 (αποκριτική επιστολή Κοραή, 6 Αυγούστου 1805) σσ. 243-8. Οι επιστολές αυτές έχουν επίσης δημοσιευθεί από τον Κ. Θ. Δημαρά στο Αδ. Κοραής, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Β' 1799-1809, Αθήνα 1966.

³³⁵ J. R. Neroulos, *Cours de littérature grecque*, σ. 118.

³³⁶ Μ. Παρανίκας, «Περὶ τῆς Κιβωτοῦ», σ. 93.

³³⁷ Κ. Ι. Άμαντος, «Ὁ ἔθνομάρτυς Δωρόθεος Πρώιος», *Ἑλληνικά* 11 (1939), σσ. 239-48 και δη σ. 243.

³³⁸ «Ἐράνισμα», σσ. 243-8.

πρώρη καθώς θεωρούσε ότι η ελληνόφωνη λογισύνη, στερούμενη των ανθρωπίνων και υλικών πόρων, δεν ήταν ακόμη έτοιμη να αναλάβει ένα τόσο σοβαρό εγχείρημα. Έκρινε λοιπόν ως πλέον εφικτή την έκδοση ενός χρηστικού λεξικού, χωρίς επιστημονικές αξιώσεις: «ἐὰν θέλωσι λεξικὸν ἀνεκτὸν καὶ τοιοῦτον ὅποιον εἶναι ἀναγκαιότατον εἰς τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος, αὐτὸ δὲν χρειάζεται μεγάλην σοφίαν· μὲ μικρὸν κόπον, ἀκολουθοῦντες τὸν Στέφανον δύνανται νᾶ τὸ κάμωσι καὶ πλουσιώτερον ἀπὸ τοῦ Στεφάνου».³³⁹ Ωστόσο, όχι μόνο δεν εκφράζει τις ανησυχίες του στον Πρώιο αλλά αντιθέτως τον προτρέπει να ολοκληρώσει το εγχείρημα, «Χαίρω ὅτι καταγίνεσθε εἰς λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» γράφει στην επιστολή της 6ης Αυγούστου 1805.³⁴⁰

Η επιστολή αυτή της 6ης Αυγούστου, που είναι και η τελευταία που στέλλει ο Κοραΐς στον Πρώιο, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς εκεί υποδεικνύει στον σχολάρχη τα συγγράμματα που θεωρεί απαραίτητα για την ολοκλήρωση του λεξικού. Κατ' αρχάς υπόσχεται ότι θα προσπαθήσει να βρει μια έκδοση του *Θησαυροῦ* του Στεφάνου που περιλαμβάνει και τους πέντε τόμους, τονίζοντας ότι ο πέμπτος τόμος που περιέχει «τὰ γκραικολατινικὰ γλωσσάρια καὶ τὸ περὶ Διαλέκτων σύνταγμα τοῦ Στεφάνου» είναι και ο πλέον δυσεύρετος καθώς «πολλοὶ ἀρκοῦνται εἰς τοὺς τέσσερας τόμους καὶ διὰ τὰ γλωσσάρια ἀγοράζουσι χωριστὴν τὴν ἔκδοσιν τοῦ Λαββέως, ἢ ὅποια εἶναι ἀκριβεστέρα καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἄλλο δὲν λείπει παρὰ τὸ περὶ Διαλέκτων σύνταγμα», ενώ αναφέρει ότι υπάρχει

³³⁹ Την κρίση αυτή διατύπωσε ο Κοραΐς αφού πληροφορήθηκε από τον φίλο του Αλ. Βασιλείου ότι ξεκίνησε η προεργασία σύνταξης λεξικού από τον Άνθιμο Γαζή. Καθώς έκρινε την όλη εργασία ως μάταιη ζήτησε να διαγραφεί από τον κατάλογο «τῶν συνεργῶν καὶ συναγωνιστῶν τοῦ Λεξικοῦ» Αδ. Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία...*, σσ. 236-7. Οι επιστολές του Πρωίου φαίνεται ότι έκαναν τον Κοραΐ λιγότερο επιφυλακτικό ως προς το εγχείρημα που συντελείτο στην Σχολή της Ξηροκρήνης. Αυτό το συμπεραίνουμε και από επιστολή του προς τον Αλ. Βασιλείου (25 Ιούλιος 1805) όπου εκφράζει την ελπίδα ότι οι «Βυζάντιοι» να αποδειχθούν «σπουδαιότεροι» των συμπατριωτῶν του Σμυρναίων. *Ο.π.* σ. 282.

³⁴⁰ «Ἐράνισμα», σ. 244.

και πληρέστερο «Περὶ διαλέκτων σύνταγμα», αυτό «τοῦ Mattaire».³⁴¹ Τα συγγράμματα στα οποία αναφέρεται ο Κοραΐς είναι το *Tirocinium linguae graecae* του Ιησουίτη Philippe Labbe (1607-1667),³⁴² το οποίο εκδόθηκε στο Παρίσι 1648 γνωρίζοντας έκτοτε τουλάχιστον δώδεκα ανατυπώσεις και το *Græcæ Linguae Dialecti* του Γάλλου Michel Maittaire (1668-1747), που τυπώθηκε το 1706 στο Λονδίνο, όπου είχε καταφύγει ο Ουγενότος αυτός κλασικιστής. Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης δεν εντοπίσαμε κανένα από τα δύο αυτά συγγράμματα.

Στη συνέχεια της επιστολής του ο Κοραΐς αναφέρει «ἀτάκτως» και άλλα «ἀναγκαῖα» συγγράμματα, «[τ]οιαῦτα εἶναι τοῦ Δανιῆλ Σκόττου τὸ ἀναπλήρωμα εἰς τὸν Στέφανον, τοῦ Ὅμηρου ὁ διεξοδικὸς λεξικὸς Πίναξ, ὁ Ἡσύχιος τῆς ἐκδόσεως εἰς δύο τόμους, ὁ Πολυδεύκης εἰς δύο, ὁ Σουΐδας εἰς τρεῖς, Φρόνιχος, Θωμᾶς Μάγιστρος, Μοῖρις, Ἀρποκρατίων, Ἀμμώνιος [...] τοῦ Ἑτυμολογικοῦ ἐκείνην τὴν ἔκδοσιν ἣτις ἔχει εἰς τὸ τέλος τὸν Πίνακα τοῦ Σιλβουργίου. Τοῦ Ερωτιανοῦ καὶ Γαληνοῦ αἱ εἰς τὸν Ἱπποκράτην γλῶσσαι καὶ τὸ Λεξικὸν τοῦ Φοεσίου [...], δύο Λεξικά τοῦ Πόρτου, ἰωνικὸν τὸ ἓν, δωρικὸν τὸ ἄλλο, τοῦ Κωνσταντίνου τὸ γραικολατινικὸν Λεξικὸν, τοῦ Σουϊκῆρου τὸν Ἐκκλησιαστικῶν θησαυρόν, τὰς συμφωνίας τῆς Παλαιᾶς, ἀπὸ τὸν Τρόμμιον, Διαθήκης, καὶ τῆς νέας, ἃν ἐνθυμοῦμαι καλά, ἀπὸ τὸν Στέφανον».³⁴³

Αναφέρει επίσης το *Κριτικὸ λεξικὸ* του «Σχνεϊδέρου» (Johann Schneider, 1750-1822) και τα λεξικά συνταχθέντα ἀπὸ «τὸν Βουδαῖον καὶ τὸν

³⁴¹ Ο.π.

³⁴² Στο πιο γνωστό του ἔργο ὑπὸ τον τίτλο *Sacrosancta concilia ad regiam editionem exacta* (Παρίσι, 1671-1672), ο Labbe μαζί με τον ἕτερο Ιησουίτη Gabriel Cossart (1615-1674) συγκέντρωσαν συνοδικὰ κείμενα τα οποία παρέθεσαν στο ελληνικὸ πρωτότυπο και σε λατινική μετάφραση σε δεκαεπτὰ συνολικά τόμους. Το σημαντικό αυτό ἔργο περιλαμβάνονταν στη συλλογή της βιβλιοθήκης της σχολῆς ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τον κατάλογό της.

³⁴³ «Ἐράνισμα», σ. 245.

Καμεράρον» καθώς και τους «άτελείς» πίνακες του «Ἀββᾶ Αὐγήρου εἰς τὸν Ἴσοκράτην καὶ τὸν Λυσίαν» και συστήνει στους συντάκτες της *Κιβωτοῦ* να εφοδιαστούν με «ὅλας τὰς νέας ἐκδόσεις τῶν συγγραφέων, ὅσαι δηλαδὴ ἔγιναν μὲ διεξοδικωτάτους πίνακας», προτρέποντάς τους να τις παραγγείλουν ἀπὸ τὴν Γερμανία μέσω του Αλεξάνδρου Βασιλείου.³⁴⁴ Οἱ συντάκτες τῆς *Κιβωτοῦ* ὄντως προμηθεύτηκαν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ λεξικά που τους εἶχε υποδεικνύει ο Κοραῆς και σε αὐτά θα αναφερθούμε παρακάτω. Αὐτά που δεν εντοπίσαμε στον κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης τῆς Σχολῆς εἶναι τὸ *Appendix ad Thesaurum Graecae Linguae ad Henr. Stephano constructum, & ad Lexica Constantini & Scapulae* (Λονδίνο, 1745) του «Δανιὴλ Σκόττου» (Daniel Scott, 1694–1759), τὸ *Commentarii linguae graecae* (1529) του «Βουδαίου» (Guillaume Budé, 1467-1540)³⁴⁵ και τὴν ἐκδοση του *Λεξικού* του Βαρίνου Φαβωρίνου που τυπώθηκε στὴν Βασιλεία τὸ 1538 σε ἐπιμέλεια του «Καμεράρου» (Joachim Camerarius ὁ πρεσβύτερος, 1500-1574).

Ο Κοραῆς, ὁ ὁποῖος εἶχε καταγίνει και ὁ ἴδιος με τὴν λεξικογραφία διατυπώνει στὴν ἐπιστολὴ του παρατηρήσεις οἱ ὁποῖες εκφράζουν τὶς εκπαιδευτικὲς και γλωσσικὲς του ἀντιλήψεις.³⁴⁶ Ὡς πρὸς «τὴν μετάφρασιν

³⁴⁴ Ὁ.π., σσ. 244-7.

³⁴⁵ Ἡ συγκριτικὴ αὐτὴ μελέτη του Budé σε συνδυασμὸ με ἄλλα χειρόγραφα του ἐμπλουτίστηκε ἀπὸ ἄλλους κλασικιστὲς και χρησίμευσε ὡς βάση για τὰ διάφορα οὐμανιστικά λεξικά ὅπως τὸ *Lexicon Graeco-latinum seu Thesaurus linguae graecae... ex ipsius G. Budaei manuscripto lexico...* (Γενεύη, 1554) και τὸ *Λεξικὸν ἑλληνορωμαϊκὸν hoc est. Dictionarium greacolatium G. Budaei, I. Tusani, C. Gesneri, H. Iunii, R. Constantini, Io. Hartongi...* (Βασιλεία, 1563). Βλ. Α. Σφοῖνη, ὁ.π., σσ. 97-8, σημ. 21 πρβ. Νικόλαος Τσάγκας, *Γουλιέλμος Μπουντέ (Guillaume Budé), ὁ πρῶτος γάλλος ἐλληνιστὴς, 1468-1540*, Αθήνα 1991. σσ. 105-6.

³⁴⁶ Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐνασχόλησής του με τὰ ἀρχαία κείμενα τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης ὁ Κοραῆς εἶχε συλλέξει ἐκτενὲς λεξικογραφικὸ υλικὸ σε μορφή κριτικῶν, ἐρμηνευτικῶν και ἐτυμολογικῶν σχολίων, διορθώσεων και παρατηρήσεων που σημείωνε στα περιθώρια τῶν βιβλίων του. Τὸ υλικὸ αὐτὸ, προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἀρχαία, μεσαιωνικὴ και νέα ἐλληνικὴ γραμματεία, τὶς Γραφές ἀλλὰ και τὴν ομιλουμένη συμπεριέλαβε στο

τῶν λέξεων εἰς κοινὴν γλῶσσαν», συνιστά στον Πρώιο ὅτι «αὕτη πρέπει πρῶτον νὰ ἦναι ὁμοειδῆς, ἤγουν οἱ σχηματισμοὶ καὶ αἱ μορφαὶ τῶν λέξεων τῆς κοινῆς γλῶσσης πρέπει ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ ἀποφεύγωσι τὴν ἄλογον ποικιλίαν», παραθέτοντας μάλιστα αρκετὰ παραδείγματα.³⁴⁷ Για τον Κοραή η σύνταξη των λημμάτων πρέπει να γίνει με τέτοιο τρόπο ὥστε να συμβάλει «εἰς τὴν ἀκριβῆ κατάληψιν τῆς παλαιᾶς καὶ εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς μετ' αὐτῆς συγγένειας καὶ τὴν διόρθωσιν τῆς νέας».³⁴⁸ Προτρέπει ἐπίσης τους συντάκτες να διορθώσουν λάθη και παραλείψεις των παλαιότερων εκδόσεων και να προσθέσουν σπάνιες λέξεις τις οποίες ἀμέλησαν να συμπεριλάβουν οι προγενέστεροι λεξικογράφοι καθώς αυτές «συμβάλλουσι πολὺ εἰς τὴν παράθεσιν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαίας με τὴν σημερινὴν ἑλληνικὴν», τους συμβουλεύει ἐπίσης ὅτι ὅταν παραθέτουν παραδείγματα ἀντλημένα ἀπὸ ἀρχαία κείμενα αὐτό πρέπει να γίνει με

Γλωσσογραφικῆς Ἔγλης Δοκίμιον η ἐκδοσὴ του οποίου ξεκίνησε ἀπὸ το 1828 ὑπὸ τον γενικό τίτλο Ἰτακτα, με τους πέντε πρώτους τόμους να ἔχουν ἐκδοθεῖ μέχρι το 1833 και τους δύο τελευταίους μετὰ θάνατον. Κατὰ τον Γιώργο Μπαμπινιώτη τα Ἰτακτα τοῦ Κοραή «αποτελοῦν τὴν πρώτη σημαντικὴ προσπάθεια σύνταξης ἐνός ιστορικού λεξικού τῆς Ν. Ἑλληνικῆς» (βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, «Τα λεξικά τῆς Νέας Ἑλληνικῆς», στου ἰδίου, *Λεξικό τῆς νέας ἑλληνικῆς γλῶσσας*, Αθήνα 2012, σσ. 36-62. Το λεξικογραφικό υλικό που συγκέντρωσε ο Κοραῆς και ἀφορᾶ αποκλειστικά τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ θα ἐκδοθεῖ ἀρκετὲς δεκαετίες μετὰ τὴν θάνατό του σε τρεῖς τόμους, οἱ δύο πρώτοι ἐκδόθηκαν ἀπὸ τον Δαμαλά ὡς ο ἑβδομος και ὄγδοος τόμος των *Μετὰ θάνατον εὐρεθέντων* (Αθήνα, 1889 και 1891) και ο τρίτος ἀπὸ τον Στυλιανὸ Βίο (Αθήνα, 1934). Για τον φιλόλογο Κοραῆ γενικότερα βλ. Γεώργιος Α. Χριστοδούλου, «Ο Κοραῆς ὡς κλασικός φιλόλογος», *Διαβάζω* 82 (1983), σσ. 45-8.

³⁴⁷ «Ἐράνισμα», σ. 245.

³⁴⁸ Ὁ.π. Αποτελεῖ πάγια και δεδηλωμένη πεποίθησι του Κοραῆ ὅτι η γνώσι τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς θα βοηθήσει στην «εὐκολωτέραν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλῶσσης μάθησιν» (Προλεγόμενα, τόμ. Α', σ. 500-501). Σε ἐπιστολή του προς τον Αλέξανδρο Βασιλείου ο Κοραῆς συνοψίζει τις ἀντιλήψεις του για τὴ σχέση ἀρχαίας και νέας Ἑλληνικῆς: «Χωρὶς τὴν ἀκριβεστάτην εἶδησιν τῆς [ἀρχαίας] Ἑλληνικῆς, ὅστις καταγίνεται εἰς τὸ νὰ διορθώσῃ τὴν κοινὴν ἢ νὰ δώσῃ εἰς αὐτὴν κανόνας ἢ νὰ κρίνῃ καθ' οἰονδήποτε ἄλλον τρόπον, περιπατεῖ εἰς τὴν σκοτίαν καὶ δὲν ἤξεύρει μήτε ποῦ ὑπάγει μήτε τι κάμνει» Βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, Ὁ.π. πρβ. Αδ. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία...*, σ. 116.

χρονολογική σειρά ώστε να μπορεί να παρατηρήσει ο αναγνώστης την εξέλιξη της σημασίας των λέξεων.³⁴⁹ «Τὸ εἶπα καὶ θέλω τὸ λέγει ἀδιακόπως, ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ποτὲ δὲν θέλει εἶσθαι ἐντελής χωρὶς τὴν μελέτην τῆς κοινῆς» γράφει ο Κοραῆς προτρέποντας τους συντάκτες της *Κιβωτοῦ* να χρησιμοποιήσουν πέρα από τα λεξικά της αρχαίας και το «κοινὸν λεξικὸν τοῦ Καπουκίνου Σομαυέρα τὸ Γραικιταλικόν, τὸ ὁποῖον περιέχει πολλὰς λέξεις κοινὰς τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους».³⁵⁰ Το σύγγραμμα αυτό ήταν ο *Θησαυρὸς τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ τῆς Φραγκικῆς γλώσσης = Tesoro della Lingua Greca-volgare et Italiana* ένα δίτομο λεξικό Ιταλικῆς και δημώδους νεοελληνικῆς που εκδόθηκε στο Παρίσι (Παρίτζι) το 1709, ἀπὸ τον Γάλλο καπουτσίνο μοναχὸ Αλέξιο Σουμαβεραίο (Alexis de Sommevoire/ Alessio da Somavera), ο

³⁴⁹ «Ἐράνισμα», σ. 245.

³⁵⁰ Ὁ.π., σ. 246. Στο λεξικό αυτό ο Somavera συγκέντρωσε λέξεις «ρωμαίικες» της καθομιλουμένης ἀπὸ την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Αθήνα, την Πελοπόννησο και φυσικά τα νησιά του Αἰγαίου. Η προσπάθεια αυτή του πήρε σαράντα χρόνια και του «ἐτσάκησε νοῦν καὶ ψυχὴν», ὅπως γράφει στον πρόλογο του λεξικού του. Προσέθεσε βέβαια και αρκετές «ἑλληνικαῖς λέξεις», δηλαδή λόγια στοιχεῖα. Το ἔργο αυτό εντάσσεται στην κατηγορία των δίγλωσσων ἢ πολύγλωσσων λεξικῶν, γλωσσαρίων και γραμματικῶν που συντάχθηκαν κατὰ τις περιόδους της Αναγέννησης και κυρίως της Αντιμεταρρύθμισης. Σε αυτά συγκαταλέγονται η *Εἰσαγωγή νέα ἐπιγραφομένη Στέφανος Χρήσιμος = Introduttore nuovo intitolato Corona Preciosa* του Στεφάνου εκ Σαβίου (Stephano da Sabio), ένα λεξικό τυπωμένο στην Ρώμη το 1622 το οποίο ήταν κατὰ τον Émile Legrand το πρώτο έντυπο ὅπου γίνεται χρήση του απλοῦ νεοελληνικῶν λεξιλογίου (*Bibliographie hellénique*, τ. I, αρ. 79, σ. 200), παρόμοια συγγράμματα ἦταν το *Λεξικὸν λατινικόν, ρωμαίικον καὶ ἑλληνικόν...* = *Dictionarium latinum, graeco-barbarum et littérale...* του θεολόγου Simon Portius (Παρίσι, 1635), το *Institutiones Linguae Graecae-Vulgaris* του φραγκισκανοῦ Pedro Mercado (Ρώμη, 1732), η *Gramática vulgar griego-española* του Joaquín Ibarra (Μαδρίτη, 1775) και το *Dizionario grammatiche, e dialoghi per apprendere le lingue italiana, greca-volgare, e turca...* του ιεραποστόλου Bernardino Pianzola (Πάδοβα, 1789). Τα δίγλωσσα ἢ και ενίοτε τετράγλωσσα συγγράμματα αυτά συντάχθηκαν με σκοπούς μορφωτικούς ενώ παράλληλα κάλυπταν και τις πρακτικῆς ἀνάγκες του ἐμπορίου, της ἐπικοινωνίας ἢ της περιήγησης και χρησίμευσαν ως βοηθήματα στην ιεραποστολική δράση των ιησουιτῶν στην οθωμανική Ανατολή. Βλ. Α. Σφοῖνη, ὁ.π., σ. 90 σημ. 1.

Κοραής το θεωρεί τόσο σημαντικό ώστε προτείνει να το παραγγείλουν σε αρκετά αντίτυπα, ένα για κάθε συντάκτη.³⁵¹ Για τον Κοραή οι συντάκτες ενός λεξικογραφικού πονήματος σαν αυτό της *Κιβωτοῦ* θα έπρεπε να εργαστούν με τέτοιο τρόπο ώστε να αναιρέσουν τη χρονική διαφορά και να γεφυρώσουν γλωσσολογικά την αρχαία με τη νέα γλώσσα, κάτι που άλλωστε θα επιχειρήσει ο ίδιος όταν θα εκδώσει στον πρώτο τόμο των *Ἀτάκτων* δύο ποιήματα του Πτωχοπρόδρομου με μακροσκελείς σημειώσεις και πέντε πίνακες που αποδεικνύουν τη γλωσσική εγγύτητα της αρχαίας με την νεοελληνική λαλούμενη. Ωστόσο το λεξικό του Σουμαβεραίου δεν συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο της βιβλιοθήκης της Σχολής.³⁵²

Παρά τις όποιες επικρίσεις του, ο Κοραής μερίμνησε για την αποστολή του υλικού που ο Πρώιος του είχε ζητήσει όπως άλλωστε διαφαίνεται και από τις επιστολές του προς τον Βασιλείου στον οποίο υπενθυμίζει τακτικά την αποστολή στην Ξηροκρήνη καταλόγων βιβλίων, πινάκων, γεωγραφικών και αστρονομικών οργάνων. Οι επιστολές αυτές φανερώνουν το ειλικρινές ενδιαφέρον του Κοραή και την αναγνώριση εκ μέρους του των προσπαθειών του Πρωΐου για τη βελτίωση και ανύψωση της παιδείας του γένους.

³⁵¹ «Ἐράνισμα», *ό.π.*

³⁵² Τα λεξικά στα οποία αναφέρεται ο Κοραής απετέλεσαν ύλη και άλλων λεξικογράφων του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Για παράδειγμα ο Λουκάς Γιαγκουλαῖος Δελλά Ρώκκας στο λεξικό του αναφέρει τα ονόματα των «παλαιῶν σοφωτάτων λεξικοποιῶν» πού χρησιμοποίησε «πρὸς διόρθωσιν καὶ αὔξησιν» του έργου του: Σουΐδας καὶ Ἐρρίκος Στέφανος, Σκάπουλας, Βαρίνος, Βουδαῖος, ενώ στο εσωτερικό των άρθρων αναφέρονται και τα ονόματα του Ησύχιου, του Somavera, του Βλάχου καθώς και η *Γραμματικὴ τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως* (Μιλάνο, 1476), ένα διδακτικό βιβλίο που κυκλοφορούσε ευρέως στις Ηγεμονίες βλ. Α. Σφοῖνη, *ό.π.*, σσ. 97-8.

5. Το Λεξικόν Ἑλληνικόν του Ανθίμου Γαζή

Την ίδια περίοδο που οι ιθύνοντες της Πατριαρχικής Σχολής εντάσσουν τη σύνταξη ελληνικού λεξικού στην ανανεωτική προσπάθεια που συντελείται στην Ξηροκρήνη, επιχειρούνται σχεδόν ταυτόχρονα άλλες δύο λεξικογραφικές προσπάθειες. Η πρώτη συντελείται στο πλαίσιο λειτουργίας της Καπλανείου Σχολής των Ιωαννίνων, που ιδρύθηκε το 1805 μετά από χορηγία του Ζώη Καπλάνη (1736-1806).³⁵³ Η Καπλάνειος ουσιαστικά συνιστούσε τη συνέχεια της παλιάς Μαρουτσαίας Σχολής, όπου εργάστηκε ο Αθανάσιος Ψαλίδας αμέσως μετά την επιστροφή του στα Ιωάννινα το 1795. Επιθυμία του ιδρυτή ήταν οι διδάσκαλοι της σχολής να συγκεντρώσουν, αξιολογήσουν και ταξινομήσουν από τα υπάρχοντα λεξικά, βιβλία, αλλά και από την καθομιλουμένη γλώσσα τις δύσκολες και δυσσεμνήεντες λέξεις και στη συνέχεια να προβούν στη σύνταξη ενός σύγχρονου λεξικού, προς όφελος όλου του γένους.³⁵⁴

Η δεύτερη λεξικογραφική προσπάθεια εντασσόταν όχι στο πρόγραμμα κάποιας σχολής αλλά στις φιλοδοξίες ενός λογίου, συγκεκριμένα του Ανθίμου Γαζή, ο οποίος είχε εξαγγείλει και εκείνος στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα την έκδοση ελληνικού λεξικού βασισμένου σε εκείνο του Στεφάνου.³⁵⁵ Ο Γαζής έκανε γνωστή αυτή του την πρόθεση τόσο στον Κοραή, από τον οποίο προσδοκούσε επιστημονική αρωγή, όσο και στον Πρώιο από τον οποίο ζητούσε την προεγγραφή συνδρομητών και την υποστήριξη του «Κοινού» της Πόλης.³⁵⁶ Ο Κοραής ήταν εξίσου διστακτικός και με την προσπάθεια του Γαζή, ωστόσο τον βοήθησε, όπως άλλωστε είχε

³⁵³ Ο Ζώης Καπλάνης ήταν μεγαλέμπορος στη Ρωσία με καταγωγή από το Γραμμένο Ιωαννίνων.

³⁵⁴ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Αγώνες για ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων: ερμηνευτικό χρονικό», *Αντί* 14: 179 (1982), σσ. 26-30 και δη σ. 30.

³⁵⁵ Την αλληλογραφία του Πρωΐου που αναφέρεται στο Λεξικό του Γαζή δημοσίευσε ο Γλυκάς διασώζοντάς την στο «Ἐράνισμα», σ. 204 κ.έξ.

³⁵⁶ Α. Κουμαριανού, *ό.π.*, σ. 169.

κάνει και με τον Πρώιο, αποστέλλοντάς του χρησιμότατο βιβλιογραφικό υλικό.³⁵⁷ Η αλληλογραφία μεταξύ Ανθίμου Γαζή και Δωροθέου Πρωΐου μας μεταφέρει το κλίμα και το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελούνταν οι διεργασίες συγγραφής των ελληνικών λεξικών στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα. Αρχικά ο Πρώιος με επιστολή του (20 Δεκεμβρίου 1804) δίνει ελπίδες στον Γαζή λέγοντάς του ότι συγκρότησε έναν κατάλογο εκατό συνδρομητών, ζητά όμως διευκρινίσεις σχετικά με τους συντάκτες καθώς όπως αναφέρει μέλη της πολιτικής λογιοσύνης είχαν διατυπώσει αμφιβολίες για τη σοβαρότητα του όλου εγχειρήματος. Ο Γριτσόπουλος διακρίνει στην επιστολή αυτή του Πρωΐου μία ανησυχία του σχολάρχη για τυχόν ανάμειξη των Ζωσιμάδων στην έκδοση του λεξικού του Γαζή, κατά τον Γριτσόπουλο αυτή η ανησυχία οδηγεί τον σχολάρχη στο να ζητήσει περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τον τρόπο εργασίας του Γαζή ειδικά όσον αφορά την απόδοση της σημασίας των λέξεων στη νέα ελληνική.³⁵⁸ Ο Γαζής απαντά (7 Φεβρουαρίου 1805) ενημερώνοντας τον Πρώιο σχετικά με τον τρόπο συλλογής του υλικού και της μεθόδου συγγραφής και διάταξης των λημμάτων, ωστόσο η αλληλογραφία τους σταματά -κάπως απότομα- στις 10 Μαΐου 1805 όταν ο Πρώιος στην τελευταία του επιστολή προς τον Γαζή ανακοινώνει στον Θεσσαλό λόγιο την πρόθεση της Σχολής να συντάξει και να εκδώσει δικό της λεξικό. Ο σχολάρχης κλείνει την επιστολή του γράφοντας ότι και οι δύο προσπάθειες θα αξιολογηθούν και να εκτιμηθούν όπως του αρμόζει από τις μελλοντικές γενιές, «ή μέλλουσα γενεὰ δύναται νὰ χειραγωγηθῆ διὰ τούτων, νὰ παρατηρήσῃ τὰς ἐλλείψεις, ὑπερβολὰς καὶ παρεκτροπὰς, καὶ νὰ ἀπαρτήσῃ τὸ ἐντελὲς λεξικὸν τῆς παλαιᾶς ἐλληνικῆς γλώσσης».³⁵⁹ Η αναγγελία χρηματοδότησης της *Κιβωτοῦ* υπό των «φιλομούσων καὶ φιλογενῶν

³⁵⁷ Η επιστολή δημοσιεύθηκε στα *Χιακὰ Χρονικὰ* 5 (1923), σσ. 18-9 και αναδημοσιεύθηκε από τον Στέφανο Καββάδα στη μελέτη του: «Ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Κοραῆ», *Ἄθηνᾶ* 52 (1948), σσ. 254-70, όπου ο συγγραφέας σχολιάζει την παράλειψη του Γαζή να αναφερθεί στον Κοραή στον πρόλογο του Λεξικού του παρά την βοήθεια που εκείνος του παρείχε.

³⁵⁸ Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Ἡ Κιβωτὸς», *ό.π.*, σ. 227.

³⁵⁹ «Ἐράνισμα», σ. 224.

Ζωσιμάδων» ανάγκασε τον Γαζή να αναστείλει την έκδοση του λεξικού του, τις δαπάνες της οποίας είχε αναλάβει σχεδόν αποκλειστικά ο ίδιος έχοντας μονάχα την στήριξη ορισμένων Αμπελακιωτών εμπόρων, ήλπιζε μάλιστα το εκδοτικό αυτό εγχείρημα να του αποφέρει κέρδη.³⁶⁰ Όμως, οι συνεχείς αναβολές και καθυστερήσεις στην έκδοση της *Κιβωτοῦ* παρακίνησαν τον Γαζή να ολοκληρώσει το έργο του βασισμένος όχι πλέον στον *Θησαυρόν* του Στεφάνου αλλά στη δεύτερη έκδοση του *Κριτικού Λεξικού* του Johann Schneider.³⁶¹ Το λεξικό του Γαζή εκδόθηκε υπό τον τίτλο *Λεξικὸν ἑλληνικὸν πρὸς χρῆσιν τῶν περὶ τοὺς παλαιούς συγγραφεὶς ἑνασχολουμένων* σε τρεις τόμους μεταξύ των ετών 1809-1816 στη Βενετία από το τυπογραφείο των Γλυκήδων και σημείωσε μία σχετική εκδοτική επιτυχία παρά τις δικαιολογημένες θα λέγαμε επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν αλλά και τις σκληρές επικρίσεις που κατά καιρούς δέχθηκε.³⁶²

6. Τα βοηθήματα

Εφοδιασμένοι με τα κατάλληλα βοηθήματα οι συντάκτες του λεξικού της Πόλης μπορούσαν πλέον να ξεκινήσουν ανεμπόδιστοι το έργο τους. Από μία προκήρυξη της επικείμενης έκδοσης της *Κιβωτοῦ* που δημοσιεύθηκε αρχικά στη *Γενική φιλολογική εφημερίδα της Βιέννης* (*Wiener allgemeine Literaturzeitung*, αρ. 18) τον Δεκέμβριο του 1815 και αναδημοσιεύθηκε στον

³⁶⁰ Στην επιστολή του προς τον Πρώιο (7 Φεβρουαρίου 1805) ο Γαζής αναφέρει ότι «ὄλην τὴν δαπάνην τῆς τε συνθέσεως καὶ ἐκτυπώσεως καταβάλλω ἐγὼ ἐκ τε τῶν ἰδίων μου ὑστερημάτων, καὶ ἐκ δανείων, ὅπου ἔλαβον παρ' ἀνδρῶν φιλογενῶν, καθὼς παριστάνει τοῦτο καὶ ἡ ἐγκύκλιός μου εἴδησις». «Ἐράνισμα», σ. 215.

³⁶¹ Α. Κουμαριανού, *ό.π.*, σ. 171-2.

³⁶² Όπως προαναφέραμε ο Κοραΐς στις επιστολές του στον Αλ. Βασιλείου είχε διατυπώσει την επιφυλακτικότητά του και για το λεξικό του Γαζή πριν καν αυτό εκδοθεί ενώ μετά την έκδοση του πρώτου τόμου ο λόγος του έγινε ιδιαίτερα επικριτικός. Όταν κυκλοφορεί και ο δεύτερος τόμος, γράφει στον Βασιλείου (9 Αυγούστου 1812) :«Ἄν ὁ δεύτερος τόμος τοῦ Λεξικοῦ ὁμοιάζει μὲ τὸν πρῶτον, ἐπροκόψαμεν». Βλ. *Ἐπιστολαί*, τομ. Γ', σ. 218. Βλ. Επίσης Δημήτριος Γκίνης και Βαλέριος Γ. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863...*, τόμ Α', Αθήνα 1939, σσ. 88, 111 και 143.

Λόγιο Έρμη,³⁶³ πληροφορούμαστε ότι τα βοηθήματα αυτά ήταν τα λεξικά που συνέταξαν οι παρακάτω αρχαίοι, μεσαιωνικοί και νεότεροι συγγραφείς: Πολυδεύκης, [...], Ήσυχιος, Σουΐδας, Φώτιος, Έτυμολόγος, Εϋστάθιος, Βαρΐνος, και οί Άττικισταί, Στέφανος, Έρρΐκος, Σκάπουλας, Τουσανός, Βενιαμίν, Εδερρΐκος, και άλλα κοινά τΉς Εϋρώπης Λεξικά, έτι δε και Σχνηΐδέρος ό νεώτερος Λεξικός Γερμανός, και ό Θησαυρός τΉς ποιήσεως του Μορελλΐου».³⁶⁴ Στα λεξικά του «Γερμανουΐ Σνηΐδέρου και του Μωρελλΐου Θωμᾶ» αναφέρεται και ο Παρίων Σιναΐτης στα Προλεγόμενά του,³⁶⁵ ενώ σε απαντητική επιστολή του προς τον Σκαρλάτο Γκίκα ο Νικόλαος Λογάδης αναφέρεται στα λεξικά «Ήσυχΐου τε και Σουΐδα και Πολυδεύκους και Εϋσταθΐου, Έτυμολογικου και Βαρΐνου και τῶν διαφόρων Σχολιαστῶν ποιητῶν και ῥητόρων, Ιστορικῶν τε και φιλοσόφων· ναΐ μὴν και Έρρΐκου Στεφάνου, Ίακώβου Γουσανουΐ, Βενιαμίν Έδερΐκου, Σκλιβέρου και Σκάπουλα [...]».³⁶⁶ Συμβουλευμένοι τον κατάλογο της βιβλιοθήκης της Σχολής θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τα βιβλία αυτά και να τα ταυτίσουμε με αυτά που αναφέρονται στην Προκήρυξη, στα Προλεγόμενα αλλά και στην επιστολογραφία αυτών που συμμετείχαν στο εγχείρημα όπως αυτή δημοσιεύθηκε στο «Έράνισμα» του ΠΕΦΣΚ. Στα λεξικά αυτά θα προσθέσουμε και άλλα έργα τα οποία αν και δεν αναφέρονται σε κάποιο κείμενο βρίσκονται ωστόσο στη συλλογή της βιβλιοθήκης και είναι πολύ πιθανό να χρησιμοποιήθηκαν από τους συντάκτες της Κιβωτουΐ. Για τη δεύτερη αυτή κατηγορία το μόνο κριτήριο μας ήταν η χρονολογία έκδοσης, καθώς όμως δεν διαθέτουμε χρονολογία εισαγωγής η προσέγγιση μας παραμένει αναγκαστικά υποθετική. Η σειρά που θα ακολουθήσουμε θα είναι χρονολογική και τυπολογική, η χρονολογική σειρά επιβάλλει να ξεκινήσουμε από τα λεξικά της ύστερης

³⁶³ Για το ενδιαφέρον και τις συζητήσεις που προκάλεσε η έκδοση της Κιβωτουΐ μεταξύ των λογίων του γένους, βλ. Έρμησ ό Λόγιος Στ΄ (1816), σσ. 50-64, 265-7 και Ζ΄ (1817), σσ. 39-51, 323 και 495-7.

³⁶⁴ Ό.π., σ. 51.

³⁶⁵ Ι. Σιναΐτης, Προλεγόμενα, σ. δ΄, εδάφ. κ΄.

³⁶⁶ «Έράνισμα», σ. 228.

αρχαιότητας και των μέσων χρόνων και να συνεχίσουμε με τα λεξικά της Αναγέννησης και του Μπαρόκ, φθάνοντας μέχρι τα συγγράμματα εκείνα που τυπώθηκαν στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα. Ενίοτε κρίνουμε σκόπιμο να κατατάξουμε κάποια λεξικά βάσει της τυπολογίας τους (ομηρικά, αττικιστικά, πατερικά, κ.ο.κ.), σε κάθε περίπτωση ξεκινούμε με τα λεξικά που αναφέρουν οι συντάκτες της Προκήρυξης και των Προλεγομένων και συνεχίζουμε με αυτά που αν και δεν αναφέρονται στη σχετική με τη σύνταξη της Κιβωτού βιβλιογραφία εντοπίστηκαν ωστόσο στον κατάλογο της βιβλιοθήκης.

Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης της Σχολής εντοπίσαμε τα παρακάτω λεξικά, οι συγγραφείς των οποίων αναφέρονται στην Προκήρυξη: Το *Ονομαστικόν* του Ιουλίου Πολυδεύκη (Julius Pollux, 2ος αι. μ.Χ.) σε μία έκδοση του 1707 τυπωμένη στο Άμστερνταμ. Το *Λεξικόν* του Ησύχιου του Αλεξανδρινού (5ος αι. μ.Χ.) σε έκδοση του 1746 τυπωμένη στο Λέιντεν.³⁶⁷ Το *Λεξικόν Σουίδα ή Σουΐδα* (10ος αι. μ.Χ.) σε μία έκδοση του 1705 τυπωμένη στο Κάιμπριτζ. Τη *Μυριοβιβλο ή Βιβλιοθήκη* του Πατριάρχη Φωτίου του Α' (820-893) σε μία έκδοση του 1653 τυπωμένη στη Ρουέν. Το *Μέγα Έτυμολογικόν (Etymologicum Magnum)* σε έκδοση του 1710 τυπωμένη στη Βενετία.³⁶⁸ Στην προκήρυξη της Κιβωτού αναφέρεται επίσης

³⁶⁷ Το λεξικό αυτό γνωστό και ως *Συναγωγή πασών λέξεων κατά στοιχείον εκ τῶν Ἀριστάρχου καὶ Ἀπίωνος καὶ Ἡλιοδώρου*, θεωρείται το πλουσιότερο και το σπουδαιότερο από τα σωζόμενα αρχαία λεξικά. Εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1514 από τον φιλόλογο και εκδότη Μάρκο Μουσούρο τον Κρήτα (1470-1517). Ακολούθησαν και άλλες εκδόσεις (Haguenau 1521, Λέιντεν 1746, Λούγδουνο 1766, Ιένη 1857, 1864, 1867 κ.ά.). Βλ. Έ. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, τόμ. III, Παρίσι 1895, σ. 240.

³⁶⁸ Το ελληνόγλωσσο αυτό αλφαβητικό λεξικό με βαρύτητα στην ετυμολογία των λέξεων, φέρεται ότι είχε εκπονηθεί στο πρώτο ήμισυ του δωδεκάτου αιώνα από άγνωστο λεξικογράφο και σε άγνωστο μέρος. Τυπώθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1499 από τον Ζαχαρία Καλλιέργη και τον Νικόλαο Βλαστό με επιμέλεια και πρόλογο του Μάρκου Μουσούρου. Ήταν το πρώτο βιβλίο που τυπώθηκε σε ελληνικό τυπογραφείο, κάτι που το καθιστά αφετηρία της μετέπειτα πλούσιας τυπογραφικής δραστηριότητας του Ελληνισμού

ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (π. 1115–1195/6), οι συντάκτες της *Κιβωτοῦ* θα πρέπει να συμβουλευθήκαν το σημαντικό έργο του *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὅμηρου Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσειαν*, το οποίο όμως δεν εντοπίσαμε στον κατάλογο.

Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης εντοπίσαμε επίσης κάποια συγγράμματα που αν και δεν αναφέρονται ούτε στα Προλεγόμενα ούτε στην προαγγελία της έκδοσης μας επιτρέπουν ωστόσο να υποθέσουμε ότι χρησίμευσαν και αυτά ως βοηθήματα για τους συντάκτες της *Κιβωτοῦ*. Κάτι που ενισχύει την υπόθεση αυτή είναι ότι αρκετά από τα λεξικά αυτά αναφέρει ο Κοραῆς στην τελευταία του εκτενή επιστολή προς τον Πρώιο. Αρχικά αναφέρουμε τα σχολιολόγια στον Αριστοτέλη και στον Πορφύριο του Αλεξανδρινού διδασκάλου Αμμωνίου του Ερμείου (π. 440 - π. 520), πρόκειται για το *Εἰς τὰς τοῦ Ἀριστοτέλους κατηγορίας ὑπόμνημα* (Βενετία, 1545) και το *Εἰς τὰς πέντε φωνὰς τοῦ Πορφυρίου ὑπόμνημα* (Βενετία, 1545).³⁶⁹ Ακολουθούν τα σχολιολόγια στον Ιπποκράτη του Ερωτιανού (1ος αιώνας μ.Χ.), σε μία τρίτομη έκδοση επιμελημένη από τον ιατρό Anutio Foessio υπό τον τίτλο *Τοῦ μεγάλου Ἱπποκράτους πάντων τῶν ἰατρῶν κορυφαίου τὰ εὐρισκόμενα* (Γενεύη, 1657-1662) στην έκδοση αυτή περιλαμβάνεται το γλωσσάριο ιπποκρατικών όρων του Ερωτιανού υπό τον τίτλο *Τῶν παρ' Ἱπποκράτει Λέξεων Συναγωγὴ* στο οποίο οι καταχωρήσεις είναι ταξινομημένες εν μέρει αλφαβητικά. Στη βιβλιοθήκη της σχολῆς συγκεντρώθηκε επίσης ένας μεγάλος αριθμός λεξικών που εντάσσονται στο κίνημα του αττικισμού, της συμμόρφωσης δηλαδή προς το γλωσσικό ιδίωμα των Αττικών συγγραφέων του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ. με τα περισσότερα εξ αυτών να αναφέρονται από τον Κοραῆ στην επιστολή

της διασποράς. Βλ. σχετικά Ecro Layton, *Five Centuries of Books and Manuscripts in Modern Greek: A Catalogue of an Exhibition at the Houghton Library December 4, 1987, through February 17, 1988*, Καίμπριτζ Μασαχουσέτη 1990, σσ. 39-41.

³⁶⁹ Οι ημερομηνίες και οι τόποι έκδοσης που αναγράφονται σε παρένθεση αναφέρονται όχι στην πρώτη έκδοση του κάθε συγγράμματος αλλά στην έκδοση που εφοδιάστηκε η σχολή.

της 6ης Αυγούστου 1805· πρόκειται για το *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* (Λειψία και Λονδίνο, 1808), ένα εγχειρίδιο αρχαίας ευφωνικής του Διονυσίου του Αλικαρνασσεύς (π. 60 π.Χ. – π. 7 π.Χ.), το *Λέξεις Ἀττικῶν καὶ Ἑλλήνων κατὰ στοιχεῖον* (Λέιντεν, 1759)³⁷⁰ του Αιλίου Μοίρη του Αττικιστή (2ος αι. μ.Χ.), την *Ἐκλογὴ ῥημάτων καὶ ὀνομάτων ἀττικῶν* (Ουτρέχτη, 1739) του Φρυνίχου του Αράβιου (2ος αι. μ.Χ.) και το *Λεξικὸν τῶν Δέκα Ρητόρων* (Lipsiae, 1824) του Ουαλερίου Αρποκρατίωνος (2ος αι. μ.Χ.).³⁷¹ Στη βιβλιοθήκη της σχολῆς βρίσκουμε μία δεκάτομη έκδοση του λεξικού αυτού επιμελημένη από τον Νεόφυτο Δούκα υπό τον τίτλο *Λόγοι τῶν ἀττικῶν ρητόρων* (Βιέννη 1812-13) στην οποία ο επιμελητής προσέθεσε την *Ερμηνεία τοῦ Οὐλπιανοῦ εἰς Δημοσθένην, καὶ Ἀρποκρατίωνος τὸ Λεξικὸν* ὅπως πληροφορούμαστε από τον τίτλο της έκδοσης. Εντοπίσαμε επίσης την *Ἐκλογὴ ὀνομάτων καὶ ῥημάτων ἀττικῶν* του Θωμά Μαγίστρου (π. 1270 -1325/1346).³⁷² Ωστόσο, η έκδοση που εντοπίσαμε είναι αρκετά μεταγενέστερη, τυπωμένη στη Λειψία το 1833, δεν αποκλείεται ὅμως οι συντάκτες να χρησιμοποιήσαν ἄλλη έκδοση η οποία χάθηκε και αντικαταστάθηκε αργότερα από την παρούσα. Η παρουσία του τόμου αυτού στα ράφια της βιβλιοθήκης δείχνει ὅτι η διοίκηση της σχολῆς αφού συνήλθε από τις ολέθριες επιπτώσεις που είχε στην πολιτική Ρωμιούσνη το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821, συνέχισε τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης με μεθοδικότητα. Ὅπως πληροφορούμαστε από τον Μ. Γεδεών εν ἔτει 1830 η βιβλιοθήκη της

³⁷⁰ Στο σύγγραμμα αυτό ο Αίλιος Μοίρης αναφέρεται σε διάφορα γραμματικά προβλήματα αναζητώντας την καθαρή «αττική» μορφή των λέξεων και τη σημασία τους.

³⁷¹ Πρόκειται για ένα σημαντικό, επεξηγηματικού περιεχομένου, λεξικό το οποίο αν και σώθηκε σε ατελή μορφή διαμόρφωσε ωστόσο το πρότυπο για τους Αττικούς ρήτορες, την ερμηνεία τους, αλλά και για τη γνώση του αττικού δικαίου.

³⁷² Πρόκειται για ἔργο που χρησίμευε ως βοήθημα στη σύνθεση ελληνικών κειμένων και αποτελείτο από επιλεγμένες αττικές λέξεις και φράσεις, συνταγμένες αλφαβητικά και αντλημένες από παρόμοια ἔργα των Φρυνίχου Αραβίου, Αμμωνίου Γραμματικού, Ηρωδιανού και Αιλίου Μοίρη

σχολής αριθμούσε 568 τόμους σε ελληνική γλώσσα και 840 σε ξένες γλώσσες.³⁷³

Άλλο ένα σημαντικό σύγγραμμα από τα ράφια της βιβλιοθήκης είναι η *Βιβλιοθήκη του Άπολλοδώρου του Αθηναίου* (Βιέννη, 1811), έργο που βασίζεται στο *Περὶ θεῶν* του Απολλόδωρου του Αθηναίου (180 π.Χ. – π.110 π.Χ.), όπου ο συγγραφέας είχε συμπεριλάβει αναφορές στην ετυμολογία των ονομάτων και των επιθέτων των θεών. Πέρα από βοηθήματα για τη σύνταξη της *Κιβωτοῦ* μπορούμε άνετα να υποθέσουμε ότι κάποια από τα συγγράμματα αυτά χρησίμευσαν και ως διδακτικά βιβλία. Για παράδειγμα, η παρουσία στα ράφια της σχολής της *Βιβλιοθήκης του Άπολλοδώρου*, ενός έργου που γνώρισε μεγάλη διάδοση και είχε μακρά πορεία ως σχολικό εγχειρίδιο τόσο κατά την αρχαιότητα όσο και κατά τους νεότερους χρόνους, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι μπορεί να ήταν ένα από τα βιβλία εκείνα που είχαν χρησιμοποιηθεί για την υποστήριξη της μεθοδικής διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής.

Από τα λεξικά των νεοτέρων εντοπίσαμε φυσικά τον *Θησαυρόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* (*Thesaurus linguae graecae*) του Στεφάνου και συγκεκριμένα την έκδοση της Γενεύης του 1572, κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για το βιβλίο που απέστειλε ο ίδιος ο Κοραΐς στην Πόλη. Εντοπίσαμε επίσης δύο εκδόσεις του *Λεξικοῦ* του Ιταλού κληρικού και λόγιου Βαρίνου Φαβωρίνου Κάμηρος επισκόπου Νουκερίας (Varinus Favorinus ή Guarino di Favera, 1450-1537),³⁷⁴ και οι δύο τυπωμένες στη

³⁷³ Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικά...*, σ. 240. Ο αριθμός αυτών των βιβλίων οδηγεί τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη στην ενθουσιώδη κρίση του για το κλίμα που επικρατούσε στη σχολή: «κανένας ἐπαρχιωτισμός, καμιά ἀνασφάλεια καὶ ἐσωστρέφεια». Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία στὴν Κωνσταντινούπολη (15ος – πρῶτος 19ος αἰώνας)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 20 (2017), σσ. 29-47 και δη σ. 40.

³⁷⁴ Ο Βαρίνος υπήρξε μαθητής του Ιανού Λασκάρεως και του Αγγέλου Πολιτιανού (Angelo Poliziano), απέκτησε δε τη φήμη καλού ελληνιστή αναλαμβάνοντας μάλιστα τη

Βενετία στο τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκύ του νεότερου (1688/90-1788), η πρώτη το 1779 και η δεύτερη το 1801. Το σύγγραμμα αυτό με τίτλο *Μέγα και πάνυ ωφέλιμον Λεξικόν* τυπώθηκε για πρώτη φορά στη Ρώμη το 1523, ήταν ένα λεξικό της αρχαίας και μεσαιωνικής ελληνικής στο οποίο όμως περιλαμβάνονται και κάποιες νεότερες λέξεις, είχε τη μορφή γλωσσαρίου (σε κάθε λήμμα δίδεται ερμηνευμα κυρίως με την παράθεση συνωνύμων), τα λήμματα ήταν γραμμένα σε ελληνική αρχαϊζουσα και αλφαβητικώς καταταγμένα, τα χαρακτηριστικά του αυτά το κατέστησαν ένα από τα πιο διαδεδομένα λεξικά της Αναγέννησης.³⁷⁵ Τη χρησιμότητα του λεξικού επιβεβαιώνουν και οι πολλές μεταγενέστερες εκδόσεις του (Βασιλεία τυπ. Robert Winter, 1538· Βενετία, τυπ. Αντ. Βόρτολι, 1712· Βενετία, τυπ. Νικολάου τοῦ Γλυκέος, 1779 και 1801), οι εκδόσεις αυτές που καλύπτan μία περίοδο τεσσάρων περίπου αιώνων πραγματοποιήθηκαν σε κάποια από τα πλέον φημισμένα τυπογραφεία επιμελημένες από γνωστούς Έλληνες κυρίως λογίους, όπως ο Ζαχαρίας Καλλιέργης ο Κρής, διορθωτής, επιμελητής και εκδότης της πρώτης έκδοσης και ο Γεώργιος Τραπεζούντιος Υπομενάς, επιμελητής μεγάλου μέρους της τρίτης έκδοσης (Βενετία, 1712).³⁷⁶

θέση διευθυντή στην Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας (1512-1514). Βλ. Deno John Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Καίμπριτζ Μασαχουσέτης 1962, σ. 217.

³⁷⁵ Βλ. Γ. Μπαμπινιώτης, «Τα λεξικά της Νέας Ελληνικής...», *ό.π.* Η σύγχρονη έρευνα έχει αποδείξει ότι ο Βαρίνος βασίστηκε κυρίως σε βυζαντινές πηγές όπως η Σούδα, το *Μέγα Ετυμολογικόν*, ο Ησύχιος, ο Μανουήλ Μοσχόπουλος, ο Θωμάς Μάγιστρος και το *Lexicon Vindobonense*, κάτι που κατέστησε το υλικό αυτό προσπελάσιμο στη Δύση σε μία περίοδο που καλλιεργούντο ιδιαίτερα η ελληνική γλώσσα και τα κλασικά γράμματα. Βλ. Κωνσταντίνος Μαουρουλίδης, «Οί εκδόσεις τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Βαρίνου Φαβωρίνου», *Ἑλληνικά* 65/2 (2015), σσ.285-314 και δη σ. 288.

³⁷⁶ Ενώ η ανατύπωση της Βιέννης (1538) προοριζόταν για το δυτικό κοινό κάτι που άλλωστε δηλώνει ο πρόλογος στη λατινική γλώσσα, η έκδοση της Βενετίας (1712), αφιερωμένη στον Κωνσταντίνο Βασσαράβα (1654-1714), τον «φιλόμουσο» ηγεμόνα της Ουγγροβλαχίας, με την προτροπή και οικονομική συνδρομή του οποίου πραγματοποιήθηκε το πολυδάπανο αυτό εγχείρημα, προοριζόταν για την μαθητιώσα νεολαία των ελληνικών

Άλλο ένα λεξικό που χρησιμοποίησαν οι συντάκτες της Κιβωτού ήταν το *Λεξικὸν ἑλληνολατινικὸν (Lexicon graeco latinum)* του Ιωάννη Σκάπουλα (Johann Scapula, † 1580), τυπωμένο στη Βασιλεία το 1605. Όπως και αυτό του Στεφάνου το λεξικό του Σκάπουλα ήταν ετυμολογικά συντεταγμένο, σε αντίθεση όμως με τον *Θησαυρὸν* του Στεφάνου το *Lexicon graeco latinum* περιορίζονταν σ' έναν μόνο τόμο κάτι που το καθιστούσε φθηνότερο και πολύ πιο εύχρηστο.³⁷⁷ Αυτά του τα χαρακτηριστικά το κατέστησαν δημοφιλές και προέτρεψαν διάφορους λογίους να το χρησιμοποιήσουν ως βάση και για τα δικά τους λεξικά όπως για παράδειγμα το *Ελληνο-Σλαυο-Λατινικό Λεξικό* του Ουκρανού κληρικού Επιφάνιου Σλαυιέσνσκυ (Jepyfaniij Slavynec'kyj).³⁷⁸

Στη βιβλιοθήκη της σχολής βρήκαμε μία έκδοση του *Λεξικοῦ ἑλληνολατινικοῦ (Lexicon Graeco Latinum seu Thesaurus linguae Graecae)* του

σχολείων. Στο πρόλογό του ο εκδότης, Αντώνιος Βόρτολι, τονίζει τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα του συγγράμματος το οποίο φιλοδοξούσε ότι θα καθίστατο εγχειρίδιο αρχαιομάθειας. Με την τέταρτη εμπλουτισμένη έκδοση του λεξικού του Βαρίνου (Βενετία, 1799), ο εκδότης Νικόλαος Γλυκός φιλοδοξούσε να συμβάλει στην αναγέννηση της «θεϊκῆς γλώσσας» (langue divine) του Ηροδότου, του Δημοσθένη και του Θουκυδίδη, όπως άλλωστε επεσήμανε στην αφιέρωσή του (σσ. ε'-ζ'), γραμμένη στα γαλλικά, προς την Μεγάλη Αικατερίνη στην οποία και εναπέθετε τις ελπίδες του για την εκπαιδευτική αναγέννηση και απελευθέρωση του γένους. Η πέμπτη έκδοση του έργου, εκδομένη στα 1801 στη Βενετία πάλι από τον Γλυκό, αποτελούσε σαφή ένδειξη του ολοένα και περισσότερο αυξανόμενου ενδιαφέροντος του αναγνωστικού κοινού για λεξικά της αρχαίας ελληνικής. Βλ. Κ. Μαυρουλίδης, *ό.π.*, σσ. 305-7.

³⁷⁷ John Considine, «Ancient Greek among the eighteenth-century languages of science: Linnaeus, Dillenius, and the lexicographical record», *International Journal of the Classical Tradition* 16 (2009), σσ. 330-43 και δη σ. 335.

³⁷⁸ Olga B. Strakhov, «Jepyfaniij Slavynec'kyj's Greek-Slavic-Latin Lexicon: The History, Contents, and Principles Underlying the Composition of Its Greek Portion (Preliminary Remarks)», *Harvard Ukrainian Studies* 28 (2006), σσ. 269-85.

Γάλλου ελληνιστή «Τουσάνου» (Jacques Toussain, π.1499-1547)³⁷⁹ τυπωμένη στη Βενετία το 1555 καθώς και το Έλληνικόν Λεξικόν (*Graecum lexicon manuale*) του «Βενιαμίν Έδερρίκου» (Benjamin Hederich, 1675-1748) ενός Σάξονα κλασικιστή ο οποίος συνέγραψε πλειάδα εγχειριδίων και λεξικών τα οποία προορίζονταν για χρήση μαθητών και έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης στην εποχή τους.³⁸⁰ Το *Graecum Lexicon Manuale* (Λειψία, 1722) ήταν ένα περισπούδαστο έργο που συνέβαλε σημαντικά στην αρχαιομάθεια και χρησιμοποιείτο ευρέως στα ιησουϊτικά κολλέγια και τα εκπαιδευτήρια της Καθολικής Εκκλησίας εν γένει.³⁸¹

Ο Ιλαρίων Σιναΐτης στα Προλεγόμενά του αναφέρεται στα λεξικά του «Γερμανοῦ Σνεϊδέρου καί τοῦ Μωρελίου Θωμᾶ».³⁸² Το λεξικό του «Γερμανοῦ Σνεϊδέρου», για το οποίο ο Αλέξανδρος Κάσδαγλης αναφέρει ότι «κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἔθεωρεῖτο ὡς ὑπερακοντίσαν τὸν τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου Θησαυρὸν»,³⁸³ δεν ήταν άλλο από το *Κριτικὸν Ἑλληνογερμανικὸν Λεξικὸν* (*Kritisches griechisch-deutsches Handwörterbuch*) του Σάξονα φιλόλογου Johann Gottlob Schneider (1750-1822) που

³⁷⁹ Ο Toussain υπήρξε μαθητής του Guillaume Budé και διετέλεσε καθηγητής αρχαίων ελληνικών στο Βασιλικό Κολλέγιο των Παρισίων (Collège Royal).

³⁸⁰ Στα βιβλία αυτά συγκαταλέγεται και το *Gründliches Mythologisches Lexicon* (1724) το οποίο και χρησίμευσε ως πηγή μυθολογικών γνώσεων για σπουδαίους Γερμανούς λογοτέχνες όπως ο Γκαίτε και ο Κλάιστ. Για βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα βλ. «Hederich Benjamin (1675-1746)», Heiner F. Klemme και Manfred Kuehn (επίμ.), *The Bloomsbury Dictionary of Eighteenth-Century German Philosophers*, Λονδίνο 2010 (2016), σσ. 306-7.

³⁸¹ Τα λεξικά του Έδερρίκου γνώρισαν πλείστες επανεκδόσεις και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται στα εκπαιδευτήρια της Καθολικής Εκκλησίας αρκετές δεκαετίες μετά την πρώτη τους κυκλοφορία (βλ. J. Considine, ό.π.). Ένα τέτοιο λεξικό το *Lexicon graeco-latinum et latino-graecum*, τυπωμένο στη Ρώμη το 1832 από το πιεστήριο της Καθολικής Προπαγάνδας (Sacrae Congregationis de Propaganda Fide), βρίσκουμε και στη βιβλιοθήκη της σχολής. Όπως είναι πρόδηλο από τη χρονολογία έκδοσης το λεξικό αυτό δεν χρησιμοποιήθηκε από τους συντάκτες της *Κιβωτού*.

³⁸² Ι. Σιναΐτης, Προλεγόμενα, σ. δ', εδάφ. κε'.

³⁸³ Α. Κάσδαγλης, «Δοκίμιον λεξικογραφίας», σ. 322.

πρωτοτυπώθηκε σε δύο τόμους στη Λειψία στα 1795-1797 και έκτοτε γνώρισε τρεις επανεκδόσεις και αρκετές συντετμημένες εκδόσεις.³⁸⁴ Σε αντίθεση με τα προγενέστερα λεξικά, όπως αυτά του Σκάπουλα και του Hederich τα οποία ουσιαστικά αποτελούσαν συντμήσεις του *Θησαυροῦ* του Στεφάνου και ήταν συνταγμένα στα λατινικά το λεξικό του Schneider ήταν το πρώτο όπου οι επεξηγήσεις δίνονταν σε μία σύγχρονη ευρωπαϊκή γλώσσα (τη γερμανική) και όπου έγινε μια συνειδητή προσπάθεια βελτίωσης της μεθόδου του Στεφάνου μέσω της εισαγωγής λέξεων και εκφράσεων σχετικών με τις φυσικές επιστήμες. Το έργο του Schneider απετέλεσε αργότερα τη βάση για το *Λεξικὸν ἑλληνικὸν* του Γαζή, το λεξικό του Franz Passow, *Handwordbuch der griechischen Sprache* (Λειψία, 1824) καθώς και για όλες τις μετέπειτα λεξικογραφικές προσπάθειες όπως το *Greek-English Lexicon* των Henry George Liddell και Robert Scott (Οξφόρδη, 1843). Στη βιβλιοθήκη της σχολής βρίσκεται μία μεταγενέστερη και απλουστευμένη έκδοση του λεξικού του Schneider υπό τον τίτλο *Griechisch-deutsches Wörterbuch beyrn Lesen der griechischen profanen scribenten zu Gebrauchen*, η οποία τυπώθηκε στη Λειψία το 1819 και προοριζόνταν για μαθητική – σχολική χρήση.

Ο «Μωρέλιος» των Προλεγομένων ήταν ο Άγγλος λιμπρετίστας, ελληνιστής και τυπογράφος Thomas Morell (1703-1784), συντάκτης του *Θησαυροῦ τῆς ἑλληνικῆς προσωδίας* (*Thesaurus Graecae Poeseos*), ενός λεξικού αρχαίας ελληνικής ποίησης και λογοτεχνικών όρων που τυπώθηκε στο Ήτον το 1762. Ωστόσο, το σύγγραμμα αυτό δεν υπάρχει στον κατάλογο της βιβλιοθήκης ο οποίος όμως περιλαμβάνει ένα άλλο λεξικογραφικό έργο του Morell, την αναθεωρημένη έκδοση του *Λατινικού λεξικού* του Robert Ainsworth (1660-1743) υπό τον τίτλο *An abridgement of the last quarto edition*

³⁸⁴ Richard Hoche, «Schneider, Johann Gottlob» *Allgemeine Deutsche Biographie* 32 (1891), σσ. 125-7.

of Ainsworth's dictionary, *English and Latin*, (Λονδίνο, 1785) την οποία ο συγγραφέας είχε προσαρμόσει για μαθητική χρήση.³⁸⁵

Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης της σχολής μας επιτρέπει να εντοπίσουμε και άλλα λεξικά που πολύ πιθανόν χρησίμευσαν ως βοηθήματα για τη σύνταξη της *Κιβωτού*. Σε αυτά συγκαταλέγονται τρία ουμανιστικά λεξικά της Αναγέννησης, το *Λεξικόν Ἰωνικόν Ἑλληνορρωμαϊκόν* (Φρανκφούρτη, 1603) του κρητικής καταλογής λογίου Αιμιλίου Πόρτου (1550-1610) καθηγητή ελληνικών στα πανεπιστήμια της Λωζάννης και της Χαϊδελβέργης, το *Lexicon Graeco-Latinum* (Βασιλεία, 1554) του Ελβετού φυσιοδίφη Conrad Gessner (1516-1565) το οποίο αποτελούσε αναθεώρηση του *Λεξικού του Φαβωρίνου* (ex Phavorini Camertis Lexico) και το *Lexicon latino-graeco ungaricum* (Χαϊδελβέργη, 1621) του Ούγγρου φιλόλογου Albert Szenczi Molnár (1574-1634).³⁸⁶ Ένα ακόμη λεξικό που εντοπίσαμε είναι το *Lexicon manuale Graeco-Latinum & Latino-Graecum* του Ολλανδού ιατρού και λογίου Cornelis Schrevel (1608-1664) σε δύο εκδόσεις, μία τυπωμένη στη Λειψία το 1736 και μία στην Πάδοβα το 1778. Το λεξικό αυτό το οποίο πρωτοεκδόθηκε στα 1654 και έκτοτε γνώρισε πλείστες επανεκδόσεις φθάνοντας μέχρι τον δέκατο ένατο αιώνα βασιζόταν στο *Λεξικό του Robert Constantine* (Γενεύη, 1562) που θεωρείτο πολύ πιο εύχρηστο από τον *Θησαυρόν του Στεφάνου* λόγω του μικρότερου μεγέθους και της αλφαβητικής κατάταξης των λημμάτων.³⁸⁷

³⁸⁵ Γνωρίζουμε επίσης ότι ο Morell είχε επιμεληθεί τουλάχιστον δύο αναθεωρημένες εκδόσεις του *Graecum Lexicon Manuale* του Benjamin Hederich. Σχετικά με τα βιογραφικά του Morell βλ. Winton Dean, *Handel's Dramatic Oratorios and Masques*, Λονδίνο 1959 (2000), σσ. 462-3. Βλ. επίσης Ruth Smith, «Morell, Thomas (1703–1784), classical scholar and librettist», *Oxford Dictionary of National Biography*, διαδικτυακή έκδοση <<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/19201>> (ανακτήθηκε 13 Μαΐου 2020).

³⁸⁶ Ο Molnár πέρα από το σημαντικό αυτό λεξικό που πρωτοεκδόθηκε το 1604 στη Νυρεμβέργη χάρισε στο έθνος του και το πρώτο βιβλίο ουγγρικής γραμματικής *Nova grammatica Ungarica*, Χάναου 1610.

³⁸⁷ Christopher Stray, «Liddell and Scott in Historical Context: Victorian Beginnings, Twentieth-Century Developments», Christopher Stray, Michael Clarke, Joshua T. Katz

Άλλη μια κατηγορία λεξικών από τη βιβλιοθήκη της σχολής είναι τα λεξικά βιβλικών όρων και θεολογικών εννοιών. Ο Κοραής είχε προτρέψει τον Πρώιο να προμηθευτεί δύο τέτοια λεξικά «τοῦ Σουϊκῆρου τὸν Ἐκκλησιαστικῶν θησαυρὸν» και «τὰς συμφωνίας τῆς Παλαιᾶς [Διαθήκης], ἀπὸ τὸν Τρόμμιον».³⁸⁸ Πρόκειται για το *Thesaurus Ecclesiasticus e Patribus Graecis Ordine Alphabetico* (Άμστερνταμ, 1682) του Ελβετού θεολόγου και ελληνιστή Johann Kaspar Suicer (1620-1684) και το *Concordantiae graecae versionis vulgo dictae LXX interpretum* (Άμστερνταμ, 1718) του Ολλανδού καλβινιστή πάστορα Abraham Trommius (1633-1719). Ο Suicer, άριστος γνώστης των πατερικών κειμένων, συγκέντρωσε στην δίτομη αυτή έκδοση το θεολογικό και χριστιανικό λεξιλόγιο της ελληνικής γλώσσας βασισμένος στα κείμενα των Ελλήνων Πατέρων ενώ ο Trommius συνέταξε ένα δίτομο αλφαβητικό ευρετήριο των βιβλικών όρων όπως εμφανίζονται στην Μετάφραση των Εβδομήκοντα. Ένα παρόμοιο πόνημα που περιήλθε στη συλλογή της σχολής ήταν το έργο υπό τον τίτλο *A Greek Grammar and Greek and English Scripture Lexicon* (Γλασκώβη, 1801) του Σκώτου κληρικού Greville Ewing (1767-1841). Αν οι συντάκτες της Κιβωτού όντως χρησιμοποίησαν κάποιο από αυτά τα λεξικά μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα ήταν για αυτούς πολύτιμα βοηθήματα που λειτουργούσαν συμπληρωματικά ως προς τα άλλα λεξικά που είχαν συγκεντρώσει και τα οποία περιελάμβαναν ως επί το πλείστον λέξεις προχριστιανικών και μη θεολογικών έργων, με εξαίρεση την Καινή Διαθήκη και την μετάφραση των Εβδομήκοντα.

Ο κατάλογος της βιβλιοθήκης μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι συντάκτες της Κιβωτού είχαν προμηθευτεί και μια πλειάδα ειδικών ερμηνευτικών και ετυμολογικών λεξικών και μονογραφιών όπως το *Index*

(επίμ.), *Liddell and Scott: The History, Methodology, and Languages of the World's Leading Lexicon of Ancient Greek*, Οξφόρδη 2019, σσ. 3-24 και δη σ. 4, σημ. 2.

³⁸⁸ «Ἐράνισμα», σ. 245.

vocabulorum in Homeri Iliade atque Odyssea (Οξφόρδη, 1780) ένα ομηρικό λεξικό συνταγμένο από τον Wolfgang Seber (1573-1634), τα λεξικά του Johane Iacob Reiske (1716-1774) στον Δημοσθένη *Apparatus critici ad Demosthenem* (Λειψία, 1774-1775) και *Indices operum Demosthenis* (Λειψία 1775), το λεξικό του Karl Conrad Reitz (1708-1773) στον Λουκιανό *Index verborum ac phrasium Luciani, sive lexicon Lucianeum* (Ουτρέχτη, 1746), το λεξικό ρητορικών όρων του Johann Christian Gottlieb Ernesti (1756-1802) *Lexicon technologiae Graecorum rhetoricae* (Λειψία, 1795), καθώς και μία μονογραφία επί των μορίων της αρχαίας ελληνικής γλώσσας του Hendrik Hoogveen (1712-1791) *Doctrinae particularum linguae Graecae* (Λέιντεν, 1769).³⁸⁹

7. Τα της έκδοσης

Όμως η ολοκλήρωση της *Κιβωτού* αποδείχθηκε εγχείρημα δύσκολο, χρονοβόρο και εξαιρετικά πολυδάπανο. Η ανάληψη μητροπολιτικής έδρας από τον Πρώιο και η συνεπακόλουθη απομάκρυνσή του από τη σχολή το 1807 οδήγησαν σε νέες καθυστερήσεις και αναβολές ενώ ο θάνατος του Αναστασίου Ζωσιμά το 1805 οδήγησε τους συντελεστές στο συμπέρασμα ότι δεν μπορούσαν να βασιστούν σε υποσχέσεις χορηγιών για την ολοκλήρωση της έκδοσης. Έτσι, κατέφυγαν στην προσφιλή μέθοδο της προεγγραφής συνδρομητών. Για να προσελκύσουν μάλιστα την προσοχή των ενδιαφερόντων προχώρησαν σε αλληπάλληλες προαγγελίες της επικείμενης έκδοσης υπογεγραμμένες από τον πατριάρχη και την Ιερά Σύνοδο, με το πατριαρχείο να γίνεται ενίοτε ιδιαίτερα πειστικό επιβάλλοντας ουσιαστικά την υποχρεωτική συνδρομή στον ανώτερο κλήρο και τις μονές.³⁹⁰

³⁸⁹ Για βιογραφικά στοιχεία των συγγραφέων βλ. John Edwin Sandys, *A History of Classical Scholarship*, Καίμπριτζ 1908.

³⁹⁰ Φίλιππος Ηλιού, «Συνδρομητές για την έκδοση της *Κιβωτού*», *Ο Έραμιστής* 19 (1993), σσ. 336-43 και δη σ. 336.

Στους συνδρομητές της *Κιβωτοῦ* συγκαταλέγονταν φυσικά και οι μεγάλοι οίκοι του Φαναρίου όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τον κατάλογο συνδρομητών, μέρος του οποίου δημοσίευσε ο Μ. Γεδεών, και όπου συναντάμε τα ονόματα του Σκαρλάτου Καλλιμάχη, Κωστάκη Μουρούζη, Γεωργίου Καρατζά και πολλών άλλων Φαναριωτών.³⁹¹ Την περάτωση της έκδοσης ανέλαβε το «Κοινό[ν] τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας σύστημα» και για τον λόγο αυτό σύναψε συμφωνία με τους τυπογράφους Κωνσταντίνο Κορρέσιο και Αλέξανδρο Αργυράμο οι οποίοι στα 1814 είχαν αναλάβει εργολαβικά το Πατριαρχικό Τυπογραφείο.³⁹² Η χάραξη και

³⁹¹ Το χειρόγραφο «καταστρώσει γενικοῦ λογαριασμοῦ τοῦ πρώτου τόμου τοῦ λεξικοῦ τῆς Κιβωτοῦ» δημοσίευσε ο Μ. Ι. Γεδεών σε ἄρθρο του το 1889 όπου και περιέλαβε ένα μικρό μόνο μέρος από τα ονόματα που απάρτιζαν τον κατάλογο των συνδρομητών. Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, «Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 9 (1888/9), σσ. 212-8. Αναδημοσιεύεται στον τόμο: Μ. Ι. Γεδεών *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ἐπιμ. Ἰωάννης Ἀγγέλου – Φίλιππος Ἡλιοῦ, Αθήνα 1976, σσ. 172-8. Τον κατάλογο αυτό χρησιμοποίησε ο Φ. Ηλιοῦ στη μελέτη του για τα βιβλία με συνδρομητές Βλ. Φ. Ηλιοῦ, «Βιβλία με συνδρομητές Ι. Τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ (1749-1821)», *Ὁ Ἐραμιστῆς* 12 (1975), σσ. 101-79 και δη σσ. 158. Σε ἄλλο ἄρθρο του ο Ηλιοῦ αναφέρει ὅτι το κατάστιχο των συνδρομητών, το οποίο για χρόνια θεωρεῖτο χαμένο, εντόπισε στην βιβλιοθήκη τῆς Ἄγκυρας ἡ Λουκία Δρούλια. Βλ. Φ. Ηλιοῦ, «Συνδρομητές», σ. 337. Αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ὅτι ο κατάλογος αυτός εἶχε ενταχθεῖ στη συλλογὴ του ΕΦΣΚ.

³⁹² Στο Ἀρχεῖο Οικονόμων τῆς Ακαδημίας Αθηνῶν σώζεται «ἐξοφλητικὸν» και «πωλητικὸν» συμφωνητικὸ, συνταγμένο την 1η Μαΐου 1820, μεταξύ του Κοινοῦ και του Αργυράμμου στο οποίο γίνεται αναφορὰ στην αρχικὴ συμφωνία ἡ οποία προέβλεπε την εκτύπωση 2.000 αντιτύπων, από τα οποία 500 θα δίδονταν στη Σχολὴ τῆς Ξηροκρήνης για «ὅσα ἐξώδευσε δι' αὐτὸ τὸ λεξικόν», 1.000 θα τα διέθεταν σε συνδρομητές και τα υπόλοιπα 500 θα τα πουλούσαν και θα κρατούσαν το αντίτιμό τους «ἕνεκα τῶν παρ' αὐτῶν γεγονότων ἐξόδων τοῦ τύπου» Βλ. Κώστας Λάμπας, «Ἡ Πατριαρχικὴ Τυπογραφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ τεχνικὸς ἐξοπλισμὸς τῆς στὰ 1820», *Ὁ Ἐραμιστῆς* 25 (2005), σσ. 261-79 και δη σσ. 264 και 268. Βλ. ἐπίσης Παῦλος Λάμπρου, «Ἱστορικὴ πραγματεία περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ἔτους 1821», *Πανδώρα* ΙΗ' (1867), σσ. 305-10 και δη σ. 306.

η χύτευση των τυπογραφικών στοιχείων ανατέθηκε από τον Αργυραμό στον Αρμένιο τυπογράφο Ιωάννη Πογώζ.³⁹³

Ωστόσο, οι απόψεις του ανώτερου κλήρου και των Φαναριωτών για την παιδεία του γένους δεν συμπορεύονταν πάντοτε με αυτές της τάξης των εμπόρων, ο Κούμας στην εισαγωγή του *Λεξικού* του μας πληροφορεί ότι «Μετὰ πολλὰς σκέψεις, τὰς ὁποίας ἔκαμεν ὁ κληρὸς καὶ οἱ τότε ἄρχοντες τοῦ Φαναρίου, ἐκρίθη νὰ ἐξηγηθοῦν αἱ λέξεις ὅχι εἰς τὴν χυδαίαν καὶ ταπεινὴν γλῶσσαν ἀλλὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαίαν» παραβλέποντας ἔτσι τὴν ἐπιθυμία των ἀρχικῶν δωρητῶν που ἦταν οἱ ἀδελφοὶ Ζωσιμάδες, οἱ ἐπεξηγήσεις νὰ εἶναι γραμμένες στὴν ἀπλὴ γλῶσσα.³⁹⁴ Ο θάνατος του μητροπολίτη Κυζίκου Ιωακείμ το 1810 ἔδωσε τὴν ευκαιρία γιὰ ριζικὴ ἀναθεώρηση του μέχρι τότε συντελεσμένου ἔργου καὶ ἡ ἐργασία τῆς «ἀνακαθάρσεως» ἀνατέθηκε στὸν Νικόλαο Λογάδη.³⁹⁵ Τελικὰ ὁ πρῶτος τόμος ολοκληρώθηκε μετὰ ἀπὸ πολλές καθυστερήσεις στὰ 1816. Τα αἰσθήματα αἰσιόδοξης προσμονῆς που εἶχε καλλιεργήσει ἡ ἐπιχειρῆμενη ἔκδοσή ἀπέδωσε με γλαφυρότητα ἡ γραφίδα του Μ. Γεδεών:

ὕψηλῶτατοι αὐθένται προΐστανται τοῦ πράγματος, μεγάλονοες, μεγαλοῦργοι καὶ μεγαλεπίβουλοι, περιφανεῖς ἄρχοντες, φιλόμουσοι καὶ πεπαιδευμένοι, ἐπαγρυπνοῦσι καὶ περιμένουσιν ἀνυπομόνως τὴν ἐκτύπωσιν.³⁹⁶

³⁹³ Γρηγόριος Γ. Παπαδόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τὸν Ε΄*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1865, σ. 173.

³⁹⁴ Κ. Μ. Κούμας, *Λεξικὸν*, ὁ.π.

³⁹⁵ Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή...*, τόμ. Β΄, σ. 141. Ο Κούμας ἀναφέρει ὅτι ὅσο ὁ ἴδιος σχολαρχοῦσε στὴν Ξηροκρήνη, ὁ Λογάδης εἶχε παραιτηθεῖ προσωρινὰ ἀπὸ τὴ διδασκαλία ὥστε νὰ ἀφιερωθεῖ ολοκληρωτικὰ στὴ σύνταξη τῆς *Κιβωτοῦ*. Κατὰ συνέπεια ὁ Κούμας ἐπιφορτίστηκε καὶ με τὴ διδασκαλία των ἑλληνικῶν. Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορίαι...*, ὁ.π.

³⁹⁶ Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικά...*, σ. 420, καὶ τοῦ ἰδίου *Ἡ Πνευματικὴ Κίνησις...*, σ. 174.

Ήταν τέτοιος ο ενθουσιασμός που το Πατριαρχείο είχε ανακοινώσει την επικείμενη έκδοση έναν χρόνο πριν την ολοκλήρωση του πρώτου τόμου σε *Προκήρυξη* που τυπώθηκε στην Κωνσταντινούπολη τον Νοέμβριο του 1815 και αναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Wiener Allgemeiner Literaturzeitung* της Βιέννης στις 18 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους. Όμως η δημοσίευση της προαγγελίας αυτής είχε τα αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα και έδωσε αφορμή στους κονδυλοφόρους να γράφουν βουτώντας την πέννα τους στη χολή. Ως *Orientalische Curiositaeten* (ανατολίτικα αξιοπερίεργα) χαρακτήρισε ο συντάκτης του βιενέζικου περιοδικού την όλη προσπάθεια των λεξικογράφων της Πόλης.³⁹⁷ Η αναδημοσίευση της προαγγελίας στον *Λόγιο Έρμη* συνοδεύονταν από την μετάφραση των σχολίων του βιενέζικου εντύπου και από ένα εξίσου επικριτικό κείμενο ο συντάκτης του οποίου κατέκρινε τους λογίους και τους προύχοντες της Κωνσταντινούπολης για τον επιφανειακό τρόπο με την οποίο χειρίστηκαν ένα τόσο σοβαρό ζήτημα.³⁹⁸ Για τον συντάκτη του *Έρμου* οι λεξικογράφοι της Πόλης έχοντας πλήρη άγνοια ή απλώς παραβλέποντας τις περιορισμένες δυνατότητές τους κινούνται εκτός πραγματικότητας και επιδεικνύοντας περισσή κομποφάνια δίνουν την ευκαιρία στους «άλλοφύλους» να «μᾶς λυποῦνται ἢ νᾶ μᾶς περιγελοῦσιν».³⁹⁹ Οι βαρβαρισμοί και οι σολοικισμοί, «[αί] ἄσιατικαὶ ὑπερβολαὶ καὶ δουλοπρεπεῖς ὑπερθέσεις» της προαγγελίας σαφέστατα και δεν προμηνύουν μία «έντελῆ Κιβωτὸν» καταλήγει ο ανώνυμος συντάκτης.⁴⁰⁰ Ο Γεδεών διακρίνει πίσω από το ανώνυμο αυτό κείμενο τη γραφίδα του Κοραή, «Νομίζω ὅτι ὁ κατὰ τῆς Κιβωτοῦ καταφερόμενος ἐν τῷ Λογίῳ Ἐρμῆ ἦν ὁ Κοραῆς» σημειώνει στα *Χρονικά* του,⁴⁰¹ ενώ με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Γριτσόπουλος.⁴⁰² Οι τοποθετήσεις αυτές

³⁹⁷ Η προαγγελία αναδημοσιεύτηκε επίσης στον *Ἑλληνικὸ Τηλέγραφο* (1815) σ. 842 και κατόπιν στον *Λόγιο Ἐρμη* Στ'(1816), σσ. 50-4.

³⁹⁸ *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, ὁ.π., 54-64.

³⁹⁹ Ὁ.π., σ. 59.

⁴⁰⁰ Ὁ.π., σ. 63.

⁴⁰¹ Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικά...*, σ. 241 σημ. 1.

⁴⁰² Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Ἡ Κιβωτὸς...», σ. 247

δικαιολογημένα προκάλεσαν τη μήνη των συντακτών της *Κιβωτοῦ* και συνέτειναν ώστε οι σχέσεις του Κοραή με τους κύκλους της Πολίτικης λογοσύνης να διαρραγούν πλέον οριστικά.⁴⁰³ Την επικριτική στάση του περιοδικού προς το εγχείρημα της *Κιβωτοῦ* προσπάθησε να διασκεδάσει ο «ἐκ Τραπεζοῦντος» ανώνυμος αρθρογράφος του *Λογίου Ἑρμοῦ* όταν το 1817 κρυπτόμενος πίσω από το αρχικό γράμμα Ξ επαίνεσε το εκδοτικό αυτό εγχείρημα περιγράφοντας αναλυτικά την όλη προσπάθεια σύνταξης ενώ παράλληλα διατύπωσε κρίσεις για το λεξικό του Γαζή.⁴⁰⁴ Αν και κατά τον Γεδεών το κείμενο του «ἐκ Τραπεζοῦντος» έχει πολλές ανακρίβειες,⁴⁰⁵ κάτι με το οποίο συμφωνεί και ο Γριτσόπουλος,⁴⁰⁶ αποτελεί ωστόσο μία χρήσιμη πηγή που καταγράφει την όλη λεξικογραφική προσπάθεια.

Ο πρώτος τόμος της *Κιβωτοῦ* εκδόθηκε στα 1819 περιλαμβάνοντας τα λήμματα από το Α μέχρι το Δ.⁴⁰⁷ Η έκδοση φανερώνει τυπογραφική φροντίδα, χαρακτηριστικό είναι το επίτιτλο (*cartouche*) που κοσμεί τη σελίδα 1 και το οποίο παρουσιάζει ένα ξεχωριστό εικονογραφικό και συμβολικό ενδιαφέρον. Εντός περίτεχνου πλαισίου παριστάνεται σκηνή η οποία διαδραματίζεται κατά την ανατολή του ηλίου, έμμεση ίσως αναφορά στην αναγέννηση των γραμμάτων, κεντρική θέση κατέχει μία φτερωτή μορφή (*génie*) που φορά χιτώνιο και φέρει γλώσσα φωτιάς στην κεφαλή,

⁴⁰³ Ευγενία Βέη-Χατζηδάκη, *Δύο έπεισόδια από τις διαμάχες τῶν φιλοσόφων*, Αθήνα 1958: ανάπτυπο από τον τόμο *Ἑρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν*, Αθήνα 1965, σσ. 228-58.

⁴⁰⁴ Ανώνυμος, «Περί τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος Ζ'* (1817), σσ. 39-51.

⁴⁰⁵ Μ. Ι. Γεδεών, *ό.π.*, σ. 241,

⁴⁰⁶ Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 248

⁴⁰⁷ Ο πλήρης τίτλος του λεξικού διαμορφώθηκε ως εξής: *Κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης Συμπληθεῖσα μὲν καὶ πονηθεῖσα ὑπὸ τῶν Μελῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν Κουρούτζεσμεν τοῦ Γένους Σχολῆς. Ἐπισκευασθεῖσα δὲ ἔπειτα καὶ προσεπαυξηθεῖσα ἰδίᾳ ὑπὸ Νικολάου Λογάδου, τοῦ Διδασκάλου Χρηματίσαντος τέως ἐν τῇ αὐτῇ Σχολῇ τῶν Γραμματικῶν, Ποιητικῶν, καὶ Ρητορικῶν Μαθημάτων. Κοινωθεῖσα δὲ διὰ τοῦ Τύπου ἀναλώμασι τῶν Ὁμογενῶν χάριν τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας. Τόμος Α'. Ἐν Ἑτει αὐθ' [1819]. ἀπὸ Θεογονίας Ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον ἐν Φαναρίῳ Παρὰ Ἀλεξάνδρῳ Ἀργυράμμῳ, καὶ Κωνσταντίνῳ Κορεσίῳ.*

κρατά ανά χείρας ανοικτό βιβλίο (ανάτυπο πιθανώς της *Κιβωτοῦ*;) το οποίο σπεύδει να εναποθέσει σε ένα κυκλικό περίστυλο οικοδόμημα (ναός της γνώσης;), στο έδαφος, μεταξύ της μορφής και του ναού, υπάρχουν δύο κλειστά βιβλία και μια τυλιγμένη περγαμηνή ενώ στο αριστερό άκρο υπάρχει ανοιχτή περγαμηνή που φέρει χάρτη (πιθανώς της Ελλάδος καθώς διακρίνονται σχηματισμοί που προσομοιάζουν στην Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου). Το επίτιτλο κόσμημα είναι μια αλληγορική αναφορά στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό ως κοιτίδα των γραμμάτων και φέρει κοινά στοιχεία με αντίστοιχες παραστάσεις σε επίτιτλα ή ολοσέλιδα κοσμήματα εκδόσεων της εποχής του Διαφωτισμού, οι οποίες βρίθουν από συμβολισμούς και αλληγορίες.⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ Μία από τις πλέον γνωστές τέτοιες παραστάσεις είναι το χαρακτηριστικό του Charles-Dominique-Joseph Eisen (1720–1778) που κοσμεί τη δεύτερη έκδοση (1755) του περιφημού εγχειριδίου αρχιτεκτονικής *Essai sur l'architecture* του αββά Marc-Antoine Laugier (1713–1769). Στην ολοσέλιδη διακοσμητική προμετωπίδα αναπαρίσταται μπροστά σε μία ξύλινη «πρωτόγονη καλύβα» ερωτιδέας με γλώσσα φωτιάς στην κεφαλή, στοιχείο που ο συμβολισμός του Διαφωτισμού υιοθέτησε από την χριστιανική εικονογραφία και συγκεκριμένα τις απεικονίσεις της Πεντηκοστής («γλώσσαί ωσει πυρός», Πράξ. β' 1-11). Το «πνεύμα» λοιπόν ή ο δαίμων (λατ.: genius) αφηρημένων ιδεών όπως η ελευθερία, η επιστήμη κτλ. αναπαρίσταται ως ερωτιδέας ή πιο συχνά ως νεαρή ανδρική φτερωτή μορφή, ντυμένη ή συνήθως γυμνή που φέρει στην κεφαλή γλώσσα φωτιάς. Μία τέτοια παράσταση που προσομοιάζει με το επίτιτλο της *Κιβωτοῦ* είναι μία λιθογραφία ανωνύμου υπό τον τίτλο «Le Génie de Voltaire et de Rousseau conduisit ces écrivains célèbres au temple de la gloire et de l'immortalité». Άλλες γνωστές τέτοιες παραστάσεις είναι το γλυπτό του Augustin Dumont (1801-1884) «Génie de la Liberté» που κοσμεί την στήλη στην Πλατεία της Βαστίλης στο Παρίσι και ο πίνακας του Jean-Baptiste Regnault (1754–1829) «Le Génie de la France entre la Liberté et la Mort».

ΚΙΒΩΤΟΣ

Το επίτιτλο κόσμημα από την σελ. 1 της *Κιβωτού*

Ο πρώτος τόμος τυπώθηκε σε περισσότερα από 2.000 αντίτυπα, από τα οποία 500 παραδόθηκαν στη σχολή της Ξηροκρήνης, 750 στους συνδρομητές (αντί των 1.000 που προέβλεπε η αρχική συμφωνία), ενώ τα υπόλοιπα έμειναν στα χέρια των τυπογράφων.⁴⁰⁹ Η ανταπόκριση των συνδρομητών δεν ήταν η αναμενόμενη ενώ το κόστος της εκτύπωσης ήταν ιδιαίτερα υψηλό επιβαρύνοντας πολύ τους δύο τυπογράφους.⁴¹⁰ Ίσως αυτός να ήταν και ο κύριος λόγος που ώθησε έναν εξ αυτών, τον Κωνσταντίνο Κορέσιο που είχε επενδύσει στην εκτύπωση της *Κιβωτού* ένα μεγάλο κεφάλαιο, να αποχωρήσει τον Μάρτιο του 1820, μετά την εκτύπωση του πρώτου τόμου, παραιτούμενος τόσο από την εκτύπωση των

⁴⁰⁹ Για την ακρίβεια τυπώθηκαν 2.250 αντίτυπα, ο αριθμός αυτός προκύπτει από το κατάστιχο που δημοσίευσε ο Γεδεών Βλ. Μ. Ι. Γεδεών *Η πνευματική κίνησης...*, ό.π. Βλ. επίσης Φ. Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές...», ό.π. και του ιδίου, «Συνδρομητές...», ό.π.

⁴¹⁰ Ο Ηλιού μας λέει ότι στον Άθω αντιστοιχούσαν 26 συνδρομές για 33 αντίτυπα, από αυτές μόνο έξι ήταν φυσικών προσώπων, μοναχών δηλαδή και όχι μονών. Αριθμός εξαιρετικά χαμηλός σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό της μοναστηριακής κοινότητας. Βλ. Φ. Ηλιού, «Συνδρομητές...», σσ. 340-1.

υπόλοιπων τόμων όσο και από κάθε άλλη τυπογραφική εργασία.⁴¹¹ Σε διάστημα δύο μηνών θα παραιτηθεί και ο Αργυραμός αφήνοντας το τυπογραφείο υπό την αποκλειστική κυριότητα του Κοινού.⁴¹² Τα όποια σχέδια για συνέχιση της έκδοσης του δεύτερου τόμου ματαίωσε οριστικά και αμετάκλητα η έκρηξη της Επανάστασης του 1821. Η επίθεση που δέχθηκε το Πατριαρχικό Τυπογραφείο από τον εξαγριωμένο όχλο ανάγκασε τους τυπογράφους να ανακόψουν την έκδοση της *Κιβωτοῦ* όπως και κάθε άλλη τυπογραφική δραστηριότητα. Γύρω στα 1830, όταν διαπιστώθηκε ότι δε θα συνεχιστεί η έκδοση της *Κιβωτοῦ*, οι ενενήντα σελίδες του δεύτερου τόμου, που περιλάμβανε το γράμμα Ε έως το λήμμα *ἐκφροντίζω*, οι οποίες είχαν τυπωθεί προεπαναστατικά συσταχώθηκαν σε κάποια από τα ολοκληρωμένα αντίτυπα του πρώτου τόμου χωρίς καμία ένδειξη ότι πρόκειται για μέρος του δεύτερου.⁴¹³

Ωστόσο, οι προσδοκίες που είχαν καλλιεργηθεί ήταν πολλές και η ελπίδα για ολοκλήρωση του εγχειρήματος δεν είχε εντελώς εκλείψει. Έτσι, μεταξύ των ετών 1826 με 1830 διατυπώθηκαν διάφορες σκέψεις για συνέχιση της έκδοσης στη Βιέννη, χωρίς όμως κάποιο αποτέλεσμα.⁴¹⁴ Στα 1837 η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως του

⁴¹¹ Κ. Λάμπας, «Ἡ Πατριαρχικὴ Τυπογραφία...», σσ. 265-6. Βλ. επίσης Βασίλειος Σφυρόερας, «Ἰλαρίων Σιναΐτης ὁ Κρής (1765;-1838) καὶ αἱ δύο ἐπιστολαὶ τοῦ περὶ τῆς μεταφράσεως τῶν Ἁγίων Γραφῶν», *ΕΕΦΣΠΑ* 20 (1969-70), σσ. 225-310 καὶ δη σ. 252.

⁴¹² Κ. Λάμπας, *ὁ.π.*, σ. 265.

⁴¹³ Φ. Ηλιού, *ὁ.π.*, σ. 342.

⁴¹⁴ Οι σκέψεις αυτές διαβιβάστηκαν στον μικρότερο αδελφό του Αλεξάνδρου Βασιλείου, Μιχαήλ ο οποίος καθώς την εποχή εκείνη αντιμετώπιζε οικονομικές δυσκολίες μπόρεσε να επανέλθει στο θέμα το 1829 προτείνοντας στον Γρηγόριο Κωνσταντά μία συντομευμένη *Κιβωτό*, χωρίς όμως να δοθεί συνέχεια. Επιπλέον σοβαρές ενστάσεις είχε και ο Κωνσταντίνος Οικονόμου. Βλ. Φ. Ηλιού «Συνδρομητές...», σ. 343 πρβ. Χρήστος Κ. Ρέππας, «Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων πρὸς τὸν Ἡπειρώτη λόγιο Μιχαήλ Βασιλείου», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο* 10 (1988), σσ. 300-23 καὶ δη σσ. 314 καὶ 322 καὶ τοῦ ἰδίου, «Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς τοῦ ἠπειρώτη λογίου Μιχαήλ Βασιλείου...», *αὐτ.* 11 (1989), σσ. 271-363 καὶ δη σ. 332.

Βασιλείου της Ελλάδος ενδιαφέρθηκε να εκδώσει τα εναπομείναντα χειρόγραφα ως «ακατέργαστο» και μη επιμελημένο κείμενο, συνάντησε όμως την άρνηση των κατόχων τους οι οποίοι ήλπιζαν να εκδοθούν εκεί όπου συντελέστηκε η κοπιώδης εργασία της συγγραφής τους, δηλαδή στην Κωνσταντινούπολη.⁴¹⁵ Αν και έκτοτε τα χειρόγραφα παρέμειναν σε ανέκδοτη μορφή μεγάλο μέρος τους διασώθηκε καθώς τα αγόρασε το 1917 από τις δισέγγονες του Λογάδη ο Αλεξανδρινός λόγιος Αλέξανδρος Κάσδαγλης, ο οποίος στη συνέχεια τα κατέθεσε στην Εθνική Βιβλιοθήκη.⁴¹⁶

Ο Κούμας στην εισαγωγή του *Λεξικού* του διατυπώνει κάποιες επικρίσεις για το περιεχόμενο της *Κιβωτού* το οποίο θεωρεί ότι χαρακτηρίζεται από «πολυλογίας και περιττάς ἐξηγήσεις, καὶ τὴν ἀνικανότητα τῶν ἀπὸ παλαιὰς ἐκδόσεις παρεφθαρμένων λέξεων καὶ ἐσφαλμένων ἀναγνώσεων»,⁴¹⁷ χωρίς όμως αυτό να τον εμποδίσει από το να αναγνωρίσει την εντιμότητα της προέλευσης αλλά και την τραγικότητα του οράματος που έμεινε ανολοκλήρωτο, έτσι κλείνει την αναφορά του με την ακόλουθη διατύπωση, «ἡ Κιβωτὸς ἤθελε περιέχειν καὶ πολλὰ ὠφέλιμα, ἐὰν ἐτυπόνετο ὅλη» αλλά «τὴν τύπωσιν διέκοψαν αἱ φρικωδέσταται σκηναὶ τοῦ 1821 ἔτους».⁴¹⁸

⁴¹⁵ Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 343 σημ. 12, πρβ. *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος*, ἔτος Β', αρ. 80, (Αθήνα, 16 Απριλίου 1837), σ. 40.

⁴¹⁶ Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Προσθήκη εἰς τὰ περὶ τῆς Κιβωτοῦ τῆς», σσ. 381-2. Βλ. επίσης *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 13, Αθήνα 1926, σ. 932.

⁴¹⁷ Ο Κούμας παραθέτει το λήμμα της λέξης διακόσιοι ως παράδειγμα «περιττολόγου ἐξηγήσεως»: Διακόσιοι... Οἱ δύο ἑκατοντάδων ὄντες, οἱ δυάδα ἑκατοντάδων ἀπαριστώντες, οἱ δις τον ἑκατὸν περιλαμβάνοντες, ταῦτὸν εἰπεῖν οἱ εἰκοσάκις τὸ δέκα περιλαμβάνοντες ἢ παριστώντες κτλ. Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *ό.π.*

⁴¹⁸ Κ. Μ. Κούμας, *ό.π.* Στην καταστροφή του Πατριαρχικού Τυπογραφείου αναφέρεται και Μ. Ι. Γεδεών στα *Χρονικά* του (σ. 242), «ἡ ἐπιχείρησης κατεστράφη μετὰ τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, ἐν ᾧ ἐξετυπούτο τὸ μέγα λεξικὸν τοῦτο». Ἐν τούτοις ο Γριτσόπουλος αναφέρει ότι «ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου γνωρίζομεν ἐκδοθέντα ἔργα καὶ τὸ 1820 καὶ τὸ 1821». Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ*

Οι μεταγενέστεροι λόγιοι αναγνώρισαν και εκείνοι την σπουδαιότητα του έργου, οι κρίσεις που διατυπώνει ο Γεδεών δεν αφήνουν αμφιβολίες περί τούτου: «Ἡ Κιβωτὸς, ἀντὶ παντὸς ἄλλου κεφαλαίου δόξης, ἤρκει νὰ κλείσῃ τὴν πατριαρχικὴν ἀκαδημίαν».⁴¹⁹ Ο Γριτσόπουλος παραθέτει και εκείνος δείγματα λημμάτων καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι αυτά μαρτυρούν την οικειότητα των συντακτών και ιδίως του Λογάδη «πρὸς τὴν γραμματείαν, ὄχι ὁμως καὶ πρὸς τὴν Γλωσσολογίαν», σε καμία περίπτωση δεν θεωρεῖ το αποτέλεσμα απογοητευτικό κρίνοντας ότι αυτό θα αποτελούσε πράγματι ένα χρήσιμο βοήθημα για τους μαθητές, αν βεβαίως ολοκληρωνόταν η έκδοσή του.⁴²⁰ Τέλος, κατά τον Νικόλαο Κρουσουλούδη η

Γένους Σχολή, τόμ. Β. σ. 141, σημ. 2, πρβ. Δ. Γκίνης και Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τόμ Α', σ. 193 κ.εξ. αρ. 1205, 1213, 1284, 1285, 1314.

⁴¹⁹ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολή...», σσ. 39-40.

⁴²⁰ Σε αυτό το σημείο αξίζει να παραθέσουμε κάποια από τα λήμματα που έχει επιλέξει ο Γριτσόπουλος «διὰ νὰ σχηματίσωμεν γνώμην περὶ τῆς ἀξίας τοῦ Λεξικοῦ τούτου», ὅπως ο ίδιος αναφέρει. Επιλέξαμε λοιπὸν τρία λήμματα:

Αβάκης, -ου, ὁ καὶ ἦ. Ἰβαξ, ἄφωνος, σιωπηρὸς (Ἡσύχ.). Συνεκδ. ἀφελῆς, ἀσύνετος, ἡσύχιος, ἄπειρος, ἀδύνατος, ἄκακος (ὁ αὐτ.). Σημειῶσαι ὅτι παρ' Ἡσυχ. κατ' αἰτιατ. κεῖται. Ἀβάκην, ἀφελῆ κλπ. Καὶ ὄνομα ἀρχιτεκτονικόν, ὃ Σκύθαι λέγουσιν, ἄνδρα καλεῖν (ὁ αὐτ.). Διορθοῦσιν ὁμως οὕτως, ὃ σκοτίαν λέγουσι καὶ τράχηλον.

Βαλλίζω, -ίσω. Κωμάζω ἢ χορευῶ μετ' αὐλῶν καὶ κυμβάλων καὶ τυμπάνων καὶ ὠδῶν. Ἀθῆν. β^β ἢ «βαλλίζουσιν οἱ κατὰ τὴν πόλιν ἅπαντες τῷ θεῷ». Σώφρων παρὰ τῷ αὐτ. «Βαλλίζοντες, τὸν θάλαμον σκάτους ἐνέπλησαν» Ἰσ. ἀπὸ τοῦ βάλλειν καὶ κρούειν τὰ ὄργανα· ὅθεν Σουῖδ. «βαλλίζειν· τὸ κύμβαλα κτυπεῖν καὶ πρὸς τὸν ἐκείνον ἦχον ὀρχεῖσθαι». Ὁ αὐτ. Σώφρ. παρὰ Δημητρ. Φαληρ. «θᾶσ' ὅσσα φύλλα καὶ κάρφεια τοῖ παῖδες τοὺς ἄνδρας βαλλίζοντι» ἀντὶ τοῦ βαλλίζουσι Δωρ. ἤγουν βάλλουσι «κτυποῦσι» τοὺς ἄνδρας τοὺς φύλλοις· ἢ τοὺς ἀνδράσι τὰ φύλλα· κατὰ τὸ κοινόν τῆς συντάξεως· ὁ δε, Ἀττικ. δυσὶν αἰτιατικ. συντέταχεν. Ἐτυμ. φησὶν ὅτι ἀπὸ τοῦ βάλλω γίνεται βαλίζω τῷ ἐνὶ λ φράφων.

Εἴκοσι. ὄνομ. ἀριθμ. ἄκλ. Δις δέκα. Συμβολικῶς δὲ 20. Οἱ δὲ Ἑλληνες εἰς παράστασιν ἐχρῶντο τῷ κ' οἶον εἴκοσι βόες Ὀδύσ. Π. «πίσυρες τε καὶ εἴκοσι κοῦροι». Ἰλ. Α «οἴμοι... καὶ εἴκοσι κασσιτέριοι».

Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Ἡ Κιβωτὸς...», σσ. 250-1.

Κιβωτὸς ἀποτελεῖ τὴν κατεξοχὴν ἐκφράση τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος τῆς σχολῆς κατὰ τὰ ἐτῆ σχολαρχίας τοῦ Πρωΐου.⁴²¹

Ἡ Κιβωτὸς ὅπως καὶ οἱ ἄλλες δύο ἀπόπειρες ἐξελληνισμοῦ τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ερρίκου Στεφάνου, ἀπὸ τοὺς Βλαστό καὶ Ἀγραφιῶτη, ἐμείναν τελικὰ ἡμιτελεῖς. Θα μπορούσαμε νὰ πούμε ὅτι οἱ προσπάθειες τῆς Κωνσταντινουπολίτικης λογιόσυνης γιὰ σύνταξη ἐνός λεξικοῦ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τελεσφοροῦν με τὴν ἐκδοσὴ τοῦ *Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*⁴²² ἀπὸ τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο (1798-1878), ἐναν λόγιό που συγκαταλέγεται μετὰξὺ τῶν μεγάλων διδασκάλων τοῦ γένους. Μαθητῆς στὴ Σχολὴ τῆς Ξηροκρήνης, ὁ Βυζάντιος ὀλοκλήρωσε τὶς σπουδές του στὴ Γαλλία καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὸ ἐλληνικὸ βασίλειο στὰ 1830 ἀσχολήθηκε μετὰξὺ ἄλλων με τὴ λεξικογραφία. Ἀν καὶ αὐτοδίδακτος λεξικογράφος ἐπηρέασε καταλυτικὰ τὴν ἐλληνικὴ λεξικογραφία καθὼς τὸ ἔργο του κατέστη σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τὰ γνωστικὰ ἀντικείμενα τῶν γλωσσικῶν καὶ τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν.⁴²³ Τὸ *Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* ἦταν τὸ τρίτο λεξικογραφικὸ ἔργο του - εἶχαν προηγηθεῖ ἐνα νεοελληνικὸ λεξικὸ ὑπὸ τὸν τίτλο *Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἐλληνικῆς διαλέκτου* (1835)⁴²⁴ καὶ ἐνα ἐλληνογαλλικὸ λεξικὸ τὸ *Λεξικὸν Ἑλληνικὸν*

⁴²¹ Νικόλαος Κρουσουλούδης, *Ὁ βίος καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἔθνομάρτυρος Μητροπολίτου Χίου Πλάτωνος Φραγκιάδου (1776-1822)*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 40.

⁴²² Τὴν πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ 1839 με τίτλο *Ἐπίτομον Λεξικὸν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης* ἀκολούθησε ἡ δευτέρα καὶ πλέον γνωστὴ τοῦ 1852.

⁴²³ Γ. Μπαμπινιώτης, «Τὰ λεξικά τῆς Νέας Ἑλληνικῆς», *ό.π.*

⁴²⁴ Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι: *Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἐλληνικῆς διαλέκτου μεθρομηνευμένης εἰς τὸ ἀρχαῖον ἐλληνικὸν καὶ τὸ γαλλικὸν*. Ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ Τυπογραφία τὸ 1835 καὶ ἐπανεκδόθηκε τὸ 1857 καὶ τὸ 1874, θα ἀκολουθήσει ἡ τρίτη καὶ τελευταία -φωτογραφική- ἀνατύπωση τὸ 1974. Ὁ συγγραφέας στα Προλεγόμενά του ἐξηγεῖ ὅτι ἀρχικὸς σκοπὸς τοῦ ἦταν νὰ ἐκδώσει μὴ συντομευμένη καὶ βελτιωμένη μορφή τοῦ λεξικοῦ τοῦ Γεράσιμου Βλάχου τοῦ Κρητός, ἀλλὰ «τὸ ἔργον [...] ἐγίνετο βαθμηδὸν περιεκτικώτερον, ὥστε κατήνησεν ἤδη ἵνα περιέχη δέκα περὶ που λέξεων χιλιάδας». Βλ. Σ. Βυζάντιος, Προλεγόμενα στὸ *Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, 1852, σ. ε'.

καὶ Γαλλικόν (1846) ἀφιερωθὲν «εἰς τὸν βασιλέα Λουδοβίκον Φίλιππον» (1846) - το Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης ἦταν ἀφιερωμένο στον Ὅθωνα τῆς Ελλάδος καὶ βασιζόνταν στον Θησαυρό του Στεφάνου.⁴²⁵ Με το λεξικό αυτό ο Βυζάντιος ἔδωσε στο νεότευκτο ελληνικό κράτος ἓνα ἀπὸ τα χρησιμότερα καὶ πλέον ἀπαραίτητα βιβλία του ἐνῶ ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας του παρακίνησε καὶ ἄλλους λογίους νὰ ἀσχοληθοῦν με τὴ λεξικογραφία.⁴²⁶

8. Συμπεράσματα

Οἱ πρωτεργάτες του ἐγχειρήματος τῆς Κιβωτοῦ οπλισμένοι με αὐτοπεποίθηση πίστευαν ὅτι ἡ Κωνσταντινουπολίτικη λογιόσυνη διέθετε ὅλα τα ἀπαραίτητα ἐφόδια γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴν πραγμάτωση ἐνὸς τόσο φιλόδοξου καὶ μεγαλεπήβολου ἐγχειρήματος. Ἡ αὐτοπεποίθηση αὐτὴ πῆγαζε ἀναμφίβολα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ βιβλιοθήκη τῆς σχολῆς εἶχε ἐξοπλισθεῖ με τα συγγράμματα ἐκεῖνα που θα τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ ολοκληρώσουν τὸ ἔργο τοὺς. Πράγματι, ὁ ἀριθμὸς τῶν λεξικῶν που ἀπαριθμήσαμε εἶναι ἐντυπωσιακός. Πέρα ἀπὸ τὴ συγκρότηση τῆς βιβλιοθήκης, τὴν ἐπιτυχία του ἐγχειρήματος φαίνεται ὅτι ἐξασφάλιζε τόσο ἡ χρηματοδότηση τῶν Ζωσιμάδων ὅσο καὶ ἡ υποστήριξη που παρέχει ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία.

Ἡ αἴσθηση αὐτὴ τῆς βεβαιότητας γιὰ τὴν ἐπιτυχία του ἐγχειρήματος ἀπέρρεε ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἐκτεταμένη ἀρχαιομάθεια που χαρακτήριζε μίαν σημαντικὴ μερίδα τῶν ελληνόφωνων λογίων τῆς Πόλης. Οἱ ἀρχαιομαθεῖς αὐτοὶ λόγοι ἦταν πλήρως κατηρτισμένοι γιὰ νὰ ἀναλάβουν τὴ σύνταξη ἐνὸς λεξικοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς.⁴²⁷ Ἐνα ἐξοχο παράδειγμα

⁴²⁵ Γιὰ τὸν Θησαυρὸν του Στεφάνου ὁ Βυζάντιος εἶχε γράψει: «ἐκ τοῦ ὁποίου, καθὼς ἀπὸ τοῦ Ὁκεανοῦ, πάντες μὲν ποταμοί, πᾶσα δὲ θάλασσα λεξικογραφίας Ἑλληνικῆς». Βλ. Σ. Βυζάντιος, Προλεγόμενα, σ. α΄.

⁴²⁶ Γ. Μπαμπινιώτης, ὁ.π.

⁴²⁷ Θα ἀποτελοῦσε παράληψη νὰ μὴν ἀναφέρουμε ὅτι στὴν ἐξοικείωση τῶν λογίων με τὸν ἀρχαῖο ελληνικό λόγο καθοριστικό ρόλο ἔπαιξε ἡ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία (Παλαιὰ καὶ

αρχαιομάθειας αποτελεί η επιστολογραφία μεταξύ Σκαρλάτου Γκίκα και Νικολάου Λογάδη σχετικά με την σύνταξη και της *Κιβωτού*.⁴²⁸ Ο Αγγέλου τονίζει το αίσθημα κοινωνικής υπεροχής που δημιουργούσε στους λογίους η χρήση ενός λεξιλογίου που βρίθει αρχαϊσμών.⁴²⁹ Το ίδιο άλλωστε αισθανόταν και οι Μουσουλμάνοι λόγιοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όταν κοσμούσαν τον γραπτό και προφορικό τους λόγο με λέξεις περσικές και αραβικές. Για τους Ελληνορθόδοξους λογίους όμως η αρχαιομάθεια πλέον λαμβάνει και άλλες ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες προεκτάσεις καθιστάμενη ως το κατεξοχήν όχημα αποκατάστασης δεσμών με το ένδοξο αρχαιοελληνικό παρελθόν, κάτι που κατά τον Κιτρομηλίδη αποτελεί «ουσιαστική προϋπόθεση τῆς ἐθνικῆς ἀναβίωσης».⁴³⁰ Οι λόγιοι του Διαφωτισμού φιλοδοξούν να εφοδιάσουν το γένος με τα κατάλληλα συγγράμματα που θα διευρύνουν την αρχαιομάθεια επιτρέποντας κατ' αυτό τον τρόπο τη σωστή εκτίμηση της προγονικής κληρονομιάς. Κατ' αυτόν τον τρόπο η αρχαιότητα καθίσταται μέτρο σύγκρισης και οι σύγχρονοι Έλληνες καλούνται να σταθούν αντάξιοι των επιδόσεων των αρχαίων προγόνων τους στα γράμματα και τις επιστήμες.

Καινή Διαθήκη, Έλληνες Πατέρες, κείμενα Ιερών Συνόδων, κτλ.) καθώς και η υμνογραφία η οποία ήταν συνταγμένη κατά τα αρχαία ποιητικά πρότυπα. Όσο για τους λοιπούς, η συμμετοχή τους στη λειτουργική ζωή και η συνεχής έκθεσή τους στα ιερά κείμενα καθιστούσαν οικεία την εκκλησιαστική γλώσσα η οποία δεν ήταν άλλη από την «κοινή» ελληνική που με τη σειρά της αποτελούσε εξέλιξη της αττικής διαλέκτου. Κάτι άλλωστε που επισημαίνει και ο ίδιος ο Κοραής όταν στα 1809 γράφει ότι η γλώσσα των ιερών κειμένων «ἔβαφε τρόπον τινά» την καθομιλουμένη. Βλ. Α. Κοραής, *Προλεγόμενα στους ἀρχαίους Ἑλληνας συγγραφείς*, Αθήνα 1984, σ. 329.

⁴²⁸ Κατά τον Γριτσόπουλο η αρχαιομάθεια των δύο ανδρών είναι «ἀναμφισβήτητος», ωστόσο βρίσκει τα γραπτά τους στριφνά, τον λόγο τους μακροπερίοδο και στομφώδη, αρχαιοπρεπή μεν αλλά όχι αρχαίο, κάτι που καθιστά τα κείμενα δυσανάγνωστα, «δυσχερῶς παρακολουθοῦνται αἱ εἰς αὐτὰ ἐκτιθέμεναι ἐπόψεις τῶν δύο ἀνδρῶν» γράφει χαρακτηριστικά. Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, «Ἡ Κιβωτὸς...», σσ. 231-3.

⁴²⁹ Α. Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 334

⁴³⁰ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σ. 224.

Είναι λογικό λοιπόν να προκύπτει επιτακτικά η ανάγκη έκδοσης ελληνικού λεξικού από Έλληνες συντάκτες. Το κενό αυτό, που προκαλούσε η έλλειψη από την ελληνική βιβλιογραφία σχετικού συγγράμματος, ήρθαν να καλύψουν οι ταυτόχρονες λεξικογραφικές προσπάθειες που συντελούνται στις δύο πρώτες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα από λογίους που ανήκουν στον κύκλο της πολιτικής λογιόσύνης όπως ο Βλαστός και ο Αγραφιώτης, αλλά και άλλους που δεν εντάσσονταν άμεσα σε αυτόν, όπως ο Άνθιμος Γαζής. Την ίδια περίπου περίοδο, ο Κωνσταντίνος Κούμας προβαίνει και αυτός στη δημοσίευση του δικού του *Λεξικού*, σε δύο τόμους (Βιέννη, 1826), ενώ δύο χρόνια αργότερα εκδίδεται στο Μόναχο το *Λεξικόν ἑλληνικόν κατὰ τὸ τοῦ Πασσοβίου* από τους Πέτρο Βέρο και Ιωάννη Ιαννούλη.

Οι σύγχρονες αυτές λεξικογραφικές προσπάθειες, πλήρως ενταγμένες στην έντονη εκδοτική και εκπαιδευτική δραστηριότητα της εποχής, καταδεικνύουν τις αλληλεπιδράσεις και τους στενούς δεσμούς που αναπτύχθηκαν μεταξύ των λογίων που εντάσσονταν στο κλίμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού και μοιράζονταν, σε μεγάλο βαθμό, κοινά ενδιαφέροντα, προβληματισμούς, αναζητήσεις και επιδιώξεις. Άλλωστε, η σύνταξη ελληνικών λεξικών εξυπηρετούσε πέρα από τους μαθητές των ελληνικών σχολείων και τους ίδιους τους λογίους, οι λεξιλογικές απαιτήσεις των οποίων ολοένα και διευρύνονταν καλούμενες να καλύψουν τις σύνθετες εκφραστικές ανάγκες του αναπτυσσόμενου επιστημονικού λόγου.⁴³¹

Εξετάζοντας υπό το πρίσμα αυτό το λεξικό της *Κιβωτοῦ* πρέπει να αναγνωρίσουμε ως επίτευγμα των συντακτών της το γεγονός ότι μπόρεσαν να αξιοποιήσουν με τρόπο γόνιμο το υλικό λεξικογραφικών συνθέσεων της ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου, της Αναγέννησης και του Μπαρόκ, αλλά και των νεότερων χρόνων. Η χρήση του υλικού αυτού εντάσσει το

⁴³¹ Α. Κουμαριανού, «Άνθιμου Γαζή “Λεξικόν ἑλληνικόν”...», σ. 171.

λεξικό αυτό σε στη μακρά ευρωπαϊκή λεξικογραφική παράδοση η οποία περιλαμβάνει μεταξύ άλλων τον *Θησαυρό* του Στεφάνου αλλά και το *Λεξικό* των H.G. Liddell and R. Scott. Ανεξάρτητα από τις όποιες καθυστερήσεις ή αδυναμίες και παρά τις επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν, η *Κιβωτός* παραμένει ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα της σχολής, άλλωστε τόσο η επανίδρυση της στην Ξηροκρήνη όσο και η σύνταξη του λεξικού ήταν δύο προσπάθειες με κοινή στοχοθεσία, απέβλεπαν δηλαδή στο φωτισμό του γένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Συγγράμματα ιστορίας στη βιβλιοθήκη της Σχολής της Ξηροκρήνης

1. Εισαγωγικά

Με την μετεγκατάσταση της Πατριαρχικής Σχολής στην Ξηροκρήνη ξεκίνησε η διαδικασία εμπλουτισμού της βιβλιοθήκης της. Η διαδικασία αυτή συμπίπτει χρονικά με αντίστοιχες πρωτοβουλίες που συντελούνται στις ελληνορθόδοξες κοινότητες τόσο εντός όσο και εκτός του οθωμανοκρατούμενου χώρου. Κατά τον ύστερο δέκατο όγδοο και πρώιμο δέκατο ένατο αιώνα η βούληση για τη δημιουργία νέων βιβλιοθηκών ή εμπλουτισμό των ήδη υπαρχουσών είχε βρει τις υλικές προϋποθέσεις για την πραγματοποίησή της.⁴³² Σημαντικά ποσά διατίθενται για την αγορά βιβλίων, χαρτών και εποπτικών οργάνων, ενώ λόγιοι δωρίζουν βιβλία. Γνωρίζουμε ότι ο Άνθιμος Γαζής προσέφερε στη Σχολή των Μηλεών την προσωπική του βιβλιοθήκη ενώ ο Νικηφόρος Θεοτόκης με τη διαθήκη του προικίζει την Αθωνιάδα Σχολή με τη συλλογή βιβλίων του η οποία τελικά θα καταλήξει στην Ξηροκρήνη. Οι προσπάθειες συγκρότησης βιβλιοθηκών και ίδρυσης τυπογραφείων με σκοπό τη διάδοση του εκπαιδευτικού βιβλίου, πρωτοβουλίες και οι δύο πλήρως ενταγμένες στη λειτουργία σχολών καταδεικνύουν τις φιλοδοξίες των ιδρυτών τους να καταστήσουν τα εκπαιδευτήρια αυτά πνευματικά κέντρα ευρύτερης εμβέλειας. Στην περίπτωση της Σχολής της Ξηροκρήνης, καθώς στις φιλοδοξίες των ιδρυτών της εντασσόταν η σύνταξη ενός λεξικού της αρχαίας ελληνικής, της περίφημης *Κιβωτοῦ*, ο εμπλουτισμός της βιβλιοθήκης στόχευε και στο να εφοδιάσει τους συντάκτες του λεξικού με τα απαραίτητα εκείνα συγγράμματα για την ολοκλήρωση του έργου τους. Έτσι, κατέφθασαν στην Ξηροκρήνη βιβλία από ιδιωτικές βιβλιοθήκες του Φαναρίου αλλά και από μοναστηριακές βιβλιοθήκες. Η διαδικασία συνεχίστηκε καθ' όλη τη

⁴³² Για τη διαδικασία συγκρότησης ελληνικών βιβλιοθηκών ανά την οθωμανική επικράτεια βλ. ενδεικτικά Γιάννης Καράς, Αλέξης Πολίτης και Λουκία Δρούλια, *Νεοελληνικές βιβλιοθήκες (17ος-19ος αί.)...*, Αθήνα 1987. Βλ. επίσης, Βάσω Σειρηνίδου, *Το εργαστήριο του λογίου...*, Αθήνα 2013.

διάρκεια της λειτουργίας της Πατριαρχικής Σχολής και όπως πληροφορούμαστε από τον Μ. Ι. Γεδεών εν έτει 1830 η βιβλιοθήκη της σχολής αριθμούσε 568 τόμους σε ελληνική γλώσσα και 840 σε ξένες γλώσσες, δηλωτικό του πνεύματος εξωστρέφειας που χαρακτήριζε το ανώτατο εκπαιδευτήριο της πολιτικής Ρωμοσύνης.⁴³³ Μετά την οριστική επιστροφή της σχολής στο Φανάρι το 1849 η σχολή στεγάστηκε για δύο έτη σε οικία που ανήκε στον μητροπολίτη Μελενίκου Διονύσιο Ταπεινό και έπειτα στην οικία της Ελέγκως Εμφιετζήδενας όπου και παρέμεινε μέχρι το 1877.⁴³⁴ Η οικία της Εμφιετζήδενας ήταν παρακείμενη του Πατριαρχείου και βρισκόταν πίσω από τον πατριαρχικό ναό του Αγίου Γεωργίου.⁴³⁵ Εντός του οικοπέδου υψωνόταν λιθόκτιστος τριώροφος πύργος, «φοβερόν φρούριον» όπως μας πληροφορεί ο Μανουήλ Ι. Γεδεών, «οὔ τὰ δύο ἄνω πατώματα κατελάμβανον ἡ βιβλιοθήκη τῆς Μ. τοῦ Γένους Σχολῆς, ἐπιγραφὴν φέρουσα “ψυχῆς ἄκος”».⁴³⁶ Η βιβλιοθήκη θα βρει μόνιμη στέγη

⁴³³ Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, ΚΠ 1883, σ. 240. Ο αριθμός αυτών των βιβλίων οδηγεί τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη στην ενθουσιώδη κρίση του για το κλίμα που επικρατούσε στη Σχολή: «κανένας ἐπαρχιωτισμός, καμιὰ ἀνασφάλεια καὶ ἐσωστρέφεια». Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία στὴν Κωνσταντινούπολη (15ος – πρῶμος 19ος αἰώνας)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 20 (2017), σσ. 29-47 και δη σ. 40. Ο Άνθιμος Μαζαράκης, διδάσκαλος παιδαγωγικής στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, γράφει ότι το 1905 η βιβλιοθήκη είχε 12.000 τόμους. Βλ. Άνθιμος Μαζαράκης, «Ἡ πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολῆς», *Φιλανθρωπικὰ καταστήματα ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1906*, σσ. 107-27.

⁴³⁴ Μέλπω Κεσίσογλου-Καρουστινού, «το εν Βυζαντίω Φροντιστήριον», *Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολῆς. Ἱστορία και Προσφορά*, Αθήνα 2004, σσ. 267-99 και δη σ. 296.

⁴³⁵ Ο.π.

⁴³⁶ Ο Γεδεών μας πληροφορεί επίσης ότι στον πύργο αυτό μεταφέρθηκε «ἡ πτωχὴ συλλογὴ τῶν ὀργάνων τῆς πειραματικῆς φυσικῆς καὶ χημείας» ενώ τα δύο κατώτερα πατώματα, το ισόγειο δηλαδή και το υπόγειο, «περιέκλειον ἀλλότρια κιβώτια, σκεύη, καί, τὸ κυριώτερον, τοὺς μεγίστους τοῦ σχολικοῦ μαγειρίου λέβητας, μετακομισθέντας ἀπὸ τοῦ ἐν Ξηροκρήνη κτιρίου τῆς Σχολῆς». Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικῆς ἱστορίας μνημεῖα, Α', Γρηγορίου Ε' 9 διάδοχοι*, Αθήνα 1922, σ. 36. Σε αυτό το σημείο αξίζει να

κατά τη δεκαετία του 1880 με την ανέγερση του νέου κτηρίου της Σχολής στα υψώματα του Φαναρίου. Οι συνεχείς μεταφορές και μετεγκαταστάσεις σε διάφορα κτήρια, τα σημάδια του χρόνου και σε κάποιες περιπτώσεις της συχνής χρήσης σε συνδυασμό με τη φθορά του χρόνου έχουν αφήσει ανεξίτηλα ίχνη στα βιβλία, τα όποια σήμερα φυλάσσονται στην Ακαδημία Αθηνών. Η εναπόθεσή τους στην Ακαδημία Αθηνών καθιστά τα βιβλία ευπρόσιτα στον σύγχρονο ερευνητή επιτρέποντας του να αναζητήσει στη σύνθεση των συλλογών της τις ιδεολογικές τάσεις τις Κωνσταντινουπολίτικης λογιосύνης, τις προθέσεις, τους σκοπούς και τις επιδιώξεις τους.

Αν και οι πληροφορίες για την συγκρότηση της βιβλιοθήκης, την προέλευση και το έτος εισαγωγής των βιβλίων είναι ελάχιστες η σημαντική αυτή συλλογή συνιστά από μόνη της ένα πολύτιμο κεφάλαιο της πνευματικής παράδοσης της Κωνσταντινουπολίτικης λογιосύνης αλλά και βασική προϋπόθεση για την αναζωογόνηση της παιδείας του γένους.⁴³⁷ Διδάσκαλοι και μαθητές είχαν στη διάθεσή τους ένα πραγματικό πνευματικό θησαυροφυλάκιο από το οποίο μπορούσαν να αντλήσουν χρήσιμες γνώσεις.

αναφέρουμε ότι η επιγραφή «ψυχής ἄκος» κοσμούσε και το υπέρθυρο της βιβλιοθήκης της Σχολής των Μηλεών στη Μαγνησία που ιδρύθηκε στα 1814 από τους Άνθιμο Γαζή, Γρηγόριο Κωνσταντά και Δανιήλ Φιλιππίδη.

⁴³⁷ Το πρόγραμμα καταγραφής των σωζόμενων αρχείων των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Πόλης και όλων των συναφών εκπαιδευτικών και κοινωφελών ιδρυμάτων που ξεκίνησε το 1996, και από το 1998 τελεί υπό την εποπτεία του τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών, κατέδειξε ότι όσον αφορά τα αρχειακά τεκμήρια της Μεγάλης του Γένους Σχολής ο κύριος όγκος τους προέρχεται από τον εικοστό αιώνα, με έναν σχετικά μικρό αριθμό εγγράφων να χρονολογείται στον δέκατο ένατο και ακόμη μικρότερο στον δέκατο όγδοο. Η τήρηση αρχείων έγινε πιο συστηματική μόλις κατά τη δεκαετία του 1880, μετά δηλαδή την ανέγερση του νέου κτηρίου και την οριστική εγκατάσταση της σχολής στο Φανάρι. Βλ. Μανώλης Πατηνιώτης, «Το αρχείο της Μεγάλης Σχολής», *Η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή...*, Αθήνα 2004, σσ. 301-17 και δη σ. 313.

Η άμεση πρόσβαση στην εκτενή αυτή συλλογή τους επέτρεπε να διαμορφώσουν ή να διευρύνουν το θεωρητικό τους υπόβαθρο ενώ συνάμα τους εφοδίαζε με έναν μεθοδολογικό και εννοιολογικό εξοπλισμό. Το γνωστικό αντικείμενο των βιβλίων που συγκρότησαν τη βιβλιοθήκη της Σχολής της Ξηροκρήνης ποικίλει, πολλά από αυτά είναι σπάνιες εκδόσεις αρχαίας ελληνικής γραμματείας, έργα Βυζαντινών συγγραφέων, χρονογράφων, ιστορικών και πατέρων της εκκλησίας, καθώς και φιλοσοφικά και ιστορικά, γεωγραφικά βιβλία αλλά και έργα της δυτικής διανόησης. Τα βιβλία αυτά καλύπτουν ως προς τη χρονολογία έκδοσης μια περίοδο πέντε αιώνων, από τις αρχές δηλαδή του δεκάτου έκτου έως και τον εικοστό αιώνα. Ως τόπο έκδοσης έχουν μια πλειάδα ευρωπαϊκών πόλεων: Άμστερνταμ, Βενετία, Γενεύη, Λειψία, Οξφόρδη, Πάδουα, Παρίσι, Φραγκφούρτη, Αθήνα, Κωνσταντινούπολη κ.ά.

Καθώς η μελέτη της ιστορίας, η προσπάθεια κατανόησης του παρελθόντος και η διαδικασία ανίχνευσης ιστορικών δεσμών με το παρελθόν απετέλεσε βασική συνιστώσα στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας των Ελληνορθοδόξων και μία από τις κύριες ενασχολήσεις των λογίων του νεοελληνικού Διαφωτισμού η έρευνα επικεντρώθηκε γύρω από τα ιστορικά συγγράμματα της βιβλιοθήκης. Ένας άλλος λόγος που συνέβαλε σε αυτό ήταν ότι αυτά υπερτερούσαν έναντι συγγραμμάτων άλλων γνωστικών αντικειμένων. Στο πλαίσιο της εργασίας αυτής περιοριστήκαμε στις εκδόσεις ιστορικών συγγραφέων της περιόδου του Ουμανισμού και του Διαφωτισμού φθάνοντας μέχρι και τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα. Πολλές από τις εκδόσεις αυτές, κυρίως δε οι παλαιότερες, έχουν τυπωθεί σε εργαστήρια διάφορων ονομαστών τυπογράφων, πρόκειται για σπάνια αντίτυπα, πρώτες εκδόσεις έργων αρχαίων και βυζαντινών ιστορικών που ξεχωρίζουν λόγω της ιδιαίτερης καλλιτεχνικής και ιστορικής τους αξίας. Οι επιμελητές των βιβλίων αυτών -επιφανείς ελληνιστές της Δύσης- εμπλούτισαν τα κείμενα με αναλυτικές εισαγωγές, λεπτομερή σχόλια, πραγματολογικές και κριτικές σημειώσεις και εκτενή ερμηνευτικά γλωσσάρια. Η παρουσία των σημαντικών αυτών εκδόσεων στη βιβλιοθήκη

της σχολής καταδεικνύει αφενός την ισχυρή τάση για συστηματική μελέτη του ιστορικού παρελθόντος, τόσο του αρχαίου όσο και του βυζαντινού, και αφετέρου τονίζει εμφατικά τον τρόπο με τον οποίο η νεοελληνική λογιосύνη επεξεργαζόταν το ιστορικό αυτό υλικό. Αποτελεί επίσης μάρτυρα των επαφών που οι Έλληνες λόγιοι ανέπτυξαν με την ευρωπαϊκή διανόηση. Στη βιβλιοθήκη βρίσκουμε επίσης συγγράμματα της εποχής του νεοελληνικού Διαφωτισμού, μεταφράσεις έργων της ευρωπαϊκής διανόησης αλλά και εκδόσεις αρχαίων ιστορικών με επιμελητές λογίους του Διαφωτισμού όπως τον Κοραή και τον Νεόφυτο Δούκα. Τέλος, θα πρέπει να αναφερθούμε σε ιστορικά έργα που αφορούν νεότερες εξελίξεις και εκφράζουν την ανάγκη κατανόησης της διεθνούς πραγματικότητας.

2. Αρχαίοι συγγραφείς

Σημαντική θέση στη βιβλιοθήκη κατέχουν ερμηνευτικές εκδόσεις και μεταφράσεις έργων αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων ιστορικών. Σε αυτές συγκαταλέγονται οι *Ιστορίαι* του Ηροδότου, σε τρεις εκδόσεις, με την αρχαιότερη εξ αυτών να έχει τυπωθεί το 1608 στην Φρανκφούρτη, ακολουθεί αυτή της Γενεύης, τυπωμένη το 1618, με τελευταία αυτή των Παρισίων το 1802 σε γαλλική μετάφραση με ερμηνευτικά σχόλια «*remarques historiques et critiques*», χρονολόγιο και γεωγραφικό πίνακα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκδοση της Γενεύης τιτλοφορούμενη *Ηροδότου Ἀλικαρνασσεύς. Ἱστοριῶν Λόγοι Θ'* όπου το ελληνικό κείμενο και η λατινική μετάφραση εμφανίζονται αντικριστά σε δύο στήλες. Η έκδοση αυτή περιλαμβάνει επιγράμματα, αφιερωματικό σημείωμα και προσφώνηση του εκδότη Ερρίκου Στεφάνου προς τους αναγνώστες, περιλαμβάνει επίσης προοίμιο του Ιωακείμ Καμεράριου (Joachim Camerarius, 1500-1574) και λεξιλόγιο ιωνικών όρων με λατινική μετάφραση των Στεφάνου και Καμεράριου.

Τις *Ἱστορίες* του Θουκυδίδου τις βρίσκουμε σε επτά εκδόσεις, η αρχαιότερη τυπώθηκε το 1502 στη Βενετία με παράλληλο κείμενο στην

ελληνική και τη λατινική γλώσσα, πρόκειται για αρχέτυπη έκδοση (editio princeps) σε επιμέλεια του ουμανιστή, τυπογράφου και εκδότη Άλδου Μανούτιου (Aldus Manutius, π.1452-1515), ενός εκ των πρωτεργατών της παραγωγής του ελληνικού εντύπου.⁴³⁸ Ακολουθούν οι εκδόσεις του 1731 στο Άμστερνταμ, του 1785 στη Βενετία, του 1792 στη Βρέμη, του 1795 στο Παρίσι σε γαλλική μετάφραση από τον Pierre-Charles Levesque (1736-1812) και τέλος, δύο ελληνικές εκδόσεις, μία από το τυπογραφείο των Γλυκύδων (Βενετία, 1802) σε επιμέλεια και διορθώσεις του Σπυρίδωνος Βλάντη και μία από το τυπογραφείο του Γεωργίου Βενδότη (Βιέννη, 1805-6) με μεταφραστή και σχολιαστή τον Νεόφυτο Δούκα.

Από το έργο του Ξενοφώντος η αρχαιότερη ελληνολατινική έκδοση υπό τον τίτλο *Ξενοφώντος τὰ εύρισκόμενα* έχει τυπωθεί στη Φραγκφούρτη μεταξύ των ετών 1594 και 1595 με επιμελητή τον επιφανή ιστορικό του δικαίου και οριενταλιστή Johannes Leunclavius (Hans Lewenklaw/Löwenklau, π.1533/41-1594).⁴³⁹ Ακολουθούν δύο γαλλικές μεταφράσεις μία της *Κύρου ἀναβάσεως* (Παρίσι, 1665) από τον ακαδημαϊκό Nicolas Perrot d'Ablancourt (1606-64) και μία του *Τέρωνος* (Άμστερνταμ, 1745). Βρίσκουμε επίσης άλλη μία ελληνολατινική έκδοση υπό τον τίτλο *Ξενοφώντος τὰ σωζόμενα* (Λειψία, 1763) με επιμελητή τον ελληνιστή, Carl August Thieme (1721-1795), μία ελληνική τυπωμένη το 1787 στη Βενετία

⁴³⁸ Η προσφορά του Άλδου Μανούτιου στα κλασικά γράμματα είναι ανεκτίμητη, πέτυχε να διασώσει πολλά έργα της κλασικής αρχαιότητας και να τα κάνει προσιτά στους μελετητές. Σχετικά με τη ζωή και το έργο του βλ. Nicolas Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script & Type in the Fifteenth Century*, Νέα Υόρκη 1992.

⁴³⁹ Άλλο ένα έργο του Leunclavius, ο οποίος είχε βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη ως μέλος αυστριακής διπλωματικής αποστολής (1584-1585), ήταν το *Historiae Musulmanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae, libri XVIII*. Βλ. σχετ. Nina A. Berman, *German Literature on the Middle East: Discourses and Practices, 1000-1989*, Ann Arbor 2011, σ. 87 και Bernhard H. Stolte, «Observations on Joannes Leunclavius (1541-1594) at work», *Rechtshistorisches Journal* 13 (1994), σσ. 219-33.

από τον Δημήτριο Θεοδοσίου και μία γαλλική (Παρίσι, 1795;) από το τυπογραφείο του Διδότου.

Από το έργο του Αρριανού βρίσκουμε την *Ἀλεξάνδρου Ἀνάβαση* σε τρεις εκδόσεις, μία τυπωμένη από τον Ερρίκο Στέφανο στην Γενεύη το 1575 και οι άλλες δύο στη Λειψία (1704 και 1798). Βρίσκουμε επίσης μία έκδοση των *Ἰνδικῶν* (Χάλλη, 1798) με λατινική μετάφραση του Φλαμανδού ουμανιστή Bonaventura Vulcanius (1538-1614) και μία ακόμη έκδοση που περιλαμβάνει γεωγραφικά, στρατηγικά και άλλα έργα του Αρριανού (*Τέχνη τακτική, Ἑκτασις κατ' Ἀλανῶν, Περίπλους Πόντου Εὐξείνου, Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, Κυνηγετικός, Ἐπικτήτου ἐγχειρίδιον*), τυπωμένη στο Ἄμστερνταμ το 1683. Από τις αφηγήσεις της πολεμικής δράσης του Αλεξάνδρου στη βιβλιοθήκη της σχολής βρίσκεται το έργο του Ρωμαίου Κόιντου Κούρτιου Ρούφου *Historiae Alexandri Magni* σε δύο εκδόσεις (Ουτρέχτη 1685 και Πάδουα 1720).

Από το έργο του Πολυβίου η αρχαιότερη έκδοση υπό τον τίτλο *Ἐκ τῶν Πολυβίου τοῦ Μεγαλοπολίτου ἐκλογαὶ περὶ πρεσβειῶν* είναι τυπωμένη στην Αμβέρσα και χρονολογείται στα 1582. Ακολουθεί μία ιστορική τρίτομη έκδοση που τυπώθηκε το 1670 στο Ἄμστερνταμ με υπομνηματισμό του Ουγενότου κλασικιστή Isaac Casaubon (1559-1614) και σχολιασμό του εκδότη Jacobus Gronovius (Jacob Gronow, 1645-1716), το έργο αυτό επανεκδόθηκε στη Λειψία μεταξύ των ετών 1763-1764 με εκδοτική φροντίδα του Johann August Ernesti (1707-1781). Ακολουθούν άλλες δύο εκδόσεις μία τυπωμένη στη Βιέννη το 1763, και μία που χρονολογείται στον δέκατο ένατο αιώνα πάλι με υπομνηματισμό του Casaubon. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και μία γαλλική μετάφραση τυπωμένη στο Ἄμστερνταμ το 1774 στην οποία περιλαμβάνεται το *Commentaires sur Polybe* (1727) του Jean-Charles Folard (1669-1752), ενός βετεράνου των τελευταίων πολέμων του Λουδοβίκου ΙΔ' του οποίου το έργο κατέστη ένα από τα πλέον δημοφιλή στρατιωτικά αναγνώσματα, στο έργο του αυτό ο

συγγραφέας προτείνει τη χρήση αρχαίων τακτικών όπως περιγράφονται στον Πολύβιο σε σύγχρονες πολεμικές επιχειρήσεις.⁴⁴⁰ Άλλο ένα σημαντικό έργο από τη συλλογή της Σχολής είναι η *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* του Διονυσίου του Αλικαρνασσεύς σε γαλλική μετάφραση (Παρίσι, 1807) καθώς και δύο τόμοι που περιέχουν τα άπαντα του συγγραφέως «ϊστορικά τε καὶ ρητορικά» (Φραγκφούρτη 1686 και Λειψία 1691). Υπάρχει επίσης ένας τόμος με τα άπαντα του Φλαβίου Ιωσήπου τυπωμένος στην Κολωνία το 1691.

Από τα γραπτά του Ιουλίου Καίσαρος η παλαιότερη έκδοση των απάντων του Ρωμαίου στρατηγού που εντοπίσαμε στη βιβλιοθήκη της Σχολής έχει τυπωθεί το 1530 στο Άμστερνταμ, ξεχωρίζει όμως η έκδοση της Φρανκφούρτης του 1606 που επιμελήθηκε ο κλασικιστής Gottfried Jungermann (1577-1610) και περιλαμβάνει όλα τα προηγούμενα σχολιολόγια στον Καίσαρα, ένδεκα συνολικά μελετητών μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν αυτά του Johannes Brantius (Jean Brandt, 1559-1639) καθώς δεν περιορίζονται μόνο σε μία ιστορική εξήγηση αλλά παρέχουν πληροφορίες αρχαιολογικού και φιλολογικού χαρακτήρα. Η έκδοση αυτή ήταν σημαντική για το ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό καθώς εμπεριείχε την πρώτη έντυπη ελληνική μετάφραση του *Bellum Gallicum*, η οποία αποδιδόταν στους λόγιους Μάξιμο Πλανούδη (1260-1305) ή Θεόδωρο Γαζή (π.1398-1475), ωστόσο έχει υποστηριχθεί ότι μεταφραστής ήταν ο Piero Strozzi (π.1510-1558), ένας στρατιωτικός στην υπηρεσία της Αικατερίνης των Μεδίκων.⁴⁴¹ Ακολουθούν άλλες δύο εκδόσεις μια λατινική (Στρασβούργο, 1613) και μία σε γαλλική μετάφραση (Άμστερνταμ και Λειψία, 1763).

⁴⁴⁰ Αντίτυπο του *Commentaires sur Polybe* φέρεται ότι μελετούσε και ο Ναπολέοντας λίγο πριν πεθάνει στη νήσο της Αγ. Ελένης. Βλ. Bruno Colson, *Napoleon on War*, Οξφόρδη 2015, σσ. 88-9.

⁴⁴¹ Βλ. Lloyd W. Daly, «The Greek Version of Caesar's Gallic War», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* τόμ. 77 (1946), σσ. 78-82 προβ. Nicolaas ten Hove, *Memoirs of the House of Medici*, τόμ. Β', Μπαθ 1797, σσ. 263-4.

Στη βιβλιοθήκη της Σχολής υπάρχουν επίσης δύο αντίτυπα της *Ιστορικής Βιβλιοθήκης*, του Διοδώρου του Σικελιώτου, μία τυπωμένη το 1559 στη Γενεύη από τον Στέφανο η άλλη το 1604 στο Χανάου της Έσσης στο τυπογραφείο που είχαν ιδρύσει εκεί οι κληρονόμοι του Ουγενότου παρισινού εκδότη André Wechel (1525-1581).⁴⁴² Την τελευταία είχε επιμεληθεί ο Λουθηρανός ουμανιστής Lorenz Rhodoman (1546-1606) που τότε ήταν καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βιτεμβέργης. Υπάρχουν επίσης δύο αντίτυπα και της *Ρωμαϊκής ιστορίας* του Δίωνος του Κασσίου μία τυπωμένη από τον Στέφανο (Γενεύη, 1592) και μία από τον Johann Wechel (Χανάου, 1606).⁴⁴³ Οι δύο αυτές εκδόσεις βασίζονται σε μία παλαιότερη τυπωμένη στη Βασιλεία το 1555, μεταφραστής και επιμελητής της οποίας υπήρξε ο «Γουλιέλμος Ξύλανδρος» (Wilhelm Holtzman/Xylander, 1532-1576) «σπουδαῖος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἰδίᾳ δὲ τῆς κριτικῆς καὶ ἐρμηνείας τῶν πεζῶν συγγραφέων» ὅπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε ἄρθρο της *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας*.⁴⁴⁴

⁴⁴² Σχετικά με την οικογένεια εκδοτῶν Wechel βλ. Robert John Weston Evans, *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe. 1572-1627*, Οξφόρδη 1975, σσ. 2-6 και Ian MacLean, «L'économie du livre érudit : le cas Wechel (1572-1627)», Pierre Aquilon (επίμ.), *Le livre dans l'Europe de la renaissance. Actes du XXVIIIe colloque international d'études humanistes de Tours*, Παρίσι 1988, σσ. 231-2. Για την μεταφορά των τυπογραφικῶν δραστηριοτήτων της οικογένειας σε γερμανικά εδάφη βλ. Albert Labarre, «Éditions et privilèges des héritiers d'André Wechel à Francfort et à Hanau. 1582-1627», *Gutenberg-Jahrbuch* 45 (1970), σσ. 238-50 και του ἰδίου, «Les éditions des héritiers Wechel à Francfort et à Hanau, 1582-1627», *Gutenberg-Jahrbuch* 46 (1971), σσ. 209-23.

⁴⁴³ Στο τυπογραφείο του Wechel εκδόθηκε τον ἴδιο χρόνο και το αρχέτυπο των ἔργων του Θεοφράστου (371-287 π.Χ.) *Περὶ λίθων, περὶ ἀνέμων, περὶ σημείων ὑδάτων καὶ πνευμάτων, περὶ σημείων χειμῶνος, περὶ εὐδείας σημείων, περὶ πυρός, περὶ ὀσμῶν, περὶ ἰδρώτων, περὶ ἰλίγγων, περὶ κόπων, περὶ λιποψυχίας, περὶ ἠθικῶν χαρακτήρων* στα ἑλληνικά και τα λατινικά με μεταφραστή τον Κρήτα λόγιο Δανιήλ Φουρλάνο.

⁴⁴⁴ Κορράδος Βουρσιανός, «Περὶ τῶν Κλασικῶν σπουδῶν ἐν Γερμανίᾳ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* τόμ. Γ' (1886) σ. 144-9 και δη σ. 143.

Από το τυπογραφείο του André Wechel προέρχεται και η αρχαιότερη έκδοση έργων του Πλουτάρχου που βρίσκουμε στη βιβλιοθήκη, πρόκειται για το έργο *Πλουτάρχου Χαιρωνέως τὰ σωζόμενα πάντα* (Φρανκφούρτη, 1599), ενώ ακολουθεί άλλη μία ελληνολατινική έκδοση (Φρανκφούρτη, 1620) και οι δύο σε μετάφραση και σχολιολόγια του Xylander. Υπάρχουν επίσης πολλές γαλλικές μεταφράσεις (Παρίσι 1721, Μάαστριχτ 1778, Παρίσι 1783-1787) με την πλέον πρόσφατη να εκδίδεται από την τυπογραφία του του «I. M. Έβεράρτου» το 1809.

3. Εκδόσεις αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων από λογίους του νεοελληνικού Διαφωτισμού

Στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα παρατηρείται μία κοινή προσπάθεια των Ελλήνων λογίων για ανανέωση της παιδείας στην οποία πρωτοστατεί ο Κοραΐς. Από το Παρίσι όπου διαμένει προμηθεύει τα ελληνικά σχολεία με σύγχρονα εγχειρίδια και εποπτικά όργανα ενώ προτείνει λογίους που είναι φορείς των ιδεών του Διαφωτισμού (μεταξύ αυτών οι Ν. Βάμβας, Κ. Κούμας, Θ. Καΐρης) για διάφορες διδασκαλικές θέσεις. Παράλληλα, η εκδοτική του δραστηριότητα αποκτά μια πιο συστηματική μορφή καθώς από το 1805 έως και το 1827 οι εκδόσεις αρχαίων κειμένων που επιμελείται και προλογίζει εντάσσονται στη σειρά *Έλληνική Βιβλιοθήκη*.

Από τα συγγράμματα του Κοραΐ στη βιβλιοθήκη της σχολής της Ξηροκρήνης εντοπίσαμε τον τρίτο τόμο της *Έλληνικῆς Βιβλιοθήκης*, μια έκδοση των *Βίων Παραλλήλων* του Πλουτάρχου, τυπωμένη σε έξι τόμους μεταξύ των ετών 1809-1815 στο τυπογραφείο του «Έβεράρτου». Έκδοση στην οποία «προσετέθησαν σημειώσεις, καὶ τῶν Αὐτοσχεδίων στοχασμῶν περὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης ἀκολουθία», όπου ο Κοραΐς ανέπτυξε τις ιδέες του για τη σχέση μεταξύ παιδείας και ελευθερίας· λαμπρό δείγμα της φιλολογικής του ευρυμάθειας και οξύνοιας οι «Αὐτοσχεδίοι Στοχασμοὶ» είναι, κατά τη διατύπωση του Διονυσίου

Θερειανού, «άναντιρρήτως τὸ σπουδαιότατον καὶ λυσιτελέστατον τῶν φιλολογικῶν μνημείων, ὅσα ἐγράφησαν ἔστω καὶ αὐτοσχεδίως περὶ τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης, ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀλώσεως τοῦ Βυζαντίου μέχρι τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος».⁴⁴⁵ Ἄλλη ἐκδοση τοῦ Κοραΐ στη συλλογὴ τῆς βιβλιοθήκης ἦταν τὸ *Les Caracteres de Théophraste*, πρόκειται γιὰ τὴν γνωστὴ κριτικὴ ἐκδοση τῶν Ἠθικῶν χαρακτήρων τοῦ Θεοφράστου ποὺ ἐκδόθηκε με δαπάνη τοῦ Θωμά Σπανιωλάκη στὸ τυπογραφεῖο τοῦ «Ἐβεράρτου» στὰ 1799. Τὸ ἔργο αὐτὸ οὐσιαστικὰ σηματοδοτοῦσε τὴν ἐμφάνιση τοῦ Κοραΐ ὡς φιλόλογου ἐγκαινιάζοντας μίᾳ σειρὰ ἐκδόσεων τόσο ἀπὸ τὸν ἴδιο ὅσο καὶ ἀπὸ ἄλλους λογίους τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ παρουσιάζουν καὶ ἀναλύουν ἀποσπάσματα ἢ καὶ αὐτοτελῆ ἔργα ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων.⁴⁴⁶ Ἀπὸ τὰ συγγράμματα αὐτὰ στὴ βιβλιοθήκη τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς βρισκόταν, πέραν αὐτῶν ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, καὶ δύο ἐκδόσεις ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Νεόφυτος Δούκας, πρόκειται γιὰ τὴν Ἐπιτομὴ τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας τοῦ Εὐτροπίου (Βιέννη, 1807) καὶ τὶς ἱστορίες Τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας τοῦ Ἡρωδιανού (Βιέννη, 1813).

3. Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς

Στὸν κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης τῆς σχολῆς βρίσκονται σημαντικὲς ἐκδόσεις βυζαντινῶν συγγραφέων με παράλληλη λατινικὴ μετάφραση, κριτικὲς καὶ ἱστορικὲς σημειώσεις, ποὺ ἐπιμελήθηκαν δυτικοὶ εὐρωπαϊοὶ ουμανιστὲς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἔκτου μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα. Στὴ Γερμανία πρωταγωνιστὲς στὴν προσπάθεια αὐτὴ ἦταν μαθητὲς τοῦ Hieronymus Wolf, στὴ βιβλιοθήκη βρίσκουμε τὴ Χρονογραφία τοῦ Γεωργίου Κεδρηνοῦ ποὺ δημοσίευσε ὁ Xylander τὸ 1565,⁴⁴⁷ τὸ *Eclogae legationum* (χ.τ., 1603) ἔργο ποὺ περιέχει ἀποσπάσματα βυζαντινῶν

⁴⁴⁵ Διονύσιος Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραΐς*, τόμ. Β', Τεργέστη 1890, σ. 9.

⁴⁴⁶ Ἐντοπίσαμε ἐπίσης καὶ τὸν πέμπτο τόμο τῶν «Παρέργων» τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης, τὸ Ὀνησάνδρου Στρατηγικός, καὶ Τυρταίου τὸ Πρῶτον Ἐλεγείον (Παρίσι, 1822).

⁴⁴⁷ Στὴ βιβλιοθήκη βρίσκουμε μίᾳ ἐκδοση τοῦ 1729 τυπωμένη στὴ Βενετία (Γεωργίου τοῦ Κεδρηνοῦ *σύνοψις ἱστοριῶν*).

ιστορικών πραγματειών με επιμελητή τον David Hoessel (1556-1617)⁴⁴⁸ καθώς και μία έκδοση του έργου *Ἀποδείξεις ἱστοριῶν* του Λαονίκου Χαλκοκονδύλη (Βενετία, 1729) με επιμελητή τον Johannes Leunclavius. Στη Γαλλία σημαντική ήταν η συνεισφορά των ιησουϊτών λογίων, με πρωτοστάτη τον Denis Pétau (1583-1652), γνωστό με την εξελληνισμένη/εκλατινισμένη εκδοχή του ονόματός του ως Διονύσιο Πετάβιο/Dionysius Petavius, από τα έργα του στη βιβλιοθήκη βρήκαμε μία έκδοση των απάντων Ιουλιανού (Λειψία, 1696). Από την γερμανική παραγωγή εντοπίσαμε επίσης μία έκδοση των βιβλίων της *Περί τῆς Ἰουστινιανοῦ βασιλείας* του Αγαθίου (π.536-582) την οποία επιμελήθηκαν οι καθηγητές ελληνικών του Πανεπιστημίου του Λέιντεν, Bonaventura Vulcanius και Johannes Meursius (van Meurs, 1579-1639).⁴⁴⁹ Τέλος, στην ιταλική χερσόνησο καθοριστική υπήρξε η συμβολή Ελλήνων λογίων όπως του Νικολάου Αλεμάνου από την Άνδρο και του μαθητή του Λέοντα Αλλατίου του Χίου,⁴⁵⁰ ο οποίος έγραψε το 1648 το γνωστό βιβλίο κατά της Ανατολικῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας *De Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione* (*Περί τῆς διαρκοῦς συμφωνίας τῆς δυτικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*) το οποίο και βρίσκουμε στη βιβλιοθήκη της σχολῆς σε επανέκδοση (Κολωνία, 1698). Ἄλλα συγγράμματα του Αλλατίου που εντοπίσαμε στη βιβλιοθήκη είναι μία δημοσίευση των σχολίων του ψευδο-Ευσταθίου Αντιοχείας στην *Ἐξαήμερο* του Μεγάλου Βασιλείου (Λυών,

⁴⁴⁸ Στους συγγραφείς αυτούς περιλαμβάνονται οι Δέξιππος (π.210-273), Ευνάπιος (4ος αι.), Πέτρος Πατρίκιος (π.500-565), Πρίσχος (5ος αι.), Μάλχος ο Φιλαδελφεύς (β' μισό 5ου αι. - αρχές 6ου αι.) και Μένανδρος Προτήκτωρ (6ος αι.).

⁴⁴⁹ Ο Meursius που πρωτοστάτησε στη μελέτη της βυζαντινῆς ιστορίας στις Κάτω Χώρες ήταν συγγραφέας του *Glossarium graeco-barbarum* (Λέιντεν, 1610), ενός εκ των πρώτων λεξικῶν της νέας ελληνικῆς. Διορθώσεις στο γλωσσάριο του Meursius έκανε ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Μητροφάνης Κριτόπουλος (π.1589-11639) και το αναθεωρημένο κείμενο εκδόθηκε το 1787 στην πόλη Stendal της Σαξονίας, υπό τον τίτλο, *Metrophanis Critopuli, patriarchae alexandriini, Emendationes et animadversiones in Johannis Meursii Glossarium Graecobarbarum, ex autographo nunc primum editit Joh. Georgius Fridencus Francius.*

⁴⁵⁰ Για τα βιογραφικά του Αλλατίου βλ. Κωνσταντίνος Ἄμαντος, «Λέων Ἀλλάτιος», *Εἰς μνήμην Σπυριδῶνος Λάμπρου*, Αθήνα 1935, σσ. 557-68.

1629) και μία έκδοση του έργου *Ἐπιστολαὶ* (Ρώμη, 1668) του Νείλου Αγκυρανού (5ος αι. μ.Χ.).⁴⁵¹

Κείμενα που επιμελήθηκαν οι προαναφερθέντες λόγιοι, αλλά και άλλοι, όπως οι Pierre Poussine (1609-1686), Jacques Goar (1601-1653), François Combéfis (1605-1697), Charles Annibal Fabrot (1580-1659), Lucas Holstenius (Lukas Holste, 1596-1661), Λέων Αλλάτιος κ.ά., συμπεριελήφθησαν στη σειρά εκδόσεων βυζαντινών ιστορικών και χρονογράφων *Corpus historiae Byzantinae* γνωστή ως «Βυζαντίς του Λούβρου» (Byzantine du Louvre, 1645 κ.έ.).⁴⁵² Επρόκειτο για πολύτομο έργο το οποίο εκδόθηκε υπό την αιγίδα του Βασιλιά Ήλιου με επιμελητή τον ιησουίτη μοναχό Phillipe Labbe (1607-1667).⁴⁵³ Η σχολή προμηθεύτηκε

⁴⁵¹ Στη βιβλιοθήκη της σχολής εντοπίσαμε το έργο του Σκώτου ιεράρχη Robert Creighton (1593-1672) *Vera historia unionis non verae inter Graecos et Latinos sive Concilii florentini exactissima narratio* σε πρωτότυπη έκδοση (Χάγη, 1660). Πρόκειται για μία λατινική μετάφραση -με σημειώσεις και εκτενέστατο πρόλογο του μεταφραστή- των πρακτικών της Συνόδου της Φερράρας-Φλωρεντίας που κατέγραψε «μεθ' ὅλης τῆς ἀφελείας καὶ εἰλικρινείας» ο λόγιος κληρικός Σίλβεστρος Συρόπουλος. Για τον Ανδρόνικο Δημητρακόπουλο το κείμενο του Creighton είναι «πλήρες σφαλμάτων» και η μετάφραση «οὐχὶ πολὺ πιστὴ», βλ. Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἦτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραψάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Λειψία 1872, σσ. 109-10. Οι θέσεις του αγγλικανού Creighton, ενόχλησαν τον Αλλάτιο ο οποίος και του απάντησε με το *In R. Creyghtoni apparatus versionem et notas* (Ρώμη, 1674). Βλ. Gerhard Podskalsky, *Ἡ ἐλληνικὴ θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821*, Αθήνα 2005 (1η γερμανική έκδοση 1988), σ. 285.

⁴⁵² Βλ. το εισαγωγικό κείμενο του Georg Ostrogorsky, «Ἡ ἀνάπτυξη τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν» στο έργο του *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τόμ. Α', Αθήνα 1991 (1η γερμανική έκδοση 1963), σσ. 47-75 και δη σ. 50.

⁴⁵³ Ο Α' τόμος φέρει τον τίτλο: *De Byzantinae Historia e Scriptoribus, subfelicissimi Ludovici XIV, Franco rumac Navar rae or umregis christianis simi auspiciis publica min Lucem e Luperaea Typographia emittendis: Ad omnes per Orbem Eruditos Προτροπετικόν* (= Περὶ τῶν Συγγραφέων τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, ἐκδιδομένων ἐπὶ τοῦ εὐτυχεστάτου Λουδοβίκου ΙΔ', χριστιανικωτάτου Βασιλέως τῶν Φράγκων καὶ τῆς Ναβάρρας ἐκ τῆς Λουπεραίας Τυπογραφίας: Πρὸς πάντας τοὺς ἀνὰ τὴν Οἰκουμένην εὐπαιδεύτους Προτροπετικόν). Στον

για τη βιβλιοθήκη της το σύνολο των τόμων της Βυζαντίδος όπως αυτοί επανατυπώθηκαν στη Βενετία μεταξύ των ετών 1729 και 1733 (Corpus Veneticum).⁴⁵⁴

Στη βιβλιοθήκη της σχολής εντοπίσαμε και άλλες εκδόσεις οι οποίες συντελέστηκαν παράλληλα με τη Βυζαντίδα του Λούβρου, αφιερωμένες στην ιστορία της Εκκλησίας και του δικαίου· σε αυτές συγκαταλέγονται τα πρακτικά των Συνόδων από τον Labbe (*Sacrosancta concilia ad regiam editionem exacta quae nunc quarta parte prodit auctior*, Παρίσι 1671-1672), το *Εὐχολόγιον* του Goar (Βενετία, 1730), και οι πατερικές εκδόσεις του Combéfis (*Maximi Confessoris, graecorum theologi eximiique philosophi, operum*, Παρίσι 1675). Από τις εκδόσεις που επιμελήθηκε ο θεμελιωτής των βυζαντινών σπουδών Charles Dufresne sieur du Cange (1610-1688)⁴⁵⁵ βρίσκουμε στη βιβλιοθήκη το *Historia Byzantina duplici commentario* (Παρίσι, 1680) σε επανέκδοση (Βενετία, 1729) και τα δύο λεξικά του, αυτό της μεσαιωνικής λατινικής (*Glossarium ad scriptores mediae & infimae Latinitatis*, Φραγκφούρτη 1681) καθώς και εκείνο της ελληνικής γλώσσας (*Glossarium ad scriptores mediae & infimae graecitatis*, Λυών 1688). Για το δεύτερο μπορούμε να υποθέσουμε ότι απετέλεσε χρήσιμο βοήθημα για τους συντάκτες του λεξικού της *Κιβωτοῦ*.

προτρεπτικής φύσεως πρόλογο της έκδοσης αυτής ο Labbe τόνιζε τη σημασία της ιστορίας της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας την οποία και θεωρούσε σχεδόν ισάξια και εφάμιλλη προς την παλαιά Ρωμαϊκή Ιστορία. Βλ. Aleksandr Aleksandrovich Vasilev, *Ίστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, 324-1453*, τόμ. Α', Αθήνα 1954, (1η ρωσική έκδοση 1925), σ. 14 και Diether R. Reinsch, «The History of Editing Byzantine Historiographical Texts», Paul Stephenson (επίμ.), *The Byzantine World*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2010, σσ. 435-44 και δη σ. 440.

⁴⁵⁴ Για την επανέκδοση της Βενετίας βλ. Leonora Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Καίμπριτζ 2018, σ. 32.

⁴⁵⁵ Κατά τον Διονύσιο Α. Ζακυθινό, το πολυσχιδές έργο του Du Cange «έδημιούργησε τις προϋποθέσεις διά την έπιστημονικήν θεμελίωσιν τών βυζαντινών σπουδών» Βλ. Δ. Α. Ζακυθινός, *Βυζάντιον: κράτος και κοινωνία. Ίστορική Έπισκόπησις*, Αθήνα 1951, σ. 157.

Το έργο *Scriptorum Ecclesiasticorum Historia Literaria a Christo nato usque ad saeculum XIV* του Άγγλου πατερικού μελετητή William Cave (1637-1713), είναι ένα εκτενές πόνημα ιστορίας των εκκλησιαστικών συγγραφέων σε δύο βιβλία (Λονδίνο 1688 και 1698). Από τις πλείστες επανεκδόσεις του έργου στη Σχολή της Ξηροκρήνης βρίσκονταν αυτή της Οξφόρδης (1740-1743). Αντίστοιχο έργο είναι και το *Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclésiastiques* που εξέδωσε σε 58 τόμους μεταξύ των ετών 1686-1704 ο Louis Ellies du Pin (1657-1719). Στη βιβλιοθήκη βρισκόταν μία επανέκδοση του σημαντικού αυτού έργου, για το οποίο διατυπώθηκαν δυσμενείς κρίσεις, χωρίς ωστόσο να αναιρούν το γεγονός ότι ουσιαστικά ήταν το πρώτο που ξέφυγε από την σχολαστική παράδοση και ήταν γραμμένο όχι στα λατινικά αλλά σε μία σύγχρονη ευρωπαϊκή γλώσσα (Ουτρέχτη, 1731-1745).⁴⁵⁶

Εντοπίσαμε επίσης το έργο του Bernard de Montfaucon (1655-1741), *Palaeographia graeca* (Παρίσι, 1708) με το οποίο ο συγγραφέας εγκαινίασε την έρευνα της ελληνικής παλαιογραφίας. Στη βιβλιοθήκη είχαν εναποτεθεί τα Άπαντα του Ιωάννου του Δαμασκηνού (Παρίσι, 1712) με επιμελητή τον δομινικανό μοναχό Lequien Michel (1661-1733) και το *Imperium orientale* (Βενετία, 1729) του βενεδικτίνου Anselmo Banduri από τη Ραγούζα (1670-1743), έργο που περιέχει πολύτιμο ιστορικό, τοπογραφικό και αρχαιολογικό υλικό.⁴⁵⁷ Δυστυχώς η βιβλιοθήκη στερείται της μνημειώδους

⁴⁵⁶ Όπως αναφέρει ο Κωνσταντίνος Κοντογόνης «τὸ βιβλίον τοῦτο διὰ τινὰ σφάλματα, εἰς τὰ ὅποια ὑπέπεσεν ὁ συγγραφεὺς, καὶ διὰ τὴν ἐν πολλοῖς τολημρὰν αὐτοῦ περὶ τῶν Πατέρων, κατεκρίθη, ἅμα ἐκδοθέν, ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Πετίτου Διδιέρου [Mathieu Petit-Didier] καὶ τοῦ ἐπισκόπου Βοσουέτου [Jacques-Bénigne Bossuet – γνωστός γιὰ τὴν ἀντιπαλότητά του με τὸν Fénelon]». Βλ. Κωνσταντίνος Κοντογόνης, *Φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ ἱστορία τῶν ἀπὸ τῆς Α΄ μέχρι τῆς Η΄ ἑκατονταετηρίδος ἀκμασάντων Ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Αθήνα 1851-1853, σσ. 9-10. Πράγματι, ὁ βενεδικτίνος Petit-Didier κατέρριψε τὶς θέσεις που διατυπώθηκαν στὴ *Nouvelle bibliothèque* καὶ στηλίτευσε τὸν συγγραφέα τῆς στὸ τρίτομο ἔργο του *Remarques sur la bibliothèque des auteurs ecclésiastiques de M. Du Pin* (Παρίσι, 1691, 1692 καὶ 1696).

⁴⁵⁷ G. Ostrogorsky, *ό.π.*, σ. 51.

έκδοσης του Johann Albert Fabricius (1668-1736), *Bibliotheca Graeca*, έργο που κατά τον Georg Ostrogorsky αποτελεί «άναντικατάστατο βοήθημα τής ιστορίας τής βυζαντινής φιλολογίας» (14 τόμοι, Αμβούργο 1705-1728, επανέκδοση σε 12 τόμους, 1790-1809),⁴⁵⁸ βρίσκουμε ωστόσο αντίστοιχο έργο του Fabricius αφιερωμένο στη λατινική φιλολογία *Bibliotheca latina* (Αμβούργο, 1721-1722). Άλλο ένα σημαντικό σύγγραμμα βυζαντινής ιστορίας που κοσμούσε τα ράφια της βιβλιοθήκης ήταν το «Περὶ τής βασιλείου τάξεως» (*De Cerimoniis aulae Byzantinae*, Λειψία 1751-1754) με υπομνηματισμό του ελληνιστή και αραβολόγου Jacob Reiske (1716-1774).

Σε μία ξεχωριστή κατηγορία εντάσσονται τα ιστορικά λεξικά με εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα (βιογραφίες, γεωγραφικά λήμματα κλπ.). Σε αυτά συγκαταλέγονται το *Grand Dictionnaire historique* (Παρίσι, 1674) του Γάλλου ιερωμένου και θεολόγου Louis Moréri (1643-1680), στη βιβλιοθήκη της σχολής συναντάμε μία έκδοση του 1724 τυπωμένη στην Ουτρέχτη και ένα συμπλήρωμα στο λεξικό (*Supplement aux anciennes editions du grand dictionnaire historique de Mre. Louis Moreri*) τυπωμένο πάλι στην Ουτρέχτη το 1716. Άλλο ένα βιογραφικό λεξικό είναι το *Dictionnaire Historique et Critique* (Ρότερνταμ, 1697) του Ουγενότου λογίου Pierre Bayle (1647-1706). Ο συγγραφέας αρχικά αποσκοπούσε να συντάξει ένα συμπλήρωμα που θα κάλυπτε τις παραλείψεις και τις ανακρίβειες του λεξικού του Moréri όμως τελικά η προσπάθειά του αυτή εξελίχθηκε σε ένα αυτόνομο εκδοτικό εγχείρημα. Η μεθοδικότητα και η κριτική σκέψη που διέκρινε το έργο το κατέστησε σημείο αναφοράς για τους εγκυκλοπαιδιστές διανοούμενους του Διαφωτισμού όπως ο Denis Diderot, ο David Hume και ο George Berkeley. Στη βιβλιοθήκη της σχολής βρίσκεται μία έκδοση του 1730 τυπωμένη στο Άμστερνταμ. Άλλα δύο παρόμοιου χαρακτήρα λεξικά είναι το *Grand Dictionnaire Geographique et Critique* (Χάγη, 1726-1739) του Γάλλου πολυμαθούς Antoine-Augustin Bruzen de La Martinière (1662-1746) σε μεταγενέστερη έκδοση (Παρίσι, 1768) και μία λατινική μετάφραση της

⁴⁵⁸ Ο.π., σ. 53.

αναθεωρημένης έκδοσης του *Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et littéral de la Bible* (Παρίσι, 1730) του Γάλλου βενεδικτίνου Antoine Augustin Calmet (1672-1757), τυπωμένη στο Άουγκσμπουργκ το 1759.

4. Συγγράμματα εκκλησιαστικής ιστορίας

Ο Κούμας στις *Ίστορίες* του αναφέρει ότι προς το τέλος του δεκάτου εβδόμου αιώνα, «όποτε άνέτειλεν ή αύγή τής έλληνικής ήμέρας, έγγένησεν ή Έλλάς άνδρας δυναμένους νά διδάξωσι δια συγγραφής τὰ τέκνα της». Κατά τον Κούμα δύο είναι οι «περιφημότατοι» εξ αυτών, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και ο μητροπολίτης Αθηνών Μελέτιος.⁴⁵⁹ Αν και η *Έκκλησιαστική Ίστορία* του Μελετίου απουσιάζει από τα ράφια της βιβλιοθήκης, *Τὰ Ίουδαϊκά* (Βουκουρέστι, 1716) του Αλ. Μαυροκορδάτου συγκαταλέγονται στη συλλογή. Το έργο που αποτελεί μια ιστορία των Εβραίων από κτίσεως κόσμου μέχρι «τὰ επί τῶν ήμερῶν του [συγγραφέως] συμβάντο εις τούς Ίουδαίους εκ του ψευδομεσιού Σαβαθαΐου Σευή»⁴⁶⁰ αποτελούσε το πρώτο μέρος μιας τριλογίας παγκοσμίου ιστορίας, τα άλλα δύο τμήματα ήταν *Τα Ρωμαϊκά* και *Τα Μυσικά* τα οποία και παρέμειναν ανέκδοτα.⁴⁶¹ Άλλα χρονογραφήματα που εντοπίσαμε στη βιβλιοθήκη είναι η *Ίστορία περι τῶν έν Ίεροσολύμοις πατριαρχευσάντων του Δοσιθέου Ιεροσολύμων* (Βουκουρέστι, π. 1722) και η *Ίστορία και περιγραφή τής Αγίας Γῆς* του Χρυσάνθου Νοταρά (Βενετία, 1728). Στη βιβλιοθήκη βρισκόταν επίσης και άλλο ένα έργο του Χρυσάνθου, αυτό δεν είναι άλλο από την *Είσαγωγή εις τὰ Γεωγραφικά, και Σφαιρικά* (Παρίσι, 1716). Η μνημειώδης και ιστορική αυτή έκδοση

⁴⁵⁹ Κ. Μ. Κούμας, *Ίστορίαί τῶν Άνθρωπίνων Πράξεων...*, τόμ. Στ', Βιέννη 1831, σ. λθ'.

⁴⁶⁰ Ο.π.

⁴⁶¹ Θεαγένης Λιβαδάς, *Άλεξάνδρου Μαυροκορδάτου του έξ άπορρήτων έπιστολαί*, Τεργέστη 1879, σ. 4η'.

αποτελεί το πρώτο συγκροτημένο έργο αστρονομίας και φυσικής επιστήμης της νεοελληνικής λογιουσύνης.⁴⁶²

5. Συγγράμματα ιστορίας από τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄αι.

Το πέρασμα από τη χρονογραφία στην ιστορία συντελείται ουσιαστικά με τη μετάφραση έργων από την ευρωπαϊκή γραμματεία. Για την νεοελληνική γραμματεία βασική πηγή αναφοράς αποτέλεσε η μετάφραση του δεκαεξάτομου έργου του Rollin *Παλαιά ιστορία*, έργο που εντοπίσαμε στη βιβλιοθήκη της σχολής σε ελληνική μετάφραση του Α. Καγκελλαρίου (Βενετία, 1750). Η παρουσία του έργου μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πιθανώς χρησίμευσε ως διδακτικό εγχειρίδιο καθώς το βιβλίο αυτό παρέμενε για αρκετές δεκαετίες μετά την έκδοσή του το πιο διαδεδομένο εγχειρίδιο στα ελληνικά σχολεία.

Από το έργο των Γάλλων διαφωτιστών βρίσκουμε το ιστορικό-φιλοσοφικό πόνημα του Βολταίρου «Δοκίμιο περί των ηθών και του πνεύματος των Εθνών» (*Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*, Παρίσι 1756) στο γαλλικό πρωτότυπο κείμενο.⁴⁶³ Στο κεφαλαιώδες αυτό έργο ο Γάλλος φιλόσοφος υιοθέτησε μία θεώρηση της ιστορίας εκ διαμέτρου αντίθετη από την ευρωκεντρική αντίληψη, κατά τη διατύπωση του Paul Hazard στη νέα αυτή αντίληψη η «υπεροχή» της Δύσης αντικαθίσταται πλέον με τη «διαφορά».⁴⁶⁴ Ο Βολταίρος επαινεί τους αρχαίους πολιτισμούς της Κίνας και της Ινδίας ενώ επιχειρεί να καταρρίψει παγιωμένες αντιλήψεις για τις

⁴⁶² Βλ. σχετ. Πηνελόπη Στάθη, *Χρυσάνθος Νοταράς Πατριάρχης Ιεροσολύμων: πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, (διδακτορική διατριβή) ΑΠΘ 1996, σ. 30. Βλ. επίσης έκδ. Σύνδεσμος τῶν ἐν Ἀθήναις Μεγαλοσχολιτῶν/Ανάλεκτα τῆς Καθ' Ἡμᾶς Ἀνατολῆς 6, Αθήνα 1999.

⁴⁶³ Η βιβλιοθήκη διαθέτει την έκδοση του 1764 τυπωμένη στο Άμστερνταμ.

⁴⁶⁴ Paul Hazard, *The European Mind, 1680-1715*, Λονδίνο 1973 (1η γαλλική έκδοση, 1935), σσ. 10-2. Πρβλ. την ανάλυση του Donald R. Kelley, *Fortunes of History. Historical inquiry from Herder to Huizinga*, Νιού Χάβεν-Λονδίνο 2003, σ. 56 κ.ε.

ισλαμικές κοινωνίες.⁴⁶⁵ Εντός αυτής της θεώρησης η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν είναι ένα κράτος δεσποτικό του οποίου οι υπήκοοι είναι υπόδουλοι του σουλτάνου, αντιθέτως είναι άξιος θαυμασμού ο τρόπος με τον οποίο το κράτος αναγνωρίζει όλες τις θρησκείες παρέχοντας στα μέλη τους αυτοδιοίκηση.⁴⁶⁶ Κατά τον Werner Kaegi η νέα αυτή θεώρηση της παγκόσμιας ιστορίας «φέρει σαφώς τη σφραγίδα των Ίησουιτών ιεραποστόλων».⁴⁶⁷ Το ιστοριογραφικό έργο του Βολταίρου φαίνεται ότι έχαιρε εκτίμησης στους κύκλους της Φαναριώτικης λογιόσυνης καθώς κατά τη δεκαετία του 1770, τόσο στο Φανάρι όσο και στο περιβάλλον των Ηγεμονιών, κυκλοφορούσε ένας σημαντικός αριθμός χειρόγραφων μεταφράσεων δύο συγγραμμάτων ιστορίας του Βολταίρου, του «Αιώνας του Λουδοβίκου ΙΔ΄» (*Le siècle de Louis XIV, 1739-1768*) και του προαναφερθέντος «Δοκιμίου περί των ηθών και του πνεύματος των Εθνών» το οποίο όπως μας πληροφορεί ο Κ. Ν. Σάθας είχε μεταφραστεί στα ελληνικά από τον Νικόλαο Κατατζά βόδα (1737-1784) μεγάλο διερμηνέα της Πύλης (1777-1782) και ηγεμόνα της Βλαχίας (1782-1783).⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Siofra Pierse, «Voltaire: Polemical Possibilities of History», Sophie Bourgault και Robert (επίμ.), *A Companion to Enlightenment Historiography*, Λέιντεν 2013 σσ. 153-87 και δη σσ. 162-3.

⁴⁶⁶ Anthony Pagden, «The Immobility of China: Orientalism and Occidentalism in the Enlightenment», Larry Wolff και Marco Cipollini (επίμ.), *The Anthropology of the Enlightenment*, Στάνφορντ 2007, σσ. 50-64 και δη σ. 55.

⁴⁶⁷ Βλ. Carlo Ginzburg, «Οί φωνές των άλλων», *Τὰ Ιστορικά* 22 (1995), σσ. 3-222 και δη σ. 14 πρβ. Werner Kaegi, «Voltaire e la disgregazione della concezione Cristiana della storia», *Meditazioni storiche*, Μπάρι 1960, σσ. 216-38.

⁴⁶⁸ Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 559 και Άννα Ταμπάκη, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: ο διάλογος με τη δυτική παιδεία», *Δίκη* 6 (2006), σσ. 751-66. Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρεται σε χειρόγραφα που διασώζονται στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, την Κωνσταντινούπολη και την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *La Grèce au temps des Lumières...*, Γενεύη 1969, σ. 98, και του ιδίου *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, σ. 453.

Άλλο ένα ιστορικό-φιλοσοφικό έργο από τη συλλογή της βιβλιοθήκης είναι το τρίτομο *L'école des moeurs* (Λυών, 1784) του ιησουίτη Jean-Baptiste Blanchard (1731-1797). Στο έργο αυτό ο συγγραφέας προσαρμόζει τις παιδαγωγικές απόψεις του Ρουσσώ όπως διατυπώνονται στο έργο *Émile* ώστε αυτές να είναι συμβατές με τις χριστιανικές αντιλήψεις περί διαπαιδαγώγησης των νεών, κάνει επίσης χρήση ιστορικών προσωποποιήσεων ως προτύπων ηθικής ενώ παράλληλα ασκεί κριτική κατά της φιλοσοφικής σκέψης Ρουσσώ.⁴⁶⁹

Το έργο του Βολταίρου σηματοδοτεί μια ουσιαστική αλλαγή στον τρόπο αντίληψης του κόσμου που προέκυψε ως απόρροια της διαδικασίας εκκοσμίκευσης της γνώσης, ο ιστορικός-γεωγραφικός χώρος πλέον διευρύνεται για να καλύψει τους πολιτισμούς της Περσίας, της Κίνας, των Ινδιών και της Αμερικής.⁴⁷⁰ Στα μέσα του δεκάτου ογδόου αιώνα η ελληνόφωνη λογιосύνη νιώθει έτοιμη και εκείνη να ασχοληθεί με τη συγγραφή πονημάτων παγκόσμιας ιστορίας, ένα τέτοιο προϊόν διευρυμένων ιστορικών ενασχολήσεων που εναποτέθηκε στα ράφια της βιβλιοθήκης της σχολής ήταν η δίτομη *Παγκόσμιος Ιστορίας τής οίκουμένης* του Γεωργίου Κωνσταντίνου (Βενετία, 1759 και 1765).⁴⁷¹ Η

⁴⁶⁹ Βλ. σχετ. Mariella Colin, *La Littérature d'enfance et de jeunesse en France et en Italie au XIXe siècle : traductions et influences*, Παρίσι 1992.

⁴⁷⁰ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οί πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 1996, σ. 115.

⁴⁷¹ Στον πρώτο τόμο της *Παγκοσμίου ιστορίας τής οίκουμένης* (Βενετία, 1759) που είναι αφιερωμένος στο βασίλειο της «Μεγάλης Ρουσίας» η βασιλεία του Μεγάλου Πέτρου παρουσιάζεται ως ένα παράδειγμα μεταρρύθμισης και ανόρθωσης, αναγκαίο «διὰ νὰ μὴν ξεπέση πάλιν αὐτό τὸ γένος [ρωσικό] εἰς τὴν προτέραν ἀμάθειαν, ὅπου εἶχε, πρὸ τοῦ μεγάλου ἐκείνου Ἡρώος τοῦ Πέτρου, τοῦ ὄντως πατρός πατρίδος» (σ. 65). Στη σελίδα 248 του δευτέρου τόμου (Βενετία, 1765) αφιερωμένου στο βασίλειο της Κίνας, αναγγελλόταν και τρίτος τόμος, που όμως δεν εκδόθηκε ποτέ. Ο τόμος αυτός θα ήταν αφιερωμένος στα βασίλεια των Ινδιών. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 539. Ιστορία της Κίνας συνέγραψε και ο Χρύσανθος Νοταράς υπό τον τίτλο «Κιταΐα δουλεύουσα» (Μόσχα, 1731). Το βιβλίο αποτελεί περιγραφή του πολέμου «ὅπου οἱ Τάταροι τῆς

ανάγκη κατανόησης των σύγχρονων διεθνών εξελίξεων από τους Έλληνες λογίους αποτυπώνεται και αυτή στην ύπαρξη πολυάριθμων βιβλίων σύγχρονης ιστορίας στα ράφια της βιβλιοθήκης· πρόκειται αποκλειστικά για γαλλικές εκδόσεις στις οποίες συγκαταλέγονται το *Histoire des traités de paix, et autres négociations du dix-septième siècle* (Αμστερνταμ, 1725) του Jean Yves de Saint-Prest (θ.1720),⁴⁷² το *Tableau historique et politique de la Suisse* (Παρίσι, 1766) του Abraham Stanyan (π.1669-1732),⁴⁷³ το *Campagnes de Louis XV* (Παρίσι, 1788) του Jean Charles Poncelin de La Roche-Tilhac (1746-1828), το *Tableau historique et politique de l'Europe depuis 1786 en 1796* (Παρίσι, 1805) του Louis-Philippe comte de Segur (1753-1830), το *Des causes des revolutions et leurs effets* (Παρίσι, 1801) του Jean Blanc de Volx και το *Mémoires historiques sur la révolution d'Espagne* (Παρίσι, 1816) του αββά Dominique-Georges-Frédéric Dufour de Pradt (1759-1837).⁴⁷⁴

Μπόγδοας έσήκωσαν κατά τών Σινών, δηλαδή Κιταϊτών». Σκοπός του έργου δεν είναι τόσο να αφηγηθεί τα γεγονότα πολεμικών συγκρούσεων που διαδραματίζονται σε σημεία γεωγραφικά και χρονικά απόμακρα αλλά η αναζήτηση των αιτιών ενός σύγχρονου πολέμου που ξεκίνησε η Ρωσία κατά των Τατάρων της Κριμαίας.

⁴⁷² Το σημαντικό αυτό έργο συγκεντρώνει τα κείμενα όλων των συνθηκών που συνήφθησαν μεταξύ των ετών 1598 και 1678.

⁴⁷³ Η βιβλιοθήκη διέθετε μια γαλλική μετάφραση του αγγλικού αυτού κειμένου ο πρωτότυπος τίτλος του οποίου ήταν *An Account of Switzerland* (Λονδίνο, 1714). Ο Stanyan διετέλεσε απεσταλμένος στην Ελβετία (1705-1714) και έπειτα πρέσβης στην Αυστρία (1716-1717) και την Οθωμανική Αυτοκρατορία (1717-1730) κατά την περίοδο που η Μ. Βρετανία είχε αναλάβει διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ Οθωμανών και Αψβούργων με τον ίδιο να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις. Βλ. Philip Woodfine και Claire Gapper, «Stanyan, Abraham (c.1669–1732)», *Oxford Dictionary of National Biography*, Οξφόρδη 2004, σσ. 270-2.

⁴⁷⁴ Ο αββάς είχε υπάρξει γραμματέας του Ναπολέοντα και πρέσβης στη Βαρσοβία. Μετά το τέλος των Ναπολεοντείων Πολέμων ασχολήθηκε με τη συγγραφή μίας σειράς ιστορικών βιβλίων στα οποία παρουσίαζε την Ρωσία ως μία «ασιατική δεσποτεία» που αποσκοπούσε στην κατάκτηση της Ευρώπης. Βλ. σχετ. Iver B. Neumann, «Europe's post-Cold War memory of Russia: cui bono?», Jan-Werner Müller (επίμ.), *Memory and power in post-war Europe: studies in the presence of the past*, Καίμπριτζ 2002, σ. 133.

6. Συμπεράσματα

Η βιβλιοθήκη της Πατριαρχικής Σχολής θησαυρίζει βιβλία που αντιπροσωπεύουν τις προτεραιότητες, τις προθέσεις και τα ενδιαφέροντα παιδείας των ιδρυτών της, δηλαδή του ανωτέρου κλήρου και των Φαναριωτών. Πρόκειται ασφαλώς για προτεραιότητες αλλά και επιλογές ως προς το τι έπρεπε να διαφυλάσσεται στη βιβλιοθήκη μίας σχολής με πάγκοινο χαρακτήρα, ενός ιδρύματος που φιλοδοξούσε να καταστεί εκπαιδευτήριο όλου του γένους. Από την ίδρυσή της η βιβλιοθήκη καταρτίστηκε με σημαντικές εκδόσεις αρχαίας ελληνικής γραμματείας, γεγονός που καταδεικνύει από μόνο του το κυρίαρχο πνεύμα του θρησκευτικού ουμανισμού που συνεχίζει να αποτελεί θεμελιώδες συστατικό της πνευματικής παράδοσης της Μεγάλης Εκκλησίας αλλά και της Φαναριώτικης παιδείας. Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για τα έργα βυζαντινών συγγραφέων, η παρουσία όλων των τόμων της βενετικής επανέκδοσης της Βυζαντίδος του Λούβρου στα ράφια της βιβλιοθήκης είναι δηλωτική των πνευματικών και πολιτικών προσανατολισμών της Φαναριώτικης αριστοκρατίας. Η Βυζαντίς ως σώμα κειμένων συγκροτήθηκε στη Γαλλία κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα όταν οι λόγιοι της εποχής όπως ο du Cange και ο Bossuet προσπαθούσαν να τονίσουν τους δεσμούς του γαλλικού στέμματος με τον αυτοκρατορικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης.⁴⁷⁵ Πέρα από τις όποιες αυτοκρατορικές αξιώσεις η

⁴⁷⁵ Τους δεσμούς αυτούς τόνισε emphatically ο du Cange τόσο στα εισαγωγικά κείμενα «Épître au Roy» και «Preface» με τα οποία προλόγιζε την ιστορική πραγματεία του *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français* που εκδόθηκε στα 1657. Βλ. Jean-Michel Spieser, «Du Cange and Byzantium», Robin Cormack και Elizabeth Jeffreys (επίμ.), *Through the Looking Glass: Byzantium through British Eyes: Papers from the twenty-ninth spring symposium of Byzantine studies, London, March 1995*, Aldershot 2000, σσ. 199-210, βλ. επίσης Paschalis M. Kitromilides, «The Byzantine Legacy in Early Modern Political Thought», Anthony Kaldellis και Niketas Siniossoglou (επίμ.), *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, Καίμπριτζ 2017, σσ. 653-68. Ακόμη και ο Leibniz είχε προτείνει, στα 1674, στον Λουδοβίκο ΙΔ' να ηγηθεί μιας πανευρωπαϊκής εκστρατείας και να εισβάλει στην Αίγυπτο, προσπαθώντας ίσως να του στρέψει την προσοχή μακριά από τα γερμανικά εδάφη. Βλ. Ina Baghdiantz McCabe, *Orientalism in*

έκδοση της Βυζαντίδος αποσκοπούσε επίσης στην άντληση από το βυζαντινό παράδειγμα χρήσιμων προτύπων εξουσίας.⁴⁷⁶ Κατά έναν παρόμοιο τρόπο τα κείμενα αυτά των βυζαντινών ιστορικών αποτελούσαν μία δεξαμενή ιδεών διακυβέρνησης για την Φαναριωτική αριστοκρατία.

Στα έργα χρονογράφων, ιστορικών και πατέρων της Εκκλησίας, διαφαίνεται η ανάγκη για τη μελέτη της ιστορικής παρουσίας της Ανατολικής Εκκλησίας, αντιθέτως έργα όπως αυτό της *Παγκοσμίου Ιστορίας τῆς οἰκουμένης* του Γ. Κωνσταντίνου σχετίζονται με τις διευρυμένες πνευματικές αναζητήσεις της ηγετικής τάξης των Φαναριωτών που ξεφεύγουν από τα στενά όρια της βιβλικής αφήγησης και επεκτείνονται σε νέους τόπους. Η στροφή αυτή της ιστορικής συνείδησης που σημειώθηκε κατά τον δέκατο ένατο αιώνα οδήγησε σε αυξημένο ενδιαφέρον και εκτίμηση για το απόμακρο, τόσο σε χρονικό όσο και σε χωρικό επίπεδο. Ως εκδήλωση αυτού του ενδιαφέροντος μπορεί να ειπωθεί η παρουσία στα ράφια της βιβλιοθήκης των δύο τόμων της *Παγκοσμίου Ιστορίας* του Κωνσταντίνου αλλά και της ελληνικής μετάφρασης της *Παλαιάς ιστορίας* του Rollin που όπως προαναφέραμε δεν αποκλείεται να χρησίμευσε και ως διδακτικό εγχειρίδιο όπως συνέβαινε σε τόσα άλλα ελληνικά εκπαιδευτήρια. Παράλληλα, παρατηρούμε ότι κατά την ίδια περίοδο προάγεται και η ανάδειξη του ιστορικού παρόντος. Αυτή τη μετάβαση στη μελέτη του παρόντος per se σηματοδοτεί η παρουσία στη βιβλιοθήκη έργων που αναφέρονται σε γεγονότα της σύγχρονης ιστορίας. Τα έργα αυτά καλύπτουν την ανάγκη κατανόησης και ερμηνείας των στρατιωτικών και πολιτικών εξελίξεων που διαμόρφωναν τον γεωπολιτικό χάρτη της εποχής. Αναμφίβολα, η μελέτη των σύγχρονων διεθνών σχέσεων επέτρεπε στους ηγεμονικούς οίκους του Φαναρίου να εκμεταλλευτούν τις

Early Modern France: Eurasian Trade, Exoticism and the Ancien Regime, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2008, σ. 139.

⁴⁷⁶ Diether R. Reinsch, «The History of Editing Byzantine Historiographical Texts», Paul Stephenson (επίμ.), *The Byzantine World*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2010, σσ. 435-44 και δη σ. 440.

δυνατότητες που αυτές τους προσέφεραν.⁴⁷⁷ Αυτή η εργαλειοακή ή χρησιμοθηρική αντίληψη της ιστορίας δεν σήμαινε ότι αποκλείονταν έργα οι συγγραφείς των οποίων διατυπώνουν κρίσεις και επιχειρούν μια φιλοσοφική προσέγγιση του παρελθόντος, τουναντίον στη βιβλιοθήκη βρίσκουμε έργα όπως έργα το *Essai sur les mœurs* του Βολταίρου και το *L'école des mœurs* του Blanchard, και τα δύο στο γαλλικό πρωτότυπο κάτι που μάλλον τα καθιστούσε απρόσιτα στους μαθητές της σχολής. Η επιλογή των συγγραμμάτων δηλώνει ένα δειλό άνοιγμα στις φιλοσοφικές και κοινωνικοπολιτικές ιδέες του Διαφωτισμού. Οι ιθύνοντες της σχολής φαίνεται να έκριναν ότι από την γραμματειακή παραγωγή του γαλλικού Διαφωτισμού, όσον αφορά τουλάχιστον τον τομέα της ιστοριογραφίας τον οποίο και εξετάζουμε εδώ, στα ράφια της βιβλιοθήκης έπρεπε να τοποθετηθούν δύο συγγράμματα τα οποία ήταν συμβατά με τις χριστιανικές -έστω και ιησουιτικές- αντιλήψεις. Δεν θα πρέπει να θεωρηθεί τυχαίο ότι στο *Essai sur les mœurs* η οθωμανική κυριαρχία δεν περιγράφεται ως μία βαρβαρική-ανατολική απολυταρχία μία αντίληψη που βρίσκεται σε απόλυτη αντίθεση με την επικρατούσα παραδοχή του Διαφωτισμού όσον αφορά τα βασίλεια της Ανατολής.⁴⁷⁸ Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αν και το οθωμανικό κράτος δεν είχε αναπτύξει ακόμη μηχανισμούς λογοκρισίας οι ιθύνοντες της σχολής όφειλαν να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί στην επιλογή κειμένων επιβάλλοντας αυτολογοκρισία και κατά συνέπεια αποκλείοντας τα έργα εκείνα που έθεταν τις προϋποθέσεις για την αμφισβήτηση της εξουσίας.

⁴⁷⁷ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, σ. 123.

⁴⁷⁸ Βλ. σχετ. Franco Venturi, «Oriental Despotism», *Journal of the History of Ideas* 24 (1963), σσ. 133–42· Thomas E. Kaiser, «The Evil Empire? The Debate on Turkish Despotism in Eighteenth-Century French Political Culture», *Journal of Modern History* 72 (2000), σσ. 6–34 και Joan Pae Rubies, «Oriental Despotism and European Orientalism: Botero to Montesquieu», *Journal of Early Modern History* 9 (2005), σσ. 109–80.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: Δωρόθεος Πρώιος, ο πρώτος σχολάρχης

1. Καταγωγή και σπουδές

Ο Δωρόθεος Πρώιος, το κοσμικό όνομα του οποίου ήταν Δημήτριος Πρώης, γεννήθηκε στη Χίο κατά τα μέσα του δεκάτου ογδόου αιώνα.⁴⁷⁹ Είχε διδαχθεί τα κοινά γράμματα στη γενέτειρα Χίο, κατόπιν φοίτησε στην Πατριάδα όπου υπήρξε μαθητής του Δανιήλ Κεραμέως.⁴⁸⁰ Ένα ιδιόχειρο σημείωμά του στο παράφυλλο της βιβλιοδεσίας του *Lexicon manual Graeco-Latinum, et Latino-Graecum* του Cornelius Schrevel (Πάδοβα, 1778), βιβλίου προερχόμενου από την προσωπική του βιβλιοθήκη, μας παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τη μετέπειτα πορεία του:

Έκουρεύθη Ρασοφόρος ἐγὼ ὁ Δωρόθεος κατὰ τὸ 1783 κατὰ τὸν μῆνα Ἰούλιον τῆ 21. Ἐχειροτονήθη Ἱεροδιάκονος παρὰ Σεραφεῖμ ἀρχιερέως Χίου κατὰ τὸ 1783 τῆ 13 Αὐγούστου, ἡμέρα Κυριακὴ εἰς τὸν τῆς Ἁγίας Ἄννης ναόν. Ἐχειροτονήθη Ἱερεὺς παρὰ τοῦ Ἰδίου Ἀρχιερέως κατὰ τὸ 1786 τῆ 14 Μαρτίου ἡμέρα Σαββάτω, ἐν τῷ τοῦ ἀγίου Ἰσιδώρου ναῶ ἐμίσευσα ἀπὸ τὴν Χίον διὰ τὴν Εὐρώπην κατὰ τὸ 1786 τῆ 9 Μαΐου. ἐπέστρεψα εἰς τὴν Χίον ἐκ τῆς Εὐρώπης κατὰ τὸ 1793 τῆ 16 Ἀπριλίου. ἔκαμα ἀρχὴ τῶν μαθημάτων ἐν Χίῳ κατὰ τὸ 1793 τῆ 13 Σεπτεμβρίου.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Ο Κωνσταντίνος Ι. Ἀμαντος στο άρθρο του «Ὁ ἔθνομάρτυς Δωρόθεος Πρώιος», *Ἑλληνικά* 11 (1939), σσ. 239-48 και δη σ. 239, αναφέρει ότι «[ε]ἰς κώδικα δὲ τοῦ παλαιοῦ Γυμνασίου Ἀδριανουπόλεως ὑπ' ἀρ. 1390 φέρεται [...] τὸ ὄνομα: «ἐκ τῶν τοῦ Δημητρίου Πρώη», πρβ. *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907), σ. 283.

⁴⁸⁰ Κ. Ι. Ἀμαντος, «Ὁ ἔθνομάρτυς...», σ. 240.

⁴⁸¹ Μιχάλης Τζεκάκης (επίμ.), *Βιβλιοθήκες του Ελληνισμού. Τεκμήρια από την Αδριανούπολη και τη Βάρνα*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλῆς των Ελλήνων, 2004, σ. 61, αρ. 170. Αν και η ακριβής χρονολογία γέννησης του Πρωΐου δεν είναι γνωστή, το ιδιόχειρο αυτό σημείωμα οδηγεί τον Γριτσόπουλο να κάνει την εξής υπόθεση: «Ἄν ὑπολογίσωμεν

Αναφορά στις σπουδές του κάνει και σε επιστολή του προς τον Κοραή (30 Νοεμβρίου 1804), όπου αναφέρει: «[ή]κροάσθη τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων ἐν Πίσσαις τῆς Ἰταλίας καὶ Φλωρεντίας, καὶ ἔπειτα ἐλθὼν τῷ 1792 εἰς τὰς Γαλλίας, περιηγήσεώς τε καὶ μαθήσεως χάριν, ὠμίλησε τοῖς ἐκεῖσε σοφοῖς, κατ' ἐξοχὴν δὲ τῷ Βρισσῷ, καὶ τῷ Δελαλάνδῳ, καὶ Λανοῖσιέ, καὶ Βάλλει καὶ πολλοῖς ἄλλοις δευτέρας καὶ τρίτης τάξεως».⁴⁸² Στην ίδια επιστολή ο Πρώιος υπενθυμίζει στον Κοραή τη γνωριμία τους στο Παρίσι τονίζοντας ότι επιδίωξε να τον γνωρίσει όχι μόνο «ὡς ὁμογενῆ καὶ πατριώτην, ἀλλὰ καὶ ὡς ἄνδρα ἔκτοτε καὶ παρ' ἡμῖν καὶ παρὰ τοῖς δυτικοῖς ἐπὶ σοφία κλειζόμενον».⁴⁸³ Ο Γάλλος περιηγητής και διπλωμάτης στην Αυλή του Αλή Πασά François Pouqueville αναφέρεται στη συνήθεια του Πρωΐου να γευματίζει σε ένα «ταπεινό» εστιατόριο της γαλλικής πρωτεύουσας στην οδό Saint-Jacques, όχι μακριά από την Πολυτεχνική Σχολή (*École Polytechnique*), όπου παρακολουθούσε μαθήματα ως ακροατής.⁴⁸⁴

ὁμως ὅτι τὸν Μάϊον τοῦ 1785, ὅτ' ἐχειροτονήθη διάκονος ἀπὸ τὸν Χίου Σεραφεῖμ θὰ ἦτο ἡλικίας περίπου 20 ἐτῶν, θὰ συμπεράνωμεν ὅτι περὶ τὸ 1765 ἐγεννήθη». Βλ. Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Β', Αθήνα 1966-71, σ. 80.

⁴⁸² Η επιστολή του σχολάρχη προς τον Κοραή καθώς και το σύνολο σχεδόν των εγγράφων όπου καταγράφεται το συντελεσθέν έργο κατά την παραμονή του στην Ξηροκρήνη έχει δημοσιευθεί από τον Νικηφόρο Γλυκά στο «Έράνισμα. Κώδιξ περιέχων τὰς ἀντιγραφὰς τῶν ἐπιστολῶν, ψηφισμάτων, ἐπιταγμάτων, αἰτημάτων... ἐπὶ τῆς σχολαρχίας τοῦ Δωροθέου Πρωΐου», *ΠΕΦΣΚ*, τόμ. ΙΓ' (1878-1879), σσ. 203-53 και δη σσ. 211-3. Τη συγκεκριμένη επιστολή αναδημοσίευσε και ο Κ. Θ. Δημαράς στο *Αδαμάντιος Κοραΐς, Ἀλληλογραφία*, τόμ. Β' (1799-1809), Αθήνα 1966, σσ. 210-2.

⁴⁸³ «Έράνισμα», *ό.π.*.

⁴⁸⁴ Βλ. F. C. H. L. Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce, comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Παρίσι 1824, τόμ. Β', σ. 527 σημ. 1. Ο Pouqueville δίνει ως χρονολογία εγκατάστασης του Πρωΐου στο Παρίσι το έτος 1800, βάσει αυτού ορισμένοι ερευνητές υποστήριξαν ότι ο Πρώιος επέστρεψε για δεύτερη φορά στο Παρίσι, βλ. Ν. Δ. Σωτηράκης, «Μανουήλ Γλυζώνιος καὶ Δωρόθεος Πρωΐος» *Χιακή Ἐπιθεώρηση* 33 (1973) σσ. 183-98 και σ. 193-5. Όμως, καθώς κάτι τέτοιο δεν προκύπτει από την επιστολή του προς τον Κοραή εικάζεται ότι πρόκειται για χρονολογικό λάθος. Βλ. Κ. Ι. Ἄμαντος,

Ο εξαρχαϊσμός του επωνύμου σε Πρώιος πρέπει να έγινε κατά τη διάρκεια των σπουδών του στη Δύση.⁴⁸⁵ Η πράξη αυτή εντάσσεται πλήρως στις επιδιώξεις των μεγάλων πνευματικών μορφών του νεοελληνικού Διαφωτισμού να καταστήσουν το πνεύμα της αρχαιότητας ενεργό και επίκαιρο.⁴⁸⁶ Ειδικά στη Χίο η αρχαιολατρία που καλλιέργησε ο Διαφωτισμός ήταν έκδηλη στην εκ νέου χρήση αρχαίων συμβόλων όπως αυτό της σφίγγας, εμβλήματος της αρχαίας Χίου, που καθιερώθηκε και ως έμβλημα της νεότερης και έγινε τόσο γνωστή ώστε η παρουσία της αρκούσε για να αντικαταστήσει το όνομα του νησιού.⁴⁸⁷ Στο ότι ο εξαρχαϊσμός του ονόματος συντελέστηκε στο Παρίσι συγκλίνει το γεγονός

Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, 1566-1822: σχολεῖα καὶ λόγιοι, Πειραιάς 1946, σσ. 207-8.

⁴⁸⁵ «Ὁ Δημήτριος Πρώης ἢ καθ' ὑποκορισμὸν Πρωγάκης μετωνομάσθη ἀργότερα ὡς μοναχὸς καὶ λόγιος πλέον Δωρόθεος Πρώιος», Κ. Ι. Ἀμαντος, *ό.π.*, σ. 239.

⁴⁸⁶ Ο εξαρχαϊσμός των ονομάτων και η ονοματοθεσία βάσει μυθολογικών και ιστορικών αρχαίων ονομάτων έφτασε ως φαινόμενο στην κορύφωσή του κατά τα προεπαναστατικά χρόνια. Σε κέντρα του Διαφωτισμού, όπως η Σχολή των Κυδωνιών, παρατηρήθηκαν ομαδικές μετονομασίες μαθητών με ανάλογα παραδείγματα να αναφέρονται αργότερα και σε άλλα εκπαιδευτήρια όπως στη Μεγάλη του Γένους Σχολή. Η πρακτική αυτή προκάλεσε αναπόφευκτα τις αντιδράσεις της Εκκλησίας. Έτσι, λίγο μετά την έναρξη της τρίτης πατριαρχίας του, το 1819, ο Γρηγόριος Ε' εξέδωσε εγκύκλιο με την οποία διατύπωνε την αντίθεσή του τόσο στην ανάπτυξη των θετικών επιστημών όσο και την ονοματοθεσία πέραν του ορθόδοξου εορτολογίου, όμως το φαινόμενο είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις που η πατριαρχική καταδίκη στάθηκε αδύνατο να ανακόψει. Αρχαία ονόματα δίδονταν όχι μόνο σε άτομα αλλά και σε πλοία, περιοδικά, τοπωνύμια, κτλ. Βλ. σχετ. Ιωάννα Πετροπούλου, «Ὁ ἐξελληνισμὸς - ἐξαρχαϊσμὸς τῶν ὀνομάτων στὴν Καππαδοκίαν τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 7 (1988-1989), σσ. 141-200 και Λουκία Δρούλια, «Ἡ ἐθιμικὴ παράδοση στὴν ὀνοματοθεσία καὶ ὁ Διαφωτισμὸς. Ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα», *Μνήμων* 10 (1985), σσ. 187-201. Για την μαζική μετονομασία των μαθητών του «Ελληνομουσείου» των Κυδωνιών και την απόφασή τους να συνομιλούν στην αρχαία Ελληνική βλ. Ambroise Firmin Didot, *Notes d'un Voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Παρίσι 1826, σσ. 385-7.

⁴⁸⁷ Αθηνά Κ. Ζαχαρού-Λουτράρη, *Ὁμηρος Χίος αοιδός. Ἡ Χίος διεκδικεῖ καὶ τιμᾶ τὸν Ὁμηρο ἀνά τους αἰῶνες*, Χίος 2005, σ. 303.

ότι όταν επισκέφθηκε την Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 1788 (13-24 Οκτωβρίου), συνοδευόμενος από τον ιερομόναχο Αρσένιο, και για δεύτερη φορά λίγους μήνες αργότερα (29 Αυγούστου - 9 Σεπτεμβρίου 1789), συνοδευόμενος από τον διάκονο Αγάπιο τον Χίο, υπογράφει στο βιβλίο επισκεπτών ως «Δωρόθεος Πρώης Χίος».⁴⁸⁸

2. Διδάσκαλος στη Σχολή της Χίου

Επιστρέφοντας στη Χίο γνώρισε τον Βενιαμίν Λέσβιο με τον οποίο και συνδέθηκε φιλικά, όπως άλλωστε δείχνει και η μετέπειτα αλληλογραφία τους, ενώ τον Σεπτέμβριο του 1793 διορίστηκε διδάσκαλος στην τοπική σχολή.⁴⁸⁹ Στην προαναφερθείσα επιστολή προς τον Κοραή (30 Νοεμβρίου 1804) γράφει ότι εκεί δίδασκε «Γραμματική και ὀλίγα τινὰ μαθηματικά τοῦ Μπαλάνου καὶ τὰ φιλοσοφικά τοῦ Βλεμμύδου καὶ τοῦ Κορυδαλέως».⁴⁹⁰ Επίσης γνωρίζουμε ότι κατά την παραμονή του στη Χίο μετέφρασε τη *Λογική* του «ἄββᾶ Γενουησιού» και μία πραγματεία

⁴⁸⁸ Βλ. Paschalis M. Kitromilides, «In Search of litterae Humaniores. Presences and Absences in the Readership of the Biblioteca Laurenziana», Robert W. Gaston και Louis A. Waldman (επίμ.), *San Lorenzo. A Florentine Church*, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 2017, σσ. 679-97 και δη σ. 686.

⁴⁸⁹ Η γνωριμία λοιπόν του Βενιαμίν με τον Πρώιο τοποθετείται το 1786, μοναδική χρονιά που έτυχε να βρίσκονται και οι δύο στη Χίο. Ο Βενιαμίν, λίγα χρόνια αργότερα και με προτροπή του Πρωΐου θα αναχωρήσει και εκείνος για σπουδές στη Δύση, με τους δύο άντρες να συναντώνται ξανά πιθανότατα στο Παρίσι. Βλ. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδόου αιώνα*, Αθήνα 2003, σ. 61. Για την Αργυροπούλου την πνευματική συγγένεια των δύο ανδρών φανερώνουν η κλίση τους προς τα φιλοσοφικά και φυσιογνωστικά μαθήματα, το φιλελεύθερο πνεύμα αλλά και ο «κατατρεγμός» τους από τον Αθανάσιο Πάριο. Για την επίδραση του Πρωΐου στο επιστημονικό μέλλον του Βενιαμίν Βλ. Νικόλαος Δ. Σωτηράκης, *Βενιαμίν Λέσβιος*. Μέρος Α΄. Βιογραφία, Μυτιλήνη 1939 (ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Ποιμὴν»), σ. 8 και του ίδιου «Μανουήλ Γλυζώνιος καὶ Δωρόθεος Πρώιος. Ἕνας πρόδρομος καὶ ἕνας ἔθνομάρτυρας τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις* 11 (1973), σ. 183-98.

⁴⁹⁰ «Ἐράνισμα», ὁ.π.

τιτλοφορούμενη *Θεωρήματα ἐκ τῶν τοῦ Ἀρχιμήδους*.⁴⁹¹ Στη Χίο, ο ἄρτι αφιχθείς από τη Δύση Πρώιος βρέθηκε στο στόχαστρο του Αθανασίου Παρίου, του συντηρητικού σχολάρχη ο οποίος από τα 1786 διηύθυνε την τοπική σχολή. Είναι γνωστό ότι κατά τη σχολαρχία του ο Πάριος ανέπτυξε έντονη συγγραφική δραστηριότητα επιδιδόμενος στη συγγραφή εκπαιδευτικών βιβλίων αλλά και μεγάλου αριθμού αντιρρητικών βιβλίων (*Ἀντιφώνηση, Ἀπολογία χριστιανική, Πατρική Διδασκαλία, Ἀλεξίκακον Φάρμακον, Νέος Ραψάκης*) διὰ μέσω των οποίων στόχευε κατά της

⁴⁹¹ Αυτό αναφέρεται από τον ίδιο τον Πρώιο σε επιστολή τους προς τους Ζωσιμάδες. Βλ. «Ἐράνισμα...», σ. 209. Ο Νικόλαος Λογάδης αναφέρει ότι η μετάφραση του Πρωΐου των περί της Λογικής και Μεταφυσικής του «Γενουησιού» παρέμεινε ανέκδοτη. Βλ. Ν. Λογάδης, *Παράλληλον Φιλοσοφίας...*, ΚΠ 1830, σ. 43. Χειρόγραφο υπό τον τίτλο *Λογική τοῦ ἄββᾶ Γενουησιού, μεταφρασθεῖσα μετὰ τινων σημειώσεων ὑπὸ τοῦ ἀρχιδιακόνου Δωροθέου Πρωΐου*, φιλοσόφου βρίσκεται στη μονή Εσφιγμένου (Κώδιξ 2296). Βλ. Σπυρίδων Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τομ. Α', Καίμπριτζ 1899, τομ. Α', σ. 196. Το ἔργο που μετέφρασε ο Πρώιος ἦταν το *La logica per gli giovanetti* (Bassano, 1779) του Αντωνίου Γενουησιού ἢ Antonio Genovesi (1713-1769). Ο Genovesi υπῆρξε μία από τις πλέον αντιπροσωπευτικές μορφές του διαφωτισμένου καθολικισμού και το ἔργο του γνώρισε μεγάλη διάδοση στα ελληνικά γράμματα ασκώντας σημαντική επιρροή στον νεοελληνικό στοχασμό ὅπως ἄλλωστε δηλώνει και ο μέγας ἀριθμὸς χειρόγραφων αντιγράφων της ελληνικής μετάφρασης του σημαντικού ἔργου του Genovesi, *Elementa scientiarum metaphysicarum* (Νάπολη, 1743) με μετάφρασή τον Ευγένιο Βούλγαρη (Βιέννη, 1806). Αξίζει να αναφέρουμε ὅτι της μετάφρασης του Βούλγαρη εἶχε προηγηθεῖ μία ἄλλη (Βενετία, 1802) ἡ οποία αποδίδεται στον Αθανάσιο Πάριο· και οι δύο μεταφράσεις εἶχαν γίνει για διδακτικούς σκοπούς. Τέλος, τῆ *Λογική* του Genovesi φέρεται ὅτι μετέφρασε και ο Τρύφων Μετσοβίτης, φίλος του Βούλγαρη και διδάσκαλος στη Μαρουτσαία Σχολή. Βλ. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, «Μεταφράσεις ἰταλικῶν φιλοσοφικῶν κειμένων κατά τον Διαφωτισμό...», *Παρουσία* 11: 12 (1997), σσ. 295-316 και δη σσ. 296-7. Σχετικά με το ἕτερο ἔργο που μετέφρασε ο Πρώιος κατά την παραμονή του στη Χίο τα *Θεωρήματα ἐκ τῶν τοῦ Ἀρχιμήδους* ο Γριτσόπουλος μας πληροφορεῖ ὅτι «ὁ κώδιξ ἐγγραφή ἐν Χίῳ τὸ 1799 καὶ ἀνήκεν εἰς τὸν Νικόλαον Δημητριάδην Χορτάκη, Σμυρναῖον, ἀντιγραφεὶς ἀπὸ Ἱεροθέου ἱεροδιάκονον. [...] Πιθανῶς καὶ ἀπὸ τὰ λοιπὰ περιεχόμενα τοῦ κώδικος (περὶ τῶν κωνικῶν τομῶν τοῦ ἄββᾶ Καΐλου, μετάφρ. ἐκ τῆς λατινίδος κλπ.) τινὰ τοῦλάχιστον ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ ἰδίου τοῦ Δωροθέου προέρχονται». Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 96.

Δύσης, αντιμαχόμενος τους «γηνόφρονες φιλοσόφους» που διέδιδαν τις καινοφανείς αντιλήψεις του Διαφωτισμού περί ελευθερίας.⁴⁹² Μάλιστα, ο παλιός μαθητής του Παρίου, Βενιαμίν Λέσβιος σε επιστολή του προς τον Πρώιο είχε σπεύσει να τον προειδοποιήσει για το πνεύμα του διδασκάλου: «ἐγὼ νομίζω ὅτι ὁ ἀθλιώτερος ἀπάντων τῶν γραμματικῶν εἶναι ὁ τῆς ἐν Χίῳ σχολῆς», προτρέποντάς τον παράλληλα να μεριμνήσει για τη βελτίωση της σχολῆς διορίζοντας νέους διδασκάλους.⁴⁹³ Πράγματι, για τον υπερσυντηρητικό Πάριο ο Πρώιος κατά την παραμονή του στη γαλλική πρωτεύουσα είχε εκτεθεί στους κινδύνους εκείνους που γεννιούνται από «παραμικροὺς καθημερινούς ἐθισμοὺς» κατά την διατύπωση του Κ. Θ. Δημαρά.⁴⁹⁴ Πιο συγκεκριμένα, ο Πάριος γνώριζε ότι ο Πρώιος όσο βρισκόταν στην Εσπερία είχε απεκδυθεί των χαρακτηριστικών εκείνων γνωρισμάτων των Ορθοδόξων ιερέων όπως η γενειοφορία, το ξύρισμα της γενειάδας ήταν λοιπόν ο καθοριστικός εκείνος παράγων που συνέβαλε ώστε ο Πρώιος να περιπέσει στη δυσμένεια του σχολάρχου.⁴⁹⁵ Το γεγονός

⁴⁹² Για τις περί ελευθερίας απόψεις του Παρίου βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οί πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ιδέες*, Αθήνα 1996, σ. 439-44 και Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, «Περί Ελευθερίας και ισότητος στα τέλη του 18ου αιώνα, θέμα και παραλλαγές», *Για τους Φαναριώτες, Δοκιμές ερμηνείας και μικρά αναλυτικά*, Αθήνα: 2003, σσ. 61-80. Για τη στάση του Παρίου απέναντι στην παιδεία του Διαφωτισμού βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Θύραθεν θεώρηση Αθανασίου του Παρίου», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, «Η Εκατονταπυλιανή και η χριστιανική Πάρος»*, Πάρος 1998, σσ. 461-6.

⁴⁹³ Βλ. Κ. Ι. Άμαντος, *Τὰ γράμματα...*, σ. 28 και Χαρίλαος Σ. Τζώγας, *Η περί μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἁγίῳ Ὁρει κατά τὸν ΙΗ' αἰῶνα*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 35.

⁴⁹⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, σσ. 34-5.

⁴⁹⁵ Ο Βασίλειος Ν. Μακρίδης στο άρθρο του «Ἡ δυσμένεια τοῦ Ἀθανασίου Παρίου πρὸς τὸν Δωρόθεο Πρώιο», *Ὁ Ἐραμιστής* 20 (1995), σσ. 248-55, δημοσιεύει διάφορα αποσπάσματα από έργα του Παρίου στα οποία ο σχολάρχης της Χίου καταφέρεται κατά των κοσμικῶν ενασχολήσεων των ορθοδόξων ιερωμένων και των σπουδῶν τους στη Δύση. Στο ανώνυμο ἔργο του *Ἐλεγχος τοῦ ψευδοταλανισμοῦ τῆς Ἑλλάδος*, ο Πάριος σημείωσε τα ἑξῆς: «Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ μας [...] πρῶτον εὐθὺς ἀπορρίπτουσιν ἀπὸ πάνω τους τὸν ἱεροπρεπῆ τους κόσμον, ἤγγουν καὶ τὰ γένια καὶ τοὺς μύστακας, καὶ γίνονται

αυτό δεν πρέπει να μας προκαλεί έκπληξη καθώς, λίγες μόλις δεκαετίες νωρίτερα η υιοθέτηση δυτικής ενδυμασίας από τον Κοραή είχε σκανδαλίσει τον υπηρέτη του Σταμάτη Πέτρου.⁴⁹⁶

Τα χρονολογικά όρια της διδασκαλίας του Πρωΐου στη Χίο δεν είναι με βεβαιότητα γνωστά, ο Κωνσταντίνος Κούμας αναφέρει ότι ο Πρώιος άρχισε τη διδασκαλία το 1796 και παρέμεινε εκεί για μικρό διάστημα,⁴⁹⁷ ενώ άλλοι κάνουν λόγο για την περίοδο από το 1793 μέχρι το 1796, η οποία είναι και η πιθανότερη.⁴⁹⁸ Το βέβαιο είναι ότι αδημονούσε να

γυναικοπρεπεΐς καὶ θηλυπρεπεΐς, οἱ ναζηραῖοι τῷ Θεῷ. Τὶ σημεῖον εἶναι τοῦτο; Σημεῖον πρῶτον ἀποστασίας. Σημεῖον ὅπου τοὺς ξεχωρίζει ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὴν σεμνοτάτην καὶ ἱεροπρεπεστάτην χορείαν τῶν Ἀνατολικῶν, καὶ τοὺς συντάττει μὲ τοὺς κουρεψογένηδας καὶ γυναικοπροσώπους πρέτας [σ.σ. ἰταλ. prete = ιερέας] τῶν Δυτικῶν διὰ τὴν πρὸς ἐκείνους αἰσχίστην ὁμοιότητα». πρβ. Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, «Ἐλεγχος τοῦ ψευδοταλανισμοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ὁρθοδοξὴ ἀπάντησις ἐπὶ τὴν δυτικὴν πρόκλησιν περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα», *Μνημοσύνη* 11 (1988/90), σσ. 302-64 καὶ δη σ. 337. Μάλιστα ο Πάριος θα επανέλθει πολλές φορές στο γεγονός αυτό σε διάφορα κείμενά του, χωρίς όμως να κατονομάσει τον Πρώιο. Τὴν ἴδια θεματικὴ ἐθιξε ἐκτενέστερα στο γνωστότερο ἀντιδιαφωτιστικὸ του κείμενο, τὴν Ἀντιφώνησιν ὅπου καὶ πάλι στόχευσε κατὰ τοῦ Πρωΐου καὶ τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου: «Τοῦτοι οἱ ἐδικοί μας ὁμογενεῖς, οἱ ἀνατολικοὶ [...] στοχάζονται διὰ πρᾶγμα ἀκόλουθον, καὶ Πολιτικόν, ἤγουν ἀρμόδιον εἰς τὸν τόπον νὰ ἐξομοιωθῶσι μὲ τοὺς ἐντοπίους. Καὶ ὄντες ναζηραῖοι τῷ θεῷ, ἀποβάλλουσιν ἀπὸ τὸ πρόσωπόν τούς, τὸν Ἱερὸν κόσμον τῶν γενεῶν, καὶ τὴν πατρῶαν σεμνότητα, καὶ γίνονται, φεῦ τῆς αἰσχύνης; φράτορες αὐτόχρομα, κουρεψογένειδες, καὶ γυναικοπρόσωποι. Διὰ νὰ μὴ τοὺς ὀνομάζωσι Κάπρας [σ.σ. ἰταλ. capra = γίδα] οἱ γελοιασταὶ καὶ φιλοσκώμονες ἐντόπιοι». Πρβ. Δανιήλ Νεοκαισαρεύς, [Αθανάσιος Πάριος], *Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἐξ Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων*, Τεργέστη 1802, σ. 43.

⁴⁹⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*

⁴⁹⁷ Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων...*, Τόμος ΙΒ', Βιέννη 1832, σ. 575. Βλ. ἐπίσης Δημήτριος Β. Οικονομίδης, «Αθανάσιος ὁ Πάριος (1721-1813)», *Ἐπετηρὶς Κυκλαδικῶν Σπουδῶν Α'* (1961), σσ. 347-422 καὶ δη σ. 360 καὶ Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἐπὶ τὴν περίοδο τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 137.

⁴⁹⁸ Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς πατριαρχικῆς ἀκαδημίας. Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς, 1454-1830*, ΚΠ 1883, σ. 180· Κ. Ι. Ἄμαντος, *Τὰ*

αποχωρήσει από τη σχολή λόγω της τεταμένης σχέσης με τον σχολάρχη. Η ευκαιρία εμφανίστηκε το 1796 όταν γνώρισε τον Δραγομάνο του στόλου Κωνσταντίνο Χαντζερή, ο οποίος του πρότεινε να αναλάβει χρέη οικοδιδασκάλου των παιδιών του, πρόταση που ο Πρώιος δέχθηκε -με κάποια ανακούφιση μπορούμε να φανταστούμε- και ακολούθησε τον Χαντζερή αρχικά στην Κωνσταντινούπολη και έπειτα στο Βουκουρέστι όταν ο τελευταίος διορίστηκε ηγεμόνας της Βλαχίας, βοηθό του στη διδασκαλία προσέλαβε τον μαθητή του στη Σχολή της Χίου Νέοφυτο Βάμβα.⁴⁹⁹ Μάλιστα, ο Χαντζερής εξέφρασε την εκτίμησή του προς τον οικοδιδάσκαλο των παιδιών του δωρίζοντας του ένα περγαμηνόδετο αντίτυπο, προερχόμενο από την προσωπική του βιβλιοθήκη, της πραγματείας του Ολλανδού μαθηματικού Christiaan Huygens, *Traité de la Lumière* (Λέιντεν, 1690).⁵⁰⁰ Το 1799, μετά την καρατόμηση του Χαντζερή, ο Πρώιος επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη όπου το πατριαρχείο τον ονόμασε ιεροκήρυκα, προχειρίζοντάς τον σε αρχιμανδρίτη.⁵⁰¹

3. Σχολάρχης στην Πατριαρχική Σχολή

Το 1804 καλείται να αναλάβει τη σχολαρχία της Πατριαρχικής Σχολής μετά την ανίδρυσή της στην Ξηροκρήνη. Σύμφωνα με το σιγίλλιο του πατριάρχη Καλλινίκου Ε' (Ιούνιος 1804) ο Πρώιος «προτετίμηται ως άξιος και έξελέγη άριστίνδην και άποκατεστάθη Σχολάρχης έν αύτῃ τῇ κοινῇ

γράμματα..., σσ. 207-8· Λέανδρος Βρανούσης, «Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα τῆς εποχῆς τοῦ Ῥήγα και τοῦ Κοραῆ. Ἡ φιλογαλλικὴ καὶ ἡ ἀντιγαλλικὴ προπαγάνδα», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 15-16 (1965-1966), σσ. 125-329 και δη σ. 267· Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 81.

⁴⁹⁹ Κ. Ι. Ἀμαντος, «Ὁ ἔθνομάρτυς...», σ. 241.

⁵⁰⁰ Στο βιβλίο αυτό αλλά και σε άλλα αποκτήματα του Πρωΐου που κοσμούσαν τα ράφια της προσωπικῆς του βιβλιοθήκης θα αναφερθούμε και παρακάτω. Σχετικὰ με τη βιβλιοθήκη του λογίου βλ. Μ. Τζεκάκης (επίμ.), *Βιβλιοθήκες του Ελληνισμού...*, σ. 64, αρ. 191.

⁵⁰¹ Κ. Ι. Ἀμαντος, *ό.π.* και π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Δωρόθεος ο Πρώιος», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τόμ. 21, Αθήνα 1996, σσ. 416-7.

Πατριαρχική Σχολή και διδάσκαλος τῶν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων».⁵⁰² Σε έγγραφο των επιτρόπων της σχολής, αναφέρεται ότι «ἐξελέγξαντο σχολάρχην καὶ φιλόσοφον τὸν Ἀρχιμανδρίτην Δωρόθεον τὸν Πρώιον, Χίον, ἄνδρα περιώνυμον καὶ μέγα ὄνομα, σοφίαν ἔχοντα, κλειζόμενον καὶ ἀπὸ τῆς ἐν Χίῳ Σχολαρχίας του».⁵⁰³ Ἡ αρχαιολατρία ὡς βασικό συστατικό ευρωπαϊκοῦ καὶ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, εἶναι ἐκ προοιμίου παρούσα στὴ σκέψη τοῦ Πρωΐου καὶ βαίνει παράλληλα με τὸ νεωτεριστικό τοῦ πνεύμα, κάτι που γίνεται πρόδηλο στὸν εναρκτήριο λόγο τοῦ τὴν 1η Ἰουνίου 1804, ὁπότε ὁ Χίος λόγιος μίλησε «περὶ Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας καὶ περὶ τοῦ πῶς δύνανται αἱ ἐπιστῆμαι νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν παλαιάν τους πατρίδα, τὴν Ἑλλάδα».⁵⁰⁴

Ὁ Δωρόθεος παρέμεινε στὴ διεύθυνση τῆς σχολῆς ὡς τὸ 1807, ἔχοντας ἐν τῷ μεταξύ ἐκλεγεί μητροπολίτης Φιλαδελφείας (με τὴ δέσμευση νὰ συνεχίσει νὰ διδάσκει στὴ σχολή).⁵⁰⁵ Κατὰ τὸ διάστημα τῆς σχολαρχίας του, ἐνῶ ἦταν ἤδη καὶ Μητροπολίτης Φιλαδελφείας, ὁ Δωρόθεος υπέγραφε ὡς: «Ὁ Φιλαδελφείας Δωρόθεος, ὁ καὶ Σχολάρχης». Στὴν Ξηροκρήνη δίδασκε φυσική, μαθηματικά «τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη», γεωμετρία,

⁵⁰² Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 83. Ὁ Αρχιμ. Ανδρέας Νανάκης σημειώνει ὅτι ἡ ἀνάθεση τῆς σχολαρχίας στὸν Πρωΐο εἶναι δηλωτικὴ «τῶν διαθέσεων τοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὶς ἀπόψεις καὶ τὶς συνειδήσεις ποὺ ἤθελε νὰ διαμορφωθοῦν ἀπὸ τὸν Σχολάρχην στοὺς σπουδαστὲς τῆς Σχολῆς». ΓΙΑ τὸν Νάνακη ὁ σχολάρχης εἶναι ἓνα άτομο ευρείας ἀποδοχῆς «ποὺ συστοιχίζεται με τὴν ἐποχὴ καὶ βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴν ἀντίθεση τῶν συντηρητικῶν ἢ τῶν νεωτεριστῶν». Βλ. Ανδρέας Νανάκης, *Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Νεώτερα Ἱστορικά*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 2000-2004, σ. 28.

⁵⁰³ Κ. Ι. Ἀμαντος, *Τὰ γράμματα...*, σ. 209.

⁵⁰⁴ Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 82.

⁵⁰⁵ Διάδοχό του τὴ σχολή ὁ Πρωΐος ἀφῆσε τὸν Πανταλέονα Φραγκιάδη (μετέπειτα Πλάτωνα, μητροπολίτη Χίου). *Ὁ.π.*, σ. 97. Ὁ Ἀμαντος ἀναφέρει ὅτι με τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ Σχολή ὁ Πρωΐος ἐγκαταστάθηκε στὴν ἐδρα τῆς μητρόπολός του σημειώνοντας ὅτι ἐλάχιστα εἶναι γνωστά γιὰ τὴν ἐκεῖ του δράση. Βλ. Κ. Ι. Ἀμαντος, «Ὁ ἐθνομάρτυς...», σ. 244.

φιλοσοφία και στοιχεία λογικής του «ἄββᾶ Γενουησιού».⁵⁰⁶ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κ. Ἄμαντος, «[ὁ] Πρωῖος λοιπὸν εἶναι ἐκ τῶν πρώτων λογίων, οἱ ὅποιοι εἰσήγαγον εἰς τα σχολικά μας προγράμματα φιλοσοφικά καὶ μαθηματικά μαθήματα, ἐνῶ οἱ περισσότεροι διδάσκαλοι ἐγνώριζον καὶ ἐδίδασκον μόνον τὴν γραμματικὴν».⁵⁰⁷ Πράγματι, ο Πρωῖος, προικισμένος με πνεύμα οργανωτικό και με επιτελικές ικανότητες έθεσε με την ακάματη εργατικότητά του την πνευματική βάση για την αναδημιουργία της σχολής. Επιπλέον, όπως αναφέρει ο π. Γεώργιος Μεταλληνός, οι ικανότητές του αυτές αλλά και η άρτια συγκρότησή του αποτυπώνονται στα έγγραφα του και στα χειρόγραφα βοηθήματα με τα οποία εφοδίαζε τους μαθητές του, όπως επίσης και στις επιστολές που αντήλλασε με διακεκριμένα μέλη των κοινοτήτων της Διασποράς αλλά και με άλλους λογίους ζητώντας την αρωγή τους για τη λειτουργία της σχολής.⁵⁰⁸ Για παράδειγμα, από την δημοσιευμένη στο *Περιοδικὸν* του ΕΦΣΚ αλληλογραφία του γνωρίζουμε ότι ζήτησε τη συνδρομή των Ζωσιμάδων αλλά και του Κοραή μέσω του οποίου παρήγγειλε βιβλία για να εμπλουτίσει τη βιβλιοθήκη, εποπτικά όργανα για τη διδασκαλία της γεωμετρίας, της φυσικής, της χημείας και της γεωγραφίας, αλλά και λεξικά τα οποία θα χρησίμευαν ως βοηθήματα στη σύνταξη της *Κιβωτοῦ*, ενός μεγάλου λεξικού της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Η λεξικογραφική αυτή προσπάθεια η οποία ξεκίνησε με τη χρηματική ενίσχυση των Ζωσιμάδων ήταν ένα μνημειώδες έργο, την εποπτεία του ίχε αρχικά ο ίδιος ο σχολάρχης με συνεργάτες τον Νικόλαο Λογάδη και Νεόφυτο Βάμβα.⁵⁰⁹ Τελικά, ο πρώτος τόμος της *Κιβωτοῦ* (βλ. αντίστοιχο κεφάλαιο), τυπώθηκε μετά από συνεχείς αναβολές και καθυστερήσεις το 1819 αρκετά χρόνια μετά την αποχώρηση του Πρωῖου από τη Σχολή.

⁵⁰⁶ Ὁ.π., σσ. 242-3, πρβ. «Ἐράνισμα...», σ. 209.

⁵⁰⁷ Ὁ.π. Για την παρουσία του Πρωῖου στη Σχολή της Ξηροκρήνης βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ὄ.π.*, σσ. 80-97 και Βασίλειος Αθ. Μυστακίδης, *Περὶ Κουρουτσεσμέ ἱστορικαὶ σελίδες*, ΚΠ 1885, σσ. 40-9.

⁵⁰⁸ Γ. Δ. Μεταλληνός, *ὄ.π.*

⁵⁰⁹ Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ὄ.π.*, σ. 83.

Παρά τα ωφέλιμα για την παιδεία του γένους έργα που ανέλαβε ο Πρώιος ως σχολάρχης δεν σταμάτησε να δέχεται τα πυρά των συντηρητικών. Εναντίον του Πρωΐου αλλά και άλλων λογίων ιεραρχών, όπως του Ιωακείμ Κυζίκου και Αθανασίου Νικομηδείας καταφέρθηκε ο μέγας ιεροκήρυξ του Πατριαρχείου Δωρόθεος Βουλησμάς, η επίθεση αυτή του Βουλησμάς συντελέστηκε στο πλαίσιο του διωγμού του Βενιαμίν Λεσβίου και της συντονισμένης δράσης εναντίον του.⁵¹⁰ Ο Βουλησμάς, μάλιστα αποκαλούσε τους υποστηρικτές του Λεσβίου «Βενιαμίτες».⁵¹¹ Το γεγονός αυτό στάθηκε

⁵¹⁰ Ο Βουλησμάς στη σχετική αλληλογραφία του έκρινε αρνητικότερα τους υποστηρικτές του Βενιαμίν, μεταξύ αυτών βρίσκονταν φυσικά και ο Πρώιος. Το 1804 σε μια επιστολή του προς τον Χρύσανθο Καραβία ο Βουλησμάς σχολίασε ειρωνικά τη διδασκαλία του Πρωΐου στην Ξηροκρήνη σημειώνοντας τα ακόλουθα: «Εἰ γὰρ πού τι φθὰς ἦν μεμαθηκῶς τῆς τῶν τριβωνοφόρων φιλοσόφων ἐκείνων γλώττης, τῷ τριβωνίῳ συναπεβάλλετο καὶ τῷ πώγωνι καὶ τῷ ἱερατικῷ πῖλῳ εἰς Ἴταλοὺς ἀπελθὼν, κατ' ἔρωτα τῶν ἐτέρῳ διάλεκτῳ διδασκομένων ἐκείσε μαθήσεων. Ὅθεν ἐπανελθὼν μόλις τὸν τρίβωνα μετὰ τοῦ πώγωνος ἀνεκτήσατο καὶ τοῦ πῖλου». Βλ. Ἀλκης Αγγέλου, «Πρὸς τὴν ἀκμὴ τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Μικρασιατικὰ Χρονικὰ Ζ'* (1957), σσ. 1-88 και δη σ. 38. Επιπλέον, ο Βουλησμάς, σε μια επιστολή του προς τον Πάριο, επίσης του ἔτους 1804, ἔκανε ἄλλη μια ἔμμεση αναφορά στον Πρώιο: «Τούτοις δὲ [= Ἰωακείμ Κυζίκου καὶ Ἀθανασίῳ Νικομηδείας] καὶ ὁ τῷ ἐνὶ αὐτῶν συμπαροικῶν, πρὶν μὲν ὦν κειρογένυς, νῦν δὲ κατὰ μελανούρους μελανογένυς ὑποπτεύεται». Ὁ.π., σ. 22. Στις αναφορές αυτές ἔχουμε σαφεῖς ὑπόνοιες ὅτι ο Πρώιος προσάρμοζε τὴν ἐξωτερικὴ του εμφάνιση ἀνάλογα με τὸν τόπο ὅπου παρεπιδημοῦσε. Ἔτσι, ὅσο βρισκόταν στη Δύση ἀπαλλάχθηκε ἀπὸ τὴ γενειάδα του, τὸ ἀπαραίτητο αὐτὸ στοιχεῖο τῶν κληρικῶν τῆς Ανατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ἀφῆσε τὰ γένια του νὰ μακρύνουν με τὴν ἐπιστροφή στην Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία. Βλ. Β. Ν. Μακρίδης, «Ἡ δυσμένεια...», σ. 251. Για τὴν πολεμικὴ που δέχθηκε ὁ Πρώιος ὅσο ἦταν σχολάρχης στὴν Ξηροκρήνη βλ. Κ. Ι. Ἄμαντος, *Τὰ γράμματα...*, σσ. 208, 215-6 και Κ. Μ. Κούμας, ὁ.π., σ. 572.

⁵¹¹ Βλ. Ρ. Δ. Αργυροπούλου, ὁ.π., σ. 77. Κάποια χρόνια ἀργότερα ὁ Κοραῆς σε ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Πρώιο (19 Νοεμβρίου 1816), ἀναφέρει σχετικά με τὴ συγκρούσεις μετὰ τῶν συντηρητικῶν καὶ προοδευτικῶν διδασκάλων ὅτι «[χ]ρειάζεται φρόνησις καὶ ὑπομονὴ ἕως νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν γῆν ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ὄλοι τῆς παλαιᾶς ζύμης οἱ διδάσκαλοι» ἐκφράζοντας τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ «ὄφρουνασπασίδαι καὶ διαβατικοσυγκειμενεπιστήμονες» σταδιακὰ θὰ ἐλαττωθούν, μέχρι τότε συνιστᾷ «ὄλοι οἱ τῆς νέας ζύμης παιδευταὶ τοῦ

αφορμή ώστε ο ανώνυμος συγγραφέας του αντικληρικού κειμένου *Λίβελλος κατά τῶν ἀρχιερέων* (Σμύρνη, 1810) να συμπεριλάβει το όνομα του Πρωΐου μεταξύ των πνευματικών εκείνων φυσιογνωμιών που δέχονταν επιθέσεις από αντιδραστικούς κληρικούς: «[κ]ατηγορήθη ὁ διδάσκαλος τῆς ἐν Κυδωνίαις σχολῆς ὅτι διδάσκει τὸ ἀστρονομικὸν σύστημα τοῦ Κοπερνίκου καὶ Πυθαγόρου. Ἐσυκοφαντήθη ὁ σχολάρχης τοῦ ἐν Κουρουτζεσμὲ Γυμνασίου ὅτι συγχωρεῖ τὴν ἀσέβειαν. Ἐξωνειδίσθη ὁ σοφὸς καὶ ἐνάρετος Κούμας ὅτι παραδίδει τὴν φυσικὴν».⁵¹² Είναι σαφές λοιπόν ότι ο συγγραφέας του *Λιβέλλου* κατατάσσει τον σχολάρχη της Ξηροκρήνης στους προοδευτικούς εκείνους λογίους που ενστερνίζονταν τις νέες φιλοσοφικές ιδέες και ἦσαν φορείς της επιστημονικής, αντικειμενικής γνώσης. Τη διδακτική και οργανωτική δραστηριότητα του σχολάρχη δεν θα παραλείψει να επαινέσει ο Κούμας στις *Ἱστορίες* του όπου αναφέρει ότι «διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ἤρχισε νὰ γίνεται Πιερία ὁ Βόσπορος»⁵¹³ Στη δική του, λιγότερο επαινετική, κριτική για το έργο του Πρωΐου είχε προβεί και ο Carl Iken (1789–1841) στο έργο του *Λευκοθέα*:

Proïos benahm sich gegen seine Schüler nicht sehr streng, er hatte einen guten Vortrag, auch mit der Geschichte beschäftigte er sich ein

ἔθνους» να παραμείνουν «σφιγκτὰ μετ' ἀλλήλων ἐνωμένοι» καθώς ένας τέτοιος συνασπισμός «ἤθελεν ἐνθαρρύνειν καὶ ἄλλους ἐκ τῶν πλανωμένων εἰς τὰ ξένα Ἑλλήνας διὰ νὰ σαλπίζετε ἀφόβως τὸ “ὦ ἄνθρωποι ποὺ φέρεσθαι;”» Βλ. *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Γ' (1810-1816), Αθήνα 1979, σσ. 514-5.

⁵¹² Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς...*, σσ. 373-5. Ὅπως σημειώνει ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης το κείμενο κυκλοφόρησε στα 1810 στη Σμύρνη σε χειρόγραφη μόνο μορφή, περιέχεται σε κώδικα της Μονῆς Παντελεήμονος του Ἁγίου Ὁρους εκτεινόμενο στις σελίδες 89-126 με το χωρίο που παραθέτουμε να προέρχεται από τη σελίδα 117, βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης «Ἰδεολογικὲς συνέπειες τῆς κοινωνικῆς διαμάχης στὴ Σμύρνη (1809-1810)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 3 (1982), σσ. 9-39 και δη σ. 11 σημ. 5, σ. 27 σημ. 20 και σ. 29 απ' όπου και το παρατεθὲν απόσπασμα.

⁵¹³ Κ. Μ. Κούμας, *ὁ.π.*, σ. 575. Ο Κούμας επαινεί τον εκπαιδευτικό ζήλο του Πρωΐου και σε επιστολή του προς τον Λόγιο Ἐρμῆ (11 Νοεμβρίου 1811), βλ. Κ. Μ. Κούμας, «Ἐπιστολή», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος Β'* (1812), σσ. 75-80 και δη σ. 77.

wenig, aber er flößte seinen Schülern nur eine geringe Neigung zum Studium der alten Hellenen ein. Niemals sprach er auf eine solche Weise zu ihnen, daß er in ihrem Herzen die Gefühle des Patriotismus rege machte; entweder wußte er nicht welches der wahre Zweck der Aufklärung der Nationen sei, oder er wollte sich nicht in ein Gespräch darüber einlassen.⁵¹⁴

Ο Iken υποστηρίζει ότι ο Χίος ιεράρχης αδιαφόρησε για τη διδασκαλία της ιστορίας, δεν προέτρεψε τους μαθητές του στη σπουδή των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, ούτε τους εμφύσησε τα συναισθήματα του πατριωτισμού, καθώς είτε αγνοούσε τον αληθινό σκοπό του Διαφωτισμού των εθνών, είτε δεν επιθυμούσε να εμπλακεί σε τέτοιου είδους συζητήσεις. Κατά τον Άμαντο η κρίση αυτή είναι υπερβολικά αυστηρή και εν πολλοίς άδικη για έναν λόγιο κληρικό που έχαιρε της εκτίμησης των συγχρόνων του.⁵¹⁵ Για τον Γριτσόπουλο το μόνο «σκιερὸν σημεῖον» της εμπλοκής του Πρωΐου στην προσπάθεια ανίδρυσης της Πατριαρχικής Σχολής στην Ξηροκρήνη υπήρξε η μάλλον πρόωρη αποχώρησή του χωρίς να έχουν τεθεί οι βάσεις μιας ομαλής εκκίνησης που θα εξασφάλιζε απρόσκοπτη συνέχεια.⁵¹⁶

⁵¹⁴ Carl J. L. Iken, *Leukothea...*, τομ. Α', Λειψία 1825, σ. 241.

⁵¹⁵ Κατά τον Άμαντο, «[ὁ] Πρώιος ἐδίδασκε μαθηματικά καὶ φυσικά, ἤτο δέ, φαίνεται ἀπὸ ἰδιοσυγκρασίας ὄχι πολὺ διαχυτικὸς καὶ ἴσως δι' αὐτὸ ἐθεωρήθη ψυχρὸς πατριώτης. Ἄλλοι ὅμως ὁμιλοῦν θερμότερον περὶ τοῦ Πρωΐου, ὡς ὁ αρμοδιότατος Κούμας». Κ. Ι. Ἄμαντος, «Ὁ ἔθνομάρτυς...», σ. 244. Ο Γριτσόπουλος σημειώνει ότι «κολακευτικῶς» περὶ τοῦ Πρωΐου εκφράζονται, πέρα ἀπὸ τον Κούμα καὶ «ἄλλοι τινὲς παλαιότεροι καὶ νεώτεροι», ὅπως ο Κωνσταντῖνος ο Οικονόμος ο ἐξ Οικονόμων (*Λόγοι ἐκκλησιαστικοί...*, Βερολίνο 1833, σ. 48) καὶ ο πατριάρχης Κωνσταντῖος (*Συγγραφαὶ ἐλάσσονες...*, ΚΠ 1866, σ. 163). Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 97.

⁵¹⁶ Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 96.

4. Μητροπολίτης Αδριανουπόλεως

Το 1813 ο Πρώιος μετατέθηκε στη μητρόπολη Αδριανουπόλεως όπου έτυχε ενθουσιώδους υποδοχής. Την ανασύσταση του κλίματος που επικρατούσε κατά την άφιξη του Πρωΐου επιχείρησε ο Γεώργιος Λαμπουσιάδης σε άρθρο της *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας*:

Πομπωδέστατα καὶ πανηγυτικώτατα ἡ πόλις ὑπεδέξατο τὸν σοφὸν Πρωΐον ἐν τῇ εἰς Ἀδριανουπόλιν ἐλεύσει· ἅπαντες οἱ πολῖται ἐξῆλθον εἰς προὔπαντησιν αὐτοῦ μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων· οἱ μαθηταὶ τῆς σχολῆς ἔψαλλον εἰς τιμὴν αὐτοῦ διάφορα ἄσματα ποιηθέντα ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τῆς σχολῆς Γρηγορίου Μιχαήλογλου· ὁ δὲ γηραιὸς Ἰγνάτιος ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ κλήρου καὶ τῶν προκρίτων προεχώρησε μέχρι τοῦ Χατζιλὰρ Ἐζανί, δηλαδὴ ἡμίσειαν περίπου ὥραν μακρὰν τῆς πόλεως, ὅπως ὑποδεχθῆ τὸν λαοφιλῆ καὶ ποθεινὸν ἱεράρχην, τοῦ ὁποίου ἡ φήμη εἶχε διακηρύξει πολλαχοῦ τὸ ἔνδοξον ὄνομα.⁵¹⁷

Με την ανάληψη της έδρας του ο Πρώιος προσπάθησε να ιδρύσει στη μητρόπολή του ιερατική σχολή, χωρίς όμως επιτυχία.⁵¹⁸ Ἐκτοτε

⁵¹⁷ Ο Λαμπουσιάδης αναφέρει επίσης ότι ο επίσκοπος Ναζιανζού Ιγνάτιος θαύμαζε το Πρώιο για τις πολυειδέεις γνώσεις του και την ευφύια του, και ότι έπλεξε το εγκώμιό του στον πρόλογο της «Χρονολογίας ἀκριβοῦς τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Γραφῆς ἀπὸ τῆς ἐξώσεως τοῦ Ἀδάμ ἐκ τοῦ παραδείσου μέχρι τῆς κατὰ σάρκα γεννήσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ», συγγράμματος που εξεπόνησε κατά το τέλος του βίου του. Βλ. Γεώργιος Λαμπουσιάδης, «Ἰγνάτιος Ἐπίσκοπος Ναζιανζοῦ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 13 (1889), σσ. 213-6, 230-2 και δη σ. 231.

⁵¹⁸ Για να στεγάσει την ιερατική σχολή ο Πρώιος ξεκίνησε στα 1814 την ανοικοδόμηση μιας παλαιάς μονής, επειδή όμως διεπίστωσε ότι η επίβλεψη του έργου ήταν δύσκολη λόγω της μεγάλης απόστασης που χώριζε τη μονή από την έδρα της μητροπόλεως, την προσάρτησε, ένα χρόνο αργότερα, ως μετόχι στη Μονή Ξηροποτάμου του Ἄθω, η οποία ανέλαβε την υποχρέωση να συντηρεῖ σχολεῖο των κοινῶν γραμμάτων στην περιοχή. Βλ. Ευδόκιμος Ξηροποταμηνός, *Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὅρει Ἄθω Ἱερά Βασιλικὴ Πατριαρχικὴ καὶ σταυροπηγιακὴ σεβασμῖα Μονὴ τοῦ Ξηροποτάμου 424-1925*, Θεσσαλονίκη 1926,

περιορίστηκε στην ενίσχυση των λοιπών σχολείων επιδεικνύοντας ιδιαίτερο ζήλο για τη Σχολή Αδριανουπόλεως.⁵¹⁹ Ο Άμαντος είχε αναδημοσιεύσει απόσπασμα της επιστολής του Πρωΐου προς τον «ἄρχοντα κύριον Γεώργιον Σακελλαρίου» η οποία πρωτοδημοσιεύθηκε στον *Λόγιο Έρμη* του 1819 (σσ. 778-9), στην επιστολή αυτή ο μητροπολίτης αναφέρει με ενθουσιασμό ότι «ἤρχισεν ἤδη νὰ γίνεται ἡ συνδρομὴ τοῦ κοινοῦ» για την ενίσχυση της τοπικής σχολής, συμπληρώνοντας ότι το συγκεντρωθέν ποσό «φθάνει σήμερον εἰς γρόσια τρεῖς χιλιάδες».⁵²⁰ Στις φιλεκπαιδευτικές του αυτές ενέργειες ο Πρώιος δρούσε βοηθούμενος από τον πρώην πατριάρχη Κύριλλο ΣΤ', που από τον Δεκέμβριο του 1818 και έπειτα εφησύχαζε στην Αδριανούπολη, αλλά και από άλλους διακεκριμένους Αδριανουπολίτες, μεταξύ των οποίων και «ὁ ἐν Βουκουρεστίῳ ἄρχων βαρῶνος Γεώργιος Σακελλαρίου».⁵²¹

επανάκ. 1971, σσ. 118-21 και Γεώργιος Ι. Λαμπουσιάδης, «Μελέται περὶ Ἀδριανουπόλεως», *Θρακικὰ Α'* (1928), σσ. 295-8 και δη σ. 297.

⁵¹⁹ Ο Κ. Ι. Άμαντος (ό.π., σ. 246) αναφέρει ότι «[π]ερὶ τῆς ὀργανώσεως τῶν σχολείων τῆς Ἀδριανουπόλεως τῶν κατωτέρων καὶ τοῦ ἀνωτέρου, ὅπου ἐδιδάσκοντο τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἡ ρητορική, καὶ ἡ φιλοσοφία» δημοσίευσε ο Γάλλος ελληνιστής και γραμματέας της γαλλικής πρεσβείας κατά τα ἔτη (1815-1820) Marie Louis Demartin du Tyrac, vicomte de Marcellus στο ἔργο του *Souvenirs de l'Orient* (Παρίσι, 1839) από πληροφορίες που του ἔδωσε ο ἴδιος ο Πρώιος το 1820. Στον δεύτερο τόμο του βιβλίου (σσ. 537-8), ο de Marcellus παραθέτει αυτούσια τη μαρτυρία του Πρωΐου για την κατάσταση των γραμμάτων στη μητρόπολή του: *Notre ville, vous le voyez, est vaste mais le commerce languit, et la pauvreté est générale : nous avons donc établi des écoles gratuites pour l'enseignement religieux et l'instruction primaire. Les instituteurs, soumis à des inspecteurs de notre choix, sont entretenus a non frais ; les enfants qui ont appris à lire et à écrire, et qui souhaitent au plus haut degré d'instruction, passent dans le collège public, ou sous la direction de trois professeurs, ils étudient le grec ancien, la grammaire, la poésie, la rhétorique et la philosophie*. Σε ἄλλο ἔργο του ο Marcellus χαρακτηρίζει επαινετικά για ἀκόμη μία φορά τον Πρώιο: «Il passait pour le prélat le plus versé dans les sciences comme dans la connaissance de l'antiquité», βλ. P. Δ. Αργυροπούλου, *ό.π.*, σ. 61 σημ. 12, πρβ. Vicomte de Marcellus *Les Grecs Anciens et Modernes*, Παρίσι 1861, σ. 123.

⁵²⁰ *Ο.π.*, σ. 246.

⁵²¹ *Ο.π.*, σ. 245.

Η εκσυγχρονιστική διάθεση του μητροπολίτη όσον αφορά τη Σχολή Αδριανουπόλεως φαίνεται και από την επιλογή του νέου σχολάρχη. Με προτροπή του Κυρίλλου ΣΤ', στη θέση αυτή τοποθετήθηκε ο άρτι αφιχθείς από τις σπουδές του στη Δύση ιατρός Στέφανος Καραθεοδωρής, ο οποίος ανέλαβε τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών, των μαθηματικών, της ρητορικής και της φιλοσοφίας.⁵²² Στον εναρκτήριο λόγο του που δημοσιεύθηκε στον *Λόγιο Έρμη*, ο σχολάρχης εξέθεσε τους προβληματισμούς του για τη λειτουργία σχολής άνευ βιβλιοθήκης:

Μέγα εμπόδιο μᾶς εἶναι εἰς τὴν σπουδὴν καὶ ἡ ἔλλειψις βιβλιοθήκης, φθάνει τὸ νὰ θέλωμεν καὶ οἱ πόροι εἶναι ἕτοιμοι, ὑποθέτοντες ποσότητα τινὰ ἀναγκαίαν εἰς τοιαύτην συλλογὴν, εἶ μὲν ἡ πολιτεία ὅλη ἐδύνατο πληρῶνει πολλοστὸν μόνον αὐτῆς καὶ ὄχι περισσότερον τον καθ' ἕκαστον χρόνον ἐπὶ τούτῳ, ἀπὸ 40 χρόνους καὶ ἐδῶ ἠθέλαμεν ἔχει τὴν σήμερον τὴν καλλίστην τῶν ἀναγκαίων βιβλιοθηκῶν [...].⁵²³

Ανταποκρινόμενοι στην έκκληση του σχολάρχη, ο μητροπολίτης και ο τέως πατριάρχης, έσπευσαν να δωρίσουν στη βιβλιοθήκη της σχολής συγγράμματα από τις προσωπικές τους συλλογές. Ο Πρώιος δώρισε τον πρώτο τόμο της *Κιβωτοῦ* (ΚΠ, 1819) όπως δηλώνει η ιδιόχειρη σημείωση «Τῆ σχολῆ τῆς Ἀδριανοῦ ὁ Ἀδριανουπόλεως Δωρόθεος Πρώιος», ενώ ο Κύριλλος Στ' αφιέρωσε στη σχολή το έργο του Σεργίου Μακραίου,

⁵²² Ωστόσο η πολλά υποσχόμενη σχολαρχία του Καραθεοδωρή διήρκησε ένα μονάχα έτος. Ο διάδοχος του Μαργαρίτης Βερόνης, σχολάρχης έως το 1833, υπήρξε ο ιδρυτής της Βιβλιοθήκης Κοινότητος Αδριανουπόλεως. Βλ. Κωνσταντίνος Χ. Κυριαζής, «Τὸ ἐν Ἀδριανουπόλει Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον», *Ἐσπερος* 54 (1883-1884), σσ. 81-2. Το άρθρο αναδημοσιεύθηκε στα *Θρακικά* 25 (1956), σ. 260.

⁵²³ [Στέφανος Καραθεοδωρής], «Λόγος ἐκφωνηθεὶς παρὰ τοῦ σοφοῦ διδασκάλου κυρίου Στεφάνου εἰς τὴν τῆς Ἀδριανουπόλεως Σχολήν», *Λόγιος Ἐρμῆς* (1820), σσ. 356-66 και δη σσ. 364-5.

Ἐπιτομὴ Φυσικῆς Ἀκροάσεως (Βενετία, 1816).⁵²⁴ Ἐτσι τέθηκαν οι βάσεις για τη συγκρότηση στην Αδριανούπολη μίας σημαντικότητας βιβλιοθήκης που αν και αρχικά δημιουργήθηκε εντός του πλαισίου ανάπτυξης της τοπικῆς σχολῆς απέκτησε ωστόσο δημόσιο χαρακτήρα εξυπηρετώντας τις ανάγκες του εγγράμματου κοινού της πόλης. Στην πρωτοβουλία αυτή αποτυπώνεται μια γενικότερη τάση δημιουργίας οργανωμένων βιβλιοθηκῶν η οποία αναπτύσσεται δυναμικά στον δυτικό κόσμο ἤδη από τις αρχές του δεκάτου ογδόου αιώνα. Σύμφωνα με τη Νάσια Γιακωβάκη στην ελληνική περίπτωση η τάση αυτή δεν περιορίζεται στον εκπαιδευτικό τομέα, αλλά ως ένα δυναμικό ρεύμα, αποκτά πλατύτερες επιδιώξεις εκφράζοντας τις «προωθημένες ζητήσεις» του νεοελληνικού Διαφωτισμού.⁵²⁵

Ωστόσο, πάρα τις προσπάθειες ενίσχυσης της παιδείας η πρωτοβουλία ανέγερσης ενός λαμπρού μητροπολιτικού μεγάρου από τον Πρώιο στάθηκε αφορμή ο λόγιος αυτός ιεράρχης, τον οποίο λίγα χρόνια προηγουμένως εκθείαζε ο συγγραφέας του *Λιβέλλου κατὰ τῶν Ἀρχιερέων* να βρεθεί στο στόχαστρο του συγγραφέως ενός άλλου αντικληρικού κειμένου υπό τον τίτλο *Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος* (Παρίσι, 1819).⁵²⁶ Ο Γκίνης εικάζει ότι το κείμενο αυτό, που εκδόθηκε για προφανείς λόγους ανώνυμα, προέρχεται από την πένα κάποιου κατοίκου της Αδριανούπολης, είτε του Στεφάνου Καραθεοδωρή είτε του Γεωργίου Μεϊτάνη.⁵²⁷ Ο συγγραφέας των *Στοχασμῶν*, ως γνώστης της δημοσιευθείσας στον *Λόγιο Ἐρμῆ* επιστολῆς,

⁵²⁴ Μ. Τζεκάκης (επίμ.), *Βιβλιοθήκες του Ελληνισμού...*, σ. 64, αρ. 193 και σ. 65 αρ. 196.

⁵²⁵ Νάσια Γιακωβάκη, «Τα παλαιά έντυπα βιβλία, οι ιστορικές βιβλιοθήκες και η ιστορική έρευνα», *Ἐν Βόλῳ* 24 (2007), σσ.13-5 και δη σ. 13.

⁵²⁶ Ο Κ. Ι. Ἄμαντος αναφέρει ότι στο μητροπολιτικό μέγαρο τέθηκε το εξής επίγραμμα: Δωρόθεος Πρώιος λαμπρᾶς ἐκ Χίου, | ιεράρχης τε σοφὸς κλεινῆς Αἰλίας, | συνδραμόντων τῶν ταύτης οἰκητόρων, | τόνδε εὐτολμος ἐνεόχμωσε δόμον | τοῦ γ' αἰωνίως ἄφθιτον εἶη κλέος. Επιγραφή με το όνομα του μητροπολίτη τέθηκε και στον μητροπολιτικό ναό της Αδριανούπολης μετά την ανακαίνισή του: «Ὁ Ἀδριανουπόλεως Δωρόθεος Πρώιος ἀνέκτισεν». *Ο.π.*, σ. 247.

⁵²⁷ Δημήτριος Σ. Γκίνης, «Κρίτωνος Στοχασμοί», *Ἔρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραήν*, Αθήνα 1965, σσ. 140-56.

συγκρίνει τα 7.000 γρόσια που δαπανήθηκαν για το Γυμνάσιο της Αδριανούπολης με τα 70.000 που ξοδεύτηκαν για την ανέγερση του μητροπολιτικού μεγάρου:

Τὸ σχολεῖον τῆς Ἀδριανουπόλεως εἶχε τὸ ταπεινὸν εἰσόδημα τῶν 4000 γροσίων. Ἡ τωρινὴ συνδρομὴ τὸ ἀνεβάζει εἰς 7000, καὶ ὁ ἀρχιερεὺς συγχαίρεται τὸν πρωταίτιον. Τῶντι τὸν ἔστειλεν ὁ οὐρανός! Εἰς τὸν αὐτὸν ὅμως καιρὸν μὲ τὸ συγχαριστήριον ἤρχετο εἰς τέλος μὲ μαγικὴν δύναμιν ἓνα παλάτι τῆς μητροπόλεως. Μὲ ἐβαιβαίωσαν ὅτι 7000 γρόσια, καταβολὴ τῶν ἐντοπίων, τὸ ἐγέννησαν πρὸς χάριν τῆς πειθοῦς ὅπου ωμίλησεν ἀπὸ τὸν πνευματικὸν θρόνον. Διὰ τί τέλος; ὄχι διὰ νὰ καθίσῃ μέσα ὀλιγαρκῆς φιλόσοφος· ὄχι διὰ νὰ στρωθῇ ἀκτῆμων ἀπόστολος. Οὔτε διὰ ἡγεμόνα ἀγέρωχον, πατοῦντα μὲ ἐπικούρειον χαρὰν τοῦ κοινοῦ τὴν εὐτέλειαν. Οὔτε διὰ ἀπόγονον τοῦ Φωκίωνος (σ.σ. Αθηναῖος Στρατηγός, εἶχε λάβει το προσωνύμιον ὁ χρηστός λόγω τῆς ἀφιλοκέρδειάς του), ὁ ὁποῖος ἄλλο τι ἔχει σήμερον νὰ στοχασθῇ παρὰ νὰ ζῆ συμβατικά· οὔτε διὰ αὐξήσιν τῶν εἰσοδημάτων τοῦ σχολείου. Διὰ τί λοιπόν; Ἴσως διὰ στολισμὸν τῆς πόλεως, διὰ δόξαν τῆς πατρίδος. Ἀληθινὰ πόσος στολισμὸς εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν τὸ ἱεραρχικὸν παλάτι! ποῖα δόξα τῆς πατρίδος, ἂν ἀκουσθῇ μακρὰν τὸ κάλλος, ἢ στερεότης τοῦ κτιρίου! ποῖα πηγὴ φώτων διὰ τὸν λαόν! πόση εὐτυχία διὰ τὸν πασᾶν, ὁ ὁποῖος θὰ ἔχῃ πρόφασιν νὰ βυζάνη τὰ πουγία τῶν ἐντοπίων.⁵²⁸

Για τον συγγραφέα των *Στοχασμῶν* ο Πρώιος ουσιαστικά εκμεταλλευόταν την φιλοπατρία των πιστών καθώς χρησιμοποιούσε τις εισφορές τους ώστε να αυξήσει «[τ]οῦ σχολείου ὄχι τὸ κτίριον, ἀλλὰ τὸ εἰσόδημα».⁵²⁹ Το κείμενο, επαναλαμβάνοντας τα γνωστά ηθικά επιχειρήματα, κατήγγειλε

⁵²⁸ Ανωνύμου, *Στοχασμοὶ τοῦ Κρίτωνος*, Παρίσι 1819, σσ. 8-9.

⁵²⁹ Ο.π., σ. 10.

την σκανδαλωδώς τρυφηλή ζωή των ανωτέρων κληρικών προτάσσοντας τις αξίες του ενδιαφέροντος για το κοινό συμφέρον, της ηθικής ακεραιότητας και αφοσίωσης στον κοινό στόχο της πνευματικής ανασυγκρότησης ως τα σταθερά εκείνα κριτήρια της πνευματικής, ηθικής και πολιτικής ζωής.⁵³⁰ Το φυλλάδιο, φυσικά και προκάλεσε την οργή της Εκκλησίας, χαρακτηρίστηκε βλάσφημο και στα 1820 κήρυξε δημόσια στην Κωνσταντινούπολη καθ' υπόδειξιν του Πατριάρχου Σιναΐτη, λογοκριτή και επιστάτη του Πατριαρχικού Τυπογραφείου.⁵³¹ Για τον Άμαντο οι κατακρίσεις που εκφράζονται στους *Στοχασμούς* είναι άδικες, αναφέρει μάλιστα ότι ως τέτοιες τις χαρακτηρίζει και ο Γεδεών.⁵³² Μία περιγραφή του μητροπολιτικού μεγάρου που ανήγειρε ο Πρώιος αντλούμε από την περιηγητική λογοτεχνία και συγκεκριμένα από τον Βρετανού ζωγράφου Francis Hervé (1781-1850), ο οποίος διέμεινε εκεί με τη συνοδεία του κατά την παραμονή του στην Αδριανούπολη το 1833:

It was a queer place; consisting of spacious halls, long corridors, strange heavy staircases, chapels, galleries, long windows, gloomy cloisters, and hollow echoes resounded at every tread as one stepped along. But the most remarkable were our attendants: of all the sunken-cheeked, yellow-faced, black-bearded, sepulchral-looking wretches I ever beheld, the quizzes who were selected to wait upon us at the archiepiscopal palace were certainly of the most superlatively cadaverous aspect that ever crossed my path. There

⁵³⁰ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, σ. 452.

⁵³¹ *Ο.π.*, σ. 453.

⁵³² Κ. Ι. Άμαντος, «Ό έθνομάρτυς...», σ. 244, πρβ. Μ. Ι. Γεδεών, *Χρονικά...*, σ. 181, σημ. 2: «Και λοιπόν άδίκως φερόμενος έγραψε κατά του Πρωΐου ό έν Παρισίω έκδούς τους “στοχασμούς του Κρίτωνα” 1819, όστις κάλλιστα μèn πράττων παρήνει να εισαχθῆ έν Άδριανουπόλει ή άλληλοδιδασκική μέθοδος...».

might be six or seven of them, and they were so officious in their zeal to serve us, that there was no getting rid of them.⁵³³

Παρά τις όποιες κρίσεις, η ανάδειξη του Δωροθέου Πρωΐου σε συνοδικό το 1820 και η συνεπακόλουθη επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, δημιούργησε ελπίδες στους φορείς του Διαφωτισμού για ανάρρηση του Πρωΐου στον πατριαρχικό θρόνο, κάτι που εξέφρασε ο Κοραΐς σε επιστολή του προς τον «έν Βιέννη» Παντολέοντα Βλαστό (23 Φεβρουαρίου 1821): «[ό] Κοκκινάκης με δίδει χρηστὰς ἐλπίδας περὶ τῆς προβιβάσεως τοῦ Πρωΐου εἰς τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον».⁵³⁴ Ωστόσο, οι ελπίδες και οι προσδοκίες ματαιώθηκαν όταν ο Πρωΐος ένα χρόνο μετά συνελήφθη μαζί με άλλους κληρικούς και λαϊκούς και απαγχονίστηκε στο Μέγα Ρεύμα του Βοσπόρου, «ὅταν ὁ Σουλτᾶνος ἐξηρεθίσθη περισσότερον ἐκ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς Ἐπαναστάσεως» κατά τη διατύπωση του Κ. Ι. Αμαντού.⁵³⁵ Αναφερόμενος στην καρατόμηση του Πρωΐου ο ιστορικός της εθνεγερσίας Αμβρόσιος Φραντζής αναφέρει ότι ήταν «[ό] κορυφαῖος δὲ πάντων κατὰ τὴν μάθησιν καὶ τὴν συστηματικὴν παιδείαν μεταξὺ τῶν Ἀρχιερέων».⁵³⁶ Πράγματι, ο Χίος ιεράρχης συνδέθηκε με τον πνευματικό βίο του γένους μέσω της καλλιέργειας των γραμμάτων, της ίδρυσης και

⁵³³ Francis Hervé, *A residence in Greece and Turkey; with Notes of the Journey through Bulgaria, Servia, Hungary, and the Balkan*, τομ. Β', Λονδίνο 1837, σ. 254.

⁵³⁴ Βλ. Κ. Ι. Αμαντούς (ό.π., σ. 247) αναφέρει ότι ο Κοραΐς σε επιστολή του προς τον «έν Βιέννη» Παντολέοντα Βλαστό (23 Φεβρουαρίου 1821) έγραψε: «[ό] Κοκκινάκης με δίδει χρηστὰς ἐλπίδας περὶ τῆς προβιβάσεως τοῦ Πρωΐου εἰς τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον», πρβ., *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Δ', Αθήνα 1982, σ. 285.

⁵³⁵ Κ. Ι. Αμαντούς, ό.π.. Αν και υπάρχει διχογνωμία σχετικά με την ακριβή ημερομηνία της εκτέλεσης ως πιθανότερη έχει επικρατήσει η 4η Ιουνίου. Η ημερομηνία αυτή αναφέρεται σε ημερολόγιο ανωνύμου που περιγράφει τις σφαγές της Κωνσταντινούπολης κατά το έτος 1821, το κείμενο περιλαμβάνει τα ονόματα των επιφανών εκτελεσθέντων, τις ημερομηνίες και τους τόπους εκτέλεσης. Βλ. Ανώνυμος, «Χειρόγραφον τοῦ 1821 ἔτους», *Πανδώρα* 14 (1863-1864) σσ. 199-205.

⁵³⁶ Αμβρόσιος Φραντζής, *Ἐπιτομή τῆς Ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1715, καὶ λήγουσα τὸ 1837*. Αθήνα 1839, τομ. Α', σ. 256 σημ. 2.

ενίσχυσης σχολείων, της συγγραφής διδακτικών εγχειριδίων και της διδασκαλίας των θετικών επιστημών. Ως «άναμορφωτὴν τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους» τον χαρακτηρίζει ο Γριτσόπουλος σημειώνοντας ότι αυτός «εἰργάσθη ἐντὸς μὲν τῶν πλαισίων τῆς παραδόσεως καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Μ. Εκκλησίας, ἀλλὰ παρὰ τοῦτο δὲν εὐθυγραμμίζετο πρὸς τὸ γενικῶς ἐπικρατοῦν συντηρητικὸν πνεῦμα αὐτῆς».⁵³⁷ Για τον Ἄμαντο υπῆρξε «ἐκ τῶν συντελεσάντων εἰς τὴν ἐκπαιδευτικὴν ἀναγέννησιν τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ».⁵³⁸ Τέλος, ο Μεταλληνός τον κατατάσσει και αυτός «στους μεγάλους διδασκάλους του γένους» τονίζοντας τη συμβολή του στη διαφωτιστική διαδικασία μέσω των συγγραμμάτων του.⁵³⁹

5. Η εργογραφία και η βιβλιοθήκη του λογίου

Το συγγραφικό έργο του Πρωΐου, το οποίο παρέμεινε στο σύνολό του αδημοσίευτο, είναι ιδιαίτερα σημαντικό και αποτελείται κυρίως από χειρόγραφα βοηθήματα με τα οποία εφοδίαζε τους μαθητές του. Αναφέρονται τα ακόλουθα έργα:

- *Στοιχεῖα Ἀλγέβρας ἐκ νεωτέρων συνεργανισθέντα* (κώδικες Μονῆς Εσφιγμένου 2288 και 2296, 2307)
- *Ἀριθμητικὴ* (κώδιξ Μονῆς Εσφιγμένου 2296 και Μονῆς Παντελεήμονος 5743)
- *Γεωμετρία καὶ Ἄλγεβρα* (κώδιξ Μονῆς Παντελήμονος 5743)
- *Λογικὴ τοῦ ἀββᾶ Γενουησιῦ* (κώδιξ Μονῆς Εσφιγμένου 2296)
- *Θεωρήματα ἐκ τῶν τοῦ Ἀρχιμήδους ἐκ τῆς Λατινίδος φωνῆς μεταφρασθέντα ὑπὸ Κυρίου Δωροθέου Πρωΐου Χίου* (Εθνικὴ Βιβλιοθήκη 1241).

Γνωρίζουμε ότι τα δύο τελευταία είχαν συνταχθεί όσο ο Πρώιος δίδασκε στη σχολή της Χίου. Σχετικά με τον κώδικα 1241 της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης

⁵³⁷ Τ. Γριτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 96.

⁵³⁸ Κ. Ι. Ἄμαντος, *ό.π.*, σ. 247.

⁵³⁹ Γ. Δ. Μεταλληνός, *ό.π.* σ. 417.

το κείμενο δεν προέρχεται από τη γραφίδα του Πρωΐου αλλά είχε αντιγραφεί από τον ιεροδιάκονο Ιερόθεο όπως άλλωστε αναφέρει ο Γριτσόπουλος, ο οποίος πιθανολογεί ότι ίσως «και από τὰ λοιπὰ περιεχόμενα τοῦ κώδικος (περὶ τῶν κωνικῶν τομῶν τοῦ ἄββᾶ Καΐλου, μετάφρ. ἐκ τῆς λατινίδος κλπ.) τινὰ τοῦλάχιστον ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ ἰδίου τοῦ Δωροθέου προέρχονται».⁵⁴⁰ Ὅπως μας πληροφορεῖ ο Ἀνδρέας Νανάκης στο «καλογραμμένο καὶ εὐανάγνωστο» χειρόγραφο τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης «ὑπάρχουν καὶ ἐπιμελημένα γεωμετρικὰ σχήματα γιὰ νὰ βοηθοῦντα οἱ μαθητές στὴν κατανόηση καὶ ἐμπέδωση τῶν ἀναγιγνωσκομένων».⁵⁴¹ Κατὰ πληροφορία τοῦ C. Iken ο Δωρόθεος συνέγραψε *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, που καὶ αὐτὴ παρέμεινε ἀνέκδοτη.⁵⁴² Ο Κοραῆς μνημονεύει μεταξύ των ἔργων τοῦ Πρωΐου καὶ μιὰ *Βιογραφία Ἱστορικὴ*, χωρὶς νὰ δίνει περαιτέρω πληροφορίες.⁵⁴³

Ενδεικτικὰ τεκμήρια των διευρυμένων ενδιαφερόντων τοῦ λογίου ιεράρχη αποτελοῦν καὶ τὰ βιβλία τῆς προσωπικῆς τοῦ βιβλιοθήκης. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Πρωΐου, μαζί με αὐτὲς ἑτέρων λογίων κληρικῶν (Κυρίλλος Στ΄,

⁵⁴⁰ Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 95-6, πρβ. Σ. Λάμπρος, *ό.π.*, σσ. 196-7 καὶ τόμ. Β΄, σ. 340. Κατάλογο των ἔργων τοῦ Πρωΐου παραθέτει καὶ ο Αρχίμ. Ἀνδρέας Νανάκης, *ό.π.*, σσ. 30-1.

⁵⁴¹ Α. Νανάκης, *ό.π.*

⁵⁴² C. Iken, *ό.π.*, σσ. 240-1.

⁵⁴³ Ἡ ἀναφορὰ γίνεται σε ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ πρὸς τον Ἀλέξανδρο Βασιλείου (20 Σεπτεμβρίου 1810) ὅπου ἀναφέρει: «[σ]τείλε με καὶ τὴν ἀπὸ τὸν Πρωΐον συνθεμένη βιογραφίαν ἃν ἐκδόθη· εἶθε νὰ μὴν ἀνέφερειν εἰς αὐτὴν τὰ κατὰ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας παλαιίσματα τοῦ Κορεσίου καὶ τοῦ Ἀργέντη τῶν Ἱατρῶν». Κ. Ι. Ἀμαντος, *ό.π.*, σ. 247, πρβ. *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Γ΄ (1810-1816), Ἀθήνα 1979, σσ. 51-2. Τόσο ο Κ. Ι. Ἀμαντος (*Τὰ γράμματα...*, σσ. 208-9) ὅσο καὶ ο Γ. Δ. Μεταλληνός (*ό.π.* σ. 417) ἀναφέρουν ὅτι ο Πρωΐος υπῆρξε ἐπιμελητὴς τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ *Πηδαλίου* (Λειψία, 1800) τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, κάτι που δεν ευσταθεῖ καθὼς ἡ «θεώρησις» καὶ «ἀνάκρισις» τοῦ *Πηδαλίου* ἀνατέθηκε, ἀποφάσει τῆς Ἱεράς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, στον Δωρόθεο Βουλησμά. Βλ. Παῦλος Μενεβίσογλου (μητρ. Σουηδίας), «Ἡ Εἰσηγητικὴ ἔκθεσις τοῦ Δωροθέου Βουλησμά περὶ τοῦ Πηδαλίου», *Ἐπιστημονικὴ παρουσία ἐστίας θεολόγων Χάλκης Β΄* (1991) σσ. 343-66 καὶ δη. σσ. 343-4.

Ιγνάτιος Σαράφογλου επίσκοπος Ναζιανζού, Αγαθάγγελος Κωνσταντινουπόλεως),⁵⁴⁴ απετέλεσε τον πυρήνα της βιβλιοθήκης του Γυμνασίου Αδριανουπόλεως, όπου και παρέμεινε μέχρι την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης, τον Οκτώβριο του 1922. Έκτοτε, ακολουθώντας τη μοίρα των υπολοίπων κειμηλίων της πόλης, μεταφέρθηκε στην Αθήνα και περιήλθε στο «Ταμείο Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών», το οποίο τη διαμοίρασε: κάποια χειρόγραφα και έντυπα τα απέδωσε στο Μουσείο Μπενάκη και τα υπόλοιπα στον «Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Αδριανουπολιτών» (ΦΣΑ).⁵⁴⁵ Οι πολλαπλές μετακινήσεις και ακατάλληλες συνθήκες φύλαξης είχαν ως αναπόφευκτη συνέπεια τη φθορά, απώλεια ή και την καταστροφή μέρους των βιβλίων της συλλογής, φαινόμενο σύνηθες σε παρόμοιες περιπτώσεις.

Το τμήμα της βιβλιοθήκης Πρωΐου που σώζεται σήμερα στη βιβλιοθήκη του «Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Αδριανουπολιτών» αποτελείται από 200 περίπου τόμους που αντιστοιχούν σε 61 τίτλους, αριθμό όχι ευκαταφρόνητο.⁵⁴⁶ Λόγω της απώλειας μέρους της συλλογής, το δείγμα αυτό παρέχει μια εικόνα μάλλον αποσπασματική χωρίς όμως να αποκλείει την εξαγωγή κάποιων ικανοποιητικών συμπερασμάτων ιδίως αν

⁵⁴⁴ Για τον Αδριανουπολίτη λόγιο Ιγνάτιο (Ιωάννη) Σαράφογλου (1739-1820) και την πλούσια συλλογή χειρόγραφων του, βλ. Venetia Chatzopoulou, «Ignatios Sarafoglou from Adrianople, Scribe, Scholar, and Owner of Manuscripts», A. Binggeli, M. Cassin, M. Detoraki (επίμ.), *Bibliothèques grecques dans l'Empire ottoman*, *Bibliologia* 54, Turnhout 2020, σσ. 379-98. Για τα χειρόγραφα του Γυμνασίου Αδριανουπόλεως και των λοιπών τόμων που περιήλθαν στη βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη από άλλες επαρχίες της Μικράς Ασίας ως παρακαταθήκη του Ταμείου Ανταλλαξίων (205 στο σύνολο) βλ. Βενετία Χατζοπούλου, *Κατάλογος Ελληνικῶν Χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (16ος-20ὸς αἰῶνας)*, Αθήνα 2017, σσ. 11, 242-4, 389-90 και 516-7.

⁵⁴⁵ Μ. Τζεκάκης, *Βιβλιοθήκες του Ελληνισμού...*, σ. 60. Για τους χειρόγραφους κώδικες βλ. Βασίλειος Κ. Στεφανίδης, «Οἱ κώδικες τῆς Ἀδριανουπόλεως», *Byzantinische Zeitschrift* 14 (1905), σσ. 588-611 και του ιδίου «Οἱ κώδικες τῆς Ἀδριανουπόλεως», *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907), σσ. 266-84.

⁵⁴⁶ Ο.π.

προσεγγίσουμε το περιεχόμενο σε σύγκριση με τα αποτελέσματα άλλων ερευνών για το ίδιο θέμα, όπως η περίπτωση της βιβλιοθήκης ενός «μεσαίου διαμετρήματος» λογίου του δεκάτου ογδόου αιώνα, του Δημητρίου Δάρβαρη (1757-1823) από τη Βάσω Σειρηνίδου.⁵⁴⁷ Αν και σύμφωνα με τη Σειρηνίδου τα παραδείγματα που έχουμε είναι μάλλον «περιορισμένα και άνισα», τείνουν ωστόσο να ενισχύουν κάποιους «γενικούς ιστοριογραφικούς τόπους» ή κοινές παραδοχές αναφορικά με τις βιβλιοθήκες λογίων του νεοελληνικού Διαφωτισμού.⁵⁴⁸ Η αισθητή υποχώρηση του θρησκευτικού εντύπου έναντι του κοσμικού, η αυξημένη αντιπροσώπευση των νέων γνωστικών πεδίων (της Φυσικής, της Χημείας, των Μαθηματικών, της Φιλοσοφίας) που έρχεται να πλαισιώσει τη μελέτη των αρχαίων κειμένων, η ροπή στην αποτελεσματική αξιοποίηση της γλώσσας μέσω της χρήσης λεξικών, η έμφαση στο εκπαιδευτικό βιβλίο: είναι κάποιες από τις κοινές παραμέτρους που εκφράζουν τις προτεραιότητες της ελληνικής λογιούσης του οθωμανικού χώρου και της διασποράς.⁵⁴⁹

Πράγματι, ελάχιστα είναι τα θρησκευτικά βιβλία του Πρωΐου που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του ΦΣΑ, εξ αυτών αναφέρουμε ενδεικτικά την πραγματεία του Johann Jakob Scheffmacher, *Lettres d'un Docteur Allemand de l'Université Catholique de Strasbourg à un Gentilhomme Protestant, Sur les six Obstacles au Salut, qui se rencontrent dans la Religion Luthérienne*, Στρασβούργο 1748 (ΦΣΑ 3091). Αντιθέτως, το μεγαλύτερο μέρος της συλλογής αποτελεί τεκμήριο της νεωτερικής και εκσυγχρονιστικής διάθεσης που χαρακτήριζε τον λόγιο ιεράρχη, μία διάθεση που εκφράζεται υπέρ της σπουδής των θετικών επιστημών και της νεότερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας. Στη συλλογή συγκαταλέγονται διάφορα έργα μαθηματικών όπως οι λογαριθμικοί πίνακες *Tavole logaritmiche* του Άγγλου μαθηματικού William

⁵⁴⁷ Β. Σειρηνίδου, *Το Εργαστήριο του Λογίου...*, Αθήνα 2013.

⁵⁴⁸ Ο.π., σ. 10.

⁵⁴⁹ Ο.π.

Gardiner σε ιταλική μετάφραση τυπωμένη στη Φλωρεντία το 1782 (ΦΣΑ 3095), η εισαγωγή στην αριθμητική *Traité élémentaire d'Arithmétique* του Γάλλου γεωμέτρη και εγκυκλοπαιδιστή αββά Charles Bossut⁵⁵⁰ τυπωμένη στο Παρίσι το 1772 (ΦΣΑ 3096) καθώς και μία πραγματεία περί κωνικών τομών *Traité analytique des sections coniques* του Guillaume de l'Hôpital τυπωμένη στο Παρίσι το 1720 (ΦΣΑ 3090). Η παρουσία του τελευταίου έργου, γραμμένου από έναν διακεκριμένο μαθηματικό, είναι δηλωτική του ενδιαφέροντος του Πρωΐου για το αντικείμενο των κωνικών τομών κάτι που συνάδει με την πληροφορία που μας δίνει ο Γριτσόπουλος ότι ο Πρωΐος είχε πιθανώς μεταφράσει την πραγματεία περί «κωνικῶν τομῶν τοῦ ἄββᾶ Καΐλου»⁵⁵¹ αλλά και με το αίτημα του ίδιου του λογίου προς τον Κοραή για αποστολή από το Παρίσι ενός «ξυλίνου κώνου, διηρημένου κατὰ τὰς κωνικὰς τομάς, καὶ συνηρμοσμένου μὲ γόμφους ξυλίνους», οργάνου που θα χρησιμοποιούσε για τη διδασκαλία των μαθηματικών κατά τα ἔτη της σχολαρχίας του στην Ξηροκρήνη.⁵⁵²

Από τα συγγράμματα φυσικών επιστημών αναφέρουμε τα έργα του Γαλιλαίου *Opere di Galileo Galilei*, Φλωρεντία 1718 (ΦΣΑ 3114-3116), τα πειράματα παραγωγής ηλεκτρισμού στο εργαστήριο *Nuovi sperimenti di Giambattista Beccaria delle scuole pie per confermare, ed estendere la meccanica del fuoco elettrico*, Τορίνο 1780 (ΦΣΑ 3118), την *Traité élémentaire ou principes de physique* του Γάλλου φυσιοδίφη Mathurin Jacques Brisson τυπωμένη στο Παρίσι το 1753 (ΦΣΑ 3105), τα μαθήματα περί πειραματικού ηλεκτρισμού *Le spectacle du feu élémentaire* του Γάλλου καθηγητή Charles Rabiqueau σε έκδοση του 1789 τυπωμένη στο Παρίσι (ΦΣΑ 3097), μία πραγματεία περί προοπτικής *Traité de perspective* (Παρίσι, 1804) του Jean-Baptiste-Omer Lavit (ΦΣΑ 3088-3089) και μία περί φωτός *Traité de la lumière* (Λέιντεν, 1690)

⁵⁵⁰ Ο Bossut υπήρξε συνεργάτης (*confrère*) στην *Encyclopédie* των Diderot και d'Alembert, διετέλεσε επίσης μέλος της Ακαδημίας Επιστημών.

⁵⁵¹ Βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 95-6.

⁵⁵² Βλ. «Ἐράνισμα», σσ. 216-7

του Ολλανδού επιστήμονα Christiaan Huygens (ΦΣΑ 3106). Αναφορά αξίζει να κάνουμε και στην πραγματεία μηχανικής *Istruzioni pratiche per l'ingegnerò civile* (Βενετία, 1782) του Giuseppe Antonio Alberti (ΦΣΑ 3087).

Από έργα γεωγραφίας αναφέρουμε τις πραγματείες των Stanislao Canovai, *Elogio d'Amerigo Vespucci che ha riportato il premio dalla nobile Accademia Etrusca di Cortona nel di 15 d'Ottobre dell'anno 1788*, Φλωρεντία 1788 (ΦΣΑ 3084), Michelangelo Bonotto, *Geografia storica antica e moderna con un trattato astronomico della sfera del padre Michelangelo Bonotto*, Βενετία 1788 (ΦΣΑ 3111) και Ferdinando Galiani, *Dei Vulcani o monti ignivomi più noti, e distintamente del Vesuvio Osservazioni fisiche e notizie storiche di uomini insigni di varj tempi, raccolte con diligenza*, Λιβόρνο 1779 (ΦΣΑ 3051).

Η κλήση του Πρωΐου στην θετική διανόηση δεν θα πρέπει να λογίζεται σε καμία περίπτωση ως αντίθετη προς το ιστορικό και φιλολογικό του πνεύμα κάτι που άλλωστε μαρτυρούν οι αναφορές των Κοραή και Iken για συγγραφή από τον Πρωΐο ιστορικών πραγματειών αλλά και η ενεργός συμμετοχή του στη διαδικασία σύνταξης του λεξικού της *Κιβωτοῦ*. Τα λεξικογραφικά και ιστοριογραφικά ενδιαφέροντά του αποτυπώνονται και στην προσωπική του βιβλιοθήκη όπου εντοπίζουμε έργα λεξικογραφίας όπως το *Lexicon manuale Graeco-Latinum, et Latino-Graecum* (Πάδοβα, 1778) του Cornelius Schrevel (ΦΣΑ 3121), έκδοση που εντοπίσαμε και στη βιβλιοθήκη της Σχολής της Ξηροκρήνης και η οποία χρησίμευσε ως βοήθημα για τη σύνταξη της *Κιβωτοῦ*, έργα γραμματικής όπως το *Regole ed osservazioni della lingua toscana* (Μπάσσανο, 1783) του καθηγητή θεολογίας στη Μπολόνια Salvatore Corticelli (ΦΣΑ 3048) και πραγματείες ρητορικής όπως το *Arte Rettorica* (Παβία, 1782) του Elia Giardini, συγγράμματος που προορίζονταν για μαθητική χρήση «*ad uso della gioventù*» (ΦΣΑΑ 3048).

Τέλος, από έργα φιλοσοφίας επιλέξαμε να αναφέρουμε το *Osservazioni critico-filosofiche contro i materialisti. Divise in due trattati* (Λούκα, 1760) του

Tommaso Vincenzo Moniglia, (ΦΣΑ 3108) και το *Saggio Filosofico di Gio: Locke su l'umano intelletto* (Βενετία, 1785) του Francesco Soave (ΦΣΑ 3055-3056). Το πρώτο είχε γραφεί από έναν θεολόγο προερχόμενο από το τάγμα των δομινικανών, τον Tommaso Vincenzo Moniglia (1686-1767), ο οποίος έπειτα από τρίχρονη παραμονή στην Αγγλία δίδαξε στη Φλωρεντία και την Πίζα εισάγοντας τις ιδέες των Locke, Hobbes, Helvetius και Bayle. Το δεύτερο αποτελεί ιταλική μετάφραση -με μεταφραστή τον Francesco Soave- της επιτομής του «Δοκιμίου για την ανθρώπινη νόηση» του Locke που εκπονήθηκε από τον John Wynne, σχολάρχη του κολλεγίου του Ιησού (Jesus College) στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, επισκόπου Bath και Wells (π.1665-1743).⁵⁵³ Αναφέρουμε επίσης το διδακτικό εγχειρίδιο περί μεταφυσικής *Delle scienze metafisiche per gli giovanetti* (Βενετία, 1782) του Antonio Genovesi (ΦΣΑ 3112) και το ηθοπλαστικό έργο *Cours d'Étude pour l'Instruction du Prince de Parme* (Γενεύη, 1789) που συνέγραψε ο φίλος και αλληλογράφος των Diderot και Rousseau, Étienne Bonnot Abbé de Condillac με αποδέκτη τον νεαρό δούκα Φερδινάνδο της Πάρμας, εγγονό του Λουδοβίκου ΙΕ' (ΦΣΑ 3034).

Δυστυχώς δεν είναι δυνατόν να παρακολουθήσουμε τα στάδια της συγκρότησης της βιβλιοθήκης· αν θεωρήσουμε ασφαλές το κριτήριο της μόνιμης διαμονής τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένα σημαντικό μέρος των βιβλίων αποκτήθηκε με την εγκατάσταση του Πρωΐου στην Αδριανούπολη όπου και διέμεινε από το 1813 μέχρι το 1820. Ωστόσο, μέρος της συλλογής θα πρέπει να συγκροτήθηκε κατά τις αντίστοιχες

⁵⁵³ Η σύντμηση του Wynne δημοσιεύθηκε το 1696 με έγκριση του ίδιου του Locke, κατόπιν μεταφράστηκε στα γαλλικά, ιταλικά και -ανώνυμα- στα ελληνικά. Η ελληνική μετάφραση τυπώθηκε στη Βενετία από το 1796 υπό τον τίτλο «Ἐγχειρίδιον μεταφυσικῶ-διαλεκτικόν: ἢ Ἐπιτομή ἀκριβεστάτη τοῦ δείγματος τοῦ κυρίου Λοκίου περιβοήτου φιλοσόφου περὶ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας». Η σύγχρονη έρευνα έχει ταυτίσει τον μεταφραστή με τον Ιωάννη Λίτινο, έναν ιερέα από τη Ζάκυνθο που υπήρξε μαθητής του Αντωνίου Κατηφόρου βλ. Γεώργιος Λαδάς και Αθανάσιος Χατζηδήςμος, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία, 1795-1799*, Αθήνα: 1969-1973, σ. 22.

περιόδους των σπουδών του στη Δύση, της οικοδιδασκαλίας των παιδιών του Χατζερή και τέλος, της σχολαρχίας στην Ξηροκρήνη. Αν υποθέσουμε λοιπόν ότι κάποια από τα βιβλία ανταποκρίνονται στις μετακινήσεις του τότε θα μπορούσαμε να πούμε ότι το έργο *Traité élémentaire ou principes de physique* του φυσιοδίφη M. J. Brisson (1723-1806) τον οποίο ο Πρώιος γνώρισε στο Παρίσι αποκτήθηκε κατά την παραμονή του στη γαλλική πρωτεύουσα, αντιστοίχως η πραγματεία *Traité de la Lumière* (Λέιντεν, 1690) του Ολλανδού μαθηματικού Christiaan Huygens είχε δοθεί στον Πρώιο ως δώρο από τον Χατζερή, κάτι που πληροφορούμαστε από ιδιόχειρο κτητορικό σημείωμα του Πρωΐου: «ἐδόθη μοι δῶρον παρὰ τοῦ ὑψηλοτάτου Αὐθέντου Κωνσταντίνου Χαντζερή. Ἐκ τῶν τοῦ Δωροθέου Πρωΐου». ⁵⁵⁴ Τέλος, το *Lexicon manuale* του Schrevel είναι πολύ πιθανό να αποκτήθηκε κατά τα έτη σχολαρχίας του στην Ξηροκρήνη όταν οι ιθύνοντες της σχολής είχαν προμηθευτεί έναν σημαντικό αριθμό λεξικών με σκοπό να χρησιμεύσουν ως βοηθήματα για τη σύνταξη της *Κιβωτοῦ*.

Όπως προαναφέραμε, το τμήμα της βιβλιοθήκης Πρωΐου που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του ΦΣΑ αποτελείται από 61 τίτλους, οι περισσότεροι εξ αυτών είναι ξενόγλωσσοι και αφορούν κυρίως τις θετικές επιστήμες: 36 τίτλοι είναι στα ιταλικά, άλλοι 19 είναι σε γαλλική γλώσσα και μόνο έξι στα νεοελληνικά· η αναλογία αυτή νεοελληνικών και ξενόγλωσσων βιβλίων φανερώνει, όπως και σε περιπτώσεις βιβλιοθηκών άλλων λογίων, την άμεση πρόσβαση στα έργα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού αλλά και την αποδοχή της ευρωπαϊκής παιδείας ως θεμελιακού μοχλού της πνευματικής αναγέννησης από μία τάξη κληρικών-λογίων οι οποίοι ήταν κάτοχοι μίας πολυμερούς και καθολικής παιδείας. ⁵⁵⁵ Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε

⁵⁵⁴ Μ. Τζεκάκης (επίμ.), *Βιβλιοθήκες του Ελληνισμού...*, σ. 64, αρ. 191.

⁵⁵⁵ Μ. Τζεκάκης, *ό.π.*, σ. 61. Επιπλέον, όπως επισημαίνει η Ν. Γιακωβάκη, το ευρωπαϊκό έντυπο βιβλίο υπήρξε το κατεξοχήν μέσω επικοινωνίας της νεοελληνικής σκέψης με τη γενικότερη ευρωπαϊκή κίνηση ιδεών. Κατά συνέπεια οι ξενόγλωσσες αυτές εκδόσεις ως ποσοτική έκφραση των ιδεών του Διαφωτισμού μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε την

να πούμε ότι η βιβλιοθήκη του Πρωΐου ακολουθεί τις γενικότερες τάσεις της εποχής, είναι μια χρηστική-ερευνητική βιβλιοθήκη με πολύγλωσσο χαρακτήρα, με ισχυρή παρουσία ομιλούμενων γλωσσών έναντι «γλωσσών κύρους» (αρχαία ελληνικά – λατινικά) και σαφή υπεροχή σύγχρονων συγγραφέων έναντι των παλαιότερων.⁵⁵⁶

Από τη Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη αναφέρουμε τρία βιβλία που φέρουν ιδιόχειρο κτητορικό σημείωμα «Ἐκ τῶν τοῦ Δωροθέου Πρωΐου τοῦ Χίου». Πρόκειται για τον Α' τόμο της τρίτομης ελληνολατινικής έκδοσης της Ἐπιτομῆς Ἱστοριῶν του Ἰωάννη Ζωναρά σε μετάφραση του Ιερωνύμου Βολφ τυπωμένη στη Βασιλεία το 1557 (TA 3),⁵⁵⁷ καθώς και δύο χειρόγραφους κώδικες: την *Εἴσοδο Φυσικῆς Ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην* του Θεοφίλου Κορυδαλλέως (TA 122) και την δίτομη *Ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας* (TA 23 και TA 223) κείμενο το οποίο, όπως σημειώνει ο Ἄμαντος, «πιθανῶς συνετέθη ὑπὸ τοῦ ἔθνομάρτυρος».⁵⁵⁸ Το ἔργο αυτό που αποτελεί μετάφραση της «Ἱστορίας της Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας» του αββά Vincent Mignot (*Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu' à la paix de Belgrade en 1740*, Παρίσι 1771, τ. 1-4) θα αναλύσουμε στο επόμενο και τελευταίο κεφάλαιο της διατριβῆς.⁵⁵⁹ Σε αυτό το σημείο αξίζει να σταθούμε μόνο στο ὄνομα του συγγραφέα του

διάχυση των νέων ιδεών στην ευρωπαϊκή/οθωμανική περιφέρεια. Ν. Γιακωβάκη, «Τα παλαιά έντυπα βιβλία...», σ. 14.

⁵⁵⁶ Β. Σειρηνίδου, *ό.π.*, *passim*.

⁵⁵⁷ Πίτσα Τσάκωνα, *Παλαιά έντυπα τῆς βιβλιοθήκης*, Αθήνα 1985, σ. 37.

⁵⁵⁸ Κ. Ι. Ἄμαντος, «Ὁ ἔθνομάρτυς Δωρόθεος Πρώιος», *Ἑλληνικά* 11 (1939), σσ. 239-48 και δη σσ. 242-3, σημ. 5. Η πληροφορία που δίνει ο Α. Νανάκης ότι «στὸ χειρόγραφο αὐτὸ ὑπάρχουν ἐπιμελημένα γεωμετρικὰ σχήματα γιὰ νὰ βοηθοῦντα οἱ μαθητές στήν κατανόηση καὶ ἐμπέδωση τῶν ἀναγιγνωσκομένων» πρόκειται προφανῶς γιὰ τυπογραφικὸ λάθος. Βλ. Α. Νανάκης, *Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου...*, σ. 31. Το ἴδιο λάθος επαναλαμβάνεται στη μελέτη της Στυλιανῆς-Χριστίνας Αποστολίδου, *Δωρόθεος Πρώιος, ἕνας ἐπιφανῆς λόγιος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 170.

⁵⁵⁹ Βενετία Χατζοπούλου, *Κατάλογος Ἑλληνικῶν Χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (16ος-20ὸς αἰῶνας)*, Αθήνα 2017, σ. 243.

πρωτοτύπου, γιατί θα μας βοηθήσει να οδηγηθούμε σε κάποια συμπεράσματα ως προς τα ενδιαφέροντα του Πρώιου. Στην επιλογή αυτή, ενός ιστορικού έργου που χαρακτηρίζεται από νεωτερικές ιδέες -ο Mignot ήταν ανιψιός του Βολταίρου- διακρίνουμε ένα ακόμη κοινό χαρακτηριστικό των βιβλίων με τα οποία ο σχολάρχης της Ξηροκρήνης κόσμησε τα ράφια της προσωπικής του βιβλιοθήκης· πολλά από αυτά είναι συγγράμματα λογίων κληρικών της Δυτικής Εκκλησίας όπως, οι Bossut, Canovai, Moniglia, Soave και Genovesi ή διανοητών που αν και δεν είχαν προσχωρήσει στις τάξεις του κλήρου είχαν ωστόσο λάβει άρτια θεολογική κατάρτιση όπως οι Brisson και Galiani. Οι δυτικοί αυτοί διανοούμενοι εμφορούμενοι από το πνεύμα του Διαφωτισμού συνέβαλλαν με τη διδακτική και συγγραφική τους δράση στην πρόοδο των θετικών επιστημών και της φιλοσοφίας, στα έργα τους, ο Πρώιος ως λόγιος ιεράρχης της Ανατολικής Εκκλησίας εντόπιζε μία ιδεολογική συνάφεια και εγγύτητα προς τις δικές του αντιλήψεις.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διάχυση της διδασκαλίας των φυσικών επιστημών στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας περνούσε σε κάποιο βαθμό μέσα από το ιδεολογικό φίλτρο των λογίων κληρικών της Δύσης. Έτσι, βιβλία που επέλεγε η Δυτική Εκκλησία ως διδακτικά εγχειρίδια στα εκπαιδευτήριά της αποτελούσαν βασικές πηγές άντλησης των επιστημονικών ιδεών τόσο για τους Ελληνορθόδοξους όσο και για τους Μουσουλμάνους Οθωμανούς λογίους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το *Institutiones philosophicae* του Γάλλου φιλοσόφου Edmond Pourchot, μίας πραγματείας ιδιαίτερα προσφιλούς στους ιησουΐτες, όπως άλλωστε δηλώνει ο μεγάλος αριθμός αντιτύπων που βρίσκουμε στις βιβλιοθήκες των κολλεγίων του τάγματος ανά την Ευρώπη, δεν είναι διόλου τυχαίο ότι το έργο αυτό επέλεξε ο πρώτος Οθωμανός τυπογράφος Ιμπραήμ Μουτεφερίκα για να προλογίσει την έντυπη έκδοση της «Γεωγραφίας» (*Cihannüma*, ΚΠ 1732) του Katib Τσελεμπί εισάγοντας τις ιδέες του Κοπέρνικου, του Τύχωνα Βραχίου, του Γαλιλαίου και του

Καρτέσιου στην οθωμανική γραμματεία.⁵⁶⁰ Ωστόσο ο Μουτεφερίκα ήταν μάλλον μία ιδιάζουσα περίπτωση λογίου και η επιρροή του στα οθωμανικά γράμματα και επιστημονική σκέψη υπήρξε μάλλον περιορισμένη. Αντιθέτως, πολύ μεγαλύτερη υπήρξε η επιρροή του Pourchot στην πνευματική παραγωγή του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Γνωρίζουμε λοιπόν ότι μεγάλο μέρος του έργου *Σύνοψις Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* του Βικεντίου Δαμοδοῦ ήταν προσαρμοσμένη μετάφραση των κεφαλαίων περί ηθικής του *Institutiones philosophicae*, ενώ το έργο *Μεταφυσική ἤτοι πρώτη φιλοσοφία τοῦ σοφωτάτου Πουρκοτζίου* που εξέδωσε στα 1750 ο Ευγένιος Βούλγαρης αποτελούσε, όπως άλλωστε δηλώνει ο τίτλος του, μετάφραση της «Μεταφυσικής» του Pourchot.⁵⁶¹

⁵⁶⁰ Niyazi Berkes, «Ibrahim Muteferrika», *Encyclopedia of Islam* τομ. 3, σσ. 996–8· Saliha Paker, «Turkish Tradition», Mona Baker (επιμ.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1998, σσ. 551-9 και δη σ. 555

⁵⁶¹ Κώστας Πέτσιος, «Τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Edmundus Purchotius καὶ τὸ Συνταγματίον τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Βικέντιου Δαμοδοῦ», *Ὁ Ἐραμιστής* 27 (2009), σσ. 69-148 και δη σσ. 70-1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: *Ίστορία τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας, ἓνα ανέκδοτο χειρόγραφο κείμενο ἀπὸ τῆ βιβλιοθήκη τοῦ σχολάρχῃ*

1. Εἰσαγωγικά

Απὸ τὰ συγγράμματα ποὺ κοσμοῦσαν τὰ ράφια τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πρωΐου, ὅσο αὐτὸς ἦταν μητροπολίτης Ἀδριανουπόλεως, ἐπιλέξαμε νὰ ἀναλύσουμε τὸν χειρόγραφο κώδικα προερχόμενο ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Ταμείου Ἀνταλλαξίμων (Τ.Α.) ποὺ ἔχει ἐναποτεθεῖ στη βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου Μπενάκη καὶ φέρει στὴ ράχη τὸν μεγαλογράμματο τίτλο «ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΠΡΩΪΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ». Κίνητρο αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς υπῆρξε ἡ ἀσάφεια ποὺ επικρατεῖ στὴ βιβλιογραφία σχετικὰ μετὴν πατρότητα τοῦ κειμένου. Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἐξετάζουμε ἀν ἐγράφη ὄντως ἀπὸ τὸ Πρωῖο, τοῦ ὁποῖο το ὄνομα φέρει στὸν τίτλο, ἀν εἶναι υποβολιμαῖο, ἀν ἔχει υποστῆ διασκευές, προσθήκες καὶ ἀλλοιώσεις ἀπὸ ξένο χέρι.

Σε κάθε περίπτωση ὁ χειρόγραφος αὐτὸς κώδικας ἐμφανίζει διττὸ ἐνδιαφέρον, ἀφενὸς διότι πρόκειται γιὰ δείγμα ἱστοριογραφικῆς παραγωγῆς τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ αποτελώντας αὐθεντικὴ ἐκφραση τοῦ πνεύματος ποὺ επικρατοῦσε στα ἐλληνικὰ γράμματα κατὰ τὸν φθίνοντα δέκατο ὄγδοο καὶ ἀρχόμενο δέκατο ἑνὰτο αἰῶνα ἀφετέρου γιὰτὶ σε αὐτὸν ἀντικατοπτρίζεται ἡ ἱστορικὴ συνείδηση ἐνὸς λογίου κληρικοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας γαλουχημένου μετὰ τὰ πολιτικὰ διδάγματα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπέλεξε νὰ συμπεριλάβει στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ἓνα κείμενο ποὺ υἱοθετεῖ μιὰ ἐντονα κριτικὴ στάση ἀπέναντι στο ὀθωμανικὸ παρελθόν. Μέσω τῆς ἀντιπαραβολῆς τοῦ κώδικα με ἀντίστοιχα ἱστοριογραφικὰ ἔργα ἐπιχειρήσαμε νὰ ἐντάξουμε τὸ χειρόγραφο αὐτὸ στὴ νεοελληνικὴ ἱστοριογραφικὴ παραγωγὴ καὶ συγκεκριμένα στὸν τρόπο μετὴν ὁποῖο προσέγγιζαν καὶ ἀντιλαμβάνονταν τὸ ὀθωμανικὸ παρελθόν οἱ Ἕλληνες λόγιοι μέσω τῶν συγγραφικῶν καὶ μεταφραστικῶν τῶν ἐπιλογῶν. Ἐπιπλέον, ἡ ἀνάλυση τοῦ ἔργου προσφέρει

επιπρόσθετα στοιχεία για την καλύτερη τεκμηρίωση και θεώρηση της ιστοριογραφίας του Διαφωτισμού ως του κατεξοχήν φορέα ωρίμανσης της εθνικής ιδέας αλλά και ισχυρού παραδείγματος ιδεολογικού εκσυγχρονισμού.

2. Το οθωμανικό παρελθόν στη νεοελληνική γραμματεία (ΙΗ' - πρώιμος ΙΘ' αι.)

2.1. Συγγράμματα οθωμανικής ιστορίας από το περιβάλλον των Παραδουναβίων Ηγεμονιών

Πρώτος σημαντικός και συστηματικός μελετητής τόσο της οθωμανικής όσο και της ρουμανικής ιστορίας θεωρείται ο Δημήτριος Καντεμίρ (1673-1723) ο οποίος παρουσίασε ένα εξαιρετικό και πλούσιο συγγραφικό έργο από το οποίο ξεχωρίζει η ιστορία του οθωμανικού κράτους (*Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae*).⁵⁶² Το σύγγραμμα αυτό μεταφράστηκε στα αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά και απετέλεσε έργο αναφοράς για την οθωμανική ιστορία μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του δεκάτου ενάτου αιώνα όταν η εγκυρότητά του άρχισε να αμφισβητείται.⁵⁶³

⁵⁶² Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Καντεμίρ υπήρξε μαθητής της Πατριαρχικής Σχολής. Επίσης είχε ως παιδαγωγό «τὸν σφοδρὸ πολέμιον τῶν Οθωμανῶν», ιερομόναχο Ιερεμία Κακαβέλα. Βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1964, σ. 72.

⁵⁶³ Για την κριτική που δέχθηκε το έργο του Καντεμίρ βλ. Joseph von Hammer-Purgstall, «Sur l'Histoire Ottomane du prince Cantemir», *Journal asiatique* τομ. IV (1824), σσ. 32-45. Ωστόσο, η εύρεση του λατινικού χειρογράφου από τον Ρουμάνο καθηγητή Virgil Cândea απέδειξε ότι πολλές από τις ανακρίβειες οφείλονταν στην απόδοση του κειμένου στα αγγλικά από τον Nicholas Tindal (Λονδίνο 1734-1735), τις ανακρίβειες αυτές συναντούμε και στις υπόλοιπες μεταφράσεις του κειμένου οι οποίες βασίζονταν στο αγγλικό κείμενο του Tindal και όχι στο πρωτότυπο. Βλ. την εισαγωγή του Virgil Cândea στη φωτογραφική ανατύπωση του λατινικού χειρογράφου της ιστορίας του Καντεμίρ της βιβλιοθήκης Houghton του Παν/μιου του Harvard: Dimitrie Cantemir, *Creșterile și descresțerile Imperiului otoman. Textul original latin în forma finală revizuită de autor. Facsimil al manuscrisului Lat.-124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University, Cambridge, Mass., publicat cu o introducere*

Αν και η ανάλυση του έργου αυτού δεν εντάσσεται στην ύλη του παρόντος κεφαλαίου θα μπορούσαμε ωστόσο να αρκεστούμε στην υπόμνηση ότι ο ιστοριογράφος-πρίγκηπας συνέταξε την ιστορία του οθωμανικού κράτους αρχικά στα ελληνικά μεταξύ των ετών 1706 και 1710, ολοκληρώνοντας και μεταφράζοντάς την στα λατινικά κατά την παραμονή του στη Ρωσία μετά το 1714 σύμφωνα με τα στοιχεία που προσκόμισε η έρευνα του Ρουμάνου καθηγητή Andrei Pippidi.⁵⁶⁴

Το φαναριωτικό περιβάλλον των Παριστρίων Ηγεμονιών έχει δώσει έναν σημαντικό αριθμό χρονογράφων οι οποίοι μέσω του έργου τους κατέγραψαν την τοπική ρουμανική ιστορία αλλά και το ευρύτερο οθωμανικό παρελθόν. Σε αυτούς συγκαταλέγεται ο Κωνσταντινουπολίτης λόγιος και αρχίατρος του Ραγήπ – Μεχμέτ πασά, Αθανάσιος Κομνηνός-Υψηλάντης (1711 - ;), ο οποίος σε ένα μακρό σύγγραμμά του, τιτλοφορούμενο *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν βιβλία δώδεκα...*, αφηγήθηκε τις πολιτικές και θρησκευτικές εξελίξεις από την εποχή του Ιουλίου Καίσαρος μέχρι του έτους 1789. Το κείμενο αυτό παρέμεινε για μεγάλο διάστημα σε μορφή χειρογράφου και από τα δώδεκα βιβλία τελικά εξεδόθησαν μόνον τα τρία (Η', Θ' και Ι') από τον αρχιμανδρίτη Γερμανό Αφθονίδη στην Κωνσταντινούπολη το 1870.

de Virgil Căndea, membru al Academiei Române [Η άνοδος και η πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το πρωτότυπο λατινικό κείμενο σε τελική μορφή αναθεωρημένο από τον συγγραφέα. Φωτογραφική ανατύπωση του χειρογράφου Λατ.-124 της Βιβλιοθήκης Houghton του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ, Κέιμπριτζ Μασαχουσέτης, δημοσιευμένο και προλογισμένο από τον Virgil Căndea, μέλος της Ρουμανικής Ακαδημίας], Βουκουρέστι 1999.

⁵⁶⁴ Βλ. την εισαγωγή του Mihai Maxim στο Cristina Bîrsan, *Dimitrie Cantemir and the Islamic World*, Κωνσταντινούπολη 2004, πρβ. Andrei Pippidi, *Ideea de “creștere” și de “decădere” în istoriografia occidentală din sec. XVI- XVIII. Rezumatul tezei de doctorat* [Η αντίληψη της «ακμής» και «παρακμής» στη δυτική ιστοριογραφία (16ος-18ος αι.) Σύνοψη διδακτορικής διατριβής], Cluj-Napoca 1981.

Πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία συνέγραψε και ένας άλλος μοναχός με μακρά δράση στο περιβάλλον των Ηγεμονιών, όπου εργαζόταν ως οικοδιδάσκαλος, πρόκειται για την *Ιστορία πολιτική τε και έκκλησιαστική* του Κυρίλλου Λαυριώτη.⁵⁶⁵ Όπως αναφέρει ο εκδότης του έργου Μανουήλ Ι. Γεδεών η χρονογραφία του Κυρίλλου αποτελείται από «δεκακισχιλίους περίπου στίχους [...] ἄρχεται μὲν ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου καὶ φθάνει μέχρις τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ» καλύπτοντας δηλαδή τα γεγονότα μέχρι το έτος 1794.⁵⁶⁶ Την ιστορία κάθε σουλτάνου ακολουθεί ένστιχη απαρίθμηση λογίων ανδρῶν, λαϊκῶν και κληρικῶν, ουδεμιάς κατά τον Γεδεών αξίας.⁵⁶⁷ Αξίζει να αναφέρουμε επίσης την *Σειρὰ διαδοχῆς τῶν Ὀθωμανῶν βασιλέων, βεζιρίδων καὶ αὐθεντῶν Βλαχομολδαβίας μέχρι τοῦ αψπα (1781) ἔτους*, έργο ανωνύμου συγγραφέως, προϊόν και αυτό της φαναριωτικής ιστοριογραφίας.

Ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα δείγματα φαναριωτικής ιστοριογραφίας από το δεύτερο μισό του δεκάτου ογδόου αιώνα ήταν το έμμετρο έργο *Κήπος Χαρίτων* του Σκοπελίτη στιχουργού, χρονογράφου και μοναχού Καισαρίου Δαπόντε (1714-1784) το οποίο και παρέμεινε ανέκδοτο.⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ Μερική έκδ. Μ. Ι. Γεδεών, «Κυρίλλου Λαυριώτου πατριαρχικὸν χρονικὸν μετὰ προλεγομένων καὶ συγκριτικοῦ χρονολογικοῦ πίνακος τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως», *Ἀθήναιον* 6 (1877), σσ. 1-52.

⁵⁶⁶ *Ο.π.*, σ. 11.

⁵⁶⁷ *Ο.π.*

⁵⁶⁸ Το έργο αυτό που καλύπτει κυρίως την περίοδο 1757-1765 παρέμεινε ανέκδοτο για πάνω από έναν αιώνα κάτι που προκαλεί έκπληξη καθώς ανάμεσα στα 1770 και 1780 ο Δαπόντες φρόντισε να τυπωθούν οκτώ τουλάχιστον βιβλία του, ένα από αυτά ήταν ο *Καθρέπτης γυναικῶν* (Λειψία, 1766) που είναι και το πλέον γνωστό ιστοριογραφικό του εγχείρημα. Στο έργο αυτό, το οποίο ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης χαρακτηρίζει ως «ηθική ιστορία», ο Δαπόντες αφηγείται σε λόγο έμμετρο ιστορίες γυναικῶν της Παλαιάς Διαθήκης «κακῶν τὲ καὶ καλῶν» ενώ παράλληλα αναζητὰ πρότυπα συνετῶν γυναικῶν αλλά και παραδειγμάτων προς αποφυγή στην αρχαία ιστορία και μυθολογία. Στις γυναίκες αυτές συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων η Εκάβη, η εστιάδα Ταρπηία, η Ἄδα της Καρίας και η φιλόσοφος Ὑπατεία, για την τελευταία μάλιστα γράφει ότι «έχρημάτισε

Καθώς στον *Κήπο* ο ιστορικός χρόνος γίνεται αντιληπτός ως μία ακολουθία βασιλείων που αλληλοδιαδόχως εμφανίζονται και παρέρχονται, η οθωμανική βασιλεία νοείται ως απρόσκοπτη συνέχεια της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ο Δαπόντες δεν διακρίνεται από καμία διάθεση αμφισβήτησης της σουλτανικής εξουσίας, αλλά τουναντίον αποδίδει στον εκάστοτε σουλτάνο προσφωνήσεις όπως ο «Βασιλέας μας» και ο «βασιλέας μας ό πολυχρονεμένος».⁵⁶⁹

Ένα ακόμη ιστοριογραφικό έργο του Δαπόντε ήταν οι *Δακικές Έφημερίδες*. Πρόκειται, κατά την περιγραφή του συγγραφέα, για ένα χρονικό του Ρωσοτουρκικού πολέμου των ετών 1736-1739 με μαρτυρίες που ο ίδιος συνέλλεξε «ἀπὸ τε πρωτοτύπων γραμμάτων καὶ αὐτοπτῶν αὐλικῶν τῆς ἡγεμονίας Οὐγγροβλαχίας». Ωστόσο, όπως διαπίστωσε ο μεταφραστής και εκδότης του έργου Émile Legrand, οι *Έφημερίδες* του Δαπόντε δεν είναι τίποτε άλλο παρά το ημερολόγιο της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής του βοεβόδα Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου.⁵⁷⁰

σόφρων παρὰ ἄλλη» (τ. Α', σ. 295). Για τη σημασία του έργου στα ελληνικά γράμματα βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1996, σ. 91. Για μία συνολική αποτίμηση του έργου του Δαπόντε βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Καيسάριος Δάποντες: Μία περιδιάβαση στὸ ἔργο του», *Άρχεῖο Πεπαρηθιακῶν Μελετῶν Α'* (1997), σσ. 142-5.

⁵⁶⁹ Βλ. Κ. Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, επιμ. Γιώργος Π. Σαββίδης, Αθήνα 1995, σσ. 100 και 120. Σχετικά με την Φαναριωτική πολιτική σκέψη όπως εκφράζεται μέσω των πολιτικών και ιστορικών πραγματειῶν τις οποίες μάλιστα συχνά διακρίνει ένα πνεύμα ηθοπλαστικό βλ. Alexandru Duțu, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine. Introduction à l'histoire des mentalités sud-est européennes*, Βουκουρέστι 1971· Dimitris G. Apostolopoulos, *Quelques hypothèses pour l'étude des origines de la pensée politique grecque post-byzantine (1453-1484). Le processus de transformation du concept de «Bien Commun» en rapport avec l'idéologie née après la prise de Constantinople*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Σορβόννης 1976· Ștefania Costache, «Loyalty and Political Legitimacy in the Phanariots' Historical Writing in the Eighteenth Century», *Südost-Forschungen* 69/70 (2010/2011), σσ. 25-50 και Henry R. Shapiro, «Legitimizing the Ottoman sultanate in early modern Greek», *Journal of Turkish Studies* 42 (2014), σσ. 285–316.

⁵⁷⁰ Βλ. É. Legrand, *Ephémérides Daces ou chronique de la guerre de quatre ans (1736-1739) / par Constantin Dapontès...*, Παρίσι 1880-1888.

Ένα έργο που οι Κ. Σάθας και Έ. Legrand είχαν αποδώσει στον Δαπόντε ήταν ο «Χρονογράφος».⁵⁷¹ Σε αυτό περιγράφονται τα γεγονότα που συνέβησαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες κατά την περίοδο 1648-1704. Ωστόσο, η πρόσφατη έρευνα απέδωσε τον «Χρονογράφο» ή σύμφωνα με τον τίτλο που αναφέρεται στα δύο σωζόμενα χειρόγραφα του έργου, την «Ίστορία των συμβάντων επί τῆς βασιλείας τοῦ σουλτὰν Μεχμέτῃ, ἐπιτροπεύοντος τοῦ Κιπρουλῆ γέροντος Μεχμέτ πασᾶ, μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ σουλτὰν Ἀχμέτῃ, υἱοῦ τοῦ αὐτοῦ σουλτὰν Μεχμέτῃ, ἐπιτροπεύοντος τῆνικαῦτα τοῦ Δαμὰτ Χασὰν πασᾶ» στον μεγάλο σπαθάρη Δημήτριο Ραδαμάνη ο οποίος συνέθεσε το έργο με εντολή του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου υπαγορευόντάς το - λόγω γήρατος- στον Νικόλαο Καρατζά, έναν απόφοιτο της Πατριαρχικής Σχολῆς κινούμενο μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Βλαχίας.⁵⁷²

Στο περιβάλλον των Ηγεμονιών πέρα από την οθωμανική καλλιεργείται και η τοπική ιστοριογραφία, ως χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της παραγωγῆς αναφέρουμε την τρίτομη *Ίστορία τῆς πάλαι Δακίας, τὰ νῦν Τρανσιλβανίας, Βλαχίας, καὶ Μολδαβίας...*, (Βιέννη, 1818-1819) ο

⁵⁷¹ Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 3, Βενετία 1872, σ. 1-70 και Έ. Legrand, *Δακικαὶ Ἐφημερίδες, Éphémérides Daces*, τόμ. 1, Παρίσι 1880 (Βρυξέλλες 1965), σσ. viii-ix.

⁵⁷² Το χειρόγραφο που δημοσίευσε ο Σάθας σήμερα λανθάνει ενώ το δεύτερο χειρόγραφο από τη γραφίδα του Καρατζά απόκειται στο Σπουδαστήριο Ιστορίας Νεοτέρων Χρόνων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Το δεύτερο αυτό χειρόγραφο έχει σταχωθεί μεταξύ των σελίδων 239r-286r ενός κώδικα που περιέχει εξήντα περίπου έργα από τα όποια τα περισσότερα σχετίζονται με την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όσο για την εντολή του Μαυροκορδάτου αυτή είναι πλήρως εναρμονισμένη με τα ιστοριογραφικά και χρονογραφικά του ενδιαφέροντα όπως άλλωστε υποδηλώνει η εντολή που έδωσε και στον Δαπόντε για τη συγγραφή των «Δακικῶν Ἐφημερίδων». Βλ. Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, «Δημήτριος Ραμαδάνης, ἕνας ιστοριογράφος τοῦ 18ου αἰῶνα σὲ ἀφάνεια», *Ὁ Ἐραμιστής* 20 (1995), σσ. 20-35 και της ιδίας «Το χειρόγραφο τοῦ «Χρονογράφου τοῦ Δαπόντε» καὶ ἡ λύση ἐνὸς αἰνίγματος. Το χφ Κυριαζῆ 4 τῆς Γενναδείου», *Ὁ Ἐραμιστής* 24 (2003), σσ. 85-94.

συγγραφέας της οποίας, Διονύσιος Φωτεινός (1777-1821),⁵⁷³ «πολλά γεγονότα διηγείται έξ αὐτοψίας».⁵⁷⁴ Ο Φωτεινός, ενσωματώνοντας τμήματα της ανέκδοτης ως τότε *Ἱστορίας τῆς Δακίας* του σεργάρη Θεοδώρου Φωτεινού του Χίου και συμβουλευόμενος την ελληνική έκδοση της *Περιγραφῆς τῆς Βλαχίας* (Βουκουρέστι, 1789) του στρατηγού Friedrich Wilhelm von Bauer (1731-1783),⁵⁷⁵ καθώς και την *Ἱστορία τῆς Βλαχίας* που είχαν επιμεληθεί οι αδελφοί Τουνουσλή (Βιέννη, 1806),⁵⁷⁶ συνέθεσε ένα ἔργο που ξεκινούσε με την ίδρυση της Ηγεμονίας της Μολδαυίας κατά τον δέκατο τέταρτο αἰώνα και ἔφθανε μέχρι τον δέκατο ἑνάτο.⁵⁷⁷ Το ἔργο εἶναι γραμμένο με κριτική διάθεση και ιστοριογραφικές θέσεις, «ἀκόμη καὶ ὁ ἀξιολογώτατος καὶ σοβαρώτατος Καντεμίρ ἐλέγχεται πολλάκις ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ», ὅπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ν. Γ. Σβορώνος.⁵⁷⁸ Ἰδιαίτερη ἀξία παρουσιάζει το τελευταῖο μέρος ὅπου ο Φωτεινός ως αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων της εποχῆς του

⁵⁷³ Για τα βιογραφικά του συγγραφέα βλ. Παναγιώτης Ι. Ζέπος, «Ὁ ἐκ Χίου Θεόδωρος Φωτεινός καὶ ἡ *Ἱστορία τῆς Δακίας* αὐτοῦ», στον τόμο *Εἰς Μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Αθήνα 1960, σσ. 280-4 και Δημήτριος Β. Οικονομίδης, «Διονυσίου Φωτεινοῦ βίος καὶ ἔργον», *Μνημοσύνη* 11 (1988-1990), σσ. 149-53.

⁵⁷⁴ Κωνσταντῖνος Ι. Δουβουνιώτης, «Μιχαὴλ Φωτεινός», *Θεολογία* τόμ. Α' (1923), σσ. 317-28 και δη σ. 322 σημ. 2.

⁵⁷⁵ Πρόκειται για το *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Φραγκφούρτη-Λειψία, 1778.

⁵⁷⁶ Ο πλήρης τίτλος του ἔργου εἶναι *Ἱστορία τῆς Βλαχίας Πολιτικὴ καὶ Γεωγραφικὴ ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης αὐτῆς καταστάσεως ἕως τοῦ 1774 ἔτους*. Ἦταν η πρώτη έκδοση σε μετάφραση ανωνύμου ἀπὸ τη ρουμανικὴ γλῶσσα του παραρτήματος της *Ἱστορίας τῆς Δακίας* που προσγράφεται στον μπάνο Μιχαὴλ Καντακουζηνό. Βλ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Οἱ Βαλκανικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα», *Δωδώνη* 5 (1976), σσ. 209-22 και δη σ. 214, σημ. 2.

⁵⁷⁷ Ν. Γ. Σβορώνος, «Ὁ Διονύσιος Φωτεινός καὶ τὸ ἱστορικὸν ἔργον αὐτοῦ», *Ἑλληνικά* 10 (1937), σσ. 133-78 και δη σ. 155, ὅπου και η σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁵⁷⁸ Ὁ.π., σ. 160.

περιγράφει μία δική του εικόνα της κοινωνίας των Παριστρίων Ηγεμονιών.⁵⁷⁹

Όσο ακόμη τυπωνόταν η *Ιστορία τής πάλαι Δακίας* ο Φωτεινός επεξεργαζόταν στο Βουκουρέστι την τελική μορφή ενός άλλου έργου, της *Γενικῆς ἐπιτομῆς τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας ἀπὸ Ὀθμάνου τοῦ πρώτου μέχρι τοῦ νῦν βασιλεύοντος Σουλτὰν Μαχμουῦδ*. Επρόκειτο για μια σειρά βιογραφιών των Οθωμανών σουλτάνων οι οποίες συνοδεύονταν από ἐγχρωμες προσωπογραφίες τους «μὲ ὄλαις ταῖς φιγούραις νατουρέλ ἀπὸ τὸν Χατζῆ...», ὅπως ἔγραψε ο Φωτεινός στον εκδότη του Ζηνόβιο Πωπ το 1818.⁵⁸⁰ Το ἔργο αυτό, το οποίο ἐπίσης παρέμεινε ἀνέκδοτο, ἀνακάλυψε ο

⁵⁷⁹ Η *Ιστορία τῆς πάλαι Δακίας* φαίνεται ὅτι κυκλοφόρησε σε μια ἐποχή -αρχὲς δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα- που υπῆρχε αὐξημένο ενδιαφέρον για πραγματείες σχετικὲς με τὴν ἱστορία και τὴ γεωγραφία των παραδουναβίων περιοχών, δεν εἶναι τυχαίό ὅτι σε διάστημα δεκατεσσάρων ἐτῶν τυπώθηκαν και κυκλοφόρησαν πέραν τῆς *Ιστορίας τῆς πάλαι Δακίας* ἄλλα δύο τέτοια ἔργα, ἡ *Ιστορία τῆς Βλαχίας* των ἀδελφῶν Τουνουσλή και το *Γεωγραφικὸν τῆς Ρουμουνίας* του Δανιὴλ Φιλιππίδη (Λειψία, 1816). Ἄλλο ἓνα στοιχεῖο που ἀποδεικνύει τὸ ενδιαφέρον του ἀναγνωστικοῦ κοινού για τὸ ἱστορικό παρελθόν των Ηγεμονιών προκύπτει ἀπὸ τους καταλόγους των συνδρομητῶν τῆς *Ιστορίας*, μεταξύ των οποίων ἀναφέρονται και τρεῖς Φαναριώτες ἡγεμόνες: Σκαρλάτος Καλλιμάχης, Ἀλέξανδρος Σούτζος και Ἀλέξανδρος Χαντζερής. Βλ. σχετικὰ, Mihai Țirău, «Ο προσδιορισμὸς τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας μέσω του ἐθνικοῦ ονόματος. Η περίπτωση τῆς *Ιστορίας τῆς Βλαχίας* (Βιέννη, 1806)», Κωνσταντῖνος Α. Δημάδης (ἐπίμ.), *Ταυτότητες στον ἐλληνικό κόσμο (ἀπὸ τὸ 1204 ἕως σήμερα)*, Πρακτικά Ευρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010), Ἀθήνα 2011, σσ. 479-87. Η χρήση ἐνός συλλογικοῦ τοπωνυμίου για τῆς Ηγεμονίας («Δακία» ἀπὸ τον Φωτεινό και «Ρουμουνία» ἀπὸ τον Φιλιππίδη), ἔθεσε τις βάσεις για τις διεκδικήσεις του ρουμανικοῦ ἐθνικισμοῦ καθὼς οι συγγραφεῖς ἀντιμετώπιζαν τους κατοίκους τῆς Βλαχίας, τῆς Μολδαυίας και τῆς Τρανσυλβανίας ως ἀνήκοντες στο ἴδιο ἔθνος. Παράλληλα, ὁ ὅρος Δακία ἀποτελοῦσε προσπάθεια σύνδεσης με και οἰκειοποίησης του ρωμαϊκοῦ παρελθόντος εἰσάγοντας τὴν ἰδέα τῆς ἱστορικῆς συνέχειας. Βλ. Paschalis M. Kitromilides, «Orthodox Culture and Collective Identity in the Ottoman Balkans during the Eighteenth Century», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 12 (1997), σσ. 81-95 και δὴ σ. 95 σημ. 30.

⁵⁸⁰ Τὴ σχετικὴ ἀλληλογραφία του Φωτεινοῦ με τον Πωπ ἔφερε στο φῶς ὁ Nicolae Iorga, «Contributiuni la istoria literaturii române la inceputul secolului XIX-lea» [Συμβολή στην

Ρουμάνος ιστορικός Victor Papacostea και σε σχετική μελέτη του έδωσε μια πλήρη περιγραφή του χειρογράφου και των εικόνων του.⁵⁸¹ Κατά τον Papacostea, μία από τις πηγές του Φωτεινού υπήρξε ομοίου περιεχομένου χειρόγραφο το οποίο είχε συνταχθεί αρχικά στα ελληνικά και κατόπιν μεταφράστηκε στα ρουμανικά. Ενώ το ελληνικό πρωτότυπο σήμερα λανθάνει η ρουμανική μετάφραση έχει διασωθεί και φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη Ossolineum της Πολωνίας.⁵⁸² Παρακινήσεις από την προαναφερθείσα επιστολή του Φωτεινού προς τον εκδότη του (μὲ ὄλαις ταῖς φιγούραις νατουρέλ ἀπὸ τὸν Χατζῆ...) ο Papacostea αναφέρει ως βασική πηγή του Φωτεινού το έργο *Taqwīm at-Taḡārikh* (Χρονολογικοί πίνακες) του Οθωμανού λογίου Κιατίπ Τσελεμπή (Kâtip Çelebi 1609-1657/8), γνωστού και ως Χατζή Κάλφα ή Χατζή Χαλίφα. Ωστόσο, κατά τον Ν. Γ. Σβορώνο ο Φωτεινός γνώριζε εμμέσως μόνο το έργο του Κιατίπ Τσελεμπή ενώ κυριότατη πηγή υπήρξε για εκείνον η *Βίβλος χρονική περιέχουσα τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντίδος* του Ιωάννη Στάνου, θέση που ενισχύεται μέσω της αντιπαραβολής των δύο κειμένων που επιχείρησε ο Σβορώνος.⁵⁸³ Ο Δημήτριος Οικονομίδης σημειώνει ότι ο Φωτεινός χώρισε την οθωμανική ιστορία σε δύο περιόδους, αυτή της ακμής και αυτή της κατάπτωσης, και συνεχίζει γράφοντας ότι «[τ]όσον δὲ κατὰ τὴν πρώτην ὅσον καὶ κατὰ τὴν δευτέραν ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τὸ μέτρον τῶν πραγμάτων. Οὕτως οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν Σουλτάνων τῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς, ἰδίᾳ μέχρι Σελῆμ του Β΄, ἀπαρτίζουν λαμπρὰν σειρὰν κατακτητῶν

ιστορία της ρουμανικής λογοτεχνίας στις αρχές του 19 αιώνα], *Analele Academiei Române (Seria II) - Memoriile Sectiunii Literare XXIX* (1906-7), σσ. 3-9 και δη σ. 7 πρβ. Λέανδρος Βρανούσης, «Βηλαρικά Σημειώματα», *Ὁ Ἐραμιστής* 2 (1964), σσ. 7-20, 40-59 και δη σ. 50 σημ. 3, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁸¹ Βλ. Victor Papacostea et al., «Viețile Sultanilor, scriere inedită a lui Dionisie Fotino», [Βίοι των σουλτάνων, πρωτότυπο κείμενο του Διονυσίου Φωτεινού] *Revista Istorică Română* IV (1934), σσ. 175-214 και σε ανάτυπο, σσ. 1-62 και δη σ. 7.

⁵⁸² Σχετικά με το χειρόγραφο βλ. Gh. Duzinchevici, «O necunoscută istorie a Imperiului turcesc în manuscris românesc» [Μία άγνωστη ιστορία της Τουρκικής Αυτοκρατορίας σε ένα ρουμανικό χειρόγραφο], *Revista istorică română* IV (1934), σσ. 289-91

⁵⁸³ Ν. Γ. Σβορώνος, *ό.π.*, σσ. 165-7.

καὶ ἐν γένει ἀνθρώπων ἐκ φύσεως προικισμένων μὲ ἀνωτέρας ιδιότητος καὶ χαρίσματα στρατηγικά. Οἱ προσωπικότητες τῶν Σουλτάνων τῆς περιόδου ταύτης διακρίνονται δι' ἀπαράμιλλον ἐνεργητικότητα, στρατιωτικὴν ἀντίληψιν, πολιτικὴν ἰδιοφυΐαν καὶ πνευματικὴν ἀνωτερότητα».⁵⁸⁴

Κοινὸ χαρακτηριστικὸ των προσπαθειῶν καταγραφῆς τῆς ἱστορίας, τόσο τῆς γενικῆς -οθωμανικῆς- ὅσο καὶ τῆς τοπικῆς -ρουμανικῆς-, που συντελοῦνται στο περιβάλλον των Ἡγεμονιῶν εἶναι ὁ ἐμπειρικός θα λέγαμε προσανατολισμὸς τους καθὼς ἡ καταγραφή των γεγονότων συχνὰ συνέπιπτε χρονικά με τὴν παραγωγή τους.

2.2. Πολιτικὴ καὶ πολιτισμικὴ πρόσληψη τοῦ οθωμανικοῦ παρελθόντος στὴ νεοελληνικὴ γραμματειακὴ παραγωγή

Καταγραφή τοῦ οθωμανικοῦ παρελθόντος ἐπιχείρησε καὶ ὁ Ἰωάννης Στάνος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων στο σύγγραμμά του *Βίβλος χρονικὴ περιέχουσα τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντίδος* (Βενετία, 1767).⁵⁸⁵ Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα ἐξάτομο χρονολογικοῦ χαρακτήρα ἔργο που βασιζόταν σε παραφράσεις βυζαντινῶν κειμένων (τοῦ Μιχαὴλ Γλυκά, τοῦ Γεωργίου Κωδινού, τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ κ.ά.) καὶ κάλυπτε τὰ γεγονότα ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τὸ ἔτος 1703. Στον πέμπτο τόμο, ὡς συνέχεια τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας, ἀκολουθοῦσε ἡ ἱστορία των Οθωμανῶν σουλτάνων, ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης μέχρι τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Μουσταφά Β' (1695-1703). Γιὰ τὴν ἐξιστόρηση των γεγονότων τῆς βυζαντινῆς περιόδου ὁ συγγραφέας βασίστηκε στὴ βενετικὴ ἀνατύπωση τῆς Βυζαντίδος τοῦ Λούβρου (1729-1733) ἐνῶ γιὰ νὰ καλύψει τὸν δέκατο ἕκτο καὶ δέκατο ἑβδόμο αἰῶνα ἔκανε χρῆση γαλλικῶν καὶ κυρίως ἰταλικῶν χρονικῶν.

⁵⁸⁴ Δημήτριος Β. Οικονομίδης, *ὁ.π.*, σ. 171.

⁵⁸⁵ Σχετικὰ με τὰ βιογραφικὰ τοῦ συγγραφέα βλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, «Ἰωάννης Στάνος», *Ἀθηνὰ* 49, (1939), σσ. 233-42. Στὸ ἔργο τοῦ Στάνου ἀναφέρεται καὶ ὁ Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας...*, Βιέννη 1832, σ. μγ'.

Γνωρίζουμε λοιπόν ότι κύρια πηγή του Στάνου ήταν το *Memorie istoriche de' monarchi ottomani* (Βενετία, 1679) του Giovanni Sagredo (1617-1682) ενός Βενετού διπλωμάτη που υπηρέτησε στις αυλές της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Αυστρίας κατά τα μέσα του δεκάτου εβδόμου αιώνα.⁵⁸⁶ Μετά την αφήγηση της Άλωσης και αμέσως πριν ξεκινήσει την εξιστόρηση της βασιλείας των Οθωμανών ο Στάνος αφιέρωσε ένα ολόκληρο κεφάλαιο (τόμ. Ε', σσ. 224-92) στον «Βίον τοῦ Μωάμεθ, ἔξ οὗ ἔλαβον τὴν ἀρχὴν τοὺς τὸ γένος τῶν Τούρκων» (σ. 224)». Στην περιγραφή του Στάνου το οθωμανικό κράτος παρουσιάζεται ως μία πανίσχυρη αυτοκρατορία που ορθώθηκε πάνω στα ερείπια του Βυζαντίου ως «κραταιότερα καὶ μεγίστη μεταξὺ τῶν βασιλειῶν τοῦ κόσμου, καὶ σώζεται ἰσχυρὰ ἕως τὴν σήμερον μοναρχεύουσα τοὺς τόπους τῶν πάλαι δοξαζομένων Ρωμαίων καὶ κατακυριεύουσα ἐπὶ τὰς κεφαλὰς τῶν ταλαιπώρων Χριστιανῶν» (ό.π.). Σε χρονογραφίες σαν αυτή του Στάνου η ιστορία της ανθρωπότητας συνεχίζει να γίνεται αντιληπτή ως μία αδιάκοπη χρονική συνέχεια, ως φυσική διαδοχή που ξεκινά από τους βιβλικούς βασιλείς και φτάνει μέσω της Ρώμης και του Βυζαντίου ως τους Οθωμανούς σουλτάνους χωρίς η άφιξη των τελευταίων στο προσκήνιο της ιστορίας να αποτελεί ριζική ρήξη με το παρελθόν. Ωστόσο, ο Στάνος συμπεριλαμβάνοντας στον τέταρτο τόμο της *Βυζαντιδος* του χρησιμοποιικά κείμενα όπως τους χρησμούς του Λέοντος του Σοφοῦ, το «περὶ ἀναστάσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως» κ.ά., τροφοδοτούσε τους οραματισμούς για αποκατάσταση του γένους.⁵⁸⁷

Την οθωμανική περίοδο της ιστορίας της Κύπρου κατέγραψε στο έργο του *Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς Νήσου Κύπρου* ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός

⁵⁸⁶ Βλ. Διονύσιος Α. Ζακυθηνός, *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Αθήνα 1878, σ. 48 και Ν. Γ. Σβορώνος, «Ὁ Διονύσιος Φωτεινὸς καὶ τὸ ἱστορικὸν ἔργον αὐτοῦ», *Ἑλληνικά* 10 (1937), σσ. 133-78 και δη σ. 165.

⁵⁸⁷ Αθανάσιος Δ. Κομίνης, «Παρατηρήσεις εἰς τοὺς χρησμούς τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 30 (1960), σσ. 398-412 και δη σ. 403.

Κουριοκουρίνεος († περ. 1802).⁵⁸⁸ Ο Κυπριανός, που εξέδωσε το έργο με δικές του δαπάνες στη Βενετία το 1788, το έγραψε σε γλώσσα απλή βασισμένος κυρίως σε ξένες πηγές, τις οποίες όμως αντιμετώπισε με κριτική διάθεσή, ελέγχοντας και διασταυρώνοντάς τες. Στο τελευταίο μέρος του έργου, που αποτελούσε ουσιαστικά το πρώτο δείγμα ιστοριογραφικής πρωτοτυπίας του νεοελληνικού Διαφωτισμού, περιέγραφε τα δεινά των συμπατριωτών του που οφείλονταν στην ενετική και οθωμανική κυριαρχία.⁵⁸⁹ Με αυτόν τον τρόπο, η ιστορική καταγραφή υπάγεται στο πλαίσιο της ατομικής εμπειρίας. Πρόθεση του Κυπριανού ήταν να συμβάλει στην επίτευξη της εθνικής αυτογνωσίας των Κυπρίων βοηθώντας τους να συνειδητοποιήσουν την ιστορική τους προοπτική.⁵⁹⁰ Αν και ο λόγος του δεν είναι σε καμία περίπτωση ανατρεπτικός διακρίνεται ωστόσο από μία λανθάνουσα διάθεση κατάκτησης της αυτεξουσιότητας και της ελευθερίας. Πολύ χαρακτηριστικά, αναφερόμενος στην κατάλυση του μεσαιωνικού βασιλείου της Κύπρου από τους Βενετούς το έτος 1489, σημειώνει: «[ἔ]κτοτε δέ, καὶ μέχρι νῦν 1788, παρῆλθον χρόνοι 298 σχεδόν. Τις ἄρα οἶδεν, εἰ μετὰ πάλιν τριακοσίους ἀναστηθήσεται εἰς Βασίλειον;» (σ. 264).

⁵⁸⁸ Για τα βιογραφικά του συγγραφέα βλ. Στυλιανός Περδικάρης, *Ἡ Μονὴ Κύκκου, ὁ ἀρχιμανδρίτης Κυπριανὸς καὶ ὁ τυπογράφος Μιχαὴλ Γλυκὺς*, Λευκωσία 1989. Σχετικά με τα φιλοσοφικά κείμενα που επιμελήθηκε ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός βλ. Γιώργος Κ. Μύαρης, «Ὁφεις του Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὁ Ἰωάννης Καρατζᾶς ὁ Κύπριος», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικοῦ Ἐρευνῶν Κύπρου* 30 (2004), σσ. 270-1. Ο Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας το αξιολογεί ως τη «μόνη ἐπιστημονικὴ μονογραφία, ἣν παρήγαγεν ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία» ἀπὸ την ἀλωση τῆς Πόλης μέχρι τὴν ἐκδοση τῆς *Ἱστορίας τῆς νήσου Χίου* (Ερμούπολη, 1840) ἀπὸ τὸν ἰατρό Αλέξανδρο Βλαστό (1813-1844). Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη*, τομ. Β', Βενετία 1873, σ. ρνη'.

⁵⁸⁹ Για τὸν Π. Μ. Κιτρομηλίδη τὸ ἔργο τοῦ Κυπριανοῦ ἀποτελεῖ, πέρα ἀπὸ δείγμα πρωτοτυπίας, τὸ πρωιμότερο καὶ πληρέστερο δείγμα τοπικῆς ιστοριογραφίας. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ὁ.π.*.

⁵⁹⁰ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ὁ.π.*, σσ. 118-22.

Πέρα από τα ιστορικά έργα κρίνεται σκόπιμη και η αναφορά σε γεωγραφικές πραγματείες τις οποίες όμως διακρίνει μία διάθεση συγκριτικής πολιτειολογίας. Ένα τέτοιο έργο είναι τα *Στοιχεία Γεωγραφίας* (Βιέννη, 1804) του Νικηφόρου Θεοτόκη.⁵⁹¹ Στο έργο αυτό ο συγγραφέας αφού πρώτα περιέγραψε συγκριτικά τις πολιτειακές μορφές της Ευρώπης της εποχής του κατέληξε στο συμπέρασμα ότι χειρίστη όλων ήταν η οθωμανική καθώς οι υπήκοοι αντιμετωπίζονταν ως δούλοι με τη ζωή και την περιουσία τους να υπόκεινται στην απόλυτη διάθεση του ηγεμόνα.⁵⁹² Έξοχο δείγμα της οξείας πολιτικής αντίληψης που είχαν αναπτύξει οι στοχαστές του νεοελληνικού Διαφωτισμού αποτελεί η *Γεωγραφία Νεωτερική* (Βιέννη, 1791)⁵⁹³ των Θεσσαλών λογίων Δανιήλ Φιλιππίδη (1755-1832) και Γρηγορίου Κωνσταντά (1758-1844) που

⁵⁹¹ Η γεωγραφική αυτή πραγματεία του Θεοτόκη εκδόθηκε τέσσερα χρόνια μετά το θάνατο του, με προσθήκες του Ανθίμου Γαζή. Κατά τον Π. Μ. Κιτρομηλίδη το ταξινομικό σχήμα του Θεοτόκη αντανακλούσε τον πολιτικό νεοαριστοτελισμό του Montesquieu διακρίνοντας τα ευρωπαϊκά πολιτεύματα σε «δεσποτικά», «μοναρχικά», «αριστοκρατικά» και «μεικτά». Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, σ. 136.

⁵⁹² Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.* σ. 138.

⁵⁹³ Οι Δημητριάδες, άντλησαν υλικό για τη *Γεωγραφία* τους κυρίως από την *Géographie Moderne* του αββά de Lacroix και τις *Géographie Moderne* και *Geographie Ancienne* που συνιστούν το τμήμα της Γεωγραφίας της *Encyclopédie Méthodique* του Pankoucke (1782). Στο έργο τους διακρίνονται έμμεσες αναφορές σε ξένα πρότυπα (Condillac, αββάς Raynal, Buffon, Montesquieu, κ.ά.) ενώ φαίνεται ότι ισχυρή επιρροή άσκησαν και τα γεωγραφικά έργα αρχαίων συγγραφέων (Παυσανίας και Στράβωνα) αλλά και νεωτέρων (Μοισιόδαξ, Καταρτζής). Σύγχρονη έκδοση του έργου επιμελήθηκε η Α. Κουμαριανού: *Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς, Γεωγραφία Νεωτερική*, Αθήνα 1988, με πλούσια στοιχεία για τις πηγές και τη μεθοδολογία των συγγραφέων στις σελίδες 9-79. Αναλυτικά για τους ιδεολογικούς άξονες της *Γεωγραφίας* βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σσ. 139-64. Για βιογραφικά στοιχεία για τον Φιλιππίδη βλ. Α. Κουμαριανού, *Η Νεωτερική Γεωγραφία των Δημητριάδων*, Θεσσαλονίκη 2011 και της ίδιας, *Δανιήλ Φιλιππίδης – Barbié du Bocage – Άνθιμος Γαζής, Αλληλογραφία (1794-1819)*, Αθήνα 1966, σσ. 238-86. Βλ. επίσης Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies Princières de Bucharest et Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 612-21 και Δημήτριος Β. Οικονομίδης, «Δανιήλ Φιλιππίδου βίος και έργον (1750-1832)», *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), σσ. 203-23.

υπέγραψαν το έργο τους με το όνομα Δημητρείς. Στο περί Ελλάδος κεφάλαιο από τον πρώτο -και μόνο εκδοθέντα- τόμο του έργου οι συγγραφείς στηλιτεύουν την ασταθή και διεφθαρμένη οθωμανική εξουσία. Τα παραδείγματα φαυλότητας και κακοδιοίκησης που παραθέτουν είναι πάμπολλα, με πλέον χαρακτηριστικά όσα αναφέρουν στην περιγραφή της πατρίδας τους Θεσσαλίας: «[τ]ὴ πραγματεία, τὴ κατάσταση ἀπλῶς ζητεῖς ἀπ' ἓναν τόπο, ὅπου ὁ τυχὼν Τοῦρκος τὴ μέρα τὸ μεσημέρι εὐγάνει τὸ πιστόλι καὶ σκοτόνει τὸν μὴ Τοῦρκο ὅπου ἤθελε τολμήσῃ νὰ τὸν εἰπῇ τὸ ὄχι εἰς τίποτες;». ⁵⁹⁴ Όμως, για τους Δημητρείς, οι ομόθρησκοί τους φέρουν και εκείνοι μέρος της ευθύνης για την πολιτική και οικονομική κακοδαιμονία που ταλανίζει τον τόπο, τονίζουν λοιπόν ότι οι μεταξύ τους διχόνοιες και οι αντιπαλότητες, οι γλωσσικές διενέξεις, η διαφθορά του κλήρου κ.α. στέκονται εμπόδιο στην κατάκτηση της ελευθερίας και της πολιτικής ευνομίας.

Αναπόσπαστο μέρος του διαφωτιστικού έργου των Ελλήνων λογίων αποτελούσε η συγγραφή διδακτικών εγχειριδίων. Ένας από τους συγγραφείς που ασχολήθηκαν με το είδος ήταν ο Αθανάσιος Σταγειρίτης (1780-1840), ⁵⁹⁵ ο οποίος συνέθεσε την *Ἐπιτομὴ Ἱστορίας Γενικῆς* (Βιέννη, 1812) έχοντας ως βάση την τρίτη γαλλική έκδοση του *Les Rudiments de l'histoire* (Παρίσι, 1804) του Γάλλου λογίου Louis Domairon (1745-1807).

⁵⁹⁴ Α. Κουμαριανού, *ό.π.*, σ. 99.

⁵⁹⁵ Ο Σταγειρίτης είναι περισσότερο γνωστός για το έργο του *Ἐπιτομὴ Ἱστορίας Γενικῆς* (Βιέννη, 1815) στο οποίο συνέκρινε αρχαία έθιμα με αντίστοιχες εκφάνσεις του σύγχρονου βίου. Βλ. Στέφανος Δ. Ημέλλος, «Ἡ “Ἀρχαιολογία Ἑλληνικὴ” τοῦ Γρηγορίου Παλιουρίτη. παρατηρήσεις καὶ Σχόλια», *Ὁ Μέντωρ* 89 (2008), σσ. 127-50 και δη σ. 139. Στο προλογικό του σημείωμα απευθυνόμενο προς τους «ὁμογενεῖς νέους», τους «φιλόμουςους βλαστούς τῆς Ἑλλάδος», ο συγγραφέας εισηγείται την οργάνωση ενός κοινού προγράμματος σπουδών για τα ελληνικά σχολεία το οποίο θα στόχευε στην κατάρτιση των μαθητῶν τόσο στις ανθρωπιστικές όσο και στις θετικές επιστήμες, επίσης αναφέρεται στα βιβλία που είναι απαραίτητα για τη βελτίωση του γένους: «Ἄν λοιπὸν δὲν κατορθώσωμεν καὶ ἡμεῖς νὰ ἔχωμεν τοιαῦτα βιβλία, καὶ τοιαύτην τάξιν εἰς τὰ σχολεία τοῦ γένους νὰ μὴν ζητῶμεν, οὔτε νὰ ἐλπίζωμεν, νὰ διασώσωμεν τὰς μαθήσεις» (σ. ιζ').

Στο προλογικό του σημείωμα ο συγγραφέας αναφέρεται στις προσθήκες που έκανε στο πρωτότυπο κείμενο, καθώς λοιπόν ο Γάλλος «συγγραφεὺς ἔγραψε μέχρι του 1760» ο Σταγειρίτης συμπλήρωσε «τὰ μετὰ ταῦτα ἑκάστῳ ἔθνει συμβεβήκοντα, μέχρι του ἔτους 1811» ἔχοντας μάλιστα την πρόθεση να προσθέσει ὅσα «ἀξιόλογα» θα συνέβαιναν μέχρι την ἔκδοση του τρίτου τόμου (σ. viii). Μένοντας πιστός σε αὐτή του την υπόσχεση αφιέρωσε τα τελευταία δύο κεφάλαια του τρίτου τόμου στην επανάσταση των Σέρβων και τὴ ναυμαχία του Τραφάλγκαρ. Στον δεύτερο τόμο αφιέρωσε ἑκατὸ περίπου σελίδες στη βυζαντινὴ ἱστορία (Βασιλεῖον Ἀνατολικόν) καλύπτοντας τα γεγονότα ἀπὸ τὴ βασιλεία του Ἀρκαδίου μέχρι τὴν Ἄλωση τῆς Πόλης (σσ. 65-167) ἐνῶ στον τρίτο συνόψισε σε ἐπτά μόλις σελίδες τὴν ἱστορία των Οθωμανῶν. Τὸ κεφάλαιο αὐτό, ὑπὸ τον τίτλο «Τουρκία» ἀρχίζει με μίαν σύντομη ἀναφορά στις μετακινήσεις των τουρκικῶν φύλων και τὸ βασίλειο των Σελτζούκων, συνεχίζει με μίαν παράθεση ἱστορικῶν γεγονότων ἀπὸ τὴ βασιλεία του Οσμάν Α΄ μέχρι αὐτὴ του Μαχμούτ Β΄, ἐνῶ στο τέλος του γίνεται ἀναφορά στα σύγχρονα γεγονότα που συντάραξαν τὴν αυτοκρατορία ὅπως ἡ δράση ἀνυπότακτων τοπαρχῶν, ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, ἡ κατάληψη των ἱερῶν πόλεων τῆς Μέκκας και τῆς Μεδίνας κατὰ τὴν ἐξέγερση των Βαχαβιτῶν Ἀράβων κ.ά.⁵⁹⁶ Πρότυπο ἐπιστημονικῆς ἐντιμότητος και συγγραφικῆς εὐσυνειδησίας ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο του βιβλίου που εἶναι ἀφιερωμένο στην επανάσταση των Σέρβων (σ. 308-15).⁵⁹⁷ Καθὼς ὁ

⁵⁹⁶ Ἀπότοκο του ἔντονου ενδιαφέροντος των Ἑλλήνων λογίων για τα διεθνή τεκταινόμενα εἶναι ἡ συγγραφὴ βιβλίων που καταγράφουν τις σύγχρονες ἐξελίξεις, κάτι που συνδεόταν με τις ἐλπίδες και τις προσδοκίες του γένους για ἀνεξαρτησία. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση του καστοριανοῦ λογίου Τριανταφύλλου Δούκα ὁ οποίος τύπωσε τὸ 1807 στην Πέστη ἕνα ἱστορικὸ ποίημα σε δεκαπεντασύλλαβο στίχο, τὴν *Ἱστορία τῶν Σλοβενο-Σέρβων συσταθεῖσα διὰ στίχων πολιτικῶν χάριν τῶν ὁμογενῶν φιλοϊστόρων*, που ἀναφέρεται στα τρία πρώτα χρόνια τῆς σερβικῆς επανάστασης (1804-1806). Βλ. Dimitrije Djordjevic, *Ἱστορία τῆς Σερβίας 1800-1918*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 1.

⁵⁹⁷ Ὁ Σταγειρίτης ἀπέδωσε τα αἷτια του ξεσηκωμοῦ στις καταχρήσεις των γενιτσάρων κάτι που «ἐνέπνευσε τὸ ἄσπονδον μῖσος εἰς τὰς καρδίας τῶν Σέρβων, καὶ πάντοτε εἰς

συγγραφέας εξιστορούσε σύγχρονα γεγονότα έκρινε σκόπιμο να αναφέρει στον αναγνώστη ότι παρέλειψε εκείνα για τα οποία δεν υπήρχαν «άκριβεις ιδέες [...] καθότι ἡ Ἱστορία δέχεται ὑποκείμενα ἐκ πηγῶν βεβαίων, ἀφιλοπροσώπως μεμαρτυρημένων, ἀκριβῶς διακεκριμένων, καὶ πίστεως ἀξίων» (σ. 313).⁵⁹⁸

Εγχειρίδιο παγκοσμίου ιστορίας συνέγραψε και ο Λάμπρος Αντωνιάδης «ὁ ἐκ Μοισίας», το ἔργο του τιτλοφορούμενο *Ἐπιτομὴ χρονικὴ τῆς Γενικῆς Ἱστορίας* βασιζόταν σε σύγγραμμα του Ουγενότου οριενταλιστή Mathurin Veyssière de La Croze (1661–1739) που εκδόθηκε το 1808 από το Πατριαρχικό Τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη «ἀδεία καὶ προτροπῇ» του πατριάρχη Γρηγορίου Ε.⁵⁹⁹ Η *Ἐπιτομὴ* του Αντωνιάδη καλύπτει τα

τοὺς μεταξὺ Πόρτας καὶ ἄλλων δυνάμεων πολέμους, ἔκλιναν πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἐχθροῦ» (σ. 308).

⁵⁹⁸ Ὅπως αναφέρει στην εισαγωγή του βιβλίου σκοπός του ἦταν να δώσει μία «μόνον γενικὴν ιδέαν, τῶν μεταξὺ διαφορῶν ἐθνῶν, κυριωτέρων συμβεβηκότων», ἐνῶ ἀκολουθώντας το γαλλικό πρωτότυπο χώρισε την ιστορία σε «ἱερὰ» (*histoire sacrée*) και «κοσμικὴ» (*histoire profane*), με την πρώτη να διαμοιράζεται σε ιστορία «παλαιὰ» (*histoire sainte*), ἀπὸ κτήσεως κόσμου μέχρι Χριστοῦ γεννήσεως, και «ἐκκλησιαστικὴ» (*histoire ecclésiastique*) ἡ οποία περιέχει «τὰ μετὰ Χριστὸν μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν συμβεβηκότα» (σ. 2). Η κοσμικὴ ιστορία χωρίζεται και αὐτὴ με τη σειρά της σε «παλαιὰ» (*histoire ancienne*) και «νέα» (*histoire moderne*), με τη νέα να ξεκινά με την κατάλυση της ρωμαϊκῆς δημοκρατίας (σσ. 2-3). Βλ. Damien Zanone, *Écrire son temps : Les mémoires en France de 1815 à 1848*, Λυών 2006, σ. 145.

⁵⁹⁹ Στο ἔργο αὐτὸ ἡ ιστορία διαιρεῖται σε «ἱερὰ» και «πολιτικὴ», ἡ πρώτη νοεῖται ως μαρτυρία της θεϊκῆς παρουσίας ἐνῶ ἡ δεύτερη ως καταγραφή των ἀνθρωπίνων πράξεων. Η ἱερὰ ιστορία διαιρεῖται σε τρεῖς «κλάσεις», του φυσικοῦ νόμου, του γραπτοῦ νόμου και του νόμου της χάριτος, ἡ πολιτικὴ ιστορία διαιρεῖται και αὐτὴ σε τρεῖς «καιροὺς», τον «ἀβέβαιον», τον «μυθῶδη» και τον «ἱστορικόν» (σ. ζ'). Ἐντὸς του σχήματος αὐτοῦ ἀκόμη και ἡ ἐλληνικὴ μυθολογία ἐντάσσεται σε ἓνα προνοιακὸ ἱστορικὸ σχῆμα, ἔτσι ἡ ἄλωση της Τροίας τοποθετεῖται μετὰ την παραλαβὴ του Μωσαϊκοῦ νόμου και πριν την οἰκοδόμηση του Ναοῦ του Σολομώντα (σ. θ'), ἐνῶ ὁ Ὅμηρος γίνεται σύγχρονος του Σολομώντα: «Ἐπὶ τῆς βασιλείας Σολομῶντος, πιστεύουσιν, ὅτι ἤκμαζεν ὁ Ὅμηρος ἐν τῇ Ἑλλάδι, περίφημος ποιητῆς διὰ τὰ ἀσύγκριτα δύο του ποιήματα» (σ. 8). Βλ. Μαρία Ρεπούση, «Ἱερὰ και

γεγονότα από κτήσεως κόσμου μέχρι το έτος 1806, η περιγραφή της οθωμανικής ιστορίας ξεκινά από τον Οσμάν Α΄ (σ. 128) και φτάνει μέχρι την ανάρρηση στο θρόνο του Μουσταφά Δ΄ (σ. 155), τα γεγονότα παρατίθενται χρονολογικά, κρίσεις δεν διατυπώνονται πάρα ελάχιστες, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ιδιαίτερα αρνητικός τρόπος με τον οποίο περιγράφεται το Ισλάμ, ειδικά για μία έκδοση του Πατριαρχικού Τυπογραφείου: «[α]ϋτή ή θρησκεία είναι σύγκραμα συγκεχυμένων τινῶν ἀληθειῶν τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ ἑνὸς πλήθους τερατολογιῶν» (σσ. 91-2).⁶⁰⁰

Σημαντικά δείγματα γραφῆς τοπικῆς ιστοριογραφίας προσέφεραν δύο διακεκριμένοι ιεράρχες, που ανήλθαν αμφοτέρωθεν στο ανώτατο αξίωμα της Ορθοδοξίας, ο Κύριλλος Στ΄ (1769/75-1821) και ο Κωνστάντιος Α΄ ο από Συναίου (1770-1859). Ο Κύριλλος συνέταξε αναλυτικὲς περιγραφές των επαρχιών Ικονίου και Αδριανουπόλεως και των περιχώρων τους, όπου εἶχε διατελέσει μητροπολίτης προτοῦ εκλεγεί Πατριάρχης (1813-1818). Το ἔργο αυτό ἐξεδόθη στην Κωνσταντινούπολη το 1815 ως ἐπεξήγηση του *Χορογραφικοῦ Πίνακος* που ο Κύριλλος εἶχε δημοσιεύσει στη Βιέννη τρία χρόνια πρωτότερα ἐξ ου και ο τίτλος *Ἱστορικὴ περιγραφή τοῦ ἐν Βιέννῃ προεκδοθέντος χωρογραφικοῦ πίνακος τῆς μεγάλης Ἀρχισατραπείας τοῦ Ἰκονίου*. Μέσω του διπλοῦ αυτού πονήματος, συγγράμματος και χάρτη, ο συγγραφέας ἐφοδιάζε τους ἀναγνώστες του με γνώσεις σχετικὲς με την ἀνθρωπογεωγραφία και την ἱστορία των περιοχῶν της Λυκαονίας και της

θύραθεν ἱστορία: σημαίνόμενα και ἀντιφάσεις της ἱστορικῆς ἐκπαίδευσης στην Ελλάδα του 19ου αἰ.», *Ἱστωρ* 14 (2004), σσ. 69-105.

⁶⁰⁰ Ἄλλο ἓνα σύγγραμμα που δέχεται τη θεία πρόνοια ως κεντρικό ἀξονα γύρω ἀπὸ τον ὁποῖο περιστρέφεται η ἱστορικὴ ἐξέλιξη εἶναι η δίτομη *Γενικὴ Ἱστορία* του Γεωργίου Πεντάδη-Δάρβαρη που ἐκδόθηκε στη Βιέννη στα 1817. Για τον συγγραφέα η ἱστορία εἶναι χρήσιμη διότι μας «δεικνύει ὀφθαλμοφανῶς τὰς ἀποφάσεις τῆς Προνοίας περὶ τῶν ἔθνων καὶ ἐπικρατειῶν» (σ. ε΄). Το γεγονός ὅτι οἱ συγγραφεῖς ἐπιλέγουν προς μετάφραση βιβλία της σύγχρονης ευρωπαϊκῆς βιβλιοπαραγωγῆς καταδεικνύει ὅτι το προνοιακό σχῆμα καλὰ κρατεῖ τόσο στην ἐλληνικὴ ὅσο και στην δυτικὴ ἐκπαίδευση κατὰ τον δέκατο-ἑνάτο αἰῶνα. Βλ. Μ. Ρεπούση, *ό.π.*

Καππαδοκίας, στο έργο μνημονευόταν τόσο ο χριστιανικός όσο και ο μουσουλμανικός κόσμος χωρίς βέβαια να παραλείπονται τα κατάλοιπα της αρχαιότητας.⁶⁰¹

Ο έτερος ιεράρχης, ο Κωνστάντιος, συνέγραψε και αυτός τρεις σημαντικότερες ιστορικές-γεωγραφικές μονογραφίες κατά την παραμονή του στις αντίστοιχες ιερατικές θέσεις που κατέλαβε.⁶⁰² Έτσι, η *Αρχαία Αλεξάνδρεια* (Μόσχα, 1803) εκπονήθηκε όσο διέμενε στο Κάιρο και τη μονή Σινά, η *Κυπριάς Χαρίεσσα* (Βενετία, 1819) κατά την παραμονή του στο σιναϊτικό μετόχι της Κύπρου, ενώ με την εγκατάστασή του στην Κωνσταντινούπολη ασχολήθηκε με τη συγγραφή του έργου *Κωνσταντινιάς*

⁶⁰¹ Όπως σημειώνει η Ιωάννα Πετροπούλου, τα τουρκικά τοπωνύμια και οι λοιποί γεωγραφικοί όροι καταγράφονταν με ελληνικά στοιχεία χωρίς να επιχειρείται ο εκχριστιανισμός ή εξαρχαϊσμός τους, ενώ ο συγγραφέας δεν έκανε καμία προσπάθεια σύνδεσης των χριστιανών κατοίκων με τα αρχαία μνημεία. Η ιστορικός επισημαίνει ότι: «ο Κύριλλος, με κεκτημένες συμπεριφορές μιας λογιόσύνης του καιρού του, αντιγράφει μεν και δημοσιεύει ελληνικές επιγραφές χαραγμένες στο τειχόκαστρο του Ικονίου, δεν βλέπει όμως σύνδεση υποχρεωτική, δεν αποκαθιστά κάποια σχέση ανάμεσα στο υπό παρατήρηση αντικείμενο και τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό». Βλ. Ιωάννα Πετροπούλου, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του οθωμανικού παρελθόντος στην χριστιανική Ανατολή – 19ος αιώνας, μια δειγματοληψία», *Μνήμων* 23 (2001), σσ. 269-95 και δη σσ. 274-5. Ο Κ. Ν. Σάθας, ο οποίος χαρακτηρίζει το σύγγραμμα του Κυρίλλου ως «λίαν περίεργον διὰ τὰς τοπογραφικὰς εἰδήσεις, καὶ τὰς δημοσιευομένας ἐπιγραφάς», αναφέρει ότι ο ιεράρχης δημοσίευσε μία συλλογή από αρχαίες ελληνικές επιγραφές του Ικονίου στο περιοδικό *Έρμης ὁ Λόγιος*. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων*, Αθήνα 1868, σσ. 678-9.

⁶⁰² Ο Κωνστάντιος διετέλεσε Οικουμενικός Πατριάρχης από το 1830 έως το 1834. Για τα βιογραφικά του βλ. Θεόδωρος Μ. Αριστοκλής, *Κωνσταντίου Α΄ τοῦ ἀπὸ Σιναίου ἀοιδίμου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Βυζαντίου βιογραφία καὶ συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες ἐκκλησιαστικαὶ καὶ φιλολογικαί, καὶ τινες ἐπιστολαὶ Αὐτοῦ*, ΚΠ 1866· ειδικά για την πατριαρχία του βλ. Ζαχαρίας Μαθάς, *Κατάλογος ἱστορικὸς τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*, Αθήνα 1884, σσ. 173-6.

(Βενετία, 1820).⁶⁰³ Για τη συγγραφή της *Κυπριάδος* ο Κωνστάντιος βασίστηκε κατά κύριο λόγο στο έργο *Voyage en Grèce et en Turquie* (Παρίσι, 1801-1802) του Charles-Sigisbert Sonnini (1751-1812). Εμπλουτίζοντας το πρωτότυπο με δικές του προσθήκες αλλά και πληροφορίες που αντλούσε από την *Ιστορία Χρονολογική* του Κυπριανού, έγραψε μία σύντομη ιστορία της Κύπρου και των μεγάλων ανδρών της δίνοντας τη δυνατότητα στον αναγνώστη να διαμορφώσει μια γενική εικόνα για τη γεωγραφική και πολιτική κατάσταση του νησιού.⁶⁰⁴ Η σύνδεση του φυσικού με τον πνευματικό πλούτο όπως εκφράζεται μέσω της γεωγραφικής περιγραφής και της παράθεσης βιογραφικών στοιχείων μεγάλων Κυπρίων ανδρών οδηγεί τον αναγνώστη στην έντονη συνειδητοποίηση ότι αυτός ο τόσο ευνοημένος από τη φύση τόπος στενάζει υπό την καταστροφική οθωμανική τυραννία που τον πλήττει.⁶⁰⁵ Στην *Κωνσταντινάδα* του ο Κωνστάντιος επιχείρησε μία τοπογραφική περιγραφή της Πόλης την οποία και χώρισε σε δύο μέρη, το πρώτο είναι αφιερωμένο στα βυζαντινά μνημεία και οικοδομήματα ενώ στο δεύτερο στα οθωμανικά.⁶⁰⁶ Περιβάλλει με θαυμασμό τα αρχιτεκτονήματα της «Ἀνατολικῆς ἡμῶν Αὐτοκρατορίας [...] σεβαστὰ λείψανα, τὰ ὅποια ἡ φιλότιμος χεὶρ τῶν ἡμετέρων Αὐτοκρατόρων ἀνήγειρε μεγαλοπρεπῶς κατὰ διαφόρους ἐποχὰς» (σ. γ'), αντιμετωπίζει όμως με αποστροφή και αντιπάθεια την πολιτική ιστορία του Βυζαντίου την οποία και χαρακτηρίζει ως «διάστημα [...] πλήρες ἀπὸ τόσα κακά, καὶ

⁶⁰³ Κατά την Ι. Πετροπούλου τα έργα αυτά απαρτίζουν ένα γεωγραφικό «τρίπτυχο» με τον συγγραφέα να πραγματεύεται την επικράτεια της Ανατολικῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας χωρίς όμως να αποκόπτει το ιστορικό γίνεσθαι των Ελληνορθοδόξων από το οθωμανικό παρελθόν Ι. Πετροπούλου, *ό.π.*, σ. 277.

⁶⁰⁴ Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Κωνσταντίου ἀρχιεπισκόπου Σιναίου Κυπριάς χαρίεσσα καὶ ἐπίτομος 1810, 1819», *Πρακτικὰ τοῦ Β΄ διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ συνεδρίου*, τομ. Γ', Λευκωσία 1987, σσ. 387-90 και δη σσ. 384 και 386.

⁶⁰⁵ Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *ό.π.*, σσ. 387-8.

⁶⁰⁶ Χωρίς να περιορίζεται σε μία απλή καταγραφή του δομημένου χώρου έκρινε σκόπιμο να συμπεριλάβει και την καθημερινότητα που διαδραματίζονταν εντός του, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Κωνστάντιος -όπως και ο Κύριλλος- δεν κάνει καμία προσπάθεια εξελληνισμού των τουρκικών τοπωνυμίων. Ι. Πετροπούλου, *ό.π.*, σ. 276.

ἀπὸ τόσας τραγικὰς σκηνὰς, καὶ ἄξιον τῷ ὄντι δακρύων διὰ τὰ εὐτελεῖ φρονήματα καὶ τὰς πράξεις τῶν ἡμετέρων» (σ. 6). Ωστόσο, το παρελθὸν καθίσταται τόπος νοσταλγίας ὅταν αντιπαραβάλλεται με το θλιβερό παρόν: «[ἡ] παροῦσα κατάστασις τῆς Πόλεως παραβαλλομένη με τὴν ἀρχαίαν ἐκείνην νέαν καὶ εὐγενῆ Ῥώμην, εἶναι τέρας ἀλλοιώσεως» (σ. 8). Εἶναι ξεκάθαρο λοιπὸν ὅτι γιὰ τὴν τωρινὴν κατάπτωση τῆς Πόλεως υπαίτιοι εἶναι οἱ Ὀθωμανοὶ κυρίαρχοί τῆς. Ὅμως ὁ ἱεράρχης εἶναι ἐξαιρετικὰ προσεκτικὸς στὶς διατυπώσεις του καὶ οἱ αντιοθωμανικὲς αἰχμὲς παραμένουν συγκεκαλυμμένες με τὰ ὅποια συμπεράσματα νὰ ἐξάγονται κυρίως ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα.⁶⁰⁷

Στο ἔργο τους ὁ Κύριλλος Στ' καὶ ὁ Κωνστάντιος Α' ἐντάσσουν, μέσω τῆς περιγραφῆς τους, τὶς πόλεις καὶ τὶς ἐπαρχίες τῆς αυτοκρατορίας ἐντὸς ἐνὸς γενικοῦ ἱστορικοῦ καὶ γεωγραφικοῦ χώρου, τοῦ οθωμανικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς ἐνὸς ἰδιαίτερου νοηματικοῦ χώρου, αὐτοῦ τῆς ἐλληνορθόδοξης κοινότητος. Αναμφίβολα, κάθε τέτοια προσπάθεια περιγραφῆς λειτουργεῖ πρὸς μιὰ κατεύθυνση ἐπίρρωσης τῶν ἐλληνορθόδοξων στὸν ἱστορικό-νοηματικὸ καὶ γεωγραφικὸν ἄντικτυπον ἐνῶ παράλληλα θέτει τὸ συμβολικὸ πλαίσιο ἐνὸς συλλογικοῦ αυτοπροσδιορισμοῦ. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Π. Μ.

⁶⁰⁷ Το ἔργο *Κωνσταντινιάς παλαιὰ τε καὶ νεωτέρα: ἤτοι περιγραφὴ Κωνσταντινουπόλεως* [...] τυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Π. Θεοδοσίου στὴ Βενετία τὸ 1820, δαπάνες τοῦ «Συστήματος τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Γραικῶν Ἐμπόρων». Ἀκολούθησε ἡ ἐπανεκδόση τοῦ 1824, ποὺ εἶναι καὶ ἡ τελευταία ἐκδόση τοῦ Θεοδοσίου. Ἀπὸ τὴν ἐκδόση αὐτή, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Φ. Ηλιοῦ φέρει πολλὰ χαρακτηριστικὰ «τεχνητοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ», παραλείφθηκαν τόσο τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη Μιχαὴλ Βασιλείου ὅσο καὶ ἡ ἀναφορά στὸ «Σύστημα τῶν Ἐμπόρων», ἐνῶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως ἀντικαταστάθηκε με τὴν φράση «συνταχθεῖσα παρὰ ἀνδρὸς φιλολόγου καὶ φιλαρχαιολόγου», ἀλλαγές ποὺ προφανῶς καὶ συνδέονται με τὸ ξέσπασμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Βλ. Φίλιππος Ηλιοῦ, «Οἱ ἀριθμημέναι ἐκδόσεις τοῦ Θεοδοσίου (1807-1820)», *Συλλέκτης* 34 (1978), σσ. 6-7. Βλ. ἐπίσης Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Βιβλιολογικὰ Α', Μνήμων* 8 (1982), σσ. 337-69 καὶ δη σσ. 355-8 καὶ Σταῦρος Ἀνεστίδης, «Κωνστάντιος Α', ὁ ἀπὸ Σιναίου καὶ Μανουὴλ Ἰω. Γεδεῶν», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 17 (2011), σσ. 43-59 καὶ δη σσ. 47 καὶ 57-8.

Κιτρομηλίδης η διάθεση αυτή του αυτοπροσδιορισμού βρήκε στον ιστορισμό του δέκατου ένατου αιώνα τον κύριο εκφραστή της.⁶⁰⁸

3. Ιστορία τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας

Ο χειρόγραφος κώδικας προερχόμενος από τη συλλογή του Ταμείου Ανταλλαξίμων του Μουσείου Μπενάκη που φέρει στη ράχη τον μεγαλογράμματο τίτλο «ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΠΡΩΪΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ» περιγράφει τα ιστορικά γεγονότα μεταξύ των ετών 1300 και 1640, δηλαδή από την άνοδο στον θρόνο του Οσμάν Α΄ μέχρι και το τέλος της βασιλείας του Μουράτ Δ΄. Στη σειρά ερωτημάτων που έχουν προκύψει σχετικά με την πατρότητα του κειμένου, τη χρονολόγηση καθώς και την ταύτιση του πρωτοτύπου απαντά σε πρόσφατη μελέτη της η Βενετία Χατζοπούλου.⁶⁰⁹ Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής προσπαθούμε να προσεγγίσουμε και κάποια γενικότερα ζητήματα ιστορικής ερμηνείας που αφορούν την παραγωγή και τη χρήση τόσο αυτού του κώδικα όσο και ενός δεύτερου που επίσης συγκαταλέγεται στη συλλογή της βιβλιοθήκης του Μουσείου Μπενάκη προερχόμενος και αυτός από τη βιβλιοθήκη Αδριανουπόλεως. Ο δεύτερος κώδικας που φέρει στη ράχη τον τίτλο «ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΟΥΛΤΑΝΩΝ» είναι και αυτός διηρημένος σε βασιλείες περιλαμβάνοντας τα έτη από τον Ιμπραήμ Α΄ (1640) μέχρι το τέλος της βασιλείας του Μαχμούτ Α΄ (1730) ενώ το τελευταίο κεφάλαιο είναι μία πραγματεία περί των οικονομικών και της διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι δύο κώδικες που έχουν γραφεί από το ίδιο χέρι -«γραφὴ δεξιοκλινῆς, ἀπὸ ἔμπειρο χέρι» όπως διαπιστώνει η Χατζοπούλου- και φέρουν πολλές κειμενικές διορθώσεις και διαγραφές

⁶⁰⁸ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 96.

⁶⁰⁹ Η πρώτη περιγραφή του άλλοτε κώδικα Αδριανουπόλεως (νυν ΤΑ αρ. 183) συντάχθηκε από τον Β. Κ. Στεφανίδη, «Οι κώδικες τῆς Ἀδριανουπόλεως», *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907), σσ. 266-84 [τόμ. Α΄, σσ. 280-3 (αρ. 140) και τόμ Β΄, σ. 272 (αρ. 107)], ενώ νέα αναλυτικότερη περιγραφή εκπόνησε η Βενετία Χατζοπούλου, *Κατάλογος Ελληνικῶν Χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (16ος-20ὸς αἰῶνας)*, Αθήνα 2017, σσ. 242-4.

από τη γραφίδα του ίδιου γραφέα αποτελούν προφανώς ανάπτυξη του ίδιου έργου σε δύο τόμους με τον δεύτερο κώδικα να αποτελεί ουσιαστικά συνέχεια του πρώτου.⁶¹⁰ Η πανόδετη στάχωση και των δύο τόμων -τυπική κατά την Χατζοπούλου της συλλογής Ταμείου Ανταλλαξιμών- είναι αρκετά μεταγενέστερη και χρονολογείται στις αρχές του εικοστού αιώνα.⁶¹¹ Φαίνεται λοιπόν ότι το πρόσωπο που επιμελήθηκε τη στάχωση δεν γνώριζε ότι οι δύο κώδικες ήταν δύο τόμοι του ίδιου έργου και έδωσε ξεχωριστό τίτλο στον καθένα αναγράφοντας το όνομα του Πρωΐου στη ράχη μόνο του πρώτου κώδικα.

Το γεγονός ότι και οι δύο κώδικες φέρουν στην πρώτη σελίδα χειρόγραφο κτητορικό σημείωμα «Ἐκ τῶν τοῦ Δωροθέου Πρωΐου τοῦ Χίου» οδήγησε τους Στεφανίδη και Ἄμαντο στην υπόθεση ότι κτήτορας και μεταφραστής ίσως είναι το ίδιο πρόσωπο. Την πληροφορία αυτή που παραθέτουν αυτούσια τόσο ο Γριτσόπουλος όσο και ο Νανάκης φαίνεται να αμφισβητεί η Χατζοπούλου επισημαίνοντας ότι ο γραφικός χαρακτήρας του μεταφραστή των κωδίκων διαφοροποιείται τόσο από εκείνον του κτητορικού σημειώματος όσο και άλλων αυτογράφων του Πρωΐου.⁶¹² Αν και η μετάφραση ήταν επώνυμη το όνομα του μεταφραστή διαγράφηκε σε μεταγενέστερο χρόνο και από τους δύο τόμους. Στον πρώτο τόμο το όνομα αναγραφόταν στον τίτλο της πρώτης σελίδας: «Ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας ἀπὸ ἀρχῆς αὐτῆς τῆς μοναρχίας συμβάσης τῷ ἔτει 1300 μέχρι τοῦ ἔτους 1740 ~~μετεφράσθη παρὰ~~ [...]».⁶¹³ Στον δεύτερο τόμο, μετά το

⁶¹⁰ Για τον δεύτερο κώδικα υπ' αριθμ. 301 βλ. Β. Χατζοπούλου *ό.π.*, σσ. 516-7.

⁶¹¹ *Ο.π.*, σ. 244 και 517.

⁶¹² Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Β', Αθήνα 1966, σ. 96· Ανδρέας Νανάκης, *Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Νεώτερα Ἱστορικά*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 2000-2004, σ. 31· Β. Χατζοπούλου, *ό.π.*, σ. 243.

⁶¹³ Στη σελ. 1 του Α' τόμου τοποθετήθηκε σε μεταγενέστερο χρόνο άγνωστης προελεύσεως υγρό προκειμένου να αποκαλυφθεί το σβησμένο όνομα του μεταφραστή, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα τη διάτρηση του χαρτιού στο σημείο εφαρμογής. Βλ. Β. Χατζοπούλου, *ό.π.* σ. 243.

τέλος του κειμένου υπήρχε σημείωμα τεσσάρων σειρών το οποίο επίσης διεγράφη, στην πρώτη σειρά αμυδρά διακρίνεται: «με[ταφράσθη] (;) ἐκ τῆς γαλλικῆς...» (σ. 516). Η προσπάθεια εξάλειψης οποιαδήποτε πληροφορίας σχετικά με τη μετάφραση μόνο υποθέσεις μας επιτρέπει να κάνουμε για τη χρονολογία σύνταξης και το πρόσωπο του μεταφραστή.

Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τον τίτλο στην αρχή του πρώτου κώδικα και το σημείωμα στο τέλος του δεύτερου, δεν πρόκειται για πρωτότυπη δημιουργία, αλλά για μετάφραση γαλλικού έργου και συγκεκριμένα της «Ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» του αββά Vincent Mignet (*Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu' à la paix de Belgrade en 1740*, Παρίσι 1771, τ. Α'- Γ'). Όπως επισημαίνει η Χατζοπούλου την ταύτιση με τη γαλλική έκδοση επιβεβαιώνει παρασελίδια σημείωση του μεταφραστή στη σ. 161 (κάτω ὄα): «παπιστῆς ὁ συγγραφεὺς φραντζέζος Μιγνόντ, διὸ καὶ μνησικακία δουλόντων ὡς ἔθος τοῖς παπισταῖς καταφέρεται κατὰ τῶν ὀρθοδόξων συκοφαντῶν ὡς σχίσμα τὴν ὀρθοδοξίαν ἀναιδῶς ὀνομάζων καὶ ἀπανθρώπως».⁶¹⁴ Ο μεταφραστής συνειδητά τοποθετείται, στο συγκεκριμένο θέμα, διαφορετικά ως προς τον συγγραφέα παραθέτοντας τη σχετική διασαφήνιση σε μορφή παρασελίδιας σημείωσης, χωρίς δηλαδή να παρεμβαίνει στο πρωτότυπο. Η σημείωση αυτή μας οδηγεί στο εξής απλό συμπέρασμα, η *Ιστορία τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας* πρόκειται -εξ ὅσων γνωρίζουμε- για το μόνο ιστορικό έργο της ευρωπαϊκῆς γραμματείας του Διαφωτισμοῦ που πραγματεύεται το οθωμανικό παρελθόν και το οποίο μεταφράστηκε στα ελληνικά επωνύμως -αν και το ὄνομα του μεταφραστή διεγράφη- ακολουθώντας πιστά το γαλλικό πρωτότυπο. Δεν αποτελεί λοιπόν παράφραση ή διασκευή αλλά μετάφραση με τη σημερινή έννοια του ὄρου κάτι που ἄλλωστε επιβεβαιώσαμε μέσω της συνεχούς σύγκρισης του ελληνικού κειμένου με το γαλλικό πρωτότυπο. Ενδεικτικά παραθέτουμε κάποια αποσπάσματα από την ελληνική μετάφραση σε αντιπαραβολή με το πρωτότυπο:

⁶¹⁴ Ο.π.

Les Ottomans, dont nous entreprenons d'écrire l'histoire, sont, de l'aveu des Savans les plus versés dans la connoissance des dynasties orientales descendans des Turcs Ogusiens. Chassés des bords de la mer Caspienne leur séjour par des guerres intestines ils s'étoient réfugiés chez les Turcs Selgieucides souverains d'Iconium, & ils ont pris le nom d'Ottoman, le premier de leur Chef qui soit devenu Souverain (τ. Α', σ. 89).

Οἱ Ὄθωμανοί, τῶν ὁποίων ἡμεῖς ἐπεχειρίσθημεν νὰ γράψωμεν τὴν ἱστορίαν, εἶναι, κατὰ τὴν εἶδῆσιν τῶν σοφῶν τῶν πολυμαθεστέρων εἰς τὴν γνώρισιν ~~τῶν~~ δυναστειῶν καταγραφὴν τῶν ἀνατολικῶν δυναστειῶν ἀπόγονοι τῶν Τουρκῶν Ὀγουασιανῶν. Διωχθέντες ἀπὸ τὰ περιγυᾶλια τῆς θαλάσσης Κασπίας θαλάσσης, (ὁποῦ ἦτον ἡ κατοικία τους) ἀπὸ πολέμους ἐμφυλίου, κατέφυγον κοντὰ εἰς τοὺς Τούρκους τοὺς Σελτζούκιδες, ὁποῦ ἦτον κυρίαρχοι εἰς ~~τὸ~~ τοῦ Ἰκονίου τῆς Φρυγίας καὶ ἐκεῖνοι ἐπῆραν ὠνομάσθησαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ὄσμάνι, ὁποῦ ἦτον πρῶτος ἀπὸ τοὺς προεστῶτας τῶν ~~ἑποῦ~~ ἐγένετο κυρίαρχης (τ. Α', σ. 1).

Mahomet arriva dans le port de Constantinople le septième jour depuis la mort de son

Ὁ Μεχμέτις ἔφθασεν εἰς τὸν λιμένα τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῆ

père. Après avoir ceint l'épée d'Othman par les mains du Mufti avec les cérémonies accoutumées, il se livra à sa cruauté, sous prétexte de s'affermir sur son trône. Dix-neuf frères du nouvel Empereur furent étranglés sous ses yeux, & dix Odaliques enceintes d'Amurat furent précipitées dans la mer. Quinze de ces Princes fuçoient encore le lait de leurs nourrices, quatre étoient en état de sentir leur malheur (τομ. Β', σσ. 265-6).

ἑβδόμη ἡμέρα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του. Ἄφ' οὗ ἐζώσθη τὸ σπαθὶ τοῦ Ὀσμάνι ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ μουφτι μὲ τὰς συνιθεισμένας τζιριμονίας, ἐδόθη εἰς τὴν ἀπανθρωπότητά του, μὲ πρόφασιν νὰ ἐνδυναμωθῆ ἑπάνω εἰς τὸν θρόνον του. Δέκα ἐννέα ἀδελφοὶ τοῦ νέου βασιλέως ἐπνίγησαν ἐμπρὸς εἰς τὰ μάτια του, καὶ δέκα παλακίδες τοῦ Μουράτι ἐγκαστρομέναις ἐρίχθησαν εἰς τὴν θάλασσαν. Οἱ 15 ἦτοι δεκαπέντε ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἡγεμόνας ἐβύζαιναν ἀκόμη τὸ γάλα τῶν παραμάνων τους, οἱ τέσσερεις ἦτον εἰς κατάστασιν νὰ καταλάβουν τὴν δυστυχίαν τους (τομ. Α', σ. 438).

De peur d'abuser de l'attention de mes lecteurs, je supprime tous les autres détails, & me dispense de mettre ici sous leurs yeux ce qu'ils ont apperçu dans le

Φοβούμενος νὰ κακομεταχειρισθῶ τὴν προσοχὴν τῶν ἀναγνωστῶν μου, ἐγὼ ἀποσιωπῶ ὅλας τὰς ἄλλας περιγραφάς, καὶ παρατρέχω τὸ νὰ βάλω ἐδῶ εἰς τὰ μάτια

cours de cette histoire (τ. Δ',
σ. 460)

τους εκείνο όπου έκαστάλαβαν
εἰς τὴν περίοδον αὐτῆς τῆς
ἱστορίας (τ. Β', σ. 365).

Το πρώτο απόσπασμα προέρχεται από το κεφάλαιο αφιερωμένο στην «πρώτη βασιλεία», αυτήν του Οσμάν Α', το δεύτερο από το κεφάλαιο αφιερωμένο στην βασιλεία του Μεχμέτ Γ', ενώ το τρίτο από την κατακλείδα του κειμένου. Πρέπει να σημειωθεί η προσήλωση στην πιστή απόδοση του πρωτοτύπου η οποία εκτείνεται μέχρι και στα σημεία στίξης. Ωστόσο, στον πρώτο τόμο του ελληνικού χειρογράφου εντοπίζεται η παράλειψη του εισαγωγικού κεφαλαίου του Mignot που ήταν μία ιστορική πραγματεία περί του προφήτου Μωάμεθ και των επιγόνων του («Discours historique sur Mahomet et ses successeurs», τομ. Α', σσ. 1-88). Κατά την Χατζοπούλου «[ή] αρχική σελιδαρίθμηση τοῦ κώδικα ἀπὸ τῆ σ. 61 κ.έ. [...] ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξη ἀ' μέρους (σσ. 1-60), τὸ ὁποῖο ἐξέπεσε».⁶¹⁵ Δεν είναι διόλου απίθανο το πρώτο μέρος του χειρογράφου να ήταν η μετάφραση της ιστορικής πραγματείας περί Μωάμεθ και να αφαιρέθηκε λόγω της έντονα κριτικής στάσης που κρατούσε ο Mignot απέναντι στο Ισλάμ. Η αφαίρεση του πρώτου μέρους οδήγησε -σε μεταγενέστερο χρόνο λογικά- σε δεύτερη σελιδαρίθμηση στο recto των φύλλων (σσ. 1-350).⁶¹⁶ Τη δεύτερη αυτή σελιδαρίθμηση χρησιμοποιούμε όταν παραπέμπουμε στο κείμενο.

Η γλώσσα του κειμένου, απλή με λόγια στοιχεία και πλήθος τουρκισμών δηλώνει φαναριωτική προέλευση. Η μειξογενής αυτή γλώσσα διατρέχει όλη την φαναριωτική γραμματεία ως ενοποιητικό στοιχείο των ομιλητών της, συναντάται δε τόσο σε λογοτεχνικά κείμενα όσο και σε πραγματείες

⁶¹⁵ Β. Χατζοπούλου, *ό.π.*, σ. 244.

⁶¹⁶ Η νέα αρίθμηση από τη σ. 352 κ.ε. συνεχίζεται από νεότερο χέρι και με ερυθρό μελάνι. *Ο.π.*

οθωμανικής ιστορίας όπως την *Παγκόσμιο Ίστορία του Κομνηνού-Υψηλάντη και τις Δακικές Έφημερίδες του Δαπόντε*.⁶¹⁷ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Johann Strauss στα κείμενα αυτά λέξεις σχετικές με την οθωμανική διοίκηση, δύσκολο να αποδοθούν σε οποιαδήποτε άλλη γλώσσα, παρατίθενται αυτούσιες με εξελληνισμένες καταλήξεις.⁶¹⁸ Έτσι, στην *Ίστορία της οθωμανικής βασιλείας* συναντούμε αρκετά συχνά λέξεις όπως ‘άτζέμογλάνης’ (*acemi ođlan*, νεοσύλλεκτος γενίτσαρος), ‘μπεγλέρμπεης’ (*beylerbey*, διοικητής επαρχίας), ‘οδάπασης’ (*odabaşı*, θαλαμηπόλος), ‘τζοχαντάρης’ (*ciuhadar*, σωματοφύλακας) και ‘χασναδάραγας’ (*Hazinedar Ađa*, θησαυροφύλακας). Αναφερόμενος στο οθωμανικό πλαίσιο διοίκησης ο μεταφραστής τείνει στη χρήση τουρκικών όρων ακόμη και αν υπάρχουν αντίστοιχοι ελληνικοί όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τις λέξεις ‘καπιτζής’ (*kapuci*, θυρωρός), ‘τζελάτης’ (*celat*, εκτελεστής) και ‘τζασίτης’ (*casus*, κατάσκοπος). Αντίστοιχα μεγάλος αριθμός τουρκικών λέξεων συναντάται και στη στρατιωτική ορολογία, σε αυτές συγκαταλέγονται λέξεις όπως ‘τοπχανές’ (*tophane*, οπλοστάσιο) και ‘γκιουλές’ (*gülle*, βλήμα κανονιού) με τον μεταφραστή να προβαίνει συχνά σε προσπάθειες αντικατάστασης των τουρκικών όρων με αντίστοιχους ελληνικούς, έτσι η λέξη ‘καβγᾶς’ (*kauga*) διαγράφεται για να αντικατασταθεί από τη λέξη ‘μάχη’, παρομοίως η λέξη ‘τζεπχανές’ (*cebthane*) αποδίδεται ως ‘πυροβολική ύλη’, τα ‘μπουλούκια’ (*böliik*) ως ‘στρατεύματα’, τα ‘μετερήζια’ (*meteris*) ως ‘χαρακώματα’ και τα ‘μπαϊράκια’ (*bayrak*) ως ‘σημαϊα’.

⁶¹⁷ Βλ. τα γλωσσάρια των Γιώργου Κεχαγιόγλου (*Πεζογραφική Ανθολογία*, Θεσσαλονίκη 2001), Ι. Τ. Παμπούκη (*Τουρκικό λεξιλόγιο της Νέας Έλληνικής*, Αθήνα 1988) και Peter Mackridge (*Λεξιλογικές παρατηρήσεις σε φαναριώτικα κείμενα 1750-1800: συμβολή στην ελληνική λεξικογραφία*, Αναθεωρημένη έκδοση Δεκέμβριος 2021).

⁶¹⁸ Johann Strauss, «The New Status of Turkish in the Phanariot Era: Notes on the Turkish Elements in Phanariot Prose and Poetry Writing», Γλία Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister κ.ά. (επίμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 2013, σσ. 263-86 και δη σ. 266.

Συχνή χρήση ξένων όρων, τόσο από την οθωμανική τουρκική όσο και από δυτικές γλώσσες παρατηρείται και στην ορολογία των διεθνών σχέσεων και της διπλωματίας, έτσι συναντούμε αρκετά συχνά την λέξη ‘έλτζής’ (*elci*, πρέσβης) η οποία εκάστοτε διαγράφεται για να αντικατασταθεί από την αντίστοιχη ελληνική. Το ίδιο ισχύει και για τα εθωνύμια και τοπωνύμια, με τον μεταφραστή να χρησιμοποιεί άλλοτε όρους τουρκογενείς όπως ‘Νέμτζια’, (*Nemçe*, Αυστρία), ‘Φράντζα’ (*França* < ιταλ. *Francia*), ‘Λεχία’ (*Lehistan*, Πολωνία) και ‘Έγκλητέρα’ (*İngiltere* < ιταλ. *Ingilterra*), και άλλοτε λατινογενείς όπως στην περίπτωση της Κέρκυρας και των Κυθήρων που δεν γίνεται χρήση του ελληνικού ή οθωμανικού τοπωνυμίου (*Kerefe* και *Çuha*) αλλά του ιταλογενούς ‘Κορφοῦ’ και ‘Τζηρίγο’. Αξιοσημείωτο είναι ότι υπό την επιρροή ίσως του γαλλικού πρωτοτύπου ο μεταφραστής αποδίδει τον Βόσπορο ως ‘Βόσφορο’ (< γαλλ. *Bosphore*).⁶¹⁹ Στη συρροή τουρκογενών και λατινογενών δανείων προστίθενται και λέξεις που δεν αφορούν μόνο πολιτικούς, κοινωνικούς και θρησκευτικούς όρους, αλλά επεκτείνονται σχεδόν σε όλα τα λεξιλογικά πεδία. Συναντούμε λοιπόν διάφορους συνήθεις τουρκισμούς όπως ‘βαζγκεστίζω’ (*vazgeçmek*, μετανιώνω, παραιτούμαι) και τζελεμπιλίχι (*celebilik*, αρχοντιά).⁶²⁰

⁶¹⁹ Για φαναριωτική διπλωματική ζαργκόν κάνει λόγο ο J. Strauss. Ό. π., σ. 266.

⁶²⁰ Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι και σε άλλες γλώσσες των μη-μουσουλμάνων υπηκόων του σουλτάνου συναντούμε αντίστοιχους τουρκισμούς, για παράδειγμα το ρήμα *esvachearse* της ισπανοεβραϊκής (*ladino*) προέρχεται και αυτό από το τουρκικό *vazgeçmek*.

Κάποιοι από τους τουρκισμούς του κειμένου, ήταν ευρύτατα διαδεδομένοι και απαντούν ακόμη και σήμερα στην καθημερινή λαλιά, σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται λέξεις όπως ‘κιασές’ (*kâse*, βαθύ πιάτο, μπολ), ‘μάσα’ (*masa*, τραπέζι), ‘μπερδές’ (*perde*, παραπέτασμα, κουρτίνα), ‘μπογάζι’ (*boğaz*, υδάτινο πέραςμα), ‘πεσκέσι’ (*peşkes*, δώρο), ‘σερράγι’ (*saray*, ανάκτορο), ‘τζατί’ (*çati*, στέγη), ‘τζιβαέρι’ (*cevahir*, πολύτιμος λίθος), ‘χαράτζι’ (*haraç*, φόρος),⁶²¹ ραβάσι (*revaç*, μήνυμα).⁶²² Και πάλι ο μεταφραστής νιώθει την ανάγκη να αντικαταστήσει κάποιες από τις λέξεις αυτές με τις αντίστοιχες ελληνικές, ωστόσο η «ελληνοτροπία» αυτή δεν χαρακτηρίζεται από συνέχεια ή συνέπεια, έτσι εκάστοτε η λέξη ‘μάσα’ διαγράφεται για να αντικατασταθεί από την αντίστοιχη ελληνική ‘τράπεζα’, το ‘σερράγι’ αποδίδεται ως ‘παλάτιον’, τα ‘τζιβαέρια’ ως ‘πολύτιμοι λίθοι’, το ‘χαράτζι’ ως ‘δασμός’, κ.ο.κ. Κάποιες φορές ο μεταφραστής δείχνει υπερβάλλοντα ζήλο εξαρχαϊσμού, με την λέξη ‘καράβια’ να διαγράφεται για να αντικατασταθεί από το πιο αρχαιοπρεπές ‘νήες’, το ίδιο συμβαίνει και με τη λέξη ‘έμιρης’ που αποδίδεται ως ‘έξουσιαστής’, ενώ οι ‘λουτροί του τζαρσιού’ (*çarşi*, αγορά) αποδίδονται διορθωμένα ως ‘λουτροί πάνδημοι’. Η ίδια προσπάθεια εξελληνισμού γίνεται και με λατινογενείς όρους: η λέξη ‘μινίστρος’ διαγράφεται για να αποδοθεί διορθωμένα ως ‘ύπουργός’, η ‘προβέντζα’ αποδίδεται ως ‘έπαρχία’, ενώ αλλού στο κείμενο ο μεταφραστής αποδίδει τους ‘φαβορίτας’ ως ‘άγαπημένους’. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με άλλες λατινογενείς λέξεις όπως ο ‘ρῆξ’, η ‘γρενάδα’, η ‘καμιζόλα’, τα ‘μιλιούνια’,

⁶²¹ Στην ελληνική γραφή εκείνης της εποχής το σύμπλεγμα ‘τζ’ χρησιμοποιούνταν αδιάκριτα τόσο για το ‘τζ’ όσο και για το ‘τσ’.

⁶²² Σε αυτό το σημείο κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε ότι οι λεξιλογικές, συντακτικές, μορφολογικές αλλά και φρασεολογικές επιδράσεις της τουρκικής στη νέα ελληνική ήταν σε μεγάλο βαθμό άνισες με τον αριθμό και τη συχνότητά τους να εξαρτάται από την εκάστοτε γεωγραφική περιοχή. Σημαντικές ήταν και οι φωνολογικές και μορφολογικές αλλοιώσεις που υπέστησαν πολλές τουρκικές λέξεις κατά καιρούς και τόπους. Βλ. το προλογικό σημείωμα του Κ. Γ. Κασίνη στο *Τουρκικό λεξικό* του Ι. Τ. Παμπούκη, σ. ιε’.

το 'όσπίτιον, ο 'όφφικιάλος, τα 'ρητά' (ιτάλ. *rito*, λειτουργική παράδοση), το 'ταμπάκον', η 'τζεριμονία' (ιτάλ. *cerimonia*, τελετή),⁶²³ και η 'φαμίλια'.

Ο κατάλογος των παραδειγμάτων που αναφέραμε είναι απλώς ενδεικτικός: χωρίς να αποτελεί μεθοδική καταγραφή παρέχει ωστόσο μία ικανοποιητική, σε μέγεθος και εμβέλεια, εικόνα για μία παλαιότερη μορφή του νεοελληνικού γραπτού λόγου η οποία πέρα από γλωσσικό παρουσιάζει ιδιαίτερο κοινωνικό και πολιτισμικό ενδιαφέρον. Η γλώσσα αυτή, με το «άφορητο» κατά τον Δημαρά «ποσοστό από τούρκικες λέξεις, αποτελούσε μία «πιστή απεικόνιση τῆς λαλουμένης μέσα στους φαναριωτικούς κύκλους».⁶²⁴ Τα γλωσσικά στοιχεία που παραθέσαμε αν και επιτρέπουν να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια ότι το κείμενο συντάχθηκε στο Φαναριώτικο περιβάλλον της Πόλης ή των Παραδουναβίων Ηγεμονιών κάνουν ωστόσο ακόμη πιο δύσκολη την αποδοχή της ιδέας ότι πρόκειται για μεταφραστικό πόνημα του Πρωΐου. Όπως επεσήμανε στον γράφοντα η Ν. Γιακωβάκη ο Χίος διδάσκαλος και ιεράρχης, ο εμπλεκόμενος στην λεξικογραφική απόπειρα της Κιβωτού είναι μάλλον αδύνατον να εκφράζεται με τέτοιο τρόπο αποδίδοντας ένα γαλλικό λόγιο κείμενο σε προφορικού τόνου γλώσσα.

Πριν όμως προχωρήσουμε στην ανάλυση της οθωμανικής ιστορίας του Mignot, έχοντας πάντοτε ως οδηγό την χειρόγραφη ελληνική μετάφραση, κρίνουμε σκόπιμο να παραθέσουμε κάποια στοιχεία αναφορικά με τον συγγραφέα και το έργο του που θα μας επιτρέψουν να προβούμε και σε κάποιες υποθέσεις σχετικά με την ελληνική μετάφραση. Ο αββάς Mignot (περ. 1725-1791), ένας ελάσων λόγιος του δεκάτου ογδούτου αιώνα, περισσότερο γνωστός για το γεγονός ότι εξασφάλισε χριστιανική ταφή στον θείο του Βολταίρο, έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης στην εποχή του όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις αναφορές σε αυτόν σε διάφορα

⁶²³ Πολύ χαρακτηριστικά ο γάμος αναφέρεται ως 'τζεριμονία τῆς χαράς'.

⁶²⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Αθήνα 1968, σ. 169.

βιογραφικά λεξικά.⁶²⁵ Πράγματι, το έργο *Histoire de l'Empire ottoman* καθιερώθηκε ως μια βασική πηγή γνώσης για την ιστορία και τους θεσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπως δηλώνει άλλωστε η μετάφρασή του στα γερμανικά και αγγλικά αλλά και η παρουσία του στις βιβλιοθήκες διακεκριμένων μορφών της δυτικής λογιόσύνης και ανωτέρων στελεχών της πολιτικής και στρατιωτικής ιεραρχίας. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι η αγγλική μετάφραση από τον A. Hawkins υπό τον τίτλο *History of the Turkish or Ottoman Empire* (Λονδίνο, 1787, τόμ. 1-4) συμπεριλαμβανόταν μεταξύ των παιδικών αναγνωσμάτων του Βύρωνα μαζί με άλλες ιστορικές και φανταστικές περιγραφές της Ανατολής.⁶²⁶ Την ίδια έκδοση βρίσκουμε και στη βιβλιοθήκη του Edward Preble, διοικητή του Αμερικανού στόλου κατά τους Βερβερικούς πολέμους (1801-1805).⁶²⁷

Η ελληνική μετάφραση συντελέστηκε εντός της πενηνταετίας που σηματοδοτούν η έκδοση του γαλλικού πρωτοτύπου (1771) και ο θάνατος του Δωροθέου Πρωΐου (1821), κτήτορα των δύο κωδίκων.⁶²⁸ Η σημασία της έγκειται στην επιλογή ενός σύγχρονου έργου που έτυχε ευρείας και ευνοϊκής αποδοχής και του οποίου ο συγγραφέας έχαιρε μεγάλης εκτίμησης, κάτι που δηλώνει την πρόθεση της παρακολούθησης των

⁶²⁵ Ως «très insruite» τον αναφέρει η *Biographie universelle*. Η *Nouvelle biographie Générale* είναι επίσης ιδιαίτερα επαινετική τονίζοντας την ιστορική ακρίβεια και αντικειμενικότητα του συγγραφέα. Βλ. Ahmad Gunny, *Prophet Muhammad in French and English Literature: 1650 to the Present*, Leicester 2010, σ. 159.

⁶²⁶ Σε παρασελίδια σημείωση του στην πραγματεία του Issac D'Israeli *The Literary Character*, ο Βύρων αναφέρει: «Knolles, Cantemir, De Tott, Lady M.W. Montagu, Hawkins's translation from Mignot's *History of the Turks, the Arabian Nights, all travels or histories or books upon the East* I could meet with, I had read, as well as Rycout, before I was *ten years old*». Βλ. Thomas Moore, *Letters and Journals of Lord Byron, with Notices of his Life*, Λονδίνο 1830, τόμ. Α', σ. 225.

⁶²⁷ Στις ιστορικές πραγματείες της βιβλιοθήκης του Preble συγκαταλέγεται και ένα αντίτυπο της αγγλικής μετάφρασης του Νέου 'Αναχάρσιδος. Βλ. Christopher McKee, *Edward Preble: A Naval Biography 1761-1807*, Αννάπολις 1972.

⁶²⁸ Β. Χατζοπούλου, *ό.π.*, σ. 243.

σύγχρονων και κατ' επέκταση νεωτερικών ευρωπαϊκών αντιλήψεων αναφορικά με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αντιλήψεις με τις οποίες η νεοελληνική ιστορική σκέψη φαίνεται να συμβαδίζει. Παρόμοιες τάσεις άλλωστε παρατηρούμε και στη μετάφραση έργων αρχαίας ιστορίας με πλέον χαρακτηριστικό το παράδειγμα της *Ιστορίας τῆς Ἑλλάδος* του Goldsmith (Λονδίνο, 1774): η ελληνική μετάφραση (Βιέννη, 1806) είναι τρίτη μετά τη γερμανική και γαλλική (1792 και 1802 αντιστοίχως) και προηγείται της ιταλικής και της ισπανικής (1807 και 1822 αντιστοίχως) κάτι που κατά την Γιακωβάκη εντάσσει την νεοελληνική παιδεία με ομαλότητα στον ευρύτερο κύκλο διασποράς και διακίνησης των ευρωπαϊκών ιδεών από το κέντρο στην περιφέρεια.⁶²⁹

Η επιλογή του έργου του Mignet που προϋποθέτει καλή γνώση της ευρωπαϊκής -και δη της γαλλικής- πνευματικής κίνησης και εκδοτικής δραστηριότητας ίσως μαρτυρά την έμμεση έστω παρουσία του σχολάρχη της Ξηροκρήνης, ενός ατόμου με σπουδές στη Γαλλία, με διευρυμένα ενδιαφέροντα και γενικότερη πνευματική κατάρτιση. Η φαναριωτική καταγωγή του κειμένου μας επιτρέπει να προχωρήσουμε στη διατύπωση κάποιων περεταίρω εικασιών. Είναι πολύ πιθανό οι δύο κώδικες να αποκτήθηκαν όσο ο Πρώιος βρισκόταν σε φαναριωτικό περιβάλλον, δηλαδή όσο ήταν οικοδιδάσκαλος των παιδιών του Χαντζερή (1796-1799) ή κατά τα έτη παραμονής του στην Πόλη αρχικά ως ιεροκήρυκας και κατόπιν ως σχολάρχης, πριν δηλαδή αναχωρήσει για τη μητρόπολη Φιλαδελφείας το 1807. Άλλωστε, η ιστορική καταγραφή του οθωμανικού παρελθόντος φαίνεται ότι απασχόλησε ιδιαίτερα την φαναριωτική ιστοριογραφία σε αντίθεση με την κυρίαρχη τάση της ιστοριογραφίας του νεοελληνικού

⁶²⁹ Νάσια Γιακωβάκη, «Προς τους αρχαίους μέσω Ευρώπης: Τέσσερις «Ιστορίες της Ελλάδος», 1806-1807», *Η δύση της ανατολής και η ανατολή της δύσης. Ιδεολογικές αντανακλάσεις και στερεότυπα (τέλη 18ου – αρχές 20ου αι.)*, μνήμη Έλλης Σκοπετέα, Θεσσαλονίκη: 2005 ανάτυπο από το τεύχος 9/2005 του περιοδικού *Εγνατία*, επιστημονική επετηρίδα τμήματος ιστορίας και αρχαιολογίας της φιλοσοφικής σχολής, σσ. 85-112 και δη σ. 95.

Διαφωτισμού που ρέπει σαφώς προς την αρχαία ιστορία. Οι Φαναριώτες, λόγω των στενών σχέσεων που διατηρούσαν με την οθωμανική εξουσία, είχαν κάθε λόγο να καταγράψουν την ιστορία του οίκου του Οσμάν αλλά και να προβούν στη μελέτη της. Δεν αποκλείεται λοιπόν το συγκεκριμένο ανάγνωσμα να προοριζόταν για εκπαιδευτική χρήση και να είχε χρησιμοποιηθεί από τον Πρώιο ως διδακτικό εγχειρίδιο για τα παιδιά του Χαντζερή με τον ίδιο να είχε επιλέξει το κείμενο προς μετάφραση αναθέτοντας την διαδικασία σε άλλον γραφέα.⁶³⁰ Η επιλογή φαίνεται καθ' όλα συνετή, το έργο του Mignot δεν αναστέλλει αλλά δρα συμπληρωματικά προς την προϋπάρχουσα βιβλιογραφία ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζει τις σύγχρονες για την εποχή αντιλήψεις της δυτικοευρωπαϊκής παιδείας προς το οθωμανικό παρελθόν, γνώση χρήσιμη για τους γόνους μίας οικογένειας για τους οποίους υπήρχαν οι βάσιμες προσδοκίες ότι θα ανέλθουν και εκείνοι στα υψηλά αξιώματα της οθωμανικής διοίκησης που προοριζόταν για τους μεγάλους οίκους του Φαναρίου. Όφειλαν λοιπόν να έχουν άριστη γνώση του οθωμανικού παρελθόντος αλλά καθώς καλούνταν να δράσουν ως μεσάζοντες μεταξύ του οθωμανικού κράτους και των βασιλείων της Δύσης η παιδεία τους έπρεπε να είναι αντίστοιχη, οπότε η προσέγγιση της οθωμανικής ιστορίας όφειλε να γίνει μέσω ενός ευρωπαϊκού φίλτρου. Αν η υπόθεση αυτή ισχύει,

⁶³⁰ Αν οι δύο κώδικες όντως προέρχονται από τη βιβλιοθήκη του Χαντζερή είναι πιθανό το όνομα του μεταφραστή να διαγράφηκε μετά την καρατόμηση του Χαντζερή, ίσως τότε αφαιρέθηκαν και οι σελίδες 1-60 που κατά πάσα πιθανότητα περιείχαν το πρώτο μέρος της γαλλικής μετάφρασης, την «Discours historique sur Mahomet...». Η αφαίρεση μέρους του κειμένου θα πρέπει να συνέβη πριν ο κώδικας περιέλθει στην κατοχή του Πρωΐου όπως μαρτυρά το κτητορικό σημείωμα στη σελίδα 61 που είναι και η πρώτη του χειρογράφου. Η προσπάθεια διαγραφής του ονόματος του μεταφραστή θα μπορούσε να είχε συντελεστεί και στον απόηχο των γεγονότων της ελληνικής Επανάστασης, κατά την περίοδο αυτή αφαιρέθηκε το όνομα του πατριάρχη Κωνσταντίου από τη δεύτερη έκδοση της *Κωνσταντινάδος* του το 1824, έργο και αυτό με αντιοθωμανικές αιχμές. Σε κάθε περίπτωση ο φόβος των οθωμανικών αντεκδικήσεων ήταν εκείνος που οδήγησε στη διαγραφή.

τότε μπορούμε να διακρίνουμε για ακόμη μία φορά την εκσυγχρονιστική διάθεση που διακρίνει τον Πρώιο ως διδάσκαλο, διάθεση που θα εκδηλώσει πλήρως κατά τα έτη της σχολαρχίας του στην Ξηροκρήνη.

4. *Histoire de l'Empire ottoman* του αββά Mignot

Το έργο του Mignot εντάσσεται στη γαλλική ιστοριογραφική παραγωγή που έχει ως αντικείμενο την οθωμανική ιστορία. Οι μελέτες των Γάλλων λογίων σχετικές με το οθωμανικό παρελθόν, που επιλεκτικά αναφέρονται παρακάτω καλύπτουν μία χρονική περίοδο εκατό περίπου χρόνων (1690-1790), πρόκειται για τα έργα *État général de l'empire ottoman* (3 τομ. Παρίσι, 1695) του Petis de la Croix, την περίφημη *Bibliothèque orientale* του Barthélemy d'Herbelot που ολοκληρώθηκε στα 1697 από τον Antoine Galland, την *Histoire de l'empire ottoman* (3 τόμ. Παρίσι 1771) του αββά Mignot καθώς και το *Tableau Général de l'Empire Othoman* (3 τόμ. Παρίσι, 1790) του Ignace Mouradjea d'Ohsson.

Από την εποχή του Λουδοβίκου ΙΔ' η μελέτη των ανατολικών χωρών συστηματοποιείται, τελώντας υπό την πατρωνία του στέμματος. Γάλλοι λόγιοι κάλυψαν με το έργο τους τον εξαιρετικά ευρύ γεωγραφικό χώρο από τον ανατολική Μεσόγειο μέχρι την Κίνα. Πραγματείες όπως η περιγραφή των ταξιδιών του François Bernier στην Αυτοκρατορία των Μεγάλων Μογγόλων κατά τη δεκαετία του 1660 και η *Bibliothèque Orientale* του Barthélemy d'Herbelot επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις αντιλήψεις που διαμορφώθηκαν για την Ανατολή κατά τον αιώνα των Φώτων.⁶³¹ Το ενδιαφέρον αυτό για την Ανατολή σηματοδοτεί η δημιουργία ενός δικτύου ανατολιστών λογίων με προεκτάσεις και διασυνδέσεις σε άλλες Αυλές της Ευρώπης καθώς και ο εμπλουτισμός της βασιλικής βιβλιοθήκης (*Bibliothèque du Roi*) με χειρόγραφα, μελέτες και εκτενείς αναφορές. Το υλικό αυτό απετέλεσε βασική πηγή για τους μετέπειτα μελετητές της

⁶³¹ Βλ. σχετ. τη μελέτη του Nicholas Dew, *Orientalism in Louis XIV's France*, Οξφόρδη 2009.

ιστορίας των ανατολικών λαών κατά τον δέκατο όγδοο και δέκατο ένατο αιώνα. Ο Mignot φυσικά και δεν αποτελεί εξαίρεση, όπως μας πληροφορεί στο προλογικό του σημείωμα αντισταθμίζει την άγνοια των «ανατολικών γλωσσών» («langues orientales», σ. ix), δηλαδή των Αραβικών και Οθωμανικών Τουρκικών, με την απρόσκοπτη πρόσβαση που εξασφάλισε στη βασιλική βιβλιοθήκη.⁶³²

Από τον πρόλογο πληροφορούμαστε ότι χρησιμοποίησε ως πηγές τα παρακάτω έργα: Johannes Leunclavius, *Annales Sultanorum Othmanidarum a Turcis sua lingua scripti* (1588)· Δημήτριος Καντεμίρ, *Histoire de l'agrandissement et de la décadence de l'empire ottoman* (σε γαλλική μετάφραση 1743)· Giovanni Francesco Sagredo, *Memorie istoriche de monarchi ottomani* (1673).⁶³³ Paul Rycaut, *The present state of the Ottoman Empire* (1666)· Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato militante dell'imperio Ottomano incremento e decrement del Medesimo* (σε γαλλική μετάφραση 1732)· Giacomo Bosio, *Histoire des chevaliers de l'Ordre de S. Jean de Hiérusalem* (1659)· Raimondo Montecuccoli, *Memorie della guerra* (1703)· Ευγένιος της Σαβοΐας, *Mémoires du Prince Eugène de Savoie* και Gabriel Francois Coyer, *L'histoire de Jean Sobieski* (1781) (σ. ix). Αναφέρει επίσης ότι βασίστηκε σε γαλλικές μεταφράσεις των Οθωμανών ιστορικών Mustafa Naima (1655–1716), Mehmed Raşid († 1735) και Çelebizade İsmail Asım Εφέντη (1685–1760) (σ. x). Άλλη μία πολύτιμη πηγή, η οποία είχε μάλιστα και την πρόσθετη

⁶³² Καθώς η βιβλιοθήκη κατά την περίοδο εκείνη δεν ήταν ανοιχτή για το κοινό -αυτό θα γίνει κάποιες δεκαετίες αργότερα και συγκεκριμένα το 1692- ο Mignot βοηθήθηκε από τις προσωπικές του γνωριμίες με τον δούκα του Choiseul και τον μαρκήσιο του Villeneuve. Ο Louis Sauveur de Villeneuve ήταν φίλος του Βολταίρου, κάτι που ενισχύει την άποψη της A. Fastrup ότι χάρη σε αυτόν ο Mignot εξασφάλισε απρόσκοπτη πρόσβαση στη βασιλική βιβλιοθήκη και αρχείο (βλ. A. Fastrup, *ό.π.*, σ. 691). Ο Villeneuve ως διπλωμάτης είχε διατελέσει πρέσβης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τα έτη 1728-1741, του είχε ανατεθεί επίσης η διαπραγμάτευση των όρων της συνθήκης του Βελιγραδίου το 1739. βλ. Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354-1804*, Seattle 1977, σ. 204.

⁶³³ Στο έργο του Sagredo βάσισε τα περί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κεφάλαια της *Βίβλου χρονικής* ο Ιωάννης Στάνος (βλ. παραπάνω).

αξία της προσωπικής μαρτυρίας, ήταν οι αφηγήσεις του François de Tott (1733-1793), ο οποίος είχε διαμένει επί μακρόν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου είχε ασχοληθεί μεταξύ άλλων με την αναμόρφωση του στρατεύματος (σ. xi).

Όπως προαναφέραμε, η πρωτότυπη γαλλική έκδοση ξεκινούσε με μία «ιστορική αφήγηση» περί του προφήτου Μωάμεθ και των επιγόνων του, «Discours historique sur Mahomet et ses successeurs» (σσ. 1-88), στην οποία ο Γάλλος αββάς επηρεασμένος από την πραγματεία του Humphrey Prideaux (1648-1724)⁶³⁴ *The True Nature of the Imposture Fully Display'd in the Life of Mahomet* (Λονδίνο, 1697) παρουσιάζει τον ιδρυτή του Ισλάμ ως λαοπλάνο και αγύρτη.⁶³⁵ Το έργο του αββά Mignot είναι ενδεικτικό της ενασχόλησης της γαλλικής λογιόσύνης με τον ισλαμικό κόσμο, ενασχόληση η οποία κινείται σε μεγάλο βαθμό γύρω από δύο θεματικές: της πρόσληψης του προφήτη Μωάμεθ ως αγύρτη και του θεωρητικού σχήματος του ανατολικού δεσποτισμού.⁶³⁶ Αυτές οι αντιλήψεις κατοπτρίζονται χαρακτηριστικά και στο έργο του Montesquieu, «Περί του πνεύματος των νόμων» (*De l'esprit des lois*, Γενεύη 1748).

Η ιστορία του Mignot -όπως άλλωστε η *Βίβλος χρονική* του Στάνου και η *Έπιτομή του Φωτεινού*- είναι γραμμένη κατά την βιογραφική των

⁶³⁴ Ο Prideaux ήταν ένας Άγγλος ιεράρχης και συγγραφέας. Μέσω της πολεμικής πραγματείας του κατά του Μωάμεθ τοποθετήθηκε εναντίον των ντεϊστών. Είχε επίσης συγγράψει ιστορία των Εβραίων *The Old and New Testament Connected and a History of the Jews and Neighboring Nations in the Time of Christ* (Λονδίνο 1718, τόμ. 1-2), που κατέστη έργο αναφοράς. Για το έργο του Prideaux αλλά και για την αντιμωαμεθανική πολεμική γραμματεία της Δύσης εν γένει βλ. John V. Tolan, «European accounts of Muhammad's life», Jonathan E. Brockopp (επίμ.), *The Cambridge Companion to Muhammad*, Καίμπριτζ 2010, σσ. 226-50 και δη σ. 237.

⁶³⁵ Anne Fastrup, «Vincent Mignot», David Thomas και John Chesworth (επίμ.), *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History Volume 13: Western Europe (1700-1800)*, Λέιντεν 2014, σσ. 690-8 και δη σ. 691.

⁶³⁶ Ο.π., σ. 695.

σουλτάνων μέθοδο. Στο τέλος του κάθε κεφαλαίου υπάρχει αποτίμηση του έργου του εκάστοτε ηγεμόνα, εκεί αλλά και σε άλλα σημεία του κειμένου ο συγγραφέας διατυπώνει συμπεράσματα και προσωπικές κρίσεις· δεν είναι λίγα τα σημεία του κειμένου στα οποία ο Γάλλος αββάς στρέφεται στην εξέταση της οθωμανικής κυριαρχίας κάνοντας χρήση όρων και εννοιών της πολιτειολογίας του Διαφωτισμού. Το οθωμανικό πολίτευμα περιγράφεται στις πρώτες σελίδες του χειρογράφου, από πολύ νωρίς λοιπόν ο συγγραφέας τονίζει την πλήρη απουσία των κανόνων εκείνων που οριοθετούν τη συμπεριφορά και οργανώνουν την κοινωνική ζωή: στην αυτοκρατορία των Οσμανλήδων, δεν καταγράφονται οι πολιτικοί νόμοι, «οί Τοῦρκοι δὲν γνωρίζουν ἄλλους νόμους γεγραμμένους παρὰ τὴν κουραδικήν σοῦνναν» μας λέει τονίζοντας ότι «οἱ ἄνθρωποι ἐκυβερνῶντο ἀπὸ τὴ συνήθεια», καθώς «τὰ ἤθη τῶν Τούρκων [εἶναι] πλεόν σταθερὰ παρὰ οἱ νόμοι των» (σ. 7). Στην Ανατολή όπου «ὁ νόμος τοῦ δυνατωτέρου εἶναι σχεδὸν ὁ μόνος γνωρισμένος» (σ. 213) το άτομο βρίσκεται απροστάτευτο απέναντι σε μία διακυβέρνηση που είναι αυθαίρετη και καταπιεστική, για παράδειγμα ένας τιμαριούχος μπορεί να χάσει τη γη που του εκχωρήθηκε ανά πάσα στιγμή καθώς «ἡ ὀλιγωτέρα δυσαρέσκεια ἢ γνώμη ἤμποροῦν νὰ του τὴν στερήσουν» (σ. 25) ενώ τα κρατικά θησαυροφυλάκια γεμίζουν από τας «συχνὰς δημεύσεις» των περιουσιῶν κρατικῶν αξιωματούχων (σ. 619). Η γενικευμένη αυτή αυθαιρεσία οδηγεί το πολίτευμα σε αστάθεια με αποτέλεσμα τις συχνές στάσεις οι οποίες επαναλαμβάνονται τόσο τακτικά ὥστε ο συγγραφέας αναγκάζεται να απολογηθεί: «[ἡ]μεῖς δὲν ἐδιηγῆθημεν ποσῶς τὰς συχνὰς ἀποστασίας τῶν γιανιτζάρων διὰ νὰ ἀποφύγωμεν τὰς ἐπαναλήψεις» (σ. 436). Μάλιστα, οι στάσεις αυτές που διήγειραν οι γενίτσαροι ἔθεταν ενίοτε σε κίνδυνο ἀκόμη και τη ζωή του ἴδιου του μονάρχη, «ἓνα ἀκόμη ἀποτέλεσμα τοῦ δεσποτισμοῦ ὅπου βάζει εἰς κίνδυνον τὰς ἡμέρας τοῦ βασιλέως κάθε φορά ποῦ αὐτὸς δὲν εἶναι ἰσχυρὸς» (σ. 7) μας λέει ο συγγραφέας τονίζοντας ότι τα μέλη της δυναστείας γνωρίζοντας τους κινδύνους αυτούς ἀπείχαν ἀπὸ τη διοίκηση.

Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο σεχζαντές Αχμέτ,⁶³⁷ υιός του Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512), ο οποίος «έπροτιμοῦσε τὴν ἡσυχίαν τοῦ σαραγιοῦ τοῦ ἀπὸ τὰς βλαβερὰς τιμὰς τοῦ νὰ διοικῆ ἓνα ἔθνος θηριῶδες, ὅπου ἐγένετο φοβερόν εἰς τοὺς ἀυθέντες του, κάθε φοράν ὅπου ἐκεῖνοι δὲν ἤμποροῦσαν νὰ τὸ ὀρίζουν ἐναντίον εἰς τοὺς ἐχθρούς των» (σσ. 179-80).

Για τον Mignot η πολιτική τάξη και η ευνομία των λαών αποτελεί το μέτρο κρίσεως του πολιτισμοῦ τους, με την ηγεσία να παρουσιάζεται a priori ως ο κατεξοχήν εκφραστής των ηθικών, πολιτικών και κοινωνικών αξιών του λαού. Στην οθωμανική περίπτωση, ο ιερός χαρακτήρας του βασιλικού αξιώματος αποτελεί τον μόνο ιδεολογικό μανδύα του θεσμοῦ δίνοντάς του κάποιο υπαρκτικό νόημα και προσανατολισμό, ο σουλτάνος λοιπόν κυβερνά σύμφωνα «μὲ τὴν ἐξουσίαν τοῦ Κουρανίου καὶ μὲ τὸ παράδειγμα τῆς θεότητος, τῆς ὁποίας ὁ κυρίαρχος εἶναι τὸ εἰκόνημα» (σ. 7). Ο συγγραφέας μας λέει ότι «ἡ ὑποταγὴ τῶν Τούρκων εἰς τὸν ἡγεμόνα τους δὲν εἶναι θεμελιωμένη παρὰ ἐπάνω εἰς τὴν εὐλάβειαν τὴν δεισιδαιμονικὴν διὰ τὸ Ὅθωμανικὸν αἷμα, ὅπου ἐκεῖνοι νομίζουν πῶς πρέπει νὰ βαστήξουν τόσον ὅσον ἡ βασιλεία τους» (σ. 537), καθώς λοιπόν οι Οθωμανοὶ σουλτάνοι αντιλαμβάνονται τὴν ἐξουσία τους ως ἀπόρροια θεϊκῆ πιστεύουν ὅτι αὐτὴ «θὰ βαστάξῃ τόσον, ὅσον εἶναι ὁ κόσμος» (σ. 9). Πέραν τούτου η οθωμανική ηγεσία δεν αποτελεί φορέα κάποιου υψηλοῦ πολιτικοῦ ιδεώδους ἀλλὰ, ὅπως ἀντιθέτως, καθίσταται πρότυπο ἀλαζονείας και ηθικῆς κατὰπτωσης.

Για τὴν ἐνίσχυση των θέσεων του ο συγγραφέας ἀναφέρει παραδείγματα ἡθῶν που τα χαρακτηρίζει ως βάρβαρα και θηριώδη, ὅπως η ἀδελφοκτονία ἀπὸ τον μονάρχη των ἀρρένων ἀδελφῶν του και ἀνταπαιτητῶν του θρόνου. Ένα τέτοιο παράδειγμα ἀποτελεῖ η περιγραφή τῆς ἐκτέλεσης των ἀδελφῶν-πριγκήπων του Μουράτ Γ΄ (1574 - 1595): «ἀπόφαση ἀπάνθρωπος» που «ἐνεργήθη [...] εἰς τὴν παρουσίαν τῶν σουλτάνων

⁶³⁷ Τουρκικά στο κείμενο, *sehzade*: πρίγκηπας, ἡγεμόνας.

μητέρων τους, διὰ νὰ μὴν ἠθέλουν ἠμπορέση ἐκείνας νὰ ἀμφιβάλουν πὼς δὲν εἶχαν πλέον υἱοὺς», ἦταν μάλιστα τέτοια ἡ σκληρότητα τοῦ μονάρχη ὥστε αὐτὸς «μὴ εὐχαριστούμενος διὰ ὅλας αὐτὰς τὰς ἀπανθρωπότητας, ἔκαμε νὰ ρίξουν εἰς τὴν θάλασσαν δύο χασεκί καδίνας⁶³⁸ ὅπου ὁ πατὴρ τοῦ εἶχε ἀφήση ἐγκαστρομένως» (σ. 409). Επιπλέον, οἱ πολιτικές καὶ κοινωνικές συνθήκες ποῦ επέβαλε ἡ οθωμανικὴ κατάκτηση συνέτειναν ὥστε νὰ εκλείψει ἡ πνευματικὴ ζωὴ καὶ νὰ εξασθενήσει ὁ πολιτισμὸς ἐξαιτίας τοῦ εκχυδαΐσμου τοῦ, ἔτσι οἱ φαινόμενες ὡς ἐπιστήμες «περιορίζοντο μὲ τὰς λατρείας τῆς ἀστρολογίας» (σ. 184). Σὲ αὐτὴ τὴν κοινωνία ποῦ κυριαρχεῖ ὁ ἀποκρουφισμὸς καὶ ἡ δεισιδαιμονία, με τοὺς σουλτάνους νὰ δίνουν «περισσότεραν πίστιν εἰς τοὺς μάγους παρὰ εἰς τὰς καλητέρας κεφαλὰς τοῦ διβανίου» (σ. 434),⁶³⁹ οἱ λόγιοι μὴν ἔχοντας κανένα κίνητρο νὰ παραμείνουν ωθούνται στὴ φυγὴ πρὸς τὴ Δύση, ὅπου ἀρχικὰ «ἐφυλάχθησαν εἰς τὴν Ἰταλίαν» καὶ ἔπειτα «ἐσκορπίσθησαν εἰς τὰ ἄλλα μέρη τῆς Εὐρώπης, ἔνθα ἔφερον μαζὴ τοὺς τὴν νοστιμάδα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν» (σ. 21).

Οἱ ἀδιάκοπες πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν Οθωμανῶν ἀποτελοῦν στοιχεῖο στο ὁποῖο ἡ ἀφήγηση ἐπανέρχεται ἐπίμονα, ἄλλωστε «[οἱ] πρῶτοι ὑποχείριοι τῆς βασιλείας τῆς ὀθωμανικῆς ἦτο πολεμιστὲς εὐπειθεῖς εἰς τὴν φωνὴν τοῦ προεστώτος των» (σ. 7) θέτοντας ἔτσι τὰ θεμέλια τῆς βασιλείας ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πολέμου καὶ τοῦ δικαίου τῆς κατάκτησης.⁶⁴⁰ Πλεονάζουν οἱ περιγραφές τῆς πολεμικῆς ἰσχύος ἀλλὰ καὶ τῶν δολίων μέσων τῆς καθυπόταξης, τῆς ἀσπλαγχνίας καὶ σκληρότητας με τὴν ὁποία οἱ Οθωμανοὶ μεταχειρίζονταν τοὺς ἠττημένους ἐχθροὺς τοὺς. Εὐκαιρία γιὰ μίαν τέτοια περιγραφή δίνουν οἱ ἐκστρατείες τῶν υἱῶν τοῦ Ορχάν (1326-1362), Σουλεϊμάν καὶ Μουράτ, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὁποίων οἱ δύο «ἡγεμόνες ἐμβήκαν εἰς ὅλας τὰς πόλεις ὅπου ἐφάνησαν ἐμπρὸς τοὺς, δείχνοντας

⁶³⁸ Τὸν «τίτλο» τῆς *haseki kadın* ἔφεραν ὅλες οἱ μητέρες τῶν γιῶν τοῦ σουλτάνου.

⁶³⁹ Αναφέρεται στὸν Μουράτ Γ'.

⁶⁴⁰ Αναφέρεται στὸν Οσμάν Α' (1299-1326), τὸν ἐπονομαζόμενον γαζή, γενάρχη τῆς δυναστείας τῶν Οθωμανῶν.

παντοῦ περισσοτέραν ἀπανθρωπιὰ παρὰ δύναμιν, φωνεύοντας χωρὶς εὐσπλαχνία ὄλους ἐκείνους ὅπου δὲν ὑποτάσσοντο εἰς τὴν πρώτην ἔφοδον. Αὐτὸς ὁ τρόπος του νὰ κάμουν πόλεμον, ἀγνώριστος εἰς τὴν Εὐρώπην ἐπροξένησεν ἔκπληξιν» (σ. 21). Ἄλλο ἓνα τέτοιο παράδειγμα εἶναι ἡ Ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐκεῖ οἱ κατακτητὲς θέλησαν «νὰ τιμήσουν τὴν θρησκείαν τοὺς ἀτιμάζοντας τὴν θρησκείαν τῶν νικημένων», προέβησαν λοιπὸν σε «ὄλας τὰς βεβηλώσεις ὅπου τὸ μεθύσι τῆς νίκης μποροῦσε νὰ ἐμφυσήσῃ εἰς ἀνοῦς θηριώδεις» (σ. 109). Το τελευταῖο παράδειγμα που θα παραθέσουμε προέρχεται ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς κατάκτησης τῆς Κύπρου, με τοὺς Οθωμανοὺς νὰ ἐπιδίδονται σε λεηλασίες «διεγείροντας τὴν πλεονεξία» καὶ «τὴν βαρβαρότητά τοὺς», καὶ χύνοντας «κατὰ τὴν συνήθειάν τοὺς [...] ρεῖθρα αἵματος» (σ. 377). Στον ἀντίποδα βρίσκονται οἱ χριστιανοὶ πολεμιστὲς, Βυζαντινοὶ καὶ Δυτικοί, οἱ ὁποῖοι δείχνουν γενναιοφροσύνη ἀπέναντι στοὺς ἠττημένους καὶ σεβασμὸ στὴν τήρηση τῶν συνθηκῶν, «[π]οῖα ἔπρεπε νὰ εἶναι ἢ ἔκπληξις τοὺς» αναρωτιέται ὁ συγγραφέας, «ὁπότεν εἶδον τὸν ἑαυτὸν τοὺς καλὰ καθήμενους ἀπὸ βαρβάρους ὅπου ἔκαμναν ἓνα παιχνίδι νὰ τοὺς ἀφανίσουν καὶ τῶν ὁποίων ἢ ἀπανθρωπότης ἐφαίνετο νὰ αὐξάνη με τὴν εὐκολίαν ὅπου ἔβρισκαν νὰ τὴν χορταίνουν» (σ. 21). Ἀντίστοιχα, οἱ ἰππότες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη ἀποτελοῦν γιὰ τὸν Mignot πρότυπο ἀρετῆς, σωφροσύνης καὶ γενναιότητος, «τόσον ἔξυπνοι εἰς τὰ μέσα ὅσο καὶ εἰς τὰ ἔξωθεν» (σ. 227), ἀντιμαχόμενοι τὶς ὀρδὲς τῶν Οθωμανῶν στρατιωτῶν δείχνουν «ἐκεῖνο ὅπου ἢμπορεῖ ἢ ἀνδρεία ἐναντίον εἰς τὸν ἀριθμὸν καὶ εἰς τὴν ἀγριότητα» (σ. 229), ὅταν τελικὰ ἀναγκάστηκαν νὰ εγκαταλείψουν τὴ Ρόδο, οἱ «ἴππεῖς [...] ἔξεγύμνωσαν» τὶς ἐκκλησίες γιὰ νὰ «τὶς γλυτώσουν ἀπὸ τὴν πλεονεξία τῶν μουσουλμάνων» καθὼς «ἤξεῦραν πόσον οἱ Τοῦρκοι εὐλαβοῦντες ὀλίγον τὸν νόμον τῶν ἔθνων» (σ. 239).⁶⁴¹

⁶⁴¹ Ἡ ἀσέβεια καὶ ἡ καταφρόνηση που δείχνουν οἱ Οθωμανοὶ στοὺς κοινούς κανόνες που διέπουν τὶς σχέσεις τῶν ἐθνῶν εἶναι ἓνα στοιχεῖο που διατρέχει τὴν ἀφήγηση, χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ σημεῖο ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὴν καταπάτηση τῶν προνομίων που χαίρουν οἱ ἀντιπρόσωποι «ἡγεμόνος ξένου, μίαν ἀθθεντίαν ὅπου ὁ λογαριασμὸς καὶ ὁ νόμος ὄλων τῶν ἐθνῶν ἀπεβάλλουν» (σ. 619).

Πράγματι, ο συγγραφέας δεν χάνει την ευκαιρία να υπενθυμίσει στους αναγνώστες του ότι το σύνολο των γενικών παραστάσεων και αξιών του οθωμανικού κοινωνικού συστήματος είναι εκ διαμέτρου αντίθετο με αυτό των εθνών της Δύσης για τα οποία οι Οθωμανοί αποτελούν έναν «βλαβερό γείτονα» (σ. 38). Έτσι, ακόμη και οι δημόσιοι εορτασμοί, όπως οι αγώνες πάλης που διοργανώθηκαν προς τιμήν των γάμων του Πάργαλη Ιμπραήμ πασά, αποβαίνουν για τον συγγραφέα σε απογοήτευση αφού απουσιάζει η χαρά της κοινωνικότητας, της επικοινωνίας και της επαφής με το άλλο φύλο, «όλόκληρος ο χωρισμός τῶν δύο φύσεων, καὶ ἡ βαθέα ἀναχώρησις τῶν γυναικῶν, κάμνουν αὐτὰ τὰ παιγνίδια λυπηρὰ εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολήν» ακόμη και οι εκδηλώσεις χαράς λοιπόν «ὕστεροῦν ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἐξωτερικὸν κέφι καὶ τὸ τζελεμπιλήκι ὅπου βασιλεύει εἰς τὰ ἔθνη τῆς Δύσεως» (σ. 253). Οι γάμοι του Μεγάλου Βεζίρη Φερχάδ (Serdar Ferhat) με την αδελφή του Μουράτ Γ' δίνουν την ευκαιρία στον Mignot να διατυπώσει ξανά τις απόψεις του για την κοινωνικά υποδεέστερη θέση των γυναικών στην οθωμανική κοινωνία. Στις διατυπώσεις αυτές ο Mignot απηχούσε πλήρως τις ιδέες του γαλλικού Διαφωτισμού τονίζοντας την κοινωνική διάσταση της ευτυχίας:

[ὁ] χωρισμὸς ὁ ὅλοκληρος τῶν δύο φύσεων, καὶ αἱ εὐλάβειαι σχεδὸν εἰδωλολατρικαί, ὅπου οἱ κατώτεροι δὲν λείπουν ποτὲ ἀπὸ τὸ νὰ ~~προμηθεύθω~~ κάμουν ὑπερβολικὰ εἰς τὴν Τουρκίαν εἰς ἐκείνους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκεῖνοι κρέμονται, ἐμποδίζουν τὸ μὴν φαίνεται ἐπάνω εἰς τὸ πρόσωπον τῶν Τούρκων τῶν συναθροισμένων ἢ προβολὴ τῆς χαρᾶς. Οἱ μουσουλμᾶνοι δὲν ζοῦν παρὰ εἰς τὸ ἔσωθεν μέρος τῶν οἰκημάτων τους, ἀκόμη ὁ δεσποτισμὸς ὅπου διοικεῖ τὰς γενεὰς καθὼς τὴν βασιλείαν, ἐξορίζει ἀπὸ αὐτὰ τὰ οσπίτια σχεδὸν πάντοτε τὴν εὐφροσύνην (σσ. 429-30).

Εντὸς αὐτῆς τῆς εκκοσμικευμένης θεώρησης τῆς ιστορίας ὁ ἄνθρωπος γίνεται αντιληπτός ὡς ὁ βασικὸς συντελεστής τοῦ ιστορικοῦ γίγνεσθαι,

αυτός, ως ο μοναδικός νοήμων προσδιοριστικός παράγοντας των πραγμάτων, καθορίζει την εξέλιξή τους· το φυσικό περιβάλλον αν και έχει πρωταρχική σημασία, δεν επηρεάζει καταλυτικά τα οικονομικά φαινόμενα ή τα κοινωνικά συμβάντα.⁶⁴² Οι ιδέες αυτές διατυπώνονται με αφορμή την αφήγηση της κατάκτησης της Κύπρου όπου η ξένη κυριαρχία, ενετική και οθωμανική, παρόλο τον φυσικό πλούτο που διέθετε η νήσος, συνέτεινε στην εξαθλίωση του πληθυσμού:

Τὸ νησί τῆς Κύπρου, κείμενον εἰς τὰ περιγιάλια τῆς Ἀσίας, ἔχοντας 200 μίλλια μᾶκρος καὶ 70 μίλλια πλάτος, εἶναι [...] ἕνας ἀπὸ τοὺς τόπους τοὺς πλέον εὐτυχημένους τοῦ κόσμου. Αὐτὸ τὸ νησί περιείχεν ἄλλας φορὰς ἕναν μέγαν ἀριθμὸν πόλεων ὄλων πολυάνθρωπων ὅσω ὅπου οἱ κατοικητὰς δὲν ἔκλιναν ὑποκάτω εἰς ἕναν ζυγὸν ξένον ἐκείνοι εὕρισκον εἰς τὸν τόπον τοὺς ὅλο ἐκείνον ὅπου ἦτον ἀναγκαῖον διὰ ζωοτροφίαν, καὶ ἐξίσου διὰ εὐζωίαν (σ. 375).

Ἄλλο ἓνα δείγμα του εκκοσμικευμένου στοχασμοῦ του Mignot εἶναι η σχεδὸν παντελὴς ἀπουσία τῆς θείας πρόνοιας, μόνον μία φευγαλέα ἀναφορά ὑπάρχει στὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ μέσα στὴν ἱστορία, στὸ σημεῖο ὅπου γίνεται λόγος στὶς στρατιωτικὲς καὶ ηγετικὲς ικανότητες τοῦ Βαγιαζήτ Α΄ καὶ ὁ συγγραφέας ἀναγκάζεται νὰ παραδεχθεῖ, με κάποια ἀπογοήτευση, ὅτι «ἡ θεία πρόνοια δὲν εἶχε διεγείρει διὰ [τὴν βασιλείαν τῶν Ρωμαίων] ἓνα διαφεντευτὴν ἀνάλογον [τοῦ Μπαγιαζίτη]». Πέραν τούτου ἡ ἱστορία ἀντιμετωπίζεται ὡς ἀνθρώπινη δημιουργία. Εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον το γεγονός ὅτι ὁ Ἕλληνας μεταφραστὴς ἐπιλέγει νὰ γνωρίζει στὸ ἀναγνωστικὸ τοῦ κοινὸ ἓνα κείμενο στὸ ὁποῖο ἀπουσιάζει ἡ ἀντίληψη ποὺ θέλει τὴν ἐξάπλωση τῶν Οθωμανῶν ὡς θεία τιμωρία γιὰ τὶς ἀμαρτίες τῶν Ορθοδόξων. Οἱ λόγοι τῆς κυριαρχίας τοὺς ἀποδίδονται στὶς

⁶⁴² Παρόμοιες ἀπόψεις διακρίνουμε καὶ στὸ ἔργο τῶν Δημητριάδων, *Γεωγραφία νεωτερικὴ*. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 149.

κοντόφθαλμες πολιτικές των Βυζαντινών ηγεμόνων (στο πρωτότυπο «Grecs», στο μεταφρασμένο κείμενο «Ρωμαίοι») που εμπλέκουν τους Οθωμανούς στις μεταξύ τους διενέξεις⁶⁴³ αλλά και στον φανατισμό των μαζών της πρωτεύουσας που στα πρόθυρα της πτώσης αναλίσκονταν με περισσό ζήλο και ανούσια αγριότητα σε ανθενωτικές θεολογικές αντιπαραθέσεις.⁶⁴⁴ Η πίστη των Ορθοδόξων σε προφητείες που προμηνύουν την υπερφυσική παρέμβαση του Θεού χαρακτηρίζεται ως «άλογη». Αντί της αντίστασης οι πολιορκημένοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης συγκεντρώνονται στην Αγία Σοφία περιμένοντας έναν άγγελο να οπλίσει το χέρι ενός άνδρα ο οποίος θα στεφθεί αυτοκράτορας και θα εκδιώξει τους Οθωμανούς μέχρι το μέρος ονομαζόμενο «μονάρδере εις τὰ σύνορα τῆς Περσίας» (σ. 108).⁶⁴⁵ Ο συγγραφέας τονίζει επίσης ότι η μεγαλοδωρία που επέδειξαν οι Οθωμανοί κατά τις πρώιμες κατακτήσεις τους συνέβαλε στην εξάπλωση της αυτοκρατορίας τους και στην ομαλή κυριαρχία επί των υποτελών, έτσι ο Ορχάν διαφέντευε «μὲ περισσοτέραν σταθερότητα καὶ εὐθύνην ὅπου οἱ Ρωμαῖοι δὲν εἶχον δεῖξῃ πρὸ πολλοῦ» (σ. 12), καταφέροντας να θεμελιώσει «εἰς τὸ μέσον τῆς βασιλείας του περισσοτέραν τάξιν ἀπὸ ἐκεῖνο ὅπου δὲν ἔπρεπε νὰ ἐλπίσῃ τινὰς ἀπὸ ἑναν ἡγεμόνα ἄδικον καὶ ἀπὸ ἑνα πλῆθος βαρβάρων» (σ. 23). Η ίδια εκκοσμικευμένη επιχειρηματολογία χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει

⁶⁴³ Όπως συνέβη στον εμφύλιο πόλεμο του 1341–1347 όταν ο Ιωάννης Καντακουζηνός «ἠθέλησε καλῆτερα νὰ ἐνωθῆ» με τον εμίρη Ορχάν, «τον ἄρπαγα ὅπου ἐξέσχιζε τὰ ἀπομεινάρια τῆς βασιλείας παρὰ νὰ ἐνωθῆ μὲ τὸν νόμιμον αὐθέντιν ὅπου εἶχε κέρδος νὰ φυλάξῃ τὴν βασιλείαν» (σ. 17).

⁶⁴⁴ Λίγο πριν την Άλωση Ορθόδοξοι μοναχοί φανατίζουν το πλήθος κατά της Δυτικής Εκκλησίας, «ὁ ψευδὴς ζήλος εἶχε περάσει ἕως εἰς τοὺς μηδαμινούς τοῦ πλήθους. Ἔβλεπον τὰ καπηλειὰ γεμάτα ἀπὸ τεχνίτες ὅπου μὲ τὸ ποτήρι εἰς τὸ χέρι ἐφώναζον ἀνάθεμα εἰς τὸν Πάπα καὶ τοὺς Λατίνους». Όταν ο Πάπας Νικόλαος Ε' (1447-1455) πληροφορήθηκε για αυτή τους τη στάση «ἐστοχάσθη καλὰ νὰ μεταχειρισθῆ τὴν ὑπόληψιν του, ὀλιγώτερον ἀκόμη τὰς δυνάμεις του διὰ ἐχθροὺς τόσοσ ~~πεπελατωμένους~~ ἀσπόνδους. Τους ἄφησε θεληματικῶς εἰς ἐκεῖνον ὅπου ἐστοχάζετο ὄργανον τῶν ἀποφάσεων τοῦ Θεοῦ» (σ. 101).

⁶⁴⁵ Στο πρωτότυπο «Monardere» τόμ. Α', σ. 249.

την αραβική κατάκτηση της Αιγύπτου, όπου «ὁ ζυγὸς τῶν Ῥωμαίων εἶχε γίνῃ ἀνυπόφορος» με ἀποτέλεσμα οἱ Αἰγύπτιοι νὰ καλέσουν «τοὺς χαλίφηδες εἰς τὴν βοήθειάν τοὺς», ὅμως οἱ αὐταπάτες τῶν χριστιανῶν διαλύθησαν γρήγορα καθὼς οἱ χαλίφηδες «ἐστενοχώρησαν εὐθὺς τοὺς νέους τῶν ὑποχειρίους ὅπου δὲν ἔκαμαν παρὰ νὰ ἀλλάξουν τυράννους» (σ. 159).

Σαφέστατα καὶ ὁ Mignot δὲν τηρεῖ οὐδέτερη στάση ἀπέναντι στο ὠθωμανικὸ παρελθόν, ὡστόσο ἡ κριτικὴ ἀνάλυση τῶν ιστορικῶν πηγῶν καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, ποὺ ὅπως προαναφέραμε γνώριζε πληρέστατα, ἀποτελεῖ τὴν κατεξοχὴν μέθοδο (ἢ μάλλον ἀκριβέστερα μεθοδολογικὴ προσέγγιση) ποὺ χρησιμοποιοῦ ὡς ιστορικὸς. Προκειμένου λοιπὸν νὰ καταλήξει σὲ τεκμηριωμένα συμπεράσματα προβαίνει σὲ μιὰ συνειδητὴ διαδικασία ἐπεξεργασίας τῶν πηγῶν τοῦ κάνοντας χρῆση τῶν ἀρχῶν τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Εφοδιασμένος με τὴ κριτικὴ σκέψη καὶ σκεπτικιστικὴ διάθεση συχνὰ ἀμφισβητεῖ τὴν ἀξιόπιστία τῶν Βυζαντινῶν καὶ Ὄθωμανῶν ιστορικῶν, διατυπώνει ἐπιφυλάξεις σχετικὰ με τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεῶν τοὺς καὶ ἐκφράζει ἀντίθετες ἀπόψεις ἀντιτάσσοντας ὀρθολογικὲς, κατὰ τὸν ἴδιο, ἐξηγήσεις τῶν γεγονότων. Για παράδειγμα, στρέφεται κατὰ τῆς ἀποψῆς τῶν Ὄθωμανῶν ιστορικῶν σχετικὰ με τὸν τρόπο θανάτου τοῦ Μουσᾶ Τσελεμπή, υιοῦ τοῦ σουλτάνου Βαγιαζίτ Α΄ (1389-1402), ἀναφέροντας ὅτι ἐνῶ «[οἱ] ἱστορικοὶ Τοῦρκοι λέγουν πὼς ὁ Μεχμέτις ὁ ἀδελφὸς τοῦ τὸν ἐσχότωσεν» ἐκεῖνος ἐπιλέγει τὴν ἐκδοχὴ ποὺ περιγράφεται στο «σύγγραμμα τοῦ ἱστορικοῦ Δούκα ὅπου ἦτο παρὼν τότε» (σ. 57), με τὴν ἐπιλογή τοῦ αὐτῆ οὐσιαστικὰ τονίζει τὴ σημασία τῆς παρατήρησης καὶ τῆς γνώσης ποὺ προέρχεται ἀπὸ αὐτοψία, ἰδέα ποὺ καλλιέργησε ὁ Διαφωτισμὸς. Ἡ ιστοριογραφικὴ διάθεση τοῦ συγγραφέα γίνεται ἐπίσης ἐκδηλῆ καὶ στον τρόπο με τὸν ὁποῖο ἐξομοιώνει καὶ ἀπορρίπτει συλλήβδην τὶς παλαιότερες ἀπόπειρες καταγραφῆς τοῦ παρελθόντος. Τὴν ἀφορμὴ δίνουν οἱ «μῦθοι ὅπου οἱ ἱστορικοὶ Ῥωμαῖοι καὶ Τοῦρκοι εἶχαν μεταγράψει ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον» σχετικὰ με τὰ κανόνια (στο κείμενο «τηλέβολοι») ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ Ὄθωμανοὶ κατὰ τὴν

πολιορκία της Πόλης το 1453. Για τον Mignot οι ανακρίβειες και οι υπερβολές των περιγραφών των παλαιότερων ιστορικών «διδάσκουν πόσον τὰ κείμενα τῆς παλαιότητος εἶναι ψευδῆ» (σσ. 102-3). Σε άλλο πάλι σημείο αναφέρει τα εξής «[ἡ]μεῖς θέλομεν ἀκολουθήσῃ καθ' αὐτὸ αὐτὸν τὸν συγγραφέα τοῦ ὁποίου αἱ περιγραφαὶ μᾶς ἐφάνησαν νὰ ἔχουν ἓνα χαρακτήρα ἀληθείας» (σ. 202). Η κριτική αυτή στάση φανερώνει ότι ένα από τα κίνητρα της καταγραφῆς της οθωμανικῆς ιστορίας εἶναι ἡ ορθολογική ερμηνεία του παρελθόντος, ο συγγραφέας επεξεργαζόμενος τις πηγές παραμερίζει τον ιστορικό μύθο και αποκαθιστά την ιστορική αλήθεια.

Δίνοντας ἔμφαση σχεδόν αποκλειστικά στις σκοτεινές πλευρές της οθωμανικῆς διοίκησης και στην παθολογία της, ο Mignot υπό το κλίμα των ιδεών του γαλλικῆ Διαφωτισμοῦ εντοπίζει στον οθωμανικό δεσποτισμό την αποκοπή από τις ρίζες που ἐθρεψαν τον πολιτισμό και την ευνομία.⁶⁴⁶ Εντός αὐτοῦ του θεωρητικῆ σχήματος, οι ἔννοιες της προόδου και της στασιμότητας γίνονται συνώνυμα της Ευρώπης και της Ασίας ἀντίστοιχα.⁶⁴⁷ Για τον Mignot ο χαρακτήρας του τουρκικῆ -ὅπως τον αποκαλεί- λαοῦ δεν καθορίζεται μόνο από τα κοινωνικά και ιστορικά αἴτια που τον διαμόρφωσαν ἀλλὰ και από τα ἔμφυτα χαρακτηριστικά του, πρόκειται λοιπόν για ἄνδρες «βαρβάρους» και «θηριώδεις» (σ. 109), συνηθισμένους «στὴν λειλασίαν τῆς γῆς» (σ. 60) που ἀντισταθμίζουν «τὴν

⁶⁴⁶ Η ἔννοια του ἀνατολικῆ δεσποτισμοῦ ἀποτελεῖ σταθερὴ εκτίμηση των Ἑλλήνων λογίων, ἀπὸ τον Ἀνώνυμο του 1789 ὡς τους ὄψιμους εκπροσώπους του νεοελληνικῆ Διαφωτισμοῦ, και ἀποτελεῖ δείγμα της ἔνταξης των ὄρων της πολιτικῆς σκέψης του Montesquieu στην ἀντιτυραννική και στρεφόμενη ἐναντίον της οθωμανικῆ κυριαρχίας θεματολογία τους. Βλ. Παναγιώτης Χρ. Νούτσος, *Νεοελληνικὸς διαφωτισμός: τα ὄρια τῆς διακινδύνευσης*, Ἀθήνα 2005, σ. 136 και Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ὅ.π.*, σ. 345. Σε αὐτὸ το σημείο αξίζει να σημειωθεῖ ὅτι ο Montesquieu στις *Περσικῆς ἐπιστολῆς* (*Lettres persanes*, 1721) χρησιμοποίησε τον ὄρο *corps malade* ἀναφερόμενος στην οθωμανικῆ διοίκηση. Βλ. Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ἑλλάδας: μια καμπὴ στην Ευρωπαϊκὴ αυτοσυνείδηση...*, Ἀθήνα 2016, σ. 311.

⁶⁴⁷ Ν. Γιακωβάκη, *ὅ.π.*, σ. 309.

ἔλλειψιν τῆς ἀγχινοίας» με «πλεονεξίαν» (σ. 425) και ἀρέσκονται σε αποτρόπαια θεάματα, ὅπως να σχηματίζουν πυραμίδες με τις κεφαλές των ηττημένων εχθρῶν τους.⁶⁴⁸ Ἐν ὀλίγοις, ο Γάλλος ἀββάς μας λέει ὅτι οὗ Τούρκοι «ἦταν πάντοτε πλέον αἰμοβόροι ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔθνη» (σ. 10) και «[ἐ]φαίνετο πῶς [...] ἔγιναν διὰ τὸ νὰ πολεμοῦν, καθὼς οἱ ἄλλοι ἄνοι διὰ τὸ καλλιεργοῦν τὴν γῆν ἐπάνω εἰς τὴν ὁποίαν ἐκεῖνοι ἐγεννήθησαν» (σ. 412).

Καθὼς οὗ φυλετικὲς ἀρετὲς γίνονται ταυτόσημες με τις πολιτιστικὲς ἀξίες, στο αὐθαίρετο πολίτευμα των Οθωμανῶν ἀντικατοπτρίζεται ο χαρακτήρας και ἡ ιδιοσυγκρασία του ἴδιου του «τουρκικοῦ» λαοῦ. Οὗ ηγεμόνες της ἀνατολικῆς αὐτῆς αυτοκρατορίας εἶναι τὰ κατεξοχὴν πρότυπα ἠθικῆς διαφθοράς, με πίστη στις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες και ροπή στην ἀσέλγεια γεμίζουν το σαράι τους με μάγους και με «παιδιά τῶν δύο φύσεων, διορισμένα εἰς τὰς ἡδονάς» τους,⁶⁴⁹ εἶναι βίαιοι και οκνηροί, παραδομένοι σε τέτοιο βαθμὸ στη μέθη ὡστε ο συγγραφέας κατανοεῖ την ἀγανάκτηση που θα ἐνιωθαν οὗ «ἀληθεῖς μουσουλμᾶνοι» ὅταν ἐβλεπαν «τὸ νὰ παραβιάζεται ὁ νόμος τους τόσο φανερά» (σ. 51). Ἀκόμη και ο Σουλεϊμάν ο μεγαλοπρεπὴς που «ἀγαποῦσε τὴν τάξιν και ἠθέλησε τὸ νὰ τὴν θεμελιώσῃ εἰς τὴν βασιλείαν του» (σ. 244) δεν μπορούσε να «ἀλησμονήσῃ [...] τὴν ἐπιθυμίαν του τὸ νὰ ἀρπάξῃ, ὁποῦ τὸ ἦτον τόσο φυσικὴ» (σ. 282). Ἐστιάζοντας στα ἀρνητικὰ χαρακτηριστικὰ των σουλτάνων ο Mignot υπαινίσσεται ἀβελτηρία της διοικήσεως και κατ' ἐπέκταση του ἴδιου του «τουρκικοῦ» λαοῦ. Ο ἀναγνώστης οδηγεῖται στο συμπέρασμα ὅτι σε πλήρη ἀντίθεση με τις κοινωνίες της Δύσης που γέννησαν τὰ Φῶτα και τὰ χρηστά ἦθη οὗ Οθωμανοὶ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια της ιστορίας τους δεν σημείωσαν καμία πρόοδο. Στερούμενοι ἐνός συστήματος ἠθικῆς

⁶⁴⁸ Ο Mignot ἀναφέρεται σε ἕνα τρόπαιο που οὗ Οθωμανοὶ ἐστήσαν μετὰ τὴ νίκη τους ἐπὶ των Μαμελούκων της Αἰγύπτου: «[α]ἱ κεφαλαὶ των νικημένων προσκολλήθησαν εἰς τὰ ἄρματα τους σωρευμένα εἰς πυραμίδας ἐδίδουν ἕνα θέαμα νόστιμον εἰς αὐτοὺς τους βαρβάρους, τῶν ὁποίων τὸ σίδηρο εἶχε συντρίψει τόσο κόσμον» (σ. 207).

⁶⁴⁹ Ἀναφέρεται στους μάγους που υποτίθεται ὅτι εἶχε ὡς συμβούλους ο Μουράτ Γ' (σ. 434) και στο χαρέμι του Μωάμεθ Β' του πορθητῆ (σ. 109).

στοιχείωσης και έχοντας πλήρη άγνοια των δικαιών της ανθρωπότητας δεν κατάφεραν να απαλλαγούν από την αμάθεια και την αρχαία τους βαρβαρότητα, καταδικάζοντας έτσι τους κατακτηθέντες λαούς σε πνευματική και υλική στασιμότητα και κοινωνική καταπίεση.

5. Συμπεράσματα

Συγγράμματα όπως η *Ιστορία Χρονολογική τής Νήσου Κύπρου* του αρχιμανδρίτη Κυπριανού, τα «περι τής Ελλάδος» κεφάλαια της *Γεωγραφίας Νεωτερικής* των Φιλιππίδη και Κωνσταντά, όπως και η *Κωνσταντινιάς* του πατριάρχη Κωνσταντίου κείμενα γραμμένα από λογίους που είχαν θητεύσει στον νεοελληνικό Διαφωτισμό και είχαν γαλουχηθεί από τα διδάγματα της δυτικής σκέψης, διακρίνονται για τις κοινές αντιλήψεις και ιδεολογικές τοποθετήσεις των συγγραφέων τους έναντι του οθωμανικού ιστορικού γίγνεσθαι. Οι ιστοριογράφοι, ως φορείς της ιδεολογίας που εκπροσωπούν, δεν περιορίζονται μόνο στην καταγραφή του παρελθόντος αλλά επεκτείνονται συμπεριλαμβάνοντας στην αφήγηση τους την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα ως βιωμένη εμπειρία. Στο έργο τους εκφράζεται η πλήρης σύμπλευση ατομικού και συλλογικού βιώματος, οι λόγιοι ως φορείς φιλελεύθερων αντιλήψεων και ως πνευματικοί φορείς της κοινότητας των Ελληνορθόδοξων προβάλλουν μέσω των κειμένων τους τη διάθεση απομάκρυνσης από το οθωμανικό ιστορικό γίγνεσθαι το οποίο ταυτίζουν με την αμάθεια και την τυραννία.

Βλέπουμε πλέον να εδραιώνεται μια ιστοριογραφική τάση, που ξεκίνησε ήδη από τα τέλη του δεκάτου ογδόου αιώνα, και στην οποία η μελέτη της ιστορίας δεν αιτιολογείται μόνο ως πηγή άντλησης διδαγμάτων αλλά πολύ περισσότερο ως μέτρο κατανόησης τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος και των προβλημάτων του. Η ιστορική γνώση γίνεται πλέον το θεμέλιο της εθνικής αναγέννησης. Το γένος, έχοντας επίγνωση της εθνικής του ταυτότητας καλείται να ανορθώσει τους θεσμούς του από την ιστορική τους κατάπτωση και να τους αποκαταστήσει μέσω μιας διαφωτιστικής

διαδικασίας η οποία θα το οδηγήσει στην πολυπλοκότητα αυτεξουσιότητα. Βέβαια, η σφυρηλάτηση των συλλογικών εθνικών οραματισμών προκύπτει μέσα από μία διαδικασία κριτικής του παρόντος, που όπως προαναφέραμε, εντοπίζει στον οθωμανικό δεσποτισμό τον κατεξοχήν υπαίτιο για την υλική, ηθική και πνευματική αποτελμάτωση στην οποία είχε περιέλθει το γένος.

Τα κείμενα αυτά βρίσκονται σε αντιδιαστολή με τα γραπτά των συντηρητικών κληρικών λογίων. Κύριοι εκφραστές της παράδοσης αυτής ήταν ο Μακάριος Νοταράς, ο Νικηφόρος ο Χίος και φυσικά ο Αθανάσιος ο Πάριος. Κατά τον Κιτρομηλίδη η παράδοση αυτή θεωρεί την οθωμανική κυριαρχία ως ευεργεσία του Θεού και όχι ως τιμωρία, ως δύναμη «ταγμένη από τὸν Θεὸ νὰ προστατεύει τοὺς Χριστιανοὺς ἀπὸ τὶς παγίδες τῆς αἵρεσης καὶ τῆς ἀθεΐας, ποὺ ἀπειλοῦσαν τὴν ἀθθεντικότητα τῆς πίστεως τους».⁶⁵⁰ Σε πλήρη αντίθεση με την αντίληψη αυτή που προέτρεπε τους

⁶⁵⁰ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σσ. 173, 276, βλ. επίσης του ίδιου *Τὸ ὄραμα τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία*, Αθήνα 1992, σσ. 36-7· Δημήτριος, Γ. Αποστολόπουλος, *Η Γαλλικὴ Επανάσταση στὴν τουρκοκρατούμενη ἐλληνικὴ κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα 1989, σ. 34 κ.ε.· Gunnar Hering, *Οικουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ευρωπαϊκὴ πολιτικὴ: (1620-1638)*, Αθήνα 1992, σ. 59. Η αντίληψη που έβλεπε την μουσουλμανική κυριαρχία ως θεϊκή τιμωρία αποτυπώνεται στο έργο *Διδασκαλία Πατρικὴ* (ΚΠ, 1798), που αποδόθηκε στον πατριάρχη Ιεροσολύμων Ἄνθιμο Στ' και στα κείμενα που «έφιλοπόνησε» ένας εκ των μαχητικότερων πολεμίων του Διαφωτισμού, ο Αθανάσιος ο Πάριος, «τὴν Χριστιανικὴν Ἀπολογία κατὰ τῶν ἄθεων [...], τὴν Ἀντιφώνησιν κατὰ τῶν γῆνοφρόνων φιλοσόφων [...] καὶ [...] τὸν Ραφάνην, κατὰ τῶν παρεξηγούντων τὰ θεῖα ρητὰ» κατὰ τη διατύπωση του βιογράφου του, Ανδρέα Ζ. Μάμουκα (1801-1884). Βλ. Α. Κουμαριανού, «Ὁ “Νέος Ραφάκης”», *Ὁ Ἐρανιστὴς* 6 (1968), σσ. 1-18 και δη σ. 4, πρβ. Κ. Ν. Σάθας, *ό.π.*, σσ. 630-63 και δη σημ. 2 (σσ. 630-1). Ως το «περιφημότερο» των αντεπαναστατικών κειμένων χαρακτηρίζει τη *Διδασκαλία Πατρικὴ* ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης (*ό.π.*, σ. 276) ενώ ο Κ. Α. Βακαλόπουλος την θεωρεί τη ως αποκορύφωμα του συντηρητισμού βλ Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνικὴ Ἱστορία (1204-1940)*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 109. Σχετικά με τη *Διδασκαλία Πατρικὴ* βλ. επίσης: Απόστολος Β. Δασκαλάκης, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, Αθήνα 1979, σσ. 94-101.

υποτελείς Ορθοδόξους να συμβιβαστούν με την πραγματικότητα της οθωμανικής κυριαρχίας, ο εκκοσμικευμένος χαρακτήρας της ιστοριογραφίας του Διαφωτισμού καλούσε σε εγρήγορση και δράση ώστε να κατακτηθεί η ευημερία, η πνευματική και κοινωνική πρόοδος. Τονίζοντας την κακοδιοίκηση και τις καταχρήσεις της οθωμανικής εξουσίας οι λόγιοι του νεοελληνικού Διαφωτισμού θέτουν -μέσω πρωτότυπων έργων ή μεταφράσεων- τη δικαιολογητική βάση της έγερσης των ομοθρήσκων τους στους οποίους πιστεύουν ότι αξίζει καλύτερη ηγεσία.

Σε πλήρη αντίθεση με τις τελεολογικές αναγνώσεις που προαναφέραμε βρίσκεται η αντίληψη του παρελθόντος όπως διατυπώνεται στην *Ιστορία της οθωμανικής βασιλείας* του αββά Mignot, έργο από το οποίο απουσιάζουν τα φρονημιστικά ηθικά παραγγέλματα ενώ παράλληλα προβάλλεται η αξία της κριτικής γνώσης. Το γεγονός ότι ο δίτομος χειρόγραφος κώδικας με την ελληνική μετάφραση του έργου βρισκόταν στην κατοχή του Δωροθέου Πρωΐου μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε το εύρος των αναγνωσμάτων και των ενδιαφερόντων του προσδιορίζοντας ακριβέστερα τα διευρυμένα όρια της παιδείας του λογίου που συνέβαλε με θεμελιώδη τρόπο στην προσπάθεια αναβάθμισης της Πατριαρχικής Σχολής κατά την ανίδρυση και μεταφορά της στην Ξηροκρήνη. Η θέση του βιβλίου αυτού στην προσωπική συλλογή του Πρωΐου δεν αποτελεί μονάχα δείγμα των λόγιων ενασχολήσεων του αλλά πολύ περισσότερο μας προσφέρει επαρκή κατατόπιση ως προς το φιλοσοφικό και ιδεολογικό του υπόβαθρο. Δεν είναι διόλου τυχαίο το γεγονός ότι ένας λόγιος ιεράρχης με διευρυμένα πνευματικά ενδιαφέροντα επιμελήθηκε ο ίδιος είτε απλώς επέλεξε να προσθέσει στη βιβλιοθήκη του τη μετάφραση ενός ιστορικού έργου στο οποίο επικρατούν νεωτερικές ιδέες -όπως προαναφέραμε ο Mignot ήταν ανιψιός του Βολταίρου- και διατυπώνονται έντονες αντιοθωμανικές αιχμές, σε μία εποχή μάλιστα που ανθούσαν οι πνευματικές διεργασίες που οδήγησαν στην εθνεγερσία.

Η *Ιστορία τής όθωμανικῆς βασιλείας* εντάσσεται και αυτή στην φαναριωτική ιστοριογραφική παραγωγή που αφορά το οθωμανικό παρελθόν. Σε αντίθεση με την κυρίαρχη τάση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας της εποχής που είναι κατά κύριο λόγο αρχαιογνωστική οι στενές σχέσεις του κύκλου των Φαναριωτών με την οθωμανική εξουσία οδήγησαν σε διεύρυνση των ιστοριογραφικών ενδιαφερόντων ώστε αυτά να συμπεριλάβουν και το οθωμανικό παρελθόν. Οι Οθωμανοί, με τη βαρύνουσα συμμετοχή τους στη διαμόρφωση του ιστορικού γίγνεσθαι γίνονται αντικείμενο καταγραφής αλλά και μελέτης. Σε αντίθεση με τις ιστοριογραφικές τάσεις που προσεγγίζουν το οθωμανικό παρελθόν μέσω ιστορικών πονημάτων τοπικού χαρακτήρα, τα έργα που προέρχονται από το περιβάλλον της Πόλης και των Ηγεμονιών, όπως το χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Ossolineum, η *Έπιτομή τής όθωμανικῆς ιστορίας του Φωτεινού* καθώς και η *Ιστορία τής όθωμανικῆς βασιλείας* αποτελούν συγγράμματα γενικής ιστορίας που προσεγγίζουν το οθωμανικό παρελθόν στο σύνολό του, ξεκινώντας από την ίδρυση της δυναστείας φτάνουν μέχρι τους σουλτάνους που είναι σύγχρονοι των συγγραφέων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι συγγραφείς-μεταφραστές δεν βασίζονται σε οθωμανικές πηγές αλλά προσεγγίζουν το οθωμανικό παρελθόν -τόσο το απώτερο όσο και το πιο πρόσφατο- μέσω του φίλτρου της Δύσης, έτσι το *Memorie istoriche de' monarchi ottomani* του Giovanni Sagredo απετέλεσε βασική πηγή των περί οθωμανικής ιστορίας κεφαλαίων της *Βίβλου χρονικής* του Ιωάννη Στάνου και -εμμέσως- της *Γενικής έπιτομῆς τής όθωμανικῆς ιστορίας* του Διονυσίου Φωτεινού. Κατά παρόμοιο τρόπο η *Ιστορία τής όθωμανικῆς βασιλείας* αποτελεί ακριβή μετάφραση έργου του αββά Mignot. Στις επιλογές αυτές διακρίνουμε μία γενικότερη τάση της εποχής που εκφράζει τους προσανατολισμούς της πνευματικής ζωής, μίας τάσης που κατά την Γιακωβάκη βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις συνολικότερες μετατοπίσεις στην αυτοσυνειδησία

των νεότερων Ελλήνων και τη στροφή προς τη Δύση.⁶⁵¹ Πράγματι, στην επιλογή προς μετάφραση ενός έργου του αββά Mignot η νεοελληνική παιδεία φαίνεται να ευθυγραμμίζεται για ακόμη μία φορά στις τάσεις της με τη σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστοριογραφία και προσπαθεί να συμβαδίσει μαζί της.

Η μελέτη του οθωμανικού παρελθόντος εντάσσεται και αυτή εντός του δυαδικού σχήματος της προόδου και της πτώσης του πολιτισμού.⁶⁵² Εντός του σχήματος αυτού, που η νεοελληνική ιστοριογραφική παραγωγή υιοθέτησε από την φιλοσοφία της ιστορίας του Διαφωτισμού, οι συγγραφείς προβαίνουν σε παραλληλισμούς και συγκρίσεις μεταξύ παρόντος και παρελθόντος επικαλούμενοι ιστορικά παραδείγματα προς αποφυγή και προς μίμηση. Έτσι, οι αρχαίοι Έλληνες αποτελούν παράδειγμα προς μίμηση καθώς οι αναφορές σε αυτούς είναι αποκλειστικά θετικές. Αντιθέτως οι Οθωμανοί σουλτάνοι με τον θηριώδη και αιμοβόρο χαρακτήρα τους αποτελούν πρότυπα εσφαλμένης στάσης και παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς, είναι λοιπόν παραδείγματα κατάλληλα προς αποφυγή, όχι προς μίμηση. Η κατακλείδα αυτών των παραδειγμάτων συμπεραίνει σε μορφή ατράνταχτης απόδειξης το εξής: η μελέτη της ιστορίας δεν δρα μόνο ως θεματοφύλακας της μνήμης αλλά και ως εφαλτήριο δράσης για τη χειραφέτηση των νεότερων Ελλήνων από τον άκρατο φανατισμό, τη μισαλλοδοξία και την κοινωνική αδικία που εκπροσωπούσε ο Οθωμανός κυρίαρχος.

⁶⁵¹ Ν. Γιακωβάκη, «Προς τους αρχαίους μέσω Ευρώπης...», σ. 85, πρβ. της ίδιας, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης: το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, том. 2, Αθήνα 2003, σσ. 55-74.

⁶⁵² Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 ως το 1922*, Αθήνα 1995, σ. 20.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η επανίδρυση της Πατριαρχικής Σχολής και η μεταφορά της στην Ξηροκρήνη πραγματοποιήθηκε κατά την κρίσιμη εκείνη περίοδο που η Εκκλησία επιχειρούσε να προσεγγίσει τους οπαδούς τους Διαφωτισμού και να τους θέσει στην υπηρεσία του δικού της έργου. Έτσι, το κίνημα αυτό με τις ανατρεπτικές ροπές και ριζοσπαστικές τάσεις παρακολουθείται, τιθασεύεται και καθίσταται εργαλείο για την αναβάθμιση της πνευματικής κατάστασης όλου του γένους.⁶⁵³ Βρισκόμενη υπό τον άμεσο έλεγχο της Εκκλησίας και των Φαναριωτών η παιδεία στην Πόλη δεν μετατράπηκε, όπως συνέβη αλλού, σε πεδίο κοινωνικών συγκρούσεων,⁶⁵⁴ άλλωστε θεμέλιος λίθος κάθε προσπάθειας ανανέωσης της Πατριαρχικής Σχολής παρέμενε ο συγκερασμός της μακραίωνης παράδοσης του θρησκευτικού ουμανισμού με τις νεωτερικές αρχές του Διαφωτισμού, ένα σχήμα που φαίνεται ότι έχαιρε ευρείας αποδοχής εκφράζοντας τις αντιλήψεις για την παιδεία τόσο της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και της φαναριωτικής αριστοκρατίας όσο και των πραγματευτών και των εσναφλήδων, δύο κοινωνικών τάξεων που απέκτησαν οικονομική ισχύ μέσω του εμπορίου και διεκδικούσαν μερίδιο εξουσίας τόσο στη διοίκηση των κοινοτήτων όσο και τα εκπαιδευτικά πράγματα. Η σύμπνοια αυτή των απόψεων φαίνεται στο κλίμα που επικράτησε στη συνέλευση «παντὸς τοῦ Γένους» που συγκάλεσε ο πατριάρχης Καλλίνικος Ε΄ τον Ιανουάριο του 1804 και στην οποία αποφασίσθηκε να μεταφερθεί η Πατριαρχική Σχολή από το Φανάρι

⁶⁵³ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, Αθήνα 1996, σ. 453 και του ιδίου «Η Πατριαρχική Σχολή και η έλληνική παιδεία στην Κωνσταντινούπολη (15ος – πρώιμος 19ος αιώνας)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 20 (2017), σσ. 29-48 και δη σ. 43.

⁶⁵⁴ Ενδεικτικές είναι επίσης οι συγκρούσεις για το περιεχόμενο και τη λειτουργία της εκπαίδευσης στα σχολεία της Σμύρνης στις αρχές του 19ου αιώνα, οι οποίες υπέκρυπταν βαθιές ιδεολογικές διαφορές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις μεταξύ των πιο συντηρητικών ηγετών των συντεχνιών και των νεωτεριστών εμπόρων. Βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Κοινωνικοί άγῶνες και Διαφωτισμός. Ἡ περίπτωση τῆς Σμύρνης*, β΄ έκδοση, Αθήνα 1986.

στην Ξηροκρήνη και να στεγαστεί στον ηγεμονικό οίκο του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου. Στη συνέλευση αυτή μετείχαν πέρα από τον Πατριάρχη και τους ιεράρχες και λαϊκοί, στους οποίους συγκαταλέγονταν μέλη της τάξης των Φαναριωτών αλλά και εκπρόσωποι των εσναφλήδων και των πραγματευτών· με τη συμπερίληψή τους στη συνέλευση η ανάμειξη των εμπόρων στα της παιδείας του γένους είχε όχι μόνο ενισχυθεί αλλά και θεσμοθετηθεί. Ωστόσο, είναι φανερό ότι τα σκήπτρα της πνευματικής ηγεμονίας στην Κωνσταντινούπολη συνέχιζαν να κρατούν ο κλήρος και οι Φαναριώτες, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Άλκης Αγγέλου, χωρίς αυτούς «καμιὰ πραγμάτωση στὸ χῶρο τῆς παιδείας δὲν εἶναι δυνατὴ».⁶⁵⁵ Βέβαια αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι αντιπαλότητες και οι ανταγωνισμοί μεταξύ των μεγάλων οίκων του Φαναρίου, τα μέλη των οποίων συνεχώς βυσσοδομούσαν και αλληλοὑπονομεύονταν, να επεκτείνονται και στον χώρο της παιδείας επηρεάζοντας την εύρυθμη λειτουργία της Πατριαρχικής Σχολής. Τον έλεγχο που ασκούσαν οι Φαναριώτες στα της σχολής επιβεβαιώνει και ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο οποίος διετέλεσε για σύντομο διάστημα σχολάρχης (1814-1815), όταν αναφέρει ότι η «φατρία» αυτή «ἤθελε νὰ φαίνεται ὅτι αὐτὴ μόνη εἶναι ἰκανὴ νὰ συντηρῆ το σχολεῖον». Κατά τον Κούμα, στο λαμπρό μέγαρο του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου «[...] δὲν ἐνεφώλευεν ἓν πνεῦμα διοικητικὸν καὶ συνεκτικὸν τοῦ ὅλου, ἀλλὰ λεγεὼν ἀοράτων πνευμάτων ἀνταγωνιζομένων ἢ συναγωνιζομένων πρὸς ματαίωσιν τοῦ σκοποῦ».⁶⁵⁶ Ο Σκαρλάτος Βυζάντιος αναφέρει ότι στις παραμονές της Επανάστασης η σχολή βρισκόταν σε κατάσταση «φθισιῶσαν» όχι λόγω της έλλειψης υλικών και πνευματικών μέσων αλλά «δι' ἔλλειψιν εἰλικρινοῦς συνεννοήσεως, διὰ τὰ σύμφυτα ἐκεῖνα δεινά, τὰς ζηλοτυπίας, τὰς φιλοπρωτίας, αἱ ὁποῖαι

⁶⁵⁵ Άλκης Αγγέλου, «Ἰχνηλατήσεις Πολιτικῆς Οἰκονομίας στὸ χῶρο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ (Προσχέδιο δοκιμίου)», Ὁ Ἑραριστῆς 19, (1993), σσ. 66-101 και δη σ. 82.

⁶⁵⁶ Κωνσταντίνος Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας...*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, σσ. 593-4.

παρακολουθοῦσιν ὡς ἐγγενεῖς κῆρες, πᾶν ἀγαθὸν, ὅταν ᾿δὲν ὑπάρχη θέλησις ἰσχυρὰ ᾿να ᾿τὰ καταστέλλῃ».⁶⁵⁷

Ἡ κατάσταση αὐτή θυμίζει μία πρότερη προσπάθεια αναβάθμισης τῆς παιδείας στὴν Κωνσταντινούπολη ὅταν στὰ 1760 εἶχε κληθεῖ ὁ Ευγένιος Βούλγαρης νὰ ἀναλάβει τὰ ἰνία τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ὅμως ἡ σχολαρχία του ἦταν ἐξαιρετικὰ σύντομη, μετὸν Κερκυραῖο σοφὸ νὰ ἐγκαταλείπει τὴ διδασκαλία τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1761 ἀμέσως μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ ἰσχυροῦ τοῦ προστάτη, πατριάρχη Σεραφεῖμ Β΄. Οἱ συχνές ἀλλαγές ἀξιωματούχων -κάτι που χαρακτήριζε ὄχι μόνον τὴν Ορθόδοξη ἱεραρχία καὶ τὴν Φαναριωτικὴ ἀριστοκρατία ἀλλὰ τὴν οθωμανικὴ διοίκηση στο σύνολό τῆς- δὲν συνέβαλαν στὴν ἀνάπτυξη δικτύων πατρωνίας μεταξὺ ἰσχυρῶν προσωπικοτήτων καὶ λογίων οὔτε ἐξασφάλισαν τὴν συνεχῆ χρηματοδότηση ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων, προϋποθέσεις ἀπαραίτητες γιὰ τὴ μακροήμερευση νεωτερικῶν ἐγχειρημάτων. Ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ σε ἄλλες ἀνανεωτικὲς πρωτοβουλίες που σταδιακὰ ἐσβῆσαν ἢ ἀτόνησαν ἀμέσως μετὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ καὶ ἱστορικὸ προσκῆνιο τῶν οραματιστῶν τους, ἔτσι καὶ ἡ Σχολὴ τῆς Ξηροκρήνης υπέκυψε στὴν πραγματικότητά μιᾶς πνευματικῆς κατάστασης που χαρακτήριζαν ἡ μακρόχρονη ἐκπαιδευτικὴ στασιμότητα -ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ οὐσιαστικὰ φυτοζωοῦσε μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Βούλγαρη- καὶ οἱ ἐκπαιδευτικὲς ἀνισότητες, μετὸς ἀρχόντες νὰ προτιμοῦν γιὰ τὰ παιδιὰ τους τὸν βολικὸ θεσμό τοῦ οἰκοδιδασκάλου.⁶⁵⁸ Στις ἀντικειμενικὲς ἀντιξοότητες πρέπει νὰ

⁶⁵⁷ Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις: ἡ περιγραφὴ τοπογραφικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως καὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ Κόλπου καὶ τοῦ Βοσπόρου προαστείων αὐτῆς* [...], τ. Γ΄, Ἀθήνα 1851, σ. 633.

⁶⁵⁸ Σε ἴδια συμπεράσματα καταλήγει καὶ ὁ Γιάννης Καράς στὴ μελέτη του γιὰ τὴν συγκρότηση τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας κατὰ τὸ πρῶτου μισοῦ τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα. Βλ. Γιάννης Καράς, «Ἡ Πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη Ἀλεξανδρείας», Γιάννης Καράς, Ἀλέξης Πολίτης καὶ Λουκία Δρούλια, *Τετράδια ἐργασίας 9: Νεοελληνικὲς βιβλιοθηκῆς (17ος-19ος αἰ.)*. Μέρος πρῶτο, Ἀθήνα 1987. σσ. 13-71 καὶ δη σ. 68.

συνυπολογισθούν και οι πάσης φύσεως αντιδράσεις απέναντι σε κάθε ελεύθερα σκεπτόμενη συνείδηση, κάτι που συντηρούσε ένα κλίμα καχυποψίας εντός του οποίου ο «όπωσοῦν πεπαιδευμένος ὑπέκειτο ἑκάστοτε εἰς πολλοὺς καὶ παντοίους κινδύνους, διότι ἐνομιζέτο ὡς καθ' ὑπόνοιαν ἀντίδοξῶν πρὸς τὰ νενομισμένα καὶ ἀσπαζόμενος τῶν Λουθηροκαλβίνων τὰς καινοτοποιίας».⁶⁵⁹

Για όλους του παραπάνω λόγους, η σχολή της Ξηροκρήνης δεν ήταν δυνατό να αναπτυχθεί παρά μόνο όσο υπήρχαν οι εμπνευστές της. Η πρόωρη αποχώρηση του πρώτου σχολάρχη Δωροθέου Πρωΐου τον Αύγουστο του 1807, η οριστική απομάκρυνση του πατριάρχη Καλλινίκου Ε' από τον πατριαρχικό θρόνο το 1809 καθώς και η καρατόμηση του Δημητρίου Μουρούζη το 1812 είχαν σοβαρές επιπτώσεις στη λειτουργία της. Η συχνή, σχεδόν ανά διετία, εναλλαγή σχολαρχών, οφειλόμενη σε μεγάλη βαθμό στις αντιδράσεις που αντιμετώπιζαν στο έργο τους, καταδεικνύει την αδυναμία του εγχειρήματος. Τον Δωρόθεο, ακολούθησαν οι: Παντολέων (Πλάτων) Φραγκιάδης ο Χίος, μαθητής του Δωροθέου, ιερομόναχος (1807-1809), Στέφανος Δούγκας ο Τυρναβίτης, ιεροδιάκονος (1809-1810), Ιωάννης Παλαμάς (1810-1812), Νικόλαος Λογάδης (1813), Κωνσταντίνος Κούμας (1814-1815), Σέργιος Μυστάκης ο εκ Μετσόβου (1817-1820) και Σαμουήλ ο Κύπριος (1820-1830).⁶⁶⁰ Γνωρίζουμε ότι ο Δούγκας αναγκάστηκε να αποχωρήσει «μὴ δυναθεὶς νὰ ἀντιπαλαίση εἰς εἰς τὰς μυρίας μηχανοῤῥαφίας»⁶⁶¹ και ότι ο Κούμας «ἀπέθετο τὴν ἀρχὴν τοῦ διευθύνειν τὴν Σχολήν, μὴ ἔχων ἐλευθερίαν ἐνεργείας».⁶⁶² Τον είχε αποτρέψει ο Κοραῆς από το να εγκαταλείψει τη σχολή της Σμύρνης· ἔγραφε στον Αλέξανδρο Βασιλείου: «μυριάκις οὐαὶ εἰς τον Κ[ούμαν]!

⁶⁵⁹ Ο.π., σσ. 68-9 πρβ. Διονύσιος Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τόμ. Α', Τεργέστη 1889, σελ. 43.

⁶⁶⁰ Ματθαῖος Παρανίκας, «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς (1691-1835)», *ΠΕΦΣΚ ΚΖ'*(1895-99), σ. 315.

⁶⁶¹ Κ. Μ. Κούμας, *ό.π.*

⁶⁶² Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας...*, ΚΠ 1822, σ. 138

Ἐπροτίμησε νὰ κολακεύῃ τούς Σαρδαναπάλους τῆς πρωτεύουσας πόλεως παρὰ νὰ πρωτεύῃ αὐτὸς εἰς δευτερεύουσαν». ⁶⁶³

Παρά την «φθισιῶσαν» πορεία της σχολῆς ἡ προσπάθεια της Μεγάλης Ἐκκλησίας δεν πρέπει νὰ κρίνεται μόνο ἐκ τοῦ αποτελέσματος. ⁶⁶⁴ Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει νὰ μείνει ἀσχολίαστο τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τὸ ξεκίνημά της τῆς σχολῆς ποδηγετοῦν σημαντικὲς προσωπικότητες λογίων τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ὅπως ὁ Δωρόθεος Πρώιος (1804-1807), ὁ Στέφανος Δούγκας (1809) καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας (1814). Καθὼς οἱ δύο τελευταῖοι ἀναγκάστηκαν σὲ ἀποχώρηση, ὅπως παλαιότερα καὶ ὁ Βούλγαρης ἓνα μόνον ἔτος μετὰ τὴν πρόσληψή τους, ὁ λόγιος ποῦ συνδέθηκε ἀρρηκτὰ με τὸ ἀνανεωτικὸ εγχεῖρημα τῆς ἀνασύστασης τῆς σχολῆς ἦταν ὁ Δωρόθεος Πρώιος, ὁ ὁποῖος διηύθυνε τὴ σχολῆ ἀπὸ τὸ ξεκίνημά της τὸ 1804 μέχρι τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὴ μητρόπολη Φιλαδελφείας τὸ 1807. Ὁ Χίος λόγιος, σπουδασμένος στὴν Ἰταλία καὶ τὴ Γαλλία, φίλος καὶ ἀλληλογράφος τοῦ Κοραΐ καὶ εὐνοϊκὰ διακείμενος πρὸς τὶς νεωτερικὲς ιδέες τοῦ ἐυρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ οραματιζόταν μίαν πρότυπο σχολῆ, ἡ ὁποία, ὅπως εἶχε πει καὶ στὸν ἐναρκτήριο λόγο του κατὰ τὴν τελετὴ ἐγκαινίων στὶς 6 Ἰουνίου 1804, θὰ ἐδειχνε τὸν δρόμο «περὶ τοῦ πῶς δύνανται αἱ ἐπιστῆμαι νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν παλαιάν τους πατρίδα, τὴν Ἑλλάδα». ⁶⁶⁵

Πράγματι, ὁ Πρώιος προσάρμοσε τὸ πρόγραμμα σπουδῶν στὰ ἰταλικά καὶ γαλλικά πρότυπα ποῦ γνώριζε, προωθώντας τὴ μεγαλύτερη ἐυρύτητα τῶν διδασκομένων μαθημάτων καὶ ἐνισχύοντας τὴ διδασκαλία ὄχι μόνο τῆς

⁶⁶³ Βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ἐένοι Ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα 1810-1821*, τόμ. Γ' 1, Ἀθήνα 1975, σ. 330, σημ. 2 πρβ. Ἀδαμάντιος Κοραΐς, *Ἄλληλογραφία*, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαράς, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1979, σ. 295.

⁶⁶⁴ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολή...», σ. 43.

⁶⁶⁵ Ὁ.π. πρβ. «Ἐράνισμα. Κώδιξ περιέχων τὰς ἀντιγραφὰς τῶν ἐπιστολῶν, ψηφισμάτων, ἐπιταγμάτων, αἰτημάτων... ἐπὶ τῆς σχολαρχίας τοῦ Δωροθέου Πρωίου», *ΠΕΦΣΚ*, τόμ. ΠΓ'(1878-79), σσ. 209-10 καὶ δη σ. 221.

«ακροαματικής Φιλοσοφίας» αλλά και των θετικών επιστημών, της «Πειραματικής Φυσικής» και των «Ύψηλων Μαθηματικών».⁶⁶⁶ Επιπλέον, παρήγγειλε βιβλία για να εμπλουτίσει τη βιβλιοθήκη, εποπτικά όργανα για τη διδασκαλία της γεωμετρίας, της φυσικής, της χημείας και της γεωγραφίας, αλλά και λεξικά τα οποία θα χρησίμευαν ως βοηθήματα στη σύνταξη του μεγάλου λεξικού της ελληνικής γλώσσας υπό τον τίτλο *Κιβωτός*. Οι πρωτοβουλίες αυτές λειτούργησαν σαν καταλύτες ώστε να καταστεί η Πατριαρχική Σχολή ένα εκπαιδευτικό κέντρο ευρύτερης πνευματικής εμβέλειας. Οι νεωτεριστικές ενέργειες του Πρωΐου, η αλληλογραφία του με άλλους λογίους και το επιστημονικό του έργο αποτελούν μια πολύτιμη συνεισφορά στη μελέτη όχι μόνο της πολυσχιδούς αυτής προσωπικότητας, αλλά και της ελληνικής λογιόσύνης των αρχών του δεκάτου ενάτου αιώνα γενικότερα. Οι επιστημονικές και ερευνητικές του δραστηριότητες καθώς και οι συγγραφική του παραγωγή, που παρέμεινε ανέκδοτη στο σύνολό της, διακατέχονταν από το πνεύμα του Διαφωτισμού. Ο κύριος όγκος των συγγραμμάτων του ήταν χειρόγραφα βοηθήματα άλγεβρας, αριθμητικής και γεωμετρίας με τα οποία εφοδίαζε τους μαθητές του ενώ στα έργα του συγκαταλέγεται και μια μετάφραση της «Λογικῆς τοῦ ἄββα Γενουηνοῦ».⁶⁶⁷

Η επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού στη σκέψη του Πρωΐου γίνεται εμφανής στη συγκρότηση της προσωπικής του βιβλιοθήκης. Τα συγγράμματα που εντοπίσαμε σε αυτή μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε το εύρος των αναγνωσμάτων και των ενδιαφερόντων του προσδιορίζοντας ακριβέστερα τα διευρυμένα όρια της παιδείας ενός λογίου που απετέλεσε θεμέλιο λίθο της προσπάθειας αναβάθμισης της Πατριαρχικής Σχολής κατά την ανίδρυση και μεταφορά της στην Ξηροκρήνη. Παράλληλα οδηγούμαστε σε κάποιες κοινές παραδοχές αναφορικά με τις βιβλιοθήκες λογίων του

⁶⁶⁶ Σ. Βυζάντιος, *ό.π.*, σ. 109.

⁶⁶⁷ Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Β', Αθήνα 1966-1971 (ανατύπωση: Αθήνα 2004), σ. 95.

Νεοελληνικού Διαφωτισμού όπως είναι η αισθητή υποχώρηση του θρησκευτικού εντύπου έναντι του κοσμικού, η αυξημένη αντιπροσώπευση των νέων γνωστικών πεδίων (της Φυσικής, της Χημείας, των Μαθηματικών, της Φιλοσοφίας) που έρχεται να πλαισιώσει τη μελέτη των αρχαίων κειμένων, η ροπή στην αποτελεσματική αξιοποίηση της γλώσσας μέσω της χρήσης λεξικών και η έμφαση στο εκπαιδευτικό βιβλίο.

Από τα συγγράμματα της βιβλιοθήκης του Πρωΐου επιλέξαμε να μελετήσουμε το χειρόγραφο κείμενο υπό τον τίτλο *Ιστορία της οθωμανικής βασιλείας* για το οποίο έχουν διατυπωθεί υποθέσεις ότι πιθανώς συνετέθη από τον ίδιο τον λόγιο ιεράρχη.⁶⁶⁸ Το γαλλικό πρωτότυπο που είχε γραφεί από έναν έτερο λόγιο κληρικό τον αββά Mignot διακατέχεται από το πνεύμα των ιδεών του γαλλικού Διαφωτισμού εντοπίζοντας στον οθωμανικό δεσποτισμό τον κατεξοχήν υπαίτιο για την υλική, ηθική και πνευματική αποτελμάτωση στην οποία είχε περιέλθει το γένος. Υπερτονίζοντας τις σκοτεινές πλευρές της οθωμανικής κυριαρχίας και την παθολογία της ο Mignot υπαινίσσεται αβελτηρία της διοικήσεως και κατ' επέκταση του ίδιου του «τουρκικού» λαού. Η αντίληψη αυτή βρίσκεται σε αντιδιαστολή με τους συντηρητικούς κληρικούς οι οποίοι αντιλαμβάνονταν την οθωμανική κυριαρχία ως όχημα του θείου λόγου, ως μέσο προστασίας των Ορθοδόξων από τις πλάνες της αίρεσης και της αθεΐας.⁶⁶⁹ Φορέας τέτοιων ιδεών ήταν ο σχολάρχης της Χίου, Αθανάσιος ο Πάριος. Δεν αποτελεί έκπληξη λοιπόν ότι κατά τη διδασκαλία του Πρωΐου στη Σχολή της Χίου ο Πάριος τον αντιμετώπισε με καχυποψία, καθώς οι ιδεολογικές τους τοποθετήσεις ήταν εκ διαμέτρου αντίθετες. Για τον Πρωΐο, η ιστορική γνώση και η παιδεία αποτελούσαν θεμέλιο της εθνικής αναγέννησης, αντίληψη που ήταν απολύτως εναρμονισμένη με τις βασικές ιδεολογικές συνιστώσες της κοραϊκής σκέψης.

⁶⁶⁸ Κ. Ι. Άμαντος, «Ο έθνομάρτυς Δωρόθεος Πρωΐος», *Έλληνικά* 11 (1939), σσ. 239-48 και δη σσ. 242-3, σημ. 5.

⁶⁶⁹ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, σσ. 173 και 276.

Δεν είναι διόλου τυχαίο λοιπόν ότι στον Κοραή στράφηκε ο Πρώιος προκειμένου να ζητήσει τη συμβολή και την καθοδήγηση του για την περάτωση ενός εγχειρήματος μεγάλης έκτασης και πνοής που ανέλαβε η Σχολή τη Ξηροκρήνης κατά τα πρώτα έτη της σχολαρχίας του, επρόκειτο για τη σύνταξη του ελληνικού λεξικού *Κιβωτός*. Το λεξικό αυτό προέκυψε από τις πνευματικές εκείνες ανάγκες που προέτασσαν την καλλιέργεια του γραπτού λόγου, την κάθαρση της ελληνικής γλώσσας από ξένα γλωσσικά δάνεια, και την καθιέρωση μίας συστηματικής επιστημονικής ορολογίας και ονοματολογίας.⁶⁷⁰ Πολύτιμοι συνεργάτες στην εκπόνηση της *Κιβωτού* υπήρξαν οι Νεόφυτος Βάμβας, Παΐσιος Καραπατάς -αμφότεροι μαθητές του Πρωΐου- Νικόλαος Λογάδης, Ιλαρίων Σιναΐτης, Κωνσταντίνος Ψωμάκης (ή Πιτάρης) και Ιωάννης Λεοντόπουλος. Για το σκοπό της σύνταξης του λεξικού συγκεντρώθηκαν κατά την διατύπωση του Τ. Α. Γριτσόπουλου «λεξικά γνωστά και άγνωστα, έκδεδομένα και χειρόγραφα παλαιότερων διδασκάλων» όπως ήταν εκείνα των Ιωάννη Βλαστού και Ιωάννη του Αγραφιώτη, που αποτελούσαν αμφότερα προσπάθειες απόδοσης στην απλή ελληνική του *Θησαυροῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης (Thesaurus linguae graecae)* του Ερρίκου Στεφάνου (Henri Estienne, 1531-1598), αλλά και «ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ ἄλλα βοηθήματα».⁶⁷¹ Στα βοηθήματα αυτά συμπεριλαμβάνονταν τα λεξικά που συνέταξαν οι «Πολυδεύκης, [...], Ἡσύχιος, Σουΐδας, Φώτιος, Ἐτυμολόγος, Εὐστάθιος [...] οἱ Ἀττικισταί, καὶ ἄλλα κοινὰ τῆς Εὐρώπης»⁶⁷² όπως ήταν εκείνα του Στεφάνου, και συγκεκριμένα η έκδοση της Γενεύης του 1572, το *Μέγα καὶ πάνυ ὠφέλιμον Λεξικὸν* του Βαρίνου Φαβωρίνου (Guarino di Favera, 1450-1537), το *Λεξικὸν ἑλληνολατινικὸν (Lexicon graeco latinum)* του Ιωάννη Σκάπουλα

⁶⁷⁰ Αικατερίνη Κουμαριανού, «Ανθίμου Γαζῆ “Λεξικὸν Ἑλληνικόν”. Ἡ ἱστορία μίας λεξικογραφικῆς προσπάθειας», *Ὁ Ἑραμιστῆς* 2 (1964), σσ. 163-86 και δη σ. 171.

⁶⁷¹ Τ. Α. Γριτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 140.

⁶⁷² Βλ. την προκήρυξη της επικείμενης έκδοσης της *Κιβωτού* όπως δημοσιεύθηκε στον *Λόγιο Ἑρμῆ*. Ανώνυμος, «Ἀγγελία φιλολογικαὶ» *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος Στ'* (1816), σσ. 50-64 και δη σ. 51.

(Johann Scapula, †1580), το *Λεξικὸν ἑλληνολατινικὸν* (*Lexicon Graeco Latinum seu Thesaurus linguae Graecae*) του Ιακώβου Τουσάνου (Jacques Toussain, π.1499-1547) το *Ἑλληνικὸν Λεξικὸν* (*Graecum lexicon manuale*) του Βενιαμίν Εδερρίκου (Benjamin Hederich, 1675-1748), ο *Θησαυρὸς τῆς ἑλληνικῆς προσφθίας* (*Thesaurus Graecae Poeseos*) του Μωρελίου Θωμά (Thomas Morell, 1703-1784) καθώς και το *Κριτικὸν Ἑλληνογερμανικὸν Λεξικὸν* (*Kritisches griechisch-deutsches Handwörterbuch*) του Ιωάννη Σνεϊδέρου (Johann Gottlob Schneider, 1750-1822) το οποίο αφού τυπώθηκε σε δύο τόμους στη Λειψία στα 1795-1797 γνώρισε τρεις επανεκδόσεις και απετέλεσε βάση μίας άλλης λεξικογραφικής προσπάθειας ταυτόχρονης με αυτήν της *Κιβωτοῦ*, του *Λεξικοῦ ἑλληνικοῦ* του Ανθίμου Γαζή. Αξίζει να αναφέρουμε ότι στο περισπούδαστο αυτό ἔργο του Schneider βασίστηκε και το λεξικό του Franz Passow, *Handwordbuch der griechischen Sprache* (Λειψία, 1824) καθώς και όλες οι μετέπειτα λεξικογραφικές προσπάθειες ὅπως το *Greek-English Lexicon* των Henry George Liddell και Robert Scott (Οξφόρδη, 1843). Αν και το εγχείρημα της *Κιβωτοῦ* ἔμεινε ανολοκλήρωτο, μολονότι εἶχε επιτευχθεῖ οικονομική ενίσχυση ἀπὸ τους Ζωσιμάδες, πρέπει να αναγνωρίσουμε ὡς επίτευγμα των συντακτῶν τῆς το γεγονός ὅτι μπόρεσαν να αξιοποιήσουν με τρόπο γόνιμο το υλικό λεξικογραφικῶν συνθέσεων τῆς ρωμαϊκῆς και βυζαντινῆς περιόδου, τῆς Αναγέννησης και του Μπαρόκ, ἀλλὰ και των νεότερων χρόνων. Η χρήση του υλικού αυτού εντάσσει τὴν *Κιβωτό* στη μακρὰ ευρωπαϊκὴ λεξικογραφικὴ παράδοση ἡ ὁποία περιλαμβάνει μεταξύ ἄλλων τον *Θησαυρό* του Στεφάνου ἀλλὰ και το *Λεξικό* των H.G. Liddell and R. Scott. Ανεξάρτητα ἀπὸ τις ὅποιες καθυστερήσεις ἢ αδυναμίες και παρά τις επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν, ἡ *Κιβωτός* παραμένει ἓνα ἀπὸ τα σημαντικότερα ἐπιτεύγματα τῆς σχολῆς. Ἄλλωστε, τόσο ἡ ἐπανάδρυση τῆς σχολῆς ὅσο και ἡ σύνταξη του λεξικοῦ ἦταν δύο προσπάθειες με κοινὴ στοχοθεσία, ἀπέβλεπαν δηλαδή στον φωτισμὸ του γένους.

Η σύσταση βιβλιοθήκης άρρηκτα συνδεδεμένης με την προσπάθεια σύνταξης της Κιβωτού προίκισε τη Σχολή της Ξηροκρήνης με σπάνια αντίτυπα και ιστορικές εκδόσεις τυπωμένες σε μεγάλα εκδοτικά κέντρα της Δύσης (Αμστερνταμ, Βενετία, Γενεύη, Λειψία, Οξφόρδη, Πάδουα, Παρίσι, Φραγκφούρτη, κ.ά.) που καλύπτουν ως προς τη χρονολογία έκδοσης μια περίοδο τεσσάρων αιώνων, από τις αρχές δηλαδή του δεκάτου έκτου έως και τον δέκατο ένατο αιώνα. Τα βιβλία αυτά προέρχονταν από μοναστηριακές αλλά και ιδιωτικές βιβλιοθήκες ηγεμονικών οίκων του Φαναρίου ενώ άλλα παραγγέλθηκαν επί τούτου από το Παρίσι. Ως προς το περιεχόμενο, ποικίλλουν· πρόκειται για κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, έργα Βυζαντινών συγγραφέων, χρονογράφων, ιστορικών και πατέρων της εκκλησίας, καθώς και έργα φιλοσοφικά και ιστορικά, γεωγραφικά αλλά και εκδόσεις του Διαφωτισμού. Το ευρύ αυτό φάσμα εκδόσεων είναι ενδεικτικό των ιδεολογικών τάσεων της Κωνσταντινουπολίτικης λογιόσύνης η οποία συνέχιζε να διακατέχεται από το πνεύμα του θρησκευτικού ουμανισμού, θεμελιώδους συστατικού της πνευματικής παράδοσης της Μεγάλης Εκκλησίας και της φαναριωτικής παιδείας. Για παράδειγμα, η παρουσία στα ράφια της βιβλιοθήκης της βενετικής επανέκδοσης της *Βυζαντίδος* του Λούβρου αλλά και του ιστοριογραφικού έργου του Βολταίρου *Essai sur les mœurs* (Παρίσι, 1756) είναι δηλωτική των πνευματικών και πολιτικών προσανατολισμών των Φαναριωτών. Η διαδικασία εμπλουτισμού συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της Πατριαρχικής Σχολής, όπως πληροφορούμαστε από τον Μ. Ι. Γεδεών εν έτει 1830 η βιβλιοθήκη της σχολής αριθμούσε 568 τόμους σε ελληνική γλώσσα και 840 σε ξένες γλώσσες, δηλωτικό του πνεύματος εξωστρέφειας που χαρακτήριζε το ανώτατο εκπαιδευτήριο της πολιτικής Ρωμιόσύνης.⁶⁷³

Αν και οι πληροφορίες για τη συγκρότηση της βιβλιοθήκης, την προέλευση και το έτος εισαγωγής των βιβλίων είναι ελάχιστες και αποσπασματικές η

⁶⁷³ Μ. Ι. Γεδεών, *ό.π.*, σ. 240.

σημαντική αυτή συλλογή συνιστά από μόνη της ένα πολύτιμο κεφάλαιο της πνευματικής παράδοσης της Κωνσταντινουπολίτικης λογιόσύνης. Οι τόμοι που κοσμούσαν τα ράφια της βιβλιοθήκης την κατέστησαν ένα χρήσιμο εργαλείο για την αναζωογόνηση της παιδείας καθώς διδάσκαλοι και μαθητές, αλλά και το εγγράμματο κοινό της Πόλης εν γένει, είχαν πλέον στη διάθεσή τους ένα πραγματικό πνευματικό θησαυροφυλάκιο που τους εφοδίαζε με τον απαραίτητο μεθοδολογικό και εννοιολογικό εξοπλισμό επιτρέποντάς τους παράλληλα να ενισχύσουν το θεωρητικό τους υπόβαθρο και να πολλαπλασιάσουν τις δυνατότητες επιστημονικής τους ενημερότητας. Οι δύο αυτές προσπάθειες, της σύνταξης λεξικού και εμπλουτισμού της βιβλιοθήκης, αμφότερες χρονολογούμενες στα έτη σχολαρχίας του Πρωΐου, συνιστούν μια εδραία πνευματική παρακαταθήκη καταδεικνύοντας παράλληλα ότι οι ιδρυτές της σχολής είχαν πλήρη επίγνωση της σημασίας του Διαφωτισμού.⁶⁷⁴

Καθ' όλη τη διάρκεια της μακραίωνης λειτουργίας της η Πατριαρχική Σχολή απετέλεσε έναν από τους πλέον αξιοπρόσεκτους θεσμούς του παιδευτικού γίγνεσθαι της Κωνσταντινούπολης διοχετεύοντας στην οθωμανική πρωτεύουσα κάποια από τα σημαντικότερα διανοητικά ρεύματα της ευρωπαϊκής σκέψης, όπως ο Ουμανισμός, ο Νεοαριστοτελισμός και φυσικά ο Διαφωτισμός.⁶⁷⁵ Στους διδασκάλους της σχολής κατά καιρούς κατέφυγαν επιφανείς Μουσουλμάνοι λόγιοι αλλά και στελέχη της οθωμανικής διοίκησης για να ζητήσουν τη συνδρομή τους στις δικές τους προσπάθειες προσέγγισης της δυτικής επιστημονικής παραγωγής αλλά και της αριστοτελικής φιλοσοφικής σκέψης. Έτσι, ο Khaled El-Rouayheb διατυπώνει την υπόθεση ότι ο Esad Εφέντης ο εξ Ιωάννινων (Yanyalı Esad Efendi, †1731) βασίστηκε σε ένα διδακτικό εγχειρίδιο που χρησιμοποιούσαν οι Ελληνορθόδοξοι λόγιοι της Πόλης για να αποδώσει στα οθωμανικά τουρκικά το υπόμνημα του Ιωάννη

⁶⁷⁴ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 42

⁶⁷⁵ *Ο.π.*, σ. 45.

Κωττουνίου στην Φυσική Ακρόαση του Αριστοτέλη.⁶⁷⁶ Όπως μας πληροφορεί στην Άπολογία του ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ η αραβική μετάφραση της Λογικής του Θεοφίλου Κορυδαλέως από τον διδάσκαλο της Πατριαρχικής Σχολής Νικόλαο Κριτία προέκυψε και αυτή έπειτα από αίτημα ενός Οθωμανού αξιωματούχου.⁶⁷⁷ Σε Ελληνορθόδοξο λόγιο της Πόλης κατέφυγε και ο Gelenbevi İsmail Εφένδης (1730-1790), διδάσκαλος της Αυτοκρατορικής Σχολής Ναυτικών Μηχανικών, προκειμένου να συγγράψει την πραγματεία του περί των λογαρίθμων *Şerh-i Cedavili'l-Ensab* (Εξήγηση των λογαριθμικών πινάκων, 1787).⁶⁷⁸ Οι μεταφραστικές αυτές προσπάθειες καταδεικνύουν τις αλληλεπιδράσεις και τους δεσμούς που αναπτύχθηκαν μεταξύ Μουσουλμάνων και Ελληνορθόδοξων λογίων. Τη θέση αυτή ενισχύει και η παρουσία «έτερογενών» στις θεσμοθετημένες από τον Πρώιο μαθητικές διαλεκτικές αντιπαραθέσεις (γυμνάσια), κατά τις οποίες άπαντες οι συγκεντρωμένοι ακροατές θαύμαζαν «τὴν ἐνουῶσαν ἀγγίνοιαν τοῦ κλίματος».⁶⁷⁹ Η Πατριαρχική Σχολή λοιπόν είχε μια διπλή πολιτισμική υπόσταση, καθώς απετέλεσε πηγή πνευματικού εμπλουτισμού τόσο για την ελληνορθόδοξη κοινότητα όσο και για την ευρύτερη οθωμανική διανόηση.

Η πνευματική παρακαταθήκη της Σχολής της Ξηροκρήνης κατά τα έτη της σχολαρχίας του Πρωΐου, ξεπέρασε την εποχή της σε τέτοιο βαθμό, που

⁶⁷⁶ Khaled El-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic (1200-1800)*, Βασιλεία 2019, σ. 216. Πηνελόπη Στάθη, «Ὁ σοφώτατος Ἐσὰτ ἐφέντης, φίλος καὶ ἀλληλογράφος τοῦ Χρύσανθου Νοταρᾶ», *Ὁ Ἐραμιστής* 18 (1986), σσ. 57-84 και δη σσ. 60, 68.

⁶⁷⁷ Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ: οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰώνα*, β' έκδοση, Αθήνα 2004, σ. 216, πρβλ. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Άπολογία*, Βιέννη 1780.

⁶⁷⁸ Kemal Beydilli, «İlk Mühendislerimizden Seyid Mustafa ve Nizam-ı Cedide Dair Risalesi» (Ο Seyid Mustafa, ένας εκ των πρώτων μηχανικών μας, και η γραμματεία της περιόδου «Nizam-ı Cedid»), *Tarih Enstitüsü Dergisi* XIII (1983-87), σσ. 387-479 και δη σ. 450.

⁶⁷⁹ Όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του Πρωΐου προς τους τους Ζωσιμάδες αποσταλείσα την 29 Νοεμβρίου 1804. Βλ. «Ἐράνισμα...», σσ. 209-10.

αποτελέσει πρότυπο και σημείο αναφοράς για τις μετέπειτα προσπάθειες ανανέωσης της ελληνικής παιδείας στην Κωνσταντινούπολη. Έτσι, όταν η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή στεγάστηκε σε νέο μεγαλοπρεπές κτήριο σε περίοπτη θέση στα υψώματα του Φαναρίου, αποκτώντας επιτέλους μία στέγη αντάξια της μακραίωνης ιστορίας της, ο σχολάρχης Γρηγόριος Παλαμάς, κατά την τελετή εγκαινίων, στις 12 Σεπτεμβρίου του 1882, έκανε αναφορά στην «ἀρχαία ἐκείνη Ξηροκρήνη» η οποία μετεβλήθη «οὔτω θαυμασίως καὶ θέσει καὶ δυνάμει [...] εἰς πηγὴν πολυχεύμονα καὶ ἀένναον· περιβληθεῖσα δὲ τὴν πεποικιλμένην ταύτην καὶ βασίλειον ὄντως πορφύραν καθίσταται πλέον καὶ ὄνομα καὶ πρᾶγμα Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολῆ». ⁶⁸⁰

⁶⁸⁰ Μηνάς Δ. Χαμουδόπουλος, «Ὁ ἐγκαινισμὸς τοῦ νέου κτηρίου τῆς σχολῆς», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τόμ. Γ' (1881-82), σσ.785-8 και δη σ. 787.

ABSTRACT OF THE DISSERTATION

This thesis contributes to the study of late eighteenth-century/early nineteenth-century Greek education by examining the various ideational, attitudinal and intellectual breakthroughs related to the Kuruçesme Patriarchal Academy (Σχολή Ξηροκρήνης), an institution established in Istanbul in 1804 during a time when the leading supporter and propagator of the new educational doctrines was none other than the Phanariote-ruled Greek Orthodox Church. The research investigates the economic, social, and intellectual developments that led to the school's establishment, as well as the dynamic interplay between the social groups involved.

The first chapter demonstrates the ways in which Greek scholars interacted with the wider Ottoman intellectual milieu, often acting as cultural commuters. Chapter 2 outlines the antagonism in the educational realm between the parvenu mercantile bourgeoisie and the Phanariot elite. Chapters 3 and 4 explore the significance of the Kuruçesme Patriarchal Academy under the direction of Dorotheos Proios (1803-1807) analyzing the impressive burst of innovative activity over this four-year period, which was not limited to curricular innovations but also included the creation of an academic library and an ambitious lexicographical endeavor. Subsequent chapters provide a major insight into the intellectual life of Dorotheos Proios -a Western educated Orthodox priest who served as the school's first archididascalos- by considering his engagement with a formidable body of eighteenth-century thought from the scholarly works he amassed in his private library.

Against such a background this study expands traditional concepts of the Enlightenment by emphasizing the role of the Orthodox Church as a leading supporter and propagator of the new secular educational doctrines.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλιογραφίες

Γκίνης Δημήτριος και Βαλέριος Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, 1800-1863, ἀναγραφή τῶν κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περίοδον ὅπου δήποτε ἔλλημιστὶ ἐκδοθέντων βιβλίων καὶ ἐντύπων ἐν γένει*, τόμ. Α'-Γ', Αθήνα: Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1939, 1941, 1957.

Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Αθανάσιος, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἦτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τὲ καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Α'-Δ', Αγ. Πετρούπολη: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Β. Κιρσπάουμ, 1899.

Λαδάς Γεώργιος και Αθανάσιος Χατζηδῆμος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, 1795-1799*, Αθήνα: 1969-1973.

Λάμπρος Σπυρίδων, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. Α', Αθήνα: Τυπ. Ἀλεξάνδρου Παπαγεωργίου, 1888.

Σάθας Κωνσταντῖνος, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη*, τόμ. Β', Βενετία: [...] 1873.

Legrand Émile, *Bibliographie Hellénique : description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, τόμ. Α'-Ε', Παρίσι: Alphonse Picard, 1894-1903.

Πρωτογενείς πηγές
Α. ελληνόγλωσσα έργα

Αινιάν Γεώργιος, *Συλλογή ανέκδοτων συγγραμμάτων του άοιδίμου Εϋγενίου του Βουλγάρεως*, τόμ. Α', Αθήνα: Τύποις Κ. Ράλλη, 1838.

Αντωνιάδης Λάμπρος, *Έπιτομή χρονική της Γενικής Ιστορίας...*, Κωνσταντινούπολη: Έν τῷ του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφείου, 1808.

Ανώνυμος (Ξ.), «Περί της έν Κωνσταντινουπόλει έκδιδομένης Κιβωτού», *Έρμης ό Λόγιος Ζ'* (1817), σσ. 39-51.

Ανώνυμος, «Χειρόγραφον του 1821 έτους», *Πανδώρα* 14 (1863-1864), σσ. 199-205.

Ανώνυμος, *Κανονισμός της έν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Μεγάλης του Γένους Σχολής*, Κωνσταντινούπολη: Τύποις «Άνατολικού Άστέρος», 1889.

Ανώνυμος, *Στοχασμοί του Κρίτωνος*, Παρίσι: Έκ της τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου [F. Didot], 1819.

Αριστοκλής Θεόδωρος, *Κωνσταντίου Α', του από Σινάίου άοιδίμου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως του Βυζαντίου βιογραφία και συγγραφαι αί έλάσσονες έκκλησιαστικαί και φιλολογικαί, και τινες έπιστολαι Αύτου*, Κωνσταντινούπολη: Έκ του Τυπογραφείου της «Προόδου», 1866.

Βόζος Ιωάννης, *Λόγοι ἐκκλησιαστικοὶ ἐκφωνηθέντες ἐν τῇ Γραικικῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ὁδησοῦ κατά τὸ ἀωκᾶ'- ἀωκβ' ἔτος*, Βερολίνο: Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, 1833.

Βούλγαρης Ευγένιος, *Ἐπὶ τῶν ὑπομνηματικῶν παρεκβολῶν τοῦ Σοφολογιωτάτου ἐν Ἱεροδιακόνοις Νεοφύτου τῶν εἰς τὸ τέταρτον τῆς Γραμματικῆς Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ Κριτικαὶ Ἐπιστάσεις*, Βιέννη: Τύποις Σραιμβλείους [F. A. Schraembl], 1806.

Βυζάντιος Σκαρλάτος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις, ἡ περιγραφή τοπογραφικῆ, ἀρχαιολογικῆ καὶ ἱστορικῆ τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως καὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ κόλπου καὶ τοῦ Βοσπόρου προαστείων αὐτῆς*, Ἀθήνα: Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Ἀνδρέου Κορόμηλα, 1851.

Γεδεών Μανουήλ, «Δύο ἀνέκδοτα γράμματα περὶ τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τ. Γ' (1882-1883), σσ. 686-9, 696-701.

Γεδεών Μανουήλ, «Δύο μνεῖαι ὑπὲρ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 24 (1904), σσ. 73-5.

Γεδεών Μανουήλ, *Γράμματα πατριαρχικὰ περὶ τῆς Μ. τοῦ Γ. Σχολῆς*, Κωνσταντινούπολη: Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, 1903.

Γλυκάς Νικηφόρος, «Ἐράνισμα: Κώδιξ περιέχων τὰς ἀντιγραφὰς τῶν ἐπιστολῶν, ψηφισμάτων, ἐπιταγμάτων, αἰτημάτων ὧν ἐπιστέλλει καὶ δέχεται τὸ ἐν Βυζαντίῳ μέγα καὶ κοινόν τοῦ Γένους Μουσεῖον, ἐπὶ τῆς Σχολαρχίας τοῦ Κυρίου Δωροθέου Πρωΐου», *Περιοδικόν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου*, τόμ. ΙΓ' (1878-1879), σσ. 203-53.

Δαπόντες Καισάριος, *Κήπος Χαρίτων*, επιμ. Γιώργος Π. Σαββίδης, Αθήνα: Έρμης, 1995.

Καταρτζής Δημήτριος, *Τὰ εύρισκόμενα*, επίμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Έρμης, 1970.

Κλεόβουλος Ευστάθιος, *Λογοδοσία περί τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1865-1866 τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς*, Κωνσταντινούπολη: Ἀνατολικὸς Ἀστὴρ, 1866.

Κομνηνός-Υψηλάντης Αθανάσιος, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η΄, Θ΄ καὶ Ι΄, ἧτοι Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν, 1453-1789*, Ἐκ χειρογράφου ἀνεκδότου τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Σινᾶ ἐκδίδοντος ἀρχιμανδρίτου Γερμανοῦ Ἀφθονίδου Σιναΐτου, Κωνσταντινούπολη: Τύποις Ι. Α. Βρεττοῦ, 1870.

Κοραῆς Αδαμάντιος, *Ἀλληλογραφία*, επίμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ἄλκης Αγγέλου, Αικατερίνη Κουμαριανού, Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα: Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, 1964-1983.

Κοραῆς Αδαμάντιος, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς*, Αθήνα: Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, 1984.

Κοραῆς Αδαμάντιος, *Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγομένων καὶ τινῶν Συγγραμμάτων τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, Παρίσι: Τυπογραφία Ι.Μ. Ἐβεράρτου [I. M. Eberhart], 1833.

Κουμαριανού Αικατερίνη (επίμ.), *Ἀλληλογραφία (1794-1819)/ Δανιήλ Φιλιππίδης*, Barbie du Bocage [καὶ] Ἄνθιμος Γαζῆς, Αθήνα: Ἑστία, 1966.

Κουμαριανού. Αικατερίνη (επίμ.), *Δανιήλ Φιλιππίδης - Γρηγόριος Κωνσταντᾶς. Γεωγραφία Νεωτερική*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον τῆς Ἑστίας, 1988 (πρώτη έκδοση Βιέννη 1791).

Κούμας Κωνσταντίνος, «Ἐπιστολή», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος Β΄* (1812), σσ. 75-80.

Κούμας Κωνσταντίνος, «Φίλε μου Κ. Οἰκονόμε», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος Ζ΄* (1817), σσ. 604-7.

Κούμας Κωνσταντίνος, *Αἱ δύο πρὸς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν ἀπολογίαὶ τοῦ ἀοιδίμου Κ. Οἰκονόμου καὶ ἕτεραι τινες ἐπιστολαὶ αὐτοῦ ἀνέκδοτοι, ἐν αἷς καὶ ὁ ἐναρκτήριος λόγος τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου Κ. Κούμα ἐν τῇ κατὰ τὸν Κουροῦ Τσεσμὲ Σχολῇ*, Ερμούπολη: Τύποις Γ. Μελισταγούς Μακεδόνος, 1861.

Κούμας Κωνσταντίνος, *Ἱστορίαι τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας, ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαι, καὶ τὰ νεώτερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα*, Βιέννη: Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἄντωνιου Αὔκούλου [Anton von Haykul], 1832.

Κούμας Κωνσταντίνος, *Λεξικὸν διὰ τοὺς μελετῶντας τὰ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων συγγράμματα κατὰ τὸ ἐλληνικογερμανικὸν τοῦ Ρεϊμέρου...*, Βιέννη: Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἄντωνιου Χαϊκούλ [Anton von Haykul], 1826.

Κουριοκουρίνεος Κυπριανός, *Ἱστορία Χρονολογικὴ τῆς Νήσου Κύπρου ἐρανισθεῖσα ἐκ διαφόρων ἱστορικῶν καὶ συντεθεῖσα ἀπλῆ φράσει. Ὑπὸ τοῦ, τῆς Ἀγιωτάτης Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ...* Βενετία: Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, 1788.

Κωνσταντίνου Γεώργιος, *Dictionarium quatuor linguarum...* = Λεξικὸν τετραγλωσσον, περιέχον δηλαδή τὰς τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, ἑλληνικὴν, περὶ ἧς ἴτιοι ἀπλῆν ρωμαϊκὴν, λατινικὴν καὶ ἰταλικὴν..., Βενετία: Ἀντώνιος Βόρτολις [Antonio Bortoli], 1757.

Κωνσταντίνος Α', *Κωνσταντινιάς Παλαιά τε καὶ Νεωτέρα ἴτιοι Περιγραφὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ νῦν καθιστοροῦσα γενικῶς τὰ τῆς Πόλεως ταύτης, τὰς περὶ αὐτῆς Τοποθεσίας, τὰς τε ἀντιπροσώπους δὺω παραλίας τῶν Στενῶν τοῦ Βοσπόρου, καὶ τὰς παρακειμένας Νήσους τῇ Πόλει ταύτῃ, Συνταχθεῖσα παρὰ Ἄνδρὸς Φιλολόγου καὶ Φιλαρχαιολόγου, Κωνσταντινούπολη: Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Δημητρίου Πασπαλλῆ, 1820.*

Κωστής Κίμων, «Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Κοραῆ καὶ πρὸς Κοραῆν», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* τόμ. Ε', (1897), σ. 271 κ.έξ.

Λιβαδάς Θεαγένης, Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων ἐπιστολαί, Τεργέστη: Τύποις τοῦ Αὐστροουγγρικοῦ Λόυδ, 1879.

Λογάδης Νικόλαος (επίμ.), *Κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης Συμπληθεῖσα μὲν καὶ πονηθεῖσα ὑπὸ τῶν Μελῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν Κουρούτζεσμεν τοῦ Γένους Σχολῆς. Ἐπισκευασθεῖσα δὲ ἔπειτα καὶ προσεπαυξηθεῖσα ἰδίᾳ ὑπὸ Νικολάου Λογάδου, τοῦ Διδασκάλου Χρηματίσαντος τέως ἐν τῇ αὐτῇ Σχολῇ τῶν Γραμματικῶν, Ποιητικῶν, καὶ Ρητορικῶν Μαθημάτων. Κοινωθεῖσα δὲ διὰ τοῦ Τύπου ἀναλώμασι τῶν Ὁμογενῶν χάριν τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας. Τόμος Α'. Ἐν Ἐτει ,αωιθ' (1819). ἀπὸ Θεογονίας Ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον ἐν Φαναρίῳ Παρὰ Ἀλεξάνδρῳ Ἀργυράμμῳ, καὶ Κωνσταντίνῳ Κορεσίῳ.*

Λογάδης Νικόλαος, *Παράλληλον Φιλοσοφίας καὶ Χριστιανισμοῦ. Ἀθεΐσμοῦ καὶ Δεισιδαιμονίας...*, Κωνσταντινούπολη: Τυπογραφεῖο Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, 1830.

Μακραῖος Σέργιος, *Τρόπαιον ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς Πανοπλίας κατὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου... ἐν τρισὶ διαλόγοις, φιλοπονηθὲν παρὰ τοῦ διδασκάλου τῶν ἐπιστημῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς Σεργίου Μακραίου...*, Βιέννη: Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Ἀντωνίου Πίχλερ [A. A. Pichler], 1797.

Μοισιόδαξ Ἰώσηπος, *Ἀπολογία*, Βιέννη: Ἰωάννης Θωμᾶς Τράττνερν [J. T. Trattner], 1780.

Νεοκαισαρεύς Δανιήλ, [Ἀθανάσιος Πάριος], *Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἐξ Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων*, Τεργέστη 1802.

Ἐάνθος Εμμανουήλ, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, Ἀθήνα 1845.

Οικονόμος Σοφοκλῆς, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, τόμ. Α', Ἀθήνα: Τύποις Φ. Καραμπίνου, 1864.

Οικονόμος Σοφοκλῆς, *Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγράμματα Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, τόμ. Α', Ἀθήνα: Τύποις τῶν τέκνων Α. Κορομηλᾶ, 1871.

Παπαδόπουλος Νικόλαος, *Ἐγχειρίδιον κατὰ τῶν νοσοῦντων εἰς τὰ περὶ ἀληθείας καὶ ὑπεροχῆς τῶν Ἱερῶν Γραφῶν*, Βενετία: Παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, 1815.

Πρώιος Δωρόθεος, *Ίστορία τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας*, Κώδιξ 23 Μουσείου Μπενάκη.

Ρίζος-Νερουλός Ιάκωβος, *Ίστορία τῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησι*, Γενεύη: Jean Humbert, 1827 (Αθήνα: Ἐν τῷ Τυπογραφείῳ Περρη καὶ Βαμπᾶ, 1870).

Σταγειρίτης Αθανάσιος, *Ἐπιτομὴ Ίστορίας Γενικῆς, Κριθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐν Παρισίοις Ἐφορίας τῶν Κλασικῶν βιβλίων, καὶ δεχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν Λυκείων καὶ τῶν λοιπῶν σχολείων...*, Βιέννη: ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Σχράεμβλ [F. A. Schraembl], 1812.

Στάνος Ἰωάννης, *Βίβλος Χρονικὴ περιέχουσα τὴν Ίστορίαν τῆς Βυζαντιδος...*, Βενετία: 1767. Παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, 1767.

Τανταλίδης Ηλίας, «Ἐπιστολὴ. Ν. Δοῦκα Ν. Λογάδης χαίρειν ἐν Κυρίῳ καὶ ὑγιαίνειν», *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Βρετοῦ Θ'* (1869), σσ. 613-23.

Β. ξενόγλωσσα ἔργα

Coray Adamance, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, lu à la Société des Observateurs de l'homme, le 6 nivôse an XI (6 janvier 1803), par Coray, Docteur en médecine, membre de ladite Société*, Παρίσι: Typographie de Firmin Didot, 1803.

Didot Ambroise Firmin, *Notes d'un Voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Παρίσι: Typographie de Firmin Didot, 1826.

Goodell William, *Memoirs, or Forty Years in the Turkish Empire*, επίμ. E. D. G. Prime, Νέα Υόρκη: Robert Carter and brothers, 1876.

Marcellus (Vicomte de) Marie Louis Demartin du Tyrac, *Les Grecs Anciens et Modernes*, Παρίσι: Michel Lévy frères, 1861.

Marcellus (Vicomte de) Marie Louis Demartin du Tyrac, *Souvenirs de l'Orient*, Παρίσι: Garnier frères, 1839.

Ten Hove Nicolaas, *Memoirs of the House of Medici, from Its Origin to the Death of Francesco, the Second Grand Duke of Tuscany, and of the Great Men Who Flourished in Tuscany within That Period*, μτφ. Sir Richard Clayton, Μπαθ: S. Hazard for G. G. and J. Robinson London, 1797.

Hervé Francis, *A residence in Greece and Turkey; with Notes of the Journey through Bulgaria, Servia, Hungary, and the Balkan*, τομ. Β', Λονδίνο: Whittaker & Co., 1837.

Hughes Thomas, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, τόμ. Α', Λονδίνο: J. Mawman, 1820.

Iken Carl Jacob Ludwig, *Leukothea. Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen...*, τόμ. Α', Λειψία: Hartmann, 1825.

Leake William Martin, *Researches in Greece*, Λονδίνο: John Booth, 1814.

Legrand Émile, *Recueil Documents Grecs, Concernant les Relations du Patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie*, Bibliothèque Greque Vulgaire 7, Παρίσι 1903 (φωτοτυπική ανατύπωση, Αθήνα: εκδ. Β. Ν. Γρηγοριάδη, 1974).

Pouqueville François Charles, *Histoire de la régénération de la Grèce, comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Παρίσι: Firmin Didot père et fils., 1824.

Rizo Neroulos Jacovaky, *Cours de littérature grecque moderne, donné à Genève (en 1826) par Jacovaky Rizo Neroulos, recueilli et revu par Elie-Ami Bétant helléniste genevois*, Γενεύη: J. Humbert, 1827.

Δευτερογενής βιβλιογραφία – μελέτες

Α. ελληνόγλωσσα έργα

Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ελένη, Νικόλαος Κριτίας. *Βιογραφικά και εργογραφικά*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1984-1986.

Αγγέλου Άλκης, «Η Μαντάμ Τυανίτη», *Τῶν Φώτων Β΄. Ὁψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Αθήνα: Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, 1999.

Αγγέλου Άλκης, «Ἰχνηλατήσεις Πολιτικῆς Οἰκονομίας στὸ χῶρο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ (Προσχέδιο δοκιμίου)», *Ὁ Ἐρανιστῆς* 19, (1993), σσ. 66-101.

Αγγέλου Άλκης, «Μιὰ διερευνητικὴ περιπλάνηση στοὺς δύσβατους χώρους τῆς νεοελληνικῆς γλωσσικῆς παιδείας», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 5 (1996) -Μνήμη Λέανδρου Βρανούση-, σσ. 143-96, αναδημοσιεύεται στον τόμο: Άλκης Αγγέλου, *Τῶν Φώτων Β΄ Ὁψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Αθήνα: Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, 1999, σσ. 285-358.

Αγγέλου Άλκης, «Πρὸς τὴν ἀκμὴ τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Μικρασιατικὰ Χρονικά Ζ΄* (1957), σσ. 1-88.

Αγγέλου Άλκης, «Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας (Δοκίμιο ἱστορίας τῆς σχολῆς με βάση ἀνέκδοτα κείμενα)», Άλκης Αγγέλου, *Τῶν Φώτων. Ὅψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, [Νεοελληνικά Μελετήματα 9], Αθήνα: Ἑρμῆς, 2000, σσ. 113-6.

Άμαντος Κωνσταντίνος, «Ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Χίου», *Ἑλληνικά* 4 (1931), σσ. 47-68.

Άμαντος Κωνσταντίνος, «Λέων Ἀλλάτιος», *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα: Τυπογραφεῖον «Ἑστία» Κ. Μάϊσνερ καὶ Ν. Καργαδούρη, 1935, σσ. 557-68.

Άμαντος Κωνσταντίνος, «Ὁ ἔθνομάρτυς Δωρόθεος Πρώτος», *Ἑλληνικά* 11 (1939), σσ. 239-48.

Άμαντος Κωνσταντίνος, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, 1566-1822: σχολεῖα καὶ λόγοι*, Πειραιάς: Τύποις Ἀδελφῶν Ι. Φερούση, 1946.

Ανεστίδης Στάυρος, «Κωνσταντῖος Α΄, ὁ ἀπὸ Σιναίου καὶ Μανουήλ Ἰω. Γεδεών», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 17 (2011), σσ. 43-59.

Αντωνίου Δαυῖδ, *Τα προγράμματα τῆς Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, Αθήνα: ἐκδοση Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ἑλληνικῆς Νεολαίας / Γενικῆς Γραμματείας Νέας Γενιάς, 1987.

Αποστολίδης Κοσμάς-Μύρτιλος, «Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἐσναφίου τῶν ἀμπατζήδων», *Ἀρχεῖον Θρακικοῦ λαογραφικοῦ θησαυροῦ*, τόμ. Γ΄ (1937), σσ. 145-95.

Αποστολόπουλος Δημήτριος, *Η Γαλλική Έπανάσταση στην τουρκοκρατούμενη έλληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα 1989.

Αποστολόπουλος Δημήτριος, «“Νέοι Έλληνες”. Ο νεολογισμός και τὰ συνδηλούμενα στα 1675», *Ο Έραμιστής* 25 (2005), σσ. 87-99.

Αποστολόπουλος Δημήτριος, «Περὶ Ἐλευθερίας καὶ ἰσότητος στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, θέμα καὶ παραλλαγές», *Γιὰ τοὺς Φαναριῶτες, δοκιμὲς ἔρμηνείας καὶ μικρὰ ἀναλυτικὰ*, Αθήνα: Εθνικό Ἰδρυμα Ἐρευνῶν - Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν 85 [Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ Νεοελληνικὴ Κοινωνία], 2003, σσ. 61-80.

Αποστολόπουλος Δημήτριος, «“Ρωμηοὶ χριστιανοὶ... μὲ μπεράτια βασιλικά”, τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς συνείδησης», *Γιὰ τοὺς Φαναριῶτες, δοκιμὲς ἔρμηνείας καὶ μικρὰ ἀναλυτικὰ*, Αθήνα: Εθνικό Ἰδρυμα Ἐρευνῶν - Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν 85 [Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ Νεοελληνικὴ Κοινωνία], 2003, σσ. 45-60.

Αραβαντινός Παναγιώτης, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, εἰσαγωγὴ ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ἰωάννινα: Ἐκδόσεις Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, 1960.

Αραμπατζόγλου Γεννάδιος, μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως, *Ἱστορία τοῦ Μεγάλου Ρεύματος*, Σταμπούλ 1949.

Αργυροπούλου Ρωξάνη, *Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη στὴν Ελλάδα ἀπὸ τὸ 1828 ὡς τὸ 1922*, Αθήνα: Γνώση, 1995.

Αργυροπούλου Ρωξάνη, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκή σκέψη του δεκάτου ογδούου αιώνα*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2003.

Ασδραχάς Σπύρος, «Κοινωνικοί Αγώνες και Διαφωτισμός: μερικές αυτόδηλες παρατηρήσεις», Χρήστος Λούκος (επίμ.) *Κοινωνικοί αγώνες και διαφωτισμός: μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007, σσ. 77-83.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του νέου Έλληνισμού, τόμ. Δ'. Τουρκοκρατία 1669-1812: Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του γένους*, Θεσσαλονίκη 1973.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Νεοελληνική Ιστορία (1204-1940)*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1989.

Βασίλιεφ [Vasiliev] Αλεξάντρο Αλεξάντροβιτς [Aleksandr Aleksandrovich], *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 324-1453*, μτφ. Δημοσθένης Σαβράμης Αθήνα: Μπεργαδής 1954, (1η ρωσική έκδοση 1925).

Βατοπεδινός Παΐσιος, «Ἡ παρὰ τὴν Ἱερὰν Μονὴν Βατοπεδίου Αθωνιάς Σχολή», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον τ. Δ' (1928)*, σσ. 318-23.

Βέης Νίκος, «Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων Μετεώρων καὶ τῆς πέριξ χώρας μετὰ σχετικῶν ἀρχαιολογημάτων», *Βυζαντίς τ. Α' (1909)*, σσ. 557-626.

Βέη-Χατζηδάκη Ευγενία, *Δύο ἐπεισόδια ἀπὸ τῆς διαμάχης τῶν φιλοσόφων*, Αθήνα 1958, αναδημοσιεύεται στον τόμο *Ἔρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν*, Αθήνα: Τυπ. Μπούκουρη, 1965, σσ. 228-58.

Βουραζέλη-Μαρινάκου Ελένη, *Αί ἐν Θράκη συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη: Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1950.

Βουρσιανός Κορράδος, «Περὶ τῶν Κλασικῶν σπουδῶν ἐν Γερμανία», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* τ. Γ' (1886) σ. 144-9.

Βρανούσης Λέανδρος (επιμ.), «Ἐφημερίς», ἡ ἀρχαιότερη ἑλληνικὴ ἐφημερίδα ποὺ ἔχει διασωθῆ..., Αθήνα: Κέντρον Ἑρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ/ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1995-2000 (ανασυγκρότηση τῆς σειρᾶς σε φωτογραφικὴ ἐπανάδοση).

Βρανούσης Λέανδρος, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ῥήγα καὶ τοῦ Κοραῆ. Ἡ φιλογαλλικὴ καὶ ἡ ἀντιγαλλικὴ προπαγάνδα», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 15-16 (1965-1966), σσ. 125-329.

Βρανούσης Λέανδρος, «Βηλαρικὰ Σημειώματα», *Ὁ Ἑραμιστῆς* 2 (1964), σσ. 7-20, 40-59.

Βροκίνης Λαυρέντιος, *Βιογραφικὰ σχεδάρια τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν, ὠραίαις τέχναις καὶ ἄλλοις κλάδοις τοῦ κοινωνικοῦ βίου διαλαμψάντων Κερκυραίων ἀπὸ τῶν μέσων τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος μέχρις ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης...* τόμ. Α', Κέρκυρα: Τυπογραφεῖον «Ὁ Κοραῆς» - Ἰωσήφ Ναχαμούλης, 1884.

Βυζάντιος Σκαρλάτος, *Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, Αθήνα: Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, 1852.

Βυζάντιος Σκαρλάτος, *Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου μεθρομηνευμένης εἰς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν καὶ τὸ γαλλικόν*, Αθήνα: Βασιλικὸν Τυπογραφεῖον, 1835.

Γεδεών Μανουήλ, «Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους ἡμῶν κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἔτη», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 9 (1888-9), σσ. 212-8, ἀναδημοσιεύεται στον τόμο: Μανουήλ Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ἐπιμ., Ἄλκης Αγγέλου – Φίλιππος Ηλιοῦ, Αθήνα: Ἑρμῆς, 1976, σσ. 172-8.

Γεδεών Μανουήλ, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, 1453-1913*, Αθήνα 1939.

Γεδεών Μανουήλ, «Κυρίλλου Λαυριώτου πατριαρχικὸν χρονικὸν μετὰ προλεγομένων καὶ συγκριτικοῦ χρονολογικοῦ πίνακος τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως», *Ἀθήναιον* 6 (1877), σσ. 1-52.

Γεδεών Μανουήλ, *Πατριαρχικῆς ἱστορίας μνημεῖα*, Α', Γρηγορίου Ε' 9 διάδοχοι, Αθήνα: ἐκδοτικὸς οἶκος Γεωργίου Ἰω. Βασιλείου, 1922.

Γεδεών Μανουήλ, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες: Εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακείμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης 36-1884*, Κωνσταντινούπολη: Otto Keil Librairie Intrenationale, [1886].

Γεδεών Μανουήλ, «Σχολεῖα καὶ βιβλία κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* τ. Η': 38 (1888), σ. 404.

Γεδεών Μανουήλ, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας: Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς 1454-1830*, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* τ. Δ' (1882-3), σσ. 466-78, 500-9, ἀναδημοσιεύεται στον τόμο Μανουήλ Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας: Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς 1454-1830*, Κωνσταντινούπολη: Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, 1883.

Γιακωβάκη Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: μια καμπή στην Ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17ος-18ος αιώνας*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2016.

Γιακωβάκη Νάσια, «Προς τους αρχαίους μέσω Ευρώπης: Τέσσερις «Ιστορίες της Ελλάδος», 1806-1807», *Εγνατία, επιστημονική επετηρίδα τμήματος ιστορίας και αρχαιολογίας της φιλοσοφικής σχολής παράρτημα 9ου τόμου (2005), Η δύση της ανατολής και η ανατολή της δύσης. Ιδεολογικές αντανακλάσεις και στερεότυπα (τέλη 18ου – αρχές 20ου αι.)*, μνήμη Έλλης Σκοπετέα, Ανάτυπο, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2005, σσ. 85-112.

Γιακωβάκη Νάσια, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης: το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. Β', Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2003, σσ. 55-74.

Γιακωβάκη Νάσια, «Τα παλαιά έντυπα βιβλία, οι ιστορικές βιβλιοθήκες και η ιστορική έρευνα», *Έν Βόλω 24 - Ιστορικές βιβλιοθήκες στην ελληνική περιφέρεια: συγκρότηση, συντήρηση, διαχείριση (2007)*, σσ.13-5.

Γιαννακούλης Νίκος, «Προγράμματα Ανωτέρων Σχολείων στον αιώνα των Φώτων», *Β' Διεθνές Συνέδριο: Η παιδεία στην αυγή του 21ου αιώνα. Ιστορικοσυγκριτικές προσεγγίσεις*, Πάτρα: εργαστήριο ιστορικού αρχείου νεοελληνικής και διεθνούς εκπαίδευσης, 2002, σσ. 1-8.

Γιανναράς Χρήστος, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δόμος, 1992.

Γκίνης Δημήτριος, «Κρίτωνος Στοχασμοί», *Έρανος εἰς Ἄδαμάντιον Κοραήν*, Αθήνα: Τυπ. Μπούκουρη, 1965.

Γκίντζμπουργκ [Ginzburg] Carlo [Κάρλο], «Οἱ φωνές τῶν ἄλλων», *Τὰ Ἱστορικά* 22 (1995), σσ. 3-222.

Γλαβίνας Απόστολος, «Ο ἐπίσκοπος πρώην Σταγῶν Παῖσιος Ευσταθίου ὡς ἐπιστάτης τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς Κουρούτσεσμε τῆς Κωνσταντινούπολης», *Περί Θράκης* 4 (2004), σσ. 143-56.

Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη Αθανασία, «Μεταφράσεις ἰταλικῶν φιλοσοφικῶν κειμένων κατὰ τον νεοελληνικό διαφωτισμό: (Genovesi, Muratori, Soave)», *Παρουσία* 11: 12 (1997), σσ. 295-316.

Γούδας Αναστάσιος, *Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπί τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν*, Αθήνα: Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Μ. Π. Περίδου, 1870-1875.

Γριτσόπουλος Τάσος, «Ἡ Κιβωτὸς τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης», *Ἄθηνᾶ* 70 (1968), σσ. 223-52.

Γριτσόπουλος Τάσος, «Ἡ Σχολὴ Κουρούτσεσμε» *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν τ. ΛΣΤ'* (1968), σσ. 161-240.

Γριτσόπουλος Τάσος, «Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Ε' ὁ Καρακάλλος», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν τ. ΚΘ'* (1959), σσ. 367-89.

Γριτσόπουλος Τάσος, «Προσθήκη εἰς τὰ περὶ τῆς Κιβωτοῦ τῆς ἐλληνικῆς Γλώσσης», *Ἄθηνᾶ* 70 (1968) σσ. 381-2.

Γριτσόπουλος Τάσος, *Πατριαρχική Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή* (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 37), Αθήνα: Γ. Φέξη, 1966-1971 (Φωτογραφική ἐπανέκδοσις ὑπὸ τοῦ συνδέσμου τῶν ἐν Ἀθήναις Μεγάλοσχολιτῶν, Αθήνα 2004).

Δασκαλάκης Απόστολος, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων*, Αθήνα: Ἐκδ. Εὐτ. Γ. Βαγιονάκη, 1979.

Δημαράς Κωνσταντῖνος, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Αθήνα: Ἑρμῆς, 1977.

Δημαράς Κωνσταντῖνος, «Ἡ σχολὴ τοῦ Ἁγίου Ὀρους στὰ 1800», *Ἑλληνικά* 15 (1957), σσ. 141-71.

Δημαράς Κωνσταντῖνος, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἀπὸ τὶς πρῶτες ρίζες ὡς τὴν ἐποχὴ μᾶς*, Αθήνα: Ἴκαρος, 4η ἐκδ. 1968 (πρώτη ἐκδοσις 1949).

Δημαράς Κωνσταντῖνος, *Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία*, Αθήνα: Ἀετός, 1962.

Δημητρακόπουλος Ανδρόνικος, *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἥτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραφάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Λειψία: Τύποις Μέτζγερ καὶ Βίττιγ [Druck von Metzger & Wittig], 1872.

Δημητριάδης Γεώργιος, *Ἱστορία τῆς Σάμου*, Χαλκίδα: Τυπογραφεῖον Εὐρίπου, 1865.

Δρούλια Λουκία, «Ἡ ἐθνικὴ παράδοσις στὴν ὀνοματοθεσία καὶ ὁ Διαφωτισμὸς. Ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα», *Μνήμων* 10 (1985), σσ. 187-201.

Δυοβουνιώτης Κωνσταντίνος, «Μιχαήλ Φωτεινός», *Θεολογία* τόμ. Α' (1923), σσ. 317-28.

Δωρής Ευάγγελος, *Τὸ δίκαιον τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, τ. Α': Νομοθεσία-Νομολογία-Ἑρμηνεία, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1994.

Ευαγγελίδης Τρύφων, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας: Ἑλληνικά σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, Αθήνα: Τύποις Α. Π. Χαλκιοπούλου, 1936.

Ζακυθηνός Διονύσιος, *Βυζάντιον: κράτος καὶ κοινωνία. Ἱστορική Ἐπισκόπησις*, Αθήνα: Ἴκαρος, 1951.

Ζακυθηνός Διονύσιος, *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Αθήνα: Δωδώνη, 1978.

Ζακυθηνός Διονύσιος, «Μεταβυζαντινὴ καὶ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ Ἱστοριογραφία», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 49 (1974), (ἐν Ἀθήναις 1975), σσ. 57-103.

Ζαχαρόπουλος Νίκος, «Ἑλληνες λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας: Σέργιος Μακραῖος, ὁ διδάσκαλος τῶν ἐπιστημῶν ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Ἀκαδημίᾳ», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 53 (1970), σσ. 44-69.

Ζαχαρού – Λουτράρη Αθηνά, *Ὅμηρος Χίος αἰδός. Ἡ Χίος διεκδικεῖ καὶ τιμᾷ τον Ὅμηρο ἀνά τους αἰῶνες*, Χίος: Ἄλφα Πι, 2005.

Ζέπος Παναγιώτης, «Ὁ ἐκ Χίου Θεόδωρος Φωτεινός καὶ ἡ Ἱστορία τῆς Δακίας αὐτοῦ», στον τόμο *Εἰς Μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Αθήνα 1960, σσ. 280-84.

Ήλιου Φίλιππος, «Βιβλία με συνδρομητές Ι. Τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ (1749-1821)», *Ὁ Ἐραμιστής* 12 (1975), σσ. 101-79.

Ήλιου Φίλιππος, *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες καὶ Διαφωτισμός: Ἡ περίπτωση τῆς Σμύρνης (1819)*, μετάφραση Ἰωάννα Πετροπούλου, δεύτερη ἔκδοση, συμπληρωμένη, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων, 1986.

Ήλιου Φίλιππος, «Οἱ ἀριθμημένες ἐκδόσεις τοῦ Θεοδοσίου (1807-1820)», *Συλλέκτης* 34 (1978), σσ. 6-7.

Ήλιου Φίλιππος, «Πόθος μαρτυρίου: Ἀπό τὶς βεβαιότητες στὴν ἀμφισβήτηση τοῦ Μ'. Γεδεών. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῶν νεομαρτύρων», *Τὰ Ἱστορικά* 23 (1995), σσ. 267-84.

Ημέλλος Στέφανος, «Ἡ “Ἀρχαιολογία Ἑλληνική” τοῦ Γρηγορίου Παλιουρίτη. παρατηρήσεις καὶ Σχόλια», *Ὁ Μέντωρ* 89 (2008), σσ. 127-50.

Θερειανός Διονύσιος, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τόμ. Α', Τεργέστη: Τύποις τοῦ Αὐστρουγγρικοῦ Λόυδ, 1889.

Ἰβηρίτης Ἰωακείμ, «Ἡ βιβλιοθήκη Νικηφόρου τοῦ Θεοτόκη καὶ ἡ κοινὴ τοῦ Γένους σχολή», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 3 (1919), σσ. 272-85.

Ἰντζεσίλογλου Νίκος, «Περὶ τῆς κατασκευῆς συλλογικῶν ταυτοτήτων. Το παράδειγμα τῆς εθνικῆς ταυτότητας», Χριστίνα Κωνσταντοπούλου κ.ά. (επίμ.) *«Εμεῖς» καὶ οἱ «ἄλλοι», αναφορὰ στις τάσεις καὶ τὰ σύμβολα*, Αθήνα: Τυπωθῆτω - Γ. Δάρδανος, 1999, σσ. 177-202.

Καββάδας Στέφανος, «Ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Κοραῆ», *Ἄθηνᾶ* 52 (1948), σσ. 254-70.

Καδινοπούλου Γεωργία, *Η Πατριαρχική Σχολή Κωνσταντινουπόλεως 1663-1691: Σχολή Μανολάκη: Οργάνωση, Διοίκηση, Διδασκαλία, Πρόγραμμα Σπουδών*, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2015.

Καμπούρογλου Δημήτριος, *Ὁ ἀναδρομάρης τῆς Ἀττικῆς*, Αθήνα: Ζηκάκης, 1920.

Κανελλόπουλος Παναγιώτης *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος*, τόμ. Α', Αθήνα: Οἱ Φίλοι τοῦ Βιβλίου, 1947.

[Καραθεοδωρῆς Στέφανος], «Λόγος ἐκφωνηθεὶς παρὰ τοῦ σοφοῦ διδασκάλου κυρίου Στεφάνου εἰς τὴν τῆς Ἀδριανουπόλεως Σχολήν», *Λόγιος Ἑρμῆς* (1820), σσ. 356-66.

Καράς Γιάννης, Αλέξης Πολίτης και Λουκία Δρούλια, *Τετράδια ἐργασίας 9. Νεοελληνικὲς βιβλιοθηκῆς (17ος-19ος αἰ.): Ἡ Πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη Ἀλεξανδρείας, Τέσσερις ἰδιωτικὲς βιβλιοθηκῆς μέσου τύπου (18ος αἰ), Λογιοσύνη καὶ βιβλιοφιλία: ὁ Δημήτριος Μόστρας καὶ ἡ βιβλιοθήκη τού*, Αθήνα: Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, 1987.

Καρδάσης Βασίλης, *Ἕλληνες ομογενεὶς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1998.

Καριώτογλου Αλέξανδρος, *Ἰσλάμ και χριστιανικὴ χρησιμολογία, ἀπὸ τον μύθο στην πραγματικότητα*, Αθήνα: Αρμός, 2000.

Καρολίδης Παύλος, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος μετ' εἰκόνων. Ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι τῆς Βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α'*, Αθήνα: Ἐλευθερουδάκης, 1925.

Κάσδαγλης Αλέξανδρος, «Δοκίμιον λεξικογραφίας», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* ΙΖ' (1918), σσ. 129-203, 271-324 και 465-87.

Κατσιαρδῆ-Hering Όλγα, «Η ελληνική διασπορά. Το εμπόριο ως γενικευμένη εθνική εξειδίκευση», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. Α', Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 98-9.

Κατσιαρδῆ-Hering Όλγα, *Η ελληνική παροιμία της Τεργέστης (1751-1830)*, τόμ. Α', Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών – Φιλοσοφική Σχολή, 1986.

Κατσιαρδῆ-Hering Όλγα, «Τα δίκτυα της ελληνικής εμπορικής διακίνησης», Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Ελληνική Οικονομική Ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2003, σσ. 461-81.

Κεσίσογλου-Καρουστινού Μέλπω, «το εν Βυζαντίω Φροντιστήριον» (1455-1882), *Η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή. Ιστορία και Προσφορά*, Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, 2004, σσ. 267-99.

Κεχαγιόγλου Γεώργιος, «Ἡ σπασμωδικὴ συγκριτικὴ γραμματολογία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ “Γραικοτουρκικὴ” διασκευὴ τοῦ πολυπαθοῦς τοῦ Γρ. Παλαιολόγου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 11 (1995), σσ. 125-33.

Κεχαγιόγλου Γεώργιος, *Πεζογραφικὴ Ανθολογία, αφηγηματικὸς γραπτὸς νεοελληνικὸς λόγος - ἀπὸ το τέλος τοῦ Βυζαντίου ὡς τὴ Γαλλικὴ*

Επανάσταση, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών του Ιδρύματος Μ. Τριανταφυλλίδη, 2001.

Κεχαγιόγλου Γεώργιος, «Σκέψεις για ορισμένες λογοτεχνικές, μεταφραστικές και εκδοτικές ενασχολήσεις του Ευγένιου Βούλγαρη, με επίκεντρο τον βολταιρικό “Μέμνονα”», Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επίμ.), *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου*, Αθήνα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Ιστορίας/ Κανάκη, 2009.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Αγώνες για ιδεολογική ανανέωση στην παιδεία των Ιωαννίνων, ερμηνευτικό χρονικό», *Αντί* 14: 179 (1982), σσ. 26-30.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Ἡ Μονή Βατοπαιδίου καὶ ἡ παιδεία τοῦ γένους. Ἡ συνεισφορά τῆς Ἀθωνιάδας», *Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου. Ἱστορία-παράδοση-τέχνη*, Ἅγιον Ὄρος 1996, σσ. 72-80.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία στὴν Κωνσταντινούπολη (15ος- πρῶτος 19ος αἰῶνας)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 20 (2017), σσ. 29-47.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Θύραθεν θεώρηση Ἀθανασίου τοῦ Παρίου», *Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, «Ἡ Ἑκατονταφυλιανὴ καὶ ἡ χριστιανικὴ Πάρος»*, Πάρος: Ἱερὰ Μητρόπολις Παροναξίας Ἱερὸν Προσκύνημα Παναγίας 1998, σσ. 461-6.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Ἰδεολογικὲς συνέπειες τῆς κοινωνικῆς διαμάχης στὴ Σμύρνη (1809-1810)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 3 (1982), σσ. 9-39.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Ἱστοριογραφικὰ προβλήματα τῆς Ἀθωνιάδος», *Ἀθωνιάς Ἀκαδημία 250 ἔτη ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως: πρακτικὰ ἐπιστημονικῆς*

ήμερίδας, *Αθήνα (11-12 Δεκεμβρίου 1999)* [Πρακτικά συνεδρίου], Άγιον Όρος: Ίερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, σσ. 47-62.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Ίώσηπος Μοισιόδαξ: οί συντεταγμένες τής βαλκανικῆς σκέψης τόν 18ο αἰώνα (β' έκδοση)*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικῆς Τραπεζῆς, 2004.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Καισάριος Δάποντες: Μία περιδιάβαση στό ἔργο του», *Αρχεῖο Πεπαρηθιακῶν Μελετῶν Α'* (1997), σσ. 142-5.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Κυπριακή λογιосύνη 1571-1878: προσωπογραφική θεώρηση*, Λευκωσία: Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, 2002.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οί πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ιδέες*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, 1996.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Πρωτοβουλίες τής Μεγάλῆς Ἐκκλησίας στά μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰώνα. Ὑποθέσεις γιά τοὺς συντελεστῆς τής Ὀρθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς στρατηγικῆς», *Πορευθέντες, Χαριστήριος τόμος πρὸς τιμῆ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου, Ἀθήνα: Ἄρμος, 1997*, σσ. 425-30.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης (επίμ.), *Ρήγα Βελεστινλή Ἀπαντα τα σωζόμενα*, Αθήνα: Ίδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ελλήνων, 2000.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Τὸ ὄραμα τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία: Ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σκέψη στὴν πολιτικὴ πράξη*, Αθήνα: Πράξη, 1992.

Κομίνης Αθανάσιος, «Παρατηρήσεις εἰς τοὺς χρησμούς τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 30 (1960), σσ. 398-412.

Κομνηνός-Υψηλάντης Αθανάσιος, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η', Θ' καὶ Ι', ἤτοι Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν, 1453–1789*, Ἐκ χειρογράφου ἀνεκδότου τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Σινᾶ ἐκδίδοντος ἀρχιμανδρίτου Γερμανοῦ Ἀφθονίδου Σιναΐτου, Κωνσταντινουπολι: Τυπ. Ι. Α. Βρεττοῦ, 1870.

Κοντογόνης Κωνσταντῖνος, *Φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ ἱστορία τῶν ἀπὸ τῆς Α' μέχρι τῆς Η' ἑκατονταετηρίδος ἀκμασάντων Ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, Αθήνα: Τύποις καὶ ἀναλώμασι Σ. Κ. Βλαστοῦ, 1851-1853.

Κούγκας Κωνσταντῖνος, «Οἱ φυσικὲς επιστῆμες στο πρόγραμμα διδασκαλίας τῆς Μεγάλῃς του Γένους Σχολῆς», *Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ του Γένους Σχολή. Ἱστορία καὶ Προσφορά*, Πρακτικὰ επιστημονικῆς ἡμερίδας, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα: Ἐταιρεία Μελέτης τῆς καθ' ἡμᾶς Ανατολῆς, 2004, σσ. 167-83.

Κουμαριανοῦ Αικατερίνη, Λουκία Δρούλια καὶ Evro Layton, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον, 1476-1830*, Αθήνα: Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ελλάδος, 1986.

Κουμαριανοῦ Αικατερίνη, «Ἀνθίμου Γαζῆ “Λεξικὸν Ἑλληνικόν”. Ἡ ἱστορία μίας λεξικογραφικῆς προσπάθειας», *Ὁ Ἑραμιστῆς* 2 (1964) σσ. 163-86.

Κουμαριανοῦ Αικατερίνη, «Ὁ “Νέος Ραψάκης”», *Ὁ Ἑραμιστῆς* 6 (1968), σσ. 1-18.

Κουμαριανού Αικατερίνη, «Τὰ γεγονότα τοῦ 1808 στήν Κωνσταντινούπολη. Νέες ἐλληνικές μαρτυρίες», *Ὁ Ἐραμιστής* 5 (2016), σσ. 156-71.

Κουμαριανού Αικατερίνη, *Ἡ Νεωτερική Γεωγραφία των Δημητριέων, Βιέννη 1791*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2011.

Κουρίλας-Λαυριώτης Ευλόγιος, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, ὁ Μεταφραστής τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς τὸ Ἀλβανικόν*, Αθήνα: Ἐκδόσεις Φοίνικος, 1935.

Κρεμμυδάς Βασίλης, «Ἡ οικονομία των Ελλήνων. Πενήντα κρίσιμα χρόνια, 1770-1821», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ἡ Ἱστορία του Νέου Ἑλληνισμού 1770-2000*, τόμ. Α', Αθήνα: Ἑλληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 279-80.

Κρεμμυδάς Βασίλης, «Ἡ οικονομική κρίση στὸν ἐλλαδικό χῶρο στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ οἱ ἐπιπτώσεις τῆς στήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821», *Μνήμων* ΣΤ' (1976), σσ. 16-33.

Κρουσουλούδης Νικόλαος, *Ὁ βίος καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἔθνομάρτυρος Μητροπολίτου Χίου Πλάτωνος Φραγκιάδου (1776-1822)*, Θεσσαλονίκη: Σχολικὸ Ταμεῖο Χίου, 1981.

Κυριαζής Κωνσταντίνος, «Τὸ ἐν Ἀδριανουπόλει Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον», *Ἐσπερος* 54 (1883-84), σσ. 81-2. Αναδημοσιεύεται στα *Θρακικά* 25 (1956), σ. 260.

Λαζαρίδης Κώστας, «Γεώργιος Κωνσταντίνου ἢ Κώνστας (ὁ διάσημος λεξικογράφος)», *Ἡπειρωτικὴ Ἐστία* 11 (1962), σσ. 397-404.

Λάζος Παναγιώτης, «Η δωρεά του Χατζή-Στεφανή Γαϊτανάκη στην οργανοθήκη της Πατριαρχικής Μεγάλης του Γένους Σχολής», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 20 (2017), σσ. 199-235.

Λαΐου Σοφία, «Η ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας και ο ρόλος του οθωμανικού κράτους στις αρχές του 19ου αιώνα», Τζελίνα Χαρλαύτη και Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την επανάσταση*, Αθήνα: Κέδρος, 2013, σσ. 127-44.

Λαμπουσιάδης Γεώργιος, «Μελέται περὶ Ἀδριανουπόλεως», *Θρακικά Α'* (1928), σσ. 295-98.

Λαμπουσιάδης Γεώργιος, «Ἰγνάτιος Ἐπίσκοπος Ναζιανζοῦ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 13 (1889), σσ. 213-6, 230-2.

Λάμπρου Παύλος, «Ἱστορικὴ πραγματεία περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ἔτους 1821», *Πανδώρα ΙΗ'* (1867), σσ. 305-10.

Λάμπρας Κώστας, «Η εκπαίδευση: Οργάνωση και λειτουργία των σχολείων, 1770-1821», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επίμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τόμ. Β', Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 75-100.

Λάμπρας Κώστας, «Ἡ Πατριαρχικὴ Τυπογραφία τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ὁ τεχνικὸς ἐξοπλισμὸς τῆς στὰ 1820», *Ὁ Ἐραμιστής* 25 (2005), σσ. 261-79.

Λάμπρας Κώστας, «Ὁ Καλαβρυτινὸς δάσκαλος Γρηγόριος Ἰωαννίδης καὶ ἡ βιβλιοθήκη του», *Μνήμων* 5 (1975), σσ. 157-200.

Μαζαράκης Άνθιμος, «Ἡ Πατριαρχική Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή», *Φιλανθρωπικά καταστήματα ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1906*, σσ. 107-27.

Μαθάς Ζαχαρίας, *Κατάλογος Ἱστορικός τῶν πρώτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐφεξῆς Πατριαρχῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*, Αθήνα: Ἐκ τῶν Καταστημάτων Ἀνδρέου Κορομηλά, 1884.

Μακρίδης Βασίλειος, «Ἡ δυσμένεια τοῦ Ἀθανασίου Παρίου πρὸς τὸν Δωρόθεο Πρώιο», *Ὁ Ἐραμιστής* 20 (1995), σσ. 248-55.

Μακρίδης Βασίλειος, «Ἡ φυγή τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη ἀπὸ τὴν Ἀθωνιάδα: Μία μαρτυρία τοῦ Ἀθ. Παρίου στὶς ἀρχές τοῦ 19οῦ αἰ., τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο καὶ ἡ σημασία τῆς», *Ἱστορ* 9 (1996), σσ. 87-108 καὶ 10 (1997), σσ. 139-83.

Μακρίδης Βασίλειος, «Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ Διαφωτισμός στὴ νεότερη Ἑλλάδα: θρησκευτικὲς ιδεολογικοποιήσεις μιᾶς ἀντιπαράθεσης», *Ἱστορ* 12 (2001), σ. 157-88.

Μάκριτζ [Mackridge] Πήτερ [Peter], *Λεξιλογικὲς παρατηρήσεις σε φαναριώτικα κείμενα 1750-1800: συμβολὴ στὴν ἐλληνικὴ λεξικογραφία*, ἀναθεωρημένη ἐκδοση Δεκέμβριος 2021, διατίθεται μόνον σε ψηφιακὴ μορφή ἀπὸ τὴν Ψηφιακὴ Βιβλιοθήκη Νεοελληνικῶν Σπουδῶν Ανέμη.

Μάκριτζ [Mackridge] Πήτερ [Peter], «Ὁ Βούλγαρης φαναριώτης στιχουργός; Σκέψεις γιὰ τὸν τσελεμπὴ Μέμνονα», Χαρίτων Καρανάσιος (ἐπίμ.), *Εὐγενιος Βούλγαρης, ὁ homo universalis τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ: 300 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή τοῦ (1716-1806)*, Αθήνα: Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ

Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ/ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, 2018, σσ. 253-68.

Μακρουμίχαλος Στέφανος, «Ἄγνωστοι σελίδες ἀπὸ τὴν ἀσφαλιστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, I. Νικόλαος Παπαδόπουλος (1976-1820)», *Ἀσφαλιστικὰ Χρονικά* 6 (1967), σσ. 86-89.

Μαμαλάκης Ιωάννης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Θεσσαλονίκη: Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1971.

Μαμώνη Κυριακή, «Ἀγῶνες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τῶν μισσιοναρίων», *Μνημοσύνη* 8 (1981), σσ. 179-212.

Μανούσακας Μανούσος, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Τὰ κατὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς Σχολῆς Μανολάκη Καστοριανοῦ ἐπὶ τῇ βάσει καὶ νέων ἀνεκδότων πηγῶν», *Ἀθηνᾶ* 54 (1950), σσ. 3-28.

Μαστροδημήτρης Παναγιώτης, «Ἡ “μετακένωση” τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα, γενικὸ διάγραμμα τοῦ φαινομένου καὶ τῶν προβλημάτων του», *Ἐπιστημονικὴ ἔπετηρίς τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τόμ. ΛΑ΄* (1996-97), σσ. 97-112.

Μαυρουλίδης Κωνσταντῖνος, «Οἱ ἐκδόσεις τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Βαρίνου Φαβωρίνου», *Ἑλληνικά* 65 (2015), σσ. 285-314.

Μελετιάδης Χάρης, «Ἡ ἵδρυση τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας», *Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή. Ἱστορία καὶ Προσφορά*, Πρακτικὰ ἐπιστημονικῆς ἡμερίδας, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα: Ἑταιρεία Μελέτης τῆς καθ' ἡμᾶς Ανατολῆς, 2004, σσ. 61-71.

Μενεβίσογλου Παύλος, «Ἡ Εἰσηγητικὴ ἔκθεσις τοῦ Δωροθέου Βουλευμαῖ περὶ τοῦ Πηδαλίου», *Ἐπιστημονικὴ παρουσία ἐστίας θεολόγων Χάλκης* τόμ. Β' (1991) σσ. 343-66.

Μέρτζιος Κωνσταντῖνος, «Περὶ Εὐγενίου Βουλγάρεως διατὶ ἐγκατέλειψε τὸ 1759 τὴν Ἀθωνιάδα Σχολήν», *Ἡπειρωτικὴ Ἐστία*, τόμ. Ε' (1956), σσ. 417-20.

Μεταλληνός Γεώργιος, «Δωρόθεος ο Πρώιος», *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, τόμ. 21, Αθήνα: Πάπυρος, 1996, σσ. 416-7.

Μεταλληνός Γεώργιος, *Τὸ ζήτημα τῆς Μεταφράσεως τῆς Ἀγ. Γραφῆς εἰς τὴν Νεοελληνικὴν, κατὰ τὸν 10^ο αἰῶνα*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία, Αθήνα: Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν - Θεολογικὴ Σχολή, 1977.

Μισίδης Ανδρέας, *Οἱ Κύπριοι Σχολάρχαι καὶ Διδάσκαλοι τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῆς*, Λευκωσία: Εκδόσεις Ἰδρύματος Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 1983.

Μογέ Ξενοφών, *Ἡ ἐν Χάλκῃ Ἑλληνοεμπορικὴ Σχολή*, Κωνσταντινούπολη: Τύποις Βουτυρᾶ καὶ Σας, 1875.

Μοσχόπουλος Νικηφόρος, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως κατὰ τοὺς Τούρκους ἱστοριογράφους ἐν ἀντιπαραβολῇ καὶ πρὸς τοὺς Ἑλληνας Ἱστορικοὺς*, Αθήνα 1960.

Μπακούρος Βασίλειος, «Ἡ ρητορικὴ παιδεία στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή. Τὸ 'Προσφώνημα' τῶν σπουδαστῶν τοῦ 1689 στὸν Πατριάρχη Καλλίνικο Β' τὸν Ἀκαρνάνα», *Ἡ Μελέτη* 4 (2008), σσ. 207-59.

Μπαμπινιώτης Γιώργος, «Τα λεξικά της Νέας Ελληνικής», στου ιδίου, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2012, σσ. 36-62.

Μπάρκεϊ [Barkey] Κάρεν [Karen], *Αυτοκρατορίες και Διαφορετικότητα, οι Οθωμανοί σε Συγκριτικό Πλαίσιο*, μτφ. Μαρίνα Δημητριάδου, επίμ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013 (πρώτη αγγλική έκδοση 2012).

Μπέργκερ [Berger] Άλμπρεχτ [Albrecht], «Ο Ευγένιος Βούλγαρης και η Βοσπορομαχία», Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (επίμ.) *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου*, Αθήνα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Τμήμα Ιστορίας/ Κανάκη, 2009, σσ. 419-30.

Μπορόβιλος, Γεώργιος, «Περί τῆς καταστάσεως τοῦ κλήρου στή Σμύρνη κατὰ τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν 8 (1990), σσ. 65-86.

Μπώκος Γεώργιος, *Τὰ πρῶτα ἑλληνικά τυπογραφεῖα στὸ χῶρο τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς»: (1627-1827)*, Αθήνα: Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο, 1997.

Μύαρης Γιώργος, «Ὅψεις του Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ και ο Ἰωάννης Καρατζάς ο Κύπριος», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικοῦ Ερευνῶν Κύπρου* 30 (2004), σσ. 270-1.

Μυστακίδης Βασίλειος, «Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ Κουρουτσεσμέ, ἦτοι περὶ τῶν ἐκκλησιῶν, Πατριαρχείων, σχολείων, ἀρχιερατικῶν ἐκλογῶν, αὐθεντικῶν οἴκων, κρηνῶν, τάφων κλπ.», *Παρνασσὸς τ. ΙΑ΄ (1887-1888)*, σσ. 93-106, 187-201, 295-315, 472-90 και 514-50, αναδημοσιεύεται στον

τόμο: Βασίλειος Μυστακίδης, *Ίστορικά είδησεις περί Κουρουτσεσμέ: Ήτοι περί τῶν ἐκκλησιῶν, πατριαρχείων, σχολείων, ἀρχιερατικῶν ἐκλογῶν, αὐθεντικῶν οἴκων, κρηνῶν, τάφων κλπ.* Αθήνα: Τυπ. Ἀλεξ. Παπαγεωργίου, 1888.

Μυστακίδης Βασίλειος, *Περὶ Κουρουτσεσμέ ἱστορικαὶ σελίδες: ἦτοι περί ἐκκλησιῶν καὶ τῶν παρ' αὐταῖς ἀρχιερατικῶν ἐκλογῶν, πατριαρχείων, Μ. τοῦ Γένους Σχολῆς, αὐθεντικῶν οἴκων, κρηνῶν, κλπ.,* Κωνσταντινούπολη: Ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, 1885.

Νανάκης Ανδρέας, *Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Νεώτερα Ίστορικά*, τομ. Α'- Β', Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2000-2004.

Νερουλός Ιάκωβος, *Ίστορία τῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησι* (μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Ὀλυμπίας Ἄββοτ), Αθήνα: Ἐν τῷ Τυπογραφεῖο Περρῆ καὶ Βαμπᾶ, 1870.

Νικολαΐδης Δημήτριος, *Ὅθωμανικοὶ κώδικες, ἦτοι συλλογὴ τῶν ἐν ἐνεργείᾳ νόμων, κανονισμῶν, διαταγμάτων καὶ ὁδηγιῶν τῆς Ὅθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, Κωνσταντινούπολη: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἑπταλόφου, 1869.

Νούτσος Παναγιώτης, *Νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς: τα ὅρια τῆς διακινδύνευσης*, Αθήνα: Ἑλληνικὰ Γράμματα, 2005.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, «Οἱ Βαλκανικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα», *Δωδώνη* 5 (1976), σσ. 209-22.

Ξηροποταμηνός Ευδόκιμος, *Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει Ἄθω Ἱερά Βασιλικὴ Πατριαρχικὴ καὶ σταυροπηγιακὴ σεβασμία Μονὴ τοῦ Ξηροποτάμου*

1424-1925, Θεσσαλονίκη-Σέρρες: Καλλιτεχνικά τυπογραφεία Χ. Α. Γούτσιου, 1926, (επανέκ. Θεσσαλονίκη 1971).

Οικονομίδης Δημήτριος, «Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1721-1813)», *Ἐπετηρὶς Κυκλαδικῶν Σπουδῶν τ. Α΄* (1961), σσ. 347-422.

Οικονομίδης Δημήτριος, «Δανιὴλ Φιλιππίδου βίος καὶ ἔργον (1750-1832)», *Μνημοσύνη 7* (1978-1879), σσ. 203-23.

Οικονομίδης Δημήτριος, «Διονυσίου Φωτεινοῦ βίος καὶ ἔργον», *Μνημοσύνη 11* (1988-1990), σσ. 149-53.

Οικονόμος Σοφοκλῆς, «Νικόλαος Λογάδης», *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον Βρεττοῦ Θ΄* (1869), σσ. 604-10.

Οικονόμου Μάνθος, «Διονύσιος Παπαρούσης», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία 2* (1953), σσ. 1035-40, 1155-9, 1256-9.

Οστρογκόρσκυ [Ostrogorsky] Γεώργιος [Georg], *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, μτφ. Ἰωάννης Παναγόπουλος, Αθήνα: Ἱστορικὲς Ἐκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, 1991 (1η γερμανικὴ ἐκδοσὴ 1963).

Παζαρλή Μαρία, *Ρήγα Βελεστινλή, «Χάρτα τῆς Ελλάδος»: μία χαρτογραφικὴ προσέγγιση*, (διδακτορικὴ διατριβή), Θεσσαλονίκη: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2014.

Παῖζη-Αποστολοπούλου Μάχη, «Δημήτριος Ραμαδάνης, ἓνας ἱστοριογράφος τοῦ 18ου αἰῶνα σὲ ἀφάνεια», *Ὁ Ἐραμιστῆς 20* (1995), σσ. 20-35.

Παΐζη-Αποστολοπούλου Μάχη, «Το χειρόγραφο τοῦ «Χρονογράφου τοῦ Δαπόντε» καὶ ἡ λύση ἐνὸς αἰνίγματος. Το χφ Κυριαζῆ 4 τῆς Γενναδείου», Ὁ Ἐραμιστής 24 (2003), σσ. 85-94.

Παλαιολόγος Αθανάσιος, *Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς, πολιτειαγραφικὸν καὶ φιλολογικὸν τοῦ ἔτους 1883*, Κωνσταντινούπολη: Τύποις Θράκης, 1883.

Παλάσκας Σωτήρης, *Ἡ ἐλληνικὴ ἐκπαίδευση στὴν Κωνσταντινούπολη τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα: οἱ δημοτικὲς καὶ αστικὲς σχολὲς ἀρρένων καὶ οἱ ἀντίστοιχες μικτὲς (1900-1915)*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2001.

Παμπούκης Ι. Τ., *Τουρκικὸ λεξιλόγιον τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*, ἐπίμ. Κ. Γ. Κασίνης, Αθήνα: Παπαζήσης, 1988.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, *Διαφωτισμὸς καὶ Ἱστορία. Ἡ ἐλληνογλωσση ἱστοριογραφία τοῦ 18οῦ αἰῶνα*, (Διδακτορικὴ διατριβὴ) Αθήνα: Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, 2014.

Παναγιωτόπουλος Ἰωάννης, «Ὁ Παλαμᾶς ποιητὴς τοῦ ἔθνους», *Παρνασσὸς* τ. Α':1-2 (1959), σσ. 29-37.

Παπαδόπουλος Γρηγόριος, *Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τὸν Ε'*, τόμ. Α', Αθήνα: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον, 1865.

Παπαζήσης Δημήτριος, «Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἠπείρου-Θεσσαλίας-Μακεδονίας)», *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία* 27 (1978) σσ. 225-35, 422-30, 817-31, 981-92.

Παπαμιχαήλ Γρηγόριος, «Ἡ Κιβωτὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀνακαλυφθεῖσα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ», *Πάνταϊνος* 10 (1918), σσ. 177-84,

Παπουλίδης Κωνσταντῖνος, «Ἡ Ἑλληνεμπορικὴ Σχολὴ τῆς Ὁδησοῦ (1817-1917). Σύμφωνα μὲ νέα ἀρχεῖα καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸ Λένινγκραντ», *Ἀρχεῖον Πόντου* 37 (1982), σσ. 142-52.

Παρανίκας Ματθαῖος «Περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς (1691-1835)», *Περιοδικὸν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου* τ. ΚΖ' (1895-99), σσ. 49-56 καὶ 61-6.

Παρανίκας Ματθαῖος, «Περὶ τῆς Κιβωτοῦ», *Περιοδικὸν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου* τ. ΙΓ' (1876-1877), σσ. 93-5.

Παρανίκας Ματθαῖος, *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἀνδρέου Κορομηλά, 1867.

Πατηνιώτης Μανώλης, «Τὸ ἀρχεῖο τῆς Μεγάλης Σχολῆς», *Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή. Ἱστορία καὶ Προσφορά*, Πρακτικὰ ἐπιστημονικῆς ἡμερίδας, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 2002, Αθήνα: Ἐταιρεία Μελέτης τῆς καθ' ἡμᾶς Ανατολῆς, 2004, σσ. 301-17.

Πατρινέλης Χρῖστος, «Ἀπὸ τὴν Ἄλωση ὡς τὶς ἀπαρχές τῆς πρώτης ἀναγεννήσεως τῆς παιδείας», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τόμ. Ι', Αθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1974.

Πατρινέλης Χρίστος, *Πρώιμη Νεοελληνική Ιστοριογραφία (1453-1821)*, Περιλήψεις μαθημάτων, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 1990.

Περδικάρης Στυλιανός, *Ἡ Μονή Κύκκου, ὁ ἀρχιμανδριότης Κυπριανὸς καὶ ὁ τυπογράφος Μιχαὴλ Γλυκὺς*, Λευκωσία: Κέντρο Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, 1989.

Πετροπούλου Ιωάννα, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του οθωμανικού παρελθόντος στην χριστιανική Ανατολή – 19ος αιώνας, μια δειγματοληψία», *Μνήμων* 23 (2001), σσ. 269-95.

Πετροπούλου Ιωάννα, «Ὁ ἐξελληνισμὸς - ἐξαρχαϊσμὸς τῶν ὀνομάτων στὴν Καππαδοκία τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 7 (1988-1989), σσ. 141-200.

Πέτσιος Κώστας, «Τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Edmundus Purchotius καὶ τὸ Συνταγμάτιον τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Βικέντιου Δαμοδοῦ», *Ὁ Ἐραμιστής* 27 (2009), σσ. 69-148.

Πέτσιος Κώστας, «Ἀνθρωπολογία καὶ Γνωσιοθεωρία στὶς ἀπαρχές τοῦ 18ου αἰῶνος: Descartes καὶ Νεοελληνικὴ σκέψη», *Ὁ Ἐραμιστής* 22 (1999), σσ. 44-79.

Πλουμίδης Γεώργιος, *Τὸ βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθήνα 1969.

Πολέμης Δημήτριος, «Μία ἐπιστολὴ τοῦ Σαμουὴλ τοῦ Κύπριου πρὸς τὸν Θεόφιλο Καΐρη», *Ὁ Ἐραμιστής* 12 (1975), σσ. 73-80.

Πολίτης Κοσμάς, *Στοῦ Χατζηφράγκου*, Αθήνα: Ἑστία, 1988.

Πολυζωίδης Κωνσταντίνος, *Ὁ Βασιλεὺς καὶ οἱ λαϊκοὶ εἰς τὸ ἐν γένει διοικητικὸν ἔργον τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118)*, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1979.

Ποντσκάλσκυ [Podskalsky] Γκέρχαρντ [Gerhard], *Ἡ ἑλληνική θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821*, μτφ. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, Αθήνα: Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 2005 (1η γερμανική ἐκδοση 1988).

Ρεπούση Μαρία, «Ἱερά και θύραθεν ιστορία: σημαινόμενα και αντιφάσεις της ιστορικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα του 19ου αι.», *Ἴστωρ* 14 (2004), σσ. 69-105.

Ρέππας Χρήστος, «Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων πρὸς τὸν Ἡπειρώτη λόγιο Μιχαὴλ Βασιλείου», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο* 10 (1988), σσ. 300-23.

Ρέππας Χρήστος, «Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς τοῦ ἠπειρώτη λογίου Μιχαὴλ Βασιλείου σὲ προσωπικότητες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς κατὰ τὴν περίοδο 1821-1829», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο* 11 (1989), σσ. 271-363.

Ρίζος-Ραγκαβῆς Αλέξανδρος, *Περίληψις ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας*, Αθήνα: Γουλιέλμος Μπαρτ, 1887.

Σάθας Κωνσταντίνος, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμφάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα: Ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν τέκνων Ἀνδρέου Κορόμηλα, 1868 (επανέκδοση, Αθήνα: Καραβίας, 1969).

Σάθας Κωνσταντίνος, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς: Ἱστορικόν δοκίμιον τῶν περὶ τῆς ἀποτίναξενος τοῦ Ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (1453-1821)*, Αθήνα: Ἐκ τῆς τυπογραφίας τῶν τέκνων Ἀνδρέου Κορόμηλα, 1869.

Σακελλίων Ιωάννης (επίμ.), «Παναγιωτάκη τοῦ Μαμωνᾶ τοῦ χρηματίσαντος μεγάλου ἔρμηνέως, πρώτου χριστιανοῦ, τῆς τῶν Ὀθωμανῶν βασιλείας διαλέξεις μετὰ τινος Βάνη ἐφένδη», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 3 (1889), σσ. 235–73.

Σακελλίων Ιωάννης (επίμ.), «Παναγιώτου Νικουσίου τοῦ γεγονότος διερμηνευτοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐλῆς ἢ μετὰ τοῦ σοφοῦ ὀθωμανοῦ Βάνη-Ἐφέντου», *Πανδώρα* 18: 427 (1868), σσ. 361–71.

Σάρρος Δημήτριος, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, μέρος δεύτερον», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν τ. Θ'* (1932), σσ. 129-72.

Σαχίνης Απόστολος, «Ἰάκωβος Πιτζιπιδὸς» στου ἰδίου *Τὸ νεοελληνικὸ μυθιστόρημα, ἱστορία καὶ κριτική*, Αθήνα: Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, 1958 (ἐκδοσις ἑκτη, διορθωμένη, 1991).

Σβορώνος Νίκος, «Ἰωάννης Στάνος», *Ἀθηνὰ* 49 (1939), σσ. 233-42.

Σβορώνος Νίκος, «Ὁ Διονύσιος Φωτεινὸς καὶ τὸ ἱστορικὸν ἔργον αὐτοῦ», *Ἑλληνικά* 10 (1937), σσ. 133-78.

Σβορώνος Νίκος, «Οἱ συνέπειες τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος τῶν Ἑλλήνων τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα», *Ἀνάλεκτα νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ ἱστοριογραφίας*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1981.

Σβορώνος Νίκος, *Έπισκόπηση τής νεοελληνικής ιστορίας. Βιβλιογραφικός οδηγός του Σπύρου Ι. Ασδραχά*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1976.

Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος, γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Πόλις, 2004.

Σειρηνίδου Βάσω, *Το εργαστήριο του λογίου. Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία στην εποχή του Διαφωτισμού μέσα από την ιστορία της βιβλιοθήκης του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823)*, ΠΕ/ΕΙΕ, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, αρ. 132, Αθήνα 2013.

Σιδηρόπουλος Φωκίων, *Τα εθνικά φιλανθρωπικά καταστήματα στην Κωνσταντινούπολη - Νοσοκομείο Βαλουκλή*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 1999.

Σιμόπουλος Κυριάκος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, Αθήνα 1995.

Σκαρβέλη - Νικολοπούλου Αγγελική, *Λόγιοι της Τουρκοκρατίας. Πρόσωπα - Θέματα - Κείμενα* (πανεπιστημιακές παραδόσεις), Αθήνα 1999.

Σκαρβελη-Νικολοπούλου Αγγελική, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας: Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1993.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «*Ιστοριογραφία και εθνικές συνειδητοποιήσεις στο τέλος του 18ου αιώνα*», *Λόγος και Χρόνος στη*

νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αι.), Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη (Ρέθυμνο, 12-14 Απριλίου 2013), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Κωνσταντίου ἀρχιεπισκόπου Σιναίου Κυπριάς χαρίεσσα καὶ ἐπίτομος 1810, 1819», *Πρακτικά τοῦ Β΄ διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ συνεδρίου*, τόμ. Γ΄, Λευκωσία: Ἐταιρεία Κυπριακῶν Σπουδῶν, 1987, σσ. 387-90.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Σημειώσεις γιὰ τὸ Διαφωτισμὸ στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1821», *Νεοελληνικὴ παιδεία καὶ κοινωνία, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένο στὴ μνήμη τοῦ Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα: Ὁμιλος Μελέτης Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, 1995, σσ. 257-63.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, «Τὰ Συστήματα τῶν ἐμπόρων τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης (1806-1820)», *Ὁ ἐξω-Ἑλληνισμός. Κωνσταντινούπολη καὶ Σμύρνη (1800-1922). Πνευματικὸς καὶ Κοινωνικὸς βίος (30 καὶ 31 Οκτωβρίου 1998)*, (πρακτικὰ συνεδρίου), Αθήνα: Ἴδρυμα Μωραΐτη, 2000, σσ. 48-75.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, Βιβλιολογικὰ Α΄, *Μνήμων* 8 (1982), σσ. 337-69.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος, *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τῆς Ενετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἡ Ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου*, Αθήνα: Ἐταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ, Παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ *Μνήμων*, αρ. 5, Αθήνα 1990.

Σμυρνάκης Γεράσιμος, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, Αθήνα 1903.

Σοφιανός Δημήτριος, «Σέργιος Μυστάκης, ο Μετσοβίτης διδάσκαλος των ελληνικών γραμμάτων (α΄ μισό 10΄ αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 9 (2008), σσ. 269-91.

Στάθη [Stathis] Pinelopi [Πηνελόπη], «Αλληλογραφία: Ένας αδιάφυστος μάρτυρας των ιστορικών γεγονότων. Αλληλογραφία από τη Συλλογή του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου Κωνσταντινούπολης/ Correspondence of the Great Dragomans, 1671-1797», στο E. Close, M. Tsianikas και G. Couvalis (επίμ.), *Greek Research in Australia: Proceedings of the Sixth Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2005*, Αδελαΐδα: Flinders University Department of Languages - Modern Greek, 2007, σσ. 389-400.

Στάθη Πηνελόπη, «Ο σοφώτατος Έσατ έφέντης, φίλος και αλληλογράφος του Χρυσανθου Νοταρά», *Ο Έραμιστής* 18 (1986), σσ. 57-84.

Στάθη Πηνελόπη, *Χρυσανθος Νοταράς πατριάρχης Ίεροσολύμων: Προδρομος του νεοελληνικού διαφωτισμού*, Αθήνα: Σύνδεσμος των έν Άθηναις μεγαλοσχολιτών, 1999.

Στάθη Πηνελόπη, *Χρυσανθος Νοταράς Πατριάρχης Ιεροσολύμων: πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1996.

Στάϊκος Κωνσταντίνος, *Έλληνικές έκδόσεις στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα: Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 1998.

Σταματόπουλος Δημήτρης, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός και ηγεμονία στο ορθόδοξο μιλλέτ: κριτικές παρατηρήσεις στην παράφραση του Εγκωμίου του Φιλοσόφου του Δημητράκη Καταρτζή από το Νικόλαο Λογάδη»,

Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η ελληνική επανάσταση του 1821*, Αθήνα: Κέδρος, 2009.

Στασινοπούλου Μαρία και Μαρία-Χριστίνα Χατζηϊωάννου (επίμ.), «Διασπορά – Δίκτυα – Διαφωτισμός», *Τετράδια έργασίας* 28, Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΝΕ, 2005.

Σταυρόπουλος Αριστοτέλης, *Τα Νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838)*, Αθήνα: Αργυρόπουλος, 1984.

Στεργέλλης Αριστοτέλης, *Νέα βιογραφικά στοιχεία για τὸν Ἰωάννη Κωττούνιο (1572-1657)*, Βενετία: Ἑλληνικὸν Ἴνστιτούτο Βενετίας, 1968.

Στεφανίδης Βασίλειος, «Οἱ κώδικες τῆς Ἀδριανουπόλεως», *Byzantinische Zeitschrift* 14 (1905), σσ. 588-611

Στεφανίδης Βασίλειος, «Οἱ κώδικες τῆς Ἀδριανουπόλεως», *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907), σσ. 266-84.

Στοιάνοβιτς [Stoianovich] Τραϊάν [Trajan], «Ὁ Κατακτητὴς Ὁρθόδοξος Βαλκάνιος Ἐμπόρος», Σπύρος Ασδραχάς (επίμ.), *Ἡ Οἰκονομικὴ Δομὴ τῶν Βαλκανικῶν Χωρῶν (ΙΕ΄-ΙΘ΄ αἰῶνας)*, Αθήνα: Μέλισσα, 1979, σσ. 287-345.

Σφοίνη Αλεξάνδρα «Γλωσσομάθεια καὶ λεξικογραφικὲς ἀπόπειρες στὶς Ἑγεμονίες. Τὸ πολὺγλωσσο λεξικὸ τοῦ Λουκᾶ Γιαγκουλαίου Δελλὰ Ρώκκα», *Ὁ Ἐραμιστὴς* 22 (1999), σσ. 90-107.

Σφυρόερας Βασίλειος, «Ἰλαρίων Σιναΐτης ὁ Κρήτης (1765;-1838) καὶ αἱ δύο ἐπιστολαὶ τοῦ περὶ τῆς μεταφράσεως τῶν Ἀγίων Γραφῶν», *Ἐπιστημονικὴ*

Επετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 20 (1969-1970), σσ. 225-310.

Σφυρόερας Βασίλειος, «Ίάκωβος Γ. Πιτζιπίος, ἕνας ἐλάσσων λόγιος τοῦ 19ου αἰῶνα», *Ὁ Ἐρανοιστῆς* 21 (1997), σσ. 337-51.

Σωτηράκης Νικόλαος, «Μανουήλ Γλυζώνιος καὶ Δωρόθεος Πρώιος. Ἕνας πρόδρομος καὶ ἕνας ἐθνομάρτυρας τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις* 11 (1973), σ. 183-98.

Σωτηράκης Νικόλαος, *Βενιαμὶν Λέσβιος. Μέρος Α΄. Βιογραφία*, Μυτιλήνη: Λέσχη Πλωμαρίου “Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος”, 1939 (ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Ποιμὴν»).

Ταμπάκη Ἄννα, «Εἰσαγωγή», *Ρήγα Βελεστινλή, Ἄπαντα τα Σωζόμενα*, Ἀθήνα: Ἴδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, 2000.

Ταμπάκη Ἄννα, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: ὁ διάλογος με τὴ δυτικὴ παιδεία», *Δίκη* 6 (2006), σσ. 751-66.

Ταμπάκη Ἄννα, «Χειρόγραφες μεταφράσεις τοῦ διαφωτισμοῦ; ἡ πρόσληψη τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν», *Σύγκριση* 12 (2017), σσ. 7-28.

Τατάκης Βασίλειος, *Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρής (1605/7-1685): φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος*, Βενετία: Μυρτίδης, 1973.

Τερζῆς Νίκος, «Σκέψεις γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐκπαίδευση κατὰ τὴν οθωμανικὴ περίοδο με ἐμφαση τὸν Ἀνώτερο κύκλο σπουδῶν στὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ Κωνσταντινουπόλεως (1759-1821). Μία νέα σκοπιὰ σε ἕνα παλαιὸ ζήτημα», *Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή. Ἱστορία καὶ*

Προσφορά, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, 2004, σσ. 17-59.

Τζάρτζανος Αχιλλεύς, «Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογενείας Δημητριάδου τοῦ Τυρνάβου», *Θεσσαλικά Χρονικά* τ. Γ' (1933), σσ. 141-56.

Τζεδόπουλος Γεώργιος, «Χριστιανός, μουσουλμάνος, Ἕλληνας, Τούρκος: ταυτότητα και διαμεσολάβηση στη Διάλεξιν του Παναγιωτάκη Νικουσίου με τον Vani Efendi», Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering κ.α. (επίμ.), *Ἕλληνας, Ρωμηός, Γραικός – Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα: Ευρασία, 2018, σσ. 329-43.

Τζεκάκης Μιχάλης (επίμ.), *Βιβλιοθήκες του Ελληνισμού. Τεκμήρια ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη και τὴ Βάρνα*, Αθήνα: Ἴδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, 2004.

Τζιόβας Δημήτρης «Εἰσαγωγή» στο Ἰάκωβος Γ. Πιτζιπίος, *Ἡ Ὀρφανή τῆς Χίου ἢ ὁ θρίαμβος τῆς ἀρετῆς — Ὁ Πίθηκος Ξοῦθ ἢ τὰ ἤθη τοῦ αἰῶνος*, Αθήνα: Ἴδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1955, σσ. 3-93.

Τζώγας Χαρίλαος, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὄρει κατὰ τὸν ἸΗ' αἰῶνα*, (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1969.

Τζώρτζεβιτς [Djordjevic], Δημήτριος [Dimitrije], *Ἱστορία τῆς Σερβίας 1800-1918*, μτφ. Νικόλαος Παπαρρόδος, Θεσσαλονίκη: Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1970.

Τόλιας Γιώργος, *Ἀποχαιρετισμὸς στὸ Γένος. Ἀυτοκρατορία και πατριωτισμὸς στὸ χαρτογραφικὸ ἔργο τοῦ Ρήγα (1796-1797)*, Αθήνα: Μένανδρος, 2009.

Τοντόροφ [Todorov] Νικολάι [Nikolai], «Γιὰ τὴν πρωταρχικὴ συσσώρευση κεφαλαίου στὰ Βαλκάνια», *Ὁ Πολίτης* 5 (1976), σσ. 75-9.

Τσάγκας Νικόλαος, *Γουλιέλμος Μπυντέ (Guillaume Budé), ὁ πρῶτος Γάλλος ἐλληνιστὴς, 1468-1540*, Αθήνα: Πελεκάνος 1991.

Τσάγκας Νικόλαος, *Οἱ Πρῶτοι Γάλλοι τυπογράφοι ἐλληνιστές: Ροβέρτος καὶ Ερρίκος Στέφανος (Robert et Henri Estienne)*, Αθήνα: Παρουσία, 1995.

Τσάκωνα Πίτσα, *Παλαιὰ ἔντυπα τῆς βιβλιοθήκης*, Αθήνα: Μουσεῖο Μπενάκη, 1985.

Τσουκαλάς Κωνσταντῖνος, *Εξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή: Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν εκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1977.

Φαρίνου–Μαλαματάρη Γεωργία, «Ἰάκωβος Πιτσιπιός», Νάσος Βαγενάς (επίμ.) *Ἡ παλαιότερη πεζογραφία μας. Ἀπὸ τὶς ἀρχές τὶς ὡς τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμ. Γ' (1830-1880), Αθήνα: Σοκόλης, 1996, σσ. 222-47.

Φιλήμων Ἰωάννης, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α', Αθήνα 1859.

Φίνκελ [Finkel] Κάρολαιν [Caroline], *Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία 1300-1923*, μτφ. Μιχάλης Δελέγκος, Αθήνα: Διόπτρα, 2007 (πρῶτη ἀγγλικὴ ἐκδοσις 2005).

Φόνκιτς [Fonkich] Μπόρις [Boris], «Το πατριαρχικό έγγραφο για την ίδρυση της Σχολής του Μανολάκη Καστοριανού και το αντίγραφο της Πετρούπολης», *Θησαυρίσματα* 26 (1996), σσ. 309-16.

Φραγκίσκος Εμμανουήλ, «Παρατηρήσεις στην Αυτόβιογραφία Σαμουήλ τοῦ Κυπρίου (1784-1855)», *Πρακτικά τοῦ Πρώτου Διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Γ' μέρ. Α', Λευκωσία 1973, σσ. 337-439.

Φραγκίσκος Εμμανουήλ, «Τό ζήτημα τῆς γλωσσομάθειας τοῦ Νικοδήμου Ἀγιορείτη», *Ὁ Ἐραμιστής* 23 (2001), σσ. 173-90.

Φραντζῆς Αμβρόσιος, *Ἐπιτομή τῆς Ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1715, καὶ λήγουσα τὸ 1837*, Αθήνα: Κωνστ. Καστόρχη καὶ Συντροφίας, 1839.

Φωτόπουλος Αθανάσιος, «Ἐλεγχος τοῦ ψευδοταλανισμού τῆς Ἑλλάδος. Ὁρθοδοξῆ ἀπάντηση στῆ δυτικῆ πρόκληση περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα», *Μνημοσύνη* 11 (1988/90), σσ. 302-64.

Χατζηγιάννης Δημήτριος, «Θεσσαλοὶ λόγιοι», *Θεσσαλικά Χρονικά* 7-8 (1959), σσ. 287-305.

Χαμουδόπουλος Μηνάς, «Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῆ», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* τ. Α' (1880-1881), σσ. 286-92.

Χατζόπουλος Κωνσταντῖνος, *Ἑλληνικὰ σχολεῖα στὴν περίοδο τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1991.

Χατζοπούλου Βενετία, «Φαναριώτικα στιχουργήματα σε αθηναϊκοὺς κώδικες», *Ἰλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, κ.ά. (επιμ.), Φαναριώτικα καὶ αστικά στιχουργήματα στὴν εποχὴ τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*,

Αθήνα: Κέντρον Ἑρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ/
Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2013, σσ. 119-52.

Χατζοπούλου Βενετία, *Κατάλογος Ἑλληνικῶν Χειρογράφων τοῦ
Μουσείου Μπενάκη (16ος-20ὸς αἰῶνας)*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2017.

Χέρινγκ [Hering] Γκούναρ [Gunnar], *Οικουμενικό Πατριαρχεῖο καὶ
ευρωπαϊκὴ πολιτικὴ: (1620-1638)*, Αθήνα: Μορφωτικό ἴδρυμα Ἐθνικῆς
Τραπέζης, 1992.

Χριστοδούλου Γεώργιος, «Ο Κοραῆς ὡς κλασικός φιλόλογος», *Διαβάζω* 82
(1983), σσ. 45-8.

Β. ξενόγλωσσα ἔργα

Abou-El-Haj Rifa'at Ali, *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire,
Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Νέα Υόρκη: Suracuse University Press,
2005.

Ágoston Gábor καὶ Masters, Bruce Alan, «Mühendishane», Gábor Ágoston
καὶ Bruce Alan Masters (επιμ.) *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Νέα
Υόρκη: Facts on File, 2009, σ. 395.

Akarlı Deniz, «Law in the Marketplace: Istanbul Artisans and Shopkeepers,
1730-1840», Khadid Masud, Rudolph Peters καὶ David S. Powers (επίμ.),
Dispensing Justice in Islam: Qadis and their Judgements, Λέιντεν-Βοστώνη:
Brill, 2006, σσ. 245-70.

Aksoy Berrin, «Translation Activities in the Ottoman Empire», *Meta,
Journal des traducteurs* 50 (2005), σσ. 949-56.

Alexander John και Laiou, Sophia, «Health and Philanthropy among the Ottoman Orthodox Population, Eighteenth to Early Nineteenth Century», *Turkish Historical Review* 5/1 (2014), σσ. 1-15.

Apostolopoulos Dimitris, *Quelques hypothèses pour l'étude des origines de la pensée politique grecque post-byzantine (1453-1484). Le processus de transformation du concept de « Bien Commun » en rapport avec l'idéologie née après la prise de Constantinople*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Σορβόνης, 1976.

Autenrieth Georg Gottlieb Philipp, «Ίστορία και βιβλιολογία τῆς ἑλληνικῆς λεξικογραφίας», Henry G. Liddell, Robert Scott, *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Αθήνα: Πελεκάνος, 2006, σσ. 17-32 (μτφρ. Γ. Σωτηριάδη από το G. Autenrieth, «Griechische Lexikographie», στο Iwan von Müller (επίμ.), *Haundbuch der Klassischen Alterumswissenschaft*, Μόναχο: Oskar Beck, 1890, σσ. 587-605).

Baghdiantz-McCabe Ina, *Orientalism in Early Modern France: Eurasian Trade, Exoticism and the Ancien Regime*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη: Berg, 2008.

Bahadir Osman Recep και Günhan Danişman, «Late Ottoman and Early Republican Science», Gürol Irzik και Güven Güzeldere (επιμ.) *Turkish Studies in the History and Philosophy of Science*, Νέα Υόρκη: Springer, 2005, σσ. 285-300.

Barker Nicolas, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script & Type in the Fifteenth Century*, Νέα Υόρκη: Fordham University Press, 1992.

Berkes Niyazi, «Ibrahim Muteferrika», *Encyclopedia of Islam* τομ. Γ', σσ. 996–8.

Berkes Niyazi, «İlk Türk matbaası kurucusunun dini ve fikri kimliği» *TTK Belleten* 26: 104 (1962), σσ. 715-37.

Berkes Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Μόντρεαλ: McGill University Press, 1964 (επανέκδοση, Νέα Υόρκη: Routledge, 1998).

Berman Nina, *German Literature on the Middle East: Discourses and Practices, 1000-1989*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2011.

Beydilli Kemal, «İlk Mühendislerimizden Seyid Mustafa ve Nizam-ı Cedide Dair Risalesi» [Ο Seyid Mustafa, ένας εκ των πρώτων μηχανικών μας, και η γραμματεία της περιόδου «Nizam-i Cedid»], *Tarih Enstitüsü Dergisi* XIII (1983–87), σσ. 387-479.

Bilaloğlu Ahmet, *The Ottomans in the Early Enlightenment: The case of public libraries in the reign of Mahmud I (1730-54)*, (διδαστορική διατριβή), Βουδαπέστη: Central European University, 2013.

Bîrsan Cristina, *Dimitrie Cantemir and the Islamic World, with a pref. by Mihai Maxim*, μτφ. Scott Tinney, Κωνσταντινούπολη: Isis Press, 2004.

Bisaha Nancy, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press, 2004

Braude Benjamin και Bernard Lewis (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Νέα Υόρκη: Holmes and Meier, 1982.

Çalışır Muhammed Fatih, *Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)*, (διδαστορική διατριβή), Ουάσιγκτον: Πανεπιστήμιο Τζωρτζτάουν, 2016.

Calvé Jean Lafitte, *Journal d'un officier français à Constantinople en 1784-1788*, επιμ. Dimitris Anoyatis-Pelé, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2004.

Camariano-Cioran Ariadna, *Les Académies Princières de Bucharest et Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1974

Cantemir Dimitrie, *Creșterile și descreșterile Imperiului otoman. Textul original latin în forma finală revizuită de autor. Facsimil al manuscrisului Lat. - 124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University, Cambridge, Mass., publicat cu o introducere de Virgil Cândea, membru al Academiei Române*, Βουκουρέστι: Editura Roza Vânturilor, 1999.

Chatzopoulou Venetia, «Ignatios Sarafoglou from Adrianople, Scribe, Scholar, and Owner of Manuscripts», A. Binggeli, M. Cassin, M. Detoraki (επίμ.), *Bibliothèques grecques dans l'Empire ottoman*, *Bibliologia* 54, Turnhout: Brepols, 2020, σσ. 379-98.

Clogg Richard, «The Byzantine Legacy in the Modern Greek World: The Megali Idea», Lowell Clucas. (επίμ.), *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Boulder: East European Monographs; New York: Columbia University Press, 1988, σσ. 253-81· επανεκ. Richard Clogg, *Anatolica: studies in the Greek East in the 18th and 19th centuries*, Aldershot: Ashgate/Variorum, 1996, no. IV.

Clogg Richard, «The Greek Mercantile Bourgeoisie: “Progressive” or “Reactionary”?», *Anatolica: Studies in the Greek East in the 18th and 19th centuries*, Hampshire: Variorum, 1996, X, σσ. 1-20.

Colin Mariella, *La Littérature d'enfance et de jeunesse en France et en Italie au XIXe siècle : traductions et influences*, Παρίσι: Université de la Sorbonne Nouvelle, 1992,

Colson Bruno, *Napoleon on War*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2015.

Considine John, «Ancient Greek among the eighteenth- century languages of science: Linnaeus, Dillenius, and the lexicographical record», *International Journal of the Classical Tradition* 16 (2009), σσ. 330-43.

Costache Ștefania, « Loyalty and Political Legitimacy in the Phanariots' Historical Writing in the Eighteenth Century », *Südost-Forschungen* 69/70 (2010/2011), σσ. 25-50.

Daly Lloyd, «The Greek Version of Caesar's Gallic War», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* τ. 77 (1946), σσ. 78–82.

Dangerfield George, *The Awakening of American Nationalism: 1815-1828*, Νέα Υόρκη: Harper & Row, 1965.

Dean Winton, *Handel's Dramatic Oratorios and Masques*, Λονδίνο: Oxford University Press, 1959 (επανέκδοση 2000).

Dew Nicholas, *Orientalism in Louis XIV's France*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2009.

Dimaras Constantinos, *La Grèce au temps des Lumières*, Γενεύη: Librairie Droz, 1969.

Duțu Alexandru, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine. Introduction à l'histoire des mentalités sud-est européennes*, Βουκουρέστι: AIESEE, 1971.

Duzinchevici Gh., «O necunoscută istorie a Imperiului turcesc în manuscris românesc» [Μία άγνωστη ιστορία της Τουρκικής Αυτοκρατορίας σε ένα ρουμανικό χειρόγραφο], *Revista istorică română* IV (1934), σσ. 289-91

Echinard Pierre, *Greco et Philhellènes à Marseille*, Μασσαλία, 1973.

El-Rouayheb Khaled, *The Development of Arabic Logic (1200-1800)*, Medieval and Early Modern philosophy 2, Βασιλεία: Schwabe Verlag, 2019.

Emiralioglu Pinar, *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Ottoman Empire*, Φάρνχαμ: Routledge, 2014.

Erginbas Vefa, *Forerunner of The Ottoman Enlightenment: Ibrahim Muteferrika and his Intellectual Landscape*, (μεταπτυχιακή διατριβή), Κωνσταντινούπολη: Sabanci University, 2005.

Evans Robert John Weston, *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe. 1572–1627*, Οξφόρδη: Past and Present Society, 1975.

Faroqhi Suraiya, «Migration into Eighteenth-Century “Greater Istanbul” as reflected in the Kadi Registers of Eyüp», *Turcica* 30 (1998), σσ. 163-83.

Faroqhi Suraiya, κ.ά. (επίμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 1994.

Fastrup Anne, «Vincent Mignot», David Thomas και John Chesworth (επίμ.), *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History Volume 13: Western Europe (1700-1800)*, Λέιντεν: Brill, 2014, σσ. 690–8.

Fazlıoğlu İhsan, «İsmail Efendi (Gelenbevi)», Ekrem Çakıroğlu (επίμ.), *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* [Βιογραφική εγκυκλοπαίδεια της Οθωμανικής Πολιτείας], Κωνσταντινούπολη: Yarı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999, σσ. 666–669.

Fekete Lajos, «Berat», *Encyclopédie d'Islam*, τόμ. Α', Λέιντεν-Παρίσι: Brill, 1975, σσ. 1205-6.

Frangakis-Syrett Elena, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, (1700-1820)*, Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1992.

Franco Moise, *Essai sur l'histoire des Israelites de l'empire Ottoman : depuis les origines jusqu'à nos jours*, Παρίσι: Libraire A. Durlacher, 1897.

Geanakoplos Deno John, *Greek Scholars in Venice. Studies in Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Καίμπριτζ Μασαχουσέτη: Harvard University Press, 1962.

Genç Mehmet, «Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends», Donald Quataert (επιμ.), *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, Όλμπανυ: State University of New York Press, 1994, σσ. 59-68.

Gencer Yasmin, «İbrahim Müteferrika and the Age of the Printed Manuscript», στο Christiane Gruber (επιμ.) *The Islamic Manuscript Tradition: Ten Centuries of Book Arts in Indiana University Collections*, Μπλούμιγκτον: Indiana University Press, 2010, σσ. 155-93.

Göçek Fatma Müge, *Rise of Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Λονδίνο: Oxford University Press, 1996.

Günerngun Feza, «Ottoman encounters with European science: Sixteenth- and seventeenth-century translations into Turkish», στο Peter Burke & R. Po-chia Hsia (επίμ.), *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Κάμπριτζ: Cambridge University Press, 2007, σσ. 192-211.

Günerngun Feza, «Ottomans' Quest for Knowledge», στο Feza Günerngun (επίμ.) *Pursuing Knowledge, Scientific Instruments, Manuscripts and Prints from Istanbul University Collections*, Κωνσταντινούπολη: Istanbul Universitesi, 2016, σσ. 17-23.

Gunny Ahmad, *Prophet Muhammad in French and English Literature: 1650 to the Present*, Leicester: The Islamic Foundation, 2010.

Gutas Dimitri, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (2nd – 4th/ 8th– 10th centuries)*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge, 1998.

Von Hammer-Purgstall, Joseph, «Sur l'Histoire Ottomane du prince Cantemir», *Journal asiatique* τ. IV (1824), σσ. 32-45.

Hazard Paul, *The European Mind, 1680-1715*, Λονδίνο 1973 (1η γαλλική έκδοση, 1935), σσ. 10-2.

Heyd Uriel, «The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II», στο Albert Hourani, Philip Shukry Khoury και Mary Christina Wilson (επίμ.) *The Modern Middle East: A Reader*, Μπέρκλεϋ: University of California Press, 1993, σσ. 29-54.

Hoche Richard, «Schneider, Johann Gottlob» στο *Allgemeine Deutsche Biographie* 32 (1891), σσ. 125-7.

Hughes Lindsey, *Russia in the Age of Peter the Great*, Νιού Χάβεν-Λονδίνο: Yale University Press, 2000.

İhsanoğlu Ekmeleddin, «Education», Gábor Ágoston and Bruce Masters (επίμ.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Νέα Υόρκη: Facts on File, 2009, σσ. 201-2.

Ihsanoğlu Ekmeleddin, *The House of Sciences: The First Modern University in the Muslim World*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2019.

Iorga Nicolae, «Contributiuni la istoria literaturii române la inceputul secolului XIX-lea», *Analele Academiei Române (Seria II) - Memoriile Sectiunii Literare XXIX (1906-7)*, σσ. 3-9.

Kabrda Josef, *Quelques firmans concernant les relations franco - turques lors de l'expédition de Bonaparte en Egypte (1798-1799)*, Cahiers de la Société Asiatique X, Παρίσι: Impr. Nationale, 1947.

Kaegi Werner, «Voltaire e la disgregazione della concezione Cristiana della storia», *Meditazioni storiche*, εισαγωγή και επιμ. D. Cantimori, Μπάρι: Laterza, 1960, σσ. 216-38.

Kâhya Esin και Ayşegül Demirhan Erdemir, *Medicine in the Ottoman Empire (and Other Scientific Developments)*, Κωνσταντινούπολη: Nobel Tıp Kitabevleri, 1997.

Kaiser Thomas, «The Evil Empire? The Debate on Turkish Despotism in Eighteenth-Century French Political Culture», *Journal of Modern History* 72 (2000), σσ. 6-34.

Karathanassis Athanassios, *L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Brasov aux XVIII-XIX siècles*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, 1989.

Karpat Kemal, «The Social and Economic Transformation of Istanbul in the Nineteenth Century», *Istanbul a la jonction des cultures Balkaniques, Méditerranéennes, Slaves, et Orientales aux XVIème—XIXième siècles*, Actes du Colloque international organisé par l'AIESEE ... Istanbul. 15-20 Octobre, 1973, [Πρακτικά συνεδρίου], Βουκουρέστι, 1977, σσ. 252-3.

Kaya Mahmut, «Some Findings on Translations Made in the 18th Century from Greek and the Translation of the Physica», Ekrneleddin Ihsanoglu (επίμ.) *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World* (Proceedings of the International Symposium on “Modern Sciences and the Muslim World”, Istanbul, 2-4 September 1987), σσ. 385-91.

Kelley Donald, *Fortunes of History. Historical inquiry from Herder to Huizinga*, Νιού Χάβεν-Λονδίνο: Yale University Press, 2003.

Kerem Yitzchak, «Relations between the Jews, the Greek-Orthodox and the Armenians in the 19th and Early 20th Centuries in the Ottoman Empire», *Acta Viennensia Ottomanica* (1999), σσ. 191-8.

Kitromilides Paschalis, «Athos and the Enlightenment», *An Orthodox Commonwealth. Symbolic Legacies and Cultural Encounters in Southeastern Europe*, Aldershot: Ashgate/Variorum, 2007, Μελέτη αρ. VII.

Kitromilides Paschalis, «In Search of litterae Humaniores. Presences and Absences in the Readership of the Biblioteca Laurenziana», Robert W.

Gaston και Louis A. Waldman, *San Lorenzo. A Florentine Church*, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης: Dumbarton Oaks Publications, 2017, σσ. 679-97.

Kitromilides Paschalis, «Orthodox Culture and Collective Identity in the Ottoman Balkans during the Eighteenth Century», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 12 (1997), σσ. 81-95.

Kitromilides Paschalis, «Orthodoxy and the West. Reformation to Enlightenment», *The Cambridge History of Christianity*, τόμ. Ε': *Eastern Christianity*, σσ. 202-9.

Kitromilides Paschalis, «The Byzantine Legacy in Early Modern Political Thought», Anthony Kaldellis και Niketas Siniosoglou (επίμ.), *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 2017, σσ. 653-68.

Kitromilides Paschalis, «The Legacy of the French Revolution. Orthodoxy and Nationalism», *The Cambridge History of Christianity*, τόμ. Ε': *Eastern Christianity*, σσ. 229-32.

Kitromilides Paschalis, *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece*, Καίμπριτζ, Μασσαχουσέτη: Harvard University Press, 2013.

Kitromilides Paschalis, *War and political consciousness: theoretical implications of eighteenth-century Greek historiography*, Μπέρολινγκτον: Ashgate/Variorum, 1994.

Klemme Heiner και Manfred Kuehn (επίμ.), *The Bloomsbury Dictionary of Eighteenth-Century German Philosophers*, Λονδίνο: Bloomsbury, 2010 (επανέκδοση 2016).

Kofos Evangelos, «Patriarch Joachim III (1878-1884) and the Irredentist Policy of the Greek State», *Journal of Modern Greek Studies* τ. IV (1986) σσ. 107-20.

Koutzakiotis Giorgos, και Marinos Sarigiannis, «Panagiotes Nikousios», στο David Thomas και John Chesworth (επίμ.), *Christian–Muslim Relations: A Bibliographical History, X: Ottoman and Safavid Empires (1600–1700)*, Λέιντεν: Brill, 2017, σσ. 421-30.

Küçük Harun, *Early Enlightenment in Istanbul*, (διδασκατορική διατριβή), Σαν Ντιέγκο: Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας, 2012.

Labarre Albert, «Éditions et privilèges des héritiers d'André Wechel à Francfort et à Hanau. 1582–1627», *Gutenberg-Jahrbuch* 45 (1970), σσ. 238-50.

Labarre Albert, «Les éditions des héritiers Wechel à Francfort et à Hanau, 1582–1627», *Gutenberg-Jahrbuch* 46 (1971), σσ. 209-23.

Layton Ecro, *Five Centuries of Books and Manuscripts in Modern Greek: A Catalogue of an Exhibition at the Houghton Library December 4, 1987, through February 17, 1988*, Κάιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard College Library, 1990.

Legrand Émile, *Ephémérides Daces ou chronique de la guerre de quatre ans (1736-1739) / par Constantin Dapontès...*, Παρίσι: Ernest Leroux, 1880-1888.

Lewis Bernard, *Islam in History: Ideas, People and Events in the Middle East*, Σικάγο: Open Court Publishing, 2001.

Lewis Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο: N. N. Norton & Company, 2011.

MacLean Ian, «L'économie du livre érudit: le cas Wechel (1572-1627)», Pierre Aquilon (επίμ.), *Le livre dans l'Europe de la renaissance. Actes du XXVIIIe colloque international d'études humanistes de Tours*, Παρίσι: Promodis, Editions du Cercle de la librairie, 1988, σσ. 231-2.

Makrides Vasilios, «Aspects of Greek Orthodox Fundamentalism», *Orthodoxes Forum* 5 (1991), σσ. 49-72

Makrides Vasilios, *Die religiöse Kritik am kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821. Aspekte griechisch-orthodoxer Apologetik angesichts naturwissenschaftlicher Fortschritte*, Φραγκφούρτη: Peter Lang, 1995.

Mardin Serif, *The Genesis of the Young Ottoman Thought. A study in the modernization of Turkish Political Ideas*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1962.

Mavrocordatos Nicolas, *Les Loisirs de Philothée. Texte établi, traduit et commenté par Jacques Bouchard. Avant-propos de C. Th. Dimaras*, Αθήνα-Μόντρεαλ: Association pour l'étude des Lumières en Grèce – Les Presses de l'Université de Montréal, 1989.

McGowan Bruce, «The Age of the Ayans, 1699–1812», στο Suraiya Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert και Şevket Pamuk (επιμ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τόμ. Β', Κάιμπριτζ: Cambridge University Press, 1994, σσ. 637-758.

McKee Christopher, *Edward Preble: A Naval Biography 1761-1807*, Αννάπολις: Naval Institute Press, 1972.

Moore Thomas, *Letters and Journals of Lord Byron, with Notices of his Life*, Λονδίνο: Murray, 1830.

Neumann Iver, «Europe's post-Cold War memory of Russia: cui bono?», Jan-Werner Müller (επίμ.), *Memory and power in post-war Europe: studies in the presence of the past*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 2002, σσ. 121-36.

Neville Leonora, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Καίμπριτζ: Cambridge University Press, 2018.

Ocak Ahmet Yaşar, «Les réactions socio-religieuses contre l'idéologie officielle ottomane et la question de zendeqa ve ilhâd (hérésie et athéisme) au XVIe siècle», *Turcica* 21-2 (1991), σσ. 71-82

Ocak Ahmet Yaşar, *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler (15.-17. yüzyıllar)* [Αιρετικοί και άθεοι στην οθωμανική κοινωνία, 15ος – 17ος αι.], Κωνσταντινούπολη: Timas Yayinlari, 1998.

Odorico Paolo (επίμ.), *Conseils et memoirs de Synodinos, prêtre de Serrés en Macédoine (XVIIe siècle)*, Παρίσι: Editions de l'Association « Pierre Belon », 1996.

Özervarlı Sait, «Yanyalı Esad Efendi's Works on Philosophical Texts as Part of the Ottoman Translation Movement in the Early Eighteenth Century», στο Barbara Schmidt-Haberkamp (επίμ.), *Europa und die Türkei im 18. Jahrhundert / Europe and Turkey in the 18th century*, Γοττίγγη: V&R Press, Bonn University Press, 2011, σσ. 457-72.

Pagden Anthony, «The Immobility of China: Orientalism and Occidentalism in the Enlightenment», Larry Wolff και Marco Cipollnin (επίμ.), *The Anthropology of the Enlightenment*, Στάνφορντ: Stanford University Press, 2007, σσ. 50-64.

Paker Saliha, «Turkish Tradition», Mona Baker (επιμ.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge, 1998, σσ. 551-9.

Pamuk Sevket, *A monetary history of the Ottoman Empire*, Κάμπριτζ: Caimbridge University Press, 2000.

Pantazopoulos Nikolaos, «L'organisation communale, les Lumières et les Libertés humaines», *La Révolution Française et l'Hellénisme moderne, Actes du IIIe Colloque d'Histoire (Athènes 14-17 Octobre 1987)*, [Πρακτικά συνεδρίου], Αθήνα: Εθνικό ίδρυμα Ερευνών - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 1989, σσ. 299-325.

Pantazopoulos Nikolaos, *Church and Law in the Balkan Peninsula during Ottoman Rule*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, 1967.

Papacostea Victor, κ.ά., «Viețile Sultanilor, scriere inedită a lui Dionisie Fotino» [Βίοι των Σουλτάνων, πρωτότυπο κείμενο του Διονυσίου Φωτεινού], *Revista Istorică Română* IV (1934), σσ. 175-214.

Patrinelis Christos, «The Phanariots Before 1821», *Balkan Studies* 42: 2 (2001), σσ. 177-98.

Pierse Siofra, «Voltaire: Polemical Possibilities of History», Sophie Bourgault και Robert (επίμ.). *A Companion to Enlightenment Historiography*, Λέιντεν: Brill, 2013 σσ. 153-87.

Pippidi Andrei, *Ideea de “creștere” și de “decădere” în istoriografia occidentală din sec. XVI- XVIII. Rezumatul tezei de doctorat* [Η αντίληψη της «ακμής» και παρακμής» στην δυτική ιστοριογραφία των 16ου-18ου αι. Σύνοψη διδακτορικής διατριβής], Cluj-Napoca 1981.

Post John, «The Economic Crisis of 1816–1817 and Its Social and Political Consequences», *The Journal of Economic History* 30 (1970), σσ. 248-50.

Reinsch Diether, «The History of Editing Byzantine Historiographical Texts», Paul Stephenson (επίμ.), *The Byzantine World*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Routledge, 2010, σσ. 435-44.

Roudometof Victor, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Κονέκτικατ: Greenwood Press, 2001.

Rubiés Joan-Pae, «Oriental Despotism and European Orientalism: Botero to Montesquieu», *Journal of Early Modern History* 9 (2005), σσ. 109-80.

Sandys John Edwin, *A History of Classical Scholarship from the Revival of Learning to the End of the Eighteenth Century in Italy, France, England and the Netherlands*, Κάιμπριτζ: Cambridge University Press, 1908.

Shapiro Henry, «Legitimizing the Ottoman sultanate in early modern Greek», *Journal of Turkish Studies* 42 (2014), σσ. 285-316.

Shaw Stanford και Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Κάιμπριτζ: Cambridge University Press, 1977.

Shaw Stanford, *Between old and new: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press, 1971.

Şiviloğlu Murat, *The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire*, Κάιμπριτζ: Cambridge University Press, 2018.

Smith Ruth, «Morell, Thomas (1703–1784), classical scholar and librettist», *Oxford Dictionary of National Biography*, διαδικτυακή έκδοση, Oxford University Press, <<https://doi.org/10.1093/ref:odnb/19201>> (ανακτήθηκε 13 Μαΐου 2020).

Spieser Jean-Michel, «Du Cange and Byzantium», Robin Cormack και Elizabeth Jeffreys (επίμ.), *Through the Looking Glass: Byzantium through British Eyes: Papers from the twenty-ninth spring symposium of Byzantine studies, London, March 1995*, Aldershot: Ashgate, 2000, σσ. 199-210.

Stolte Bernhard, «Observations on Joannes Leunclavius (1541-1594) at work», *Rechtshistorisches Journal* 13 (1994), σσ. 219-33.

Strakhov Olga, «Jepyfaniј Slavynec'kyj's Greek-Slavic-Latin Lexicon: The History, Contents, and Principles Underlying the Composition of Its Greek Portion (Preliminary Remarks)», *Harvard Ukrainian Studies* 28 (2006), σσ. 269-85.

Stray Christopher, «Liddell and Scott in Historical Context: Victorian Beginnings, Twentieth-Century Developments», Christopher Stray, Michael Clarke, Joshua T. Katz (επίμ.), *Liddell and Scott: The History, Methodology, and Languages of the World's Leading Lexicon of Ancient Greek*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2019, σσ. 3-24.

Strauss Johann, «The New Status of Turkish in the Phanariot Era: Notes on the Turkish Elements in Phanariot Prose and Poetry Writing», Έλια Χατζηπαναγιώτη κ.α. (επίμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα*

στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα: Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, 2013, σσ. 263-86.

Strauss Johann «La tradition phanariote et l'art de la traduction», Frédéric Hitzel (επίμ.), *Istanbul et les langues orientales* [= *Varia Turcica XXXI*], Παρίσι: L'Harmattan, 1997, σσ. 373-401.

Sugar Peter, *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354-1804*, Seattle: University of Washington Press, 1977.

Taeschner Franz, «Djughrafiya: The Ottoman Geographers», *Encyclopedia of Islam* τόμ. Β', Λέιντεν: E. J. Brill, 1965, σσ. 587-90.

Taeschner Franz, «Ein Zunft-Ferman Sultan Mustafa's III. von 1773», *Westöstliche Abhandlungen, Rudolf Tschudi*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1954, σσ. 331-7.

Țipău Mihai, «Ο προσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας μέσω του εθνικού ονόματος. Η περίπτωση της Ιστορίας της Βλαχίας (Βιέννη, 1806)», Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επίμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010), Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2011, σσ. 479-87.

Tolan John, «European accounts of Muhammad's life», Jonathan E. Brockopp (επίμ.), *The Cambridge Companion to Muhammad*, Κάιμπριτζ: Cambridge University Press, 2010, σσ. 226-50.

Tunalı Gülçin, *Another kind of Hellenism? Appropriation of ancient Athens via Greek channels for the sake of good advice as reflected in Tarih-i Medinetü'l-Hukema*, (διδακτορική διατριβή), Μπόχουμ: Ruhr Universität, 2013.

Turgay Üner, «Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict», Benjamin Braude και Bernad Lewis (επίμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, τόμ. Β', Νέα Υόρκη-Λονδίνο: Holmes and Meier, 1928, σσ. 287-318.

Ullrich Hermann, «Johann Friedrich Bachstrom», *Euphorion* 16 (1909), σσ. 320-49.

Venturi Franco, «Oriental Despotism», *Journal of the History of Ideas* 24 (1963), σσ. 133-42.

Vlahakis George κ. ά., *Imperialism and Science: Social Impact and Interaction*, Σάντα Μπάρμπαρα: ABC-CLIO, 2006.

Woodfine Philip και Claire Gapper, «Stanyan, Abraham (c.1669–1732)», *Oxford Dictionary of National Biography*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2004, σσ. 270-72.

Wurm Heidrun, *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Ğa'fer, genannt Hezārfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts.* (Islamkundliche Untersuchungen, Bd. 13.) [ii], Φρειβούργο: Klaus Schwarz Verlag, 1971.

Yıldırım Onur, «Ottoman Guilds as a Setting for Ethno-Religious Conflict: The Case of the Silk-Thread Spinners' Guild in Istanbul», *International Review of Social History* 47 (2002), σσ. 407-19.

Yılmaz Hüseyin, *Caliphate Redefined: The Mystical Turn in Ottoman Political Thought*, Πρίνστον-Οξφόρδη: Princeton University Press, 2019.

Zanone Damien, *Écrire son temps : Les mémoires en France de 1815 à 1848*, Λυών: Presses universitaires de Lyon, 2006.

Zorlu Tuncay, *Innovation and Empire in Turkey, Sultan Selim III and the modernisation of the Ottoman Navy*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: I. B. Tauris, 2008.